

MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
ETNOREGIONÁLIS ÉS ANTROPOLÓGIAI KUTATÓKÖZPONT

**Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont
Munkafüzetek 101.**

A. Gergely András
Tudományterületi át(-)tekintések

Alkalmazott antropológiai és társ-tudások

**Melléklet: Az *Etnoregionális Kutatóközpont* kiadványsorozatai
(Áttekintés és rövid ismertető az első tíz évből)**

**MTA Politikai Tudományok Intézete
Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont
Budapest, 2006**

Regionális tanulmányainkat azzal a céllal adjuk ki, hogy segítsék az új tudományos eredmények vitáit és terjedését. A publikációk a szerzők véleményét tartalmazzák, amelyért maguk a szerzők vállalnak felelősséget. E kiadvány megjelenését az ELTE Társadalomtudományi Kar Kulturális Antropológia Szakcsoportjának, valamint az MTA Politikai Tudományok Intézetének segítségével (Exnota Program) tette lehetővé. Kiadásához az OTKA T 035241 számú kutatási keret biztosított anyagi háttérrel.

© A. Gergely András, Budapest, 2006

Sorozatszerkesztő: A. Gergely András

Kiadni, másolni csak a szerző engedélyével és az MTA Politikai Tudományok Intézetének hozzájárulásával lehet.

Tárgyszavak: kisebbségtudomány, kulturális antropológia, politikai antropológia, etnopolitika, cigányság, határok, identitás, etnokulturális csoport, ciganológia, zsidóság, fotó, antiszemitizmus, Afrika, tértudomány, dokumentumfilm, szociálintropológia.

ISSN 1416-8391
ISBN-10: 963-7372-46-6
ISBN-13: 978-963-7372-46-9

Kiadja
az MTA Politikai Tudományok Intézete
Budapest, 2006

TARTALOM

Előhang

Politika versus antropológia

Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata, vagy egy történet elmélete?
Politikáról antropológiául
Hol érvényes a sebesség antropológiája?
Szociálantropológia
Az ember mint nemformális intézmény
Politikák és identitások

Reflexiók, recenziók, számvetések

Nemzeti vagy etnokulturális kisebbség?
„Újbeszél” képnely, vizuális közlés és kultúraközi kommunikációk
Hangosbeszéd és/vagy morálfilozófia:
Azért a kép az úr...
„Besorolások”
Városantropológia – magából a képből nézve
Európa francia cigányai?
Identitás-tér és etnikai terep
Határok és határátjárások
Kisebbségi egészség kontra kirekesztettség
Avitt modernitás – szöveg univerzális metszetek
Az örök idegen, avagy az antiszemitizmus mindig „kéznél” van
A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években
Pécsi Politikai Tanulmányok II.
Norma vagy kivétel? A helytörténeti rang univerzalitásáról
Földrajzi néprajz, mint etno-tértudomány
Kockázat, polgár, geopolitika
Etnikus vallások...?
Etnokulturális és szociokulturális stratégiák
Féner „Börtönében”
Afro-polisz
Harambee

Melléklet

Az Etnoregionális Kutatóközpont kiadványsorozatai Jubileumi áttekintés és rövid kiadvány-ismertető az első tíz évből
MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek (1996-2006)
Az MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont eddig megjelent Dokumentum-füzetek tartalmi ismertetője
Multi Language Papers series Research Centre of Ethno-Regional Studies – BUDAPEST FORUM
A kötetben közölt tanulmányok eredeti megjelenési helyei és forrásai

Előhang

Mintha a kulturális antropológia földrajz-kulturális kistájain élőket kutattam volna, úgy bóklásztam körül ebben a tudományos térben. Miként az antropológusok szoktak, javarészt ismeretlen térségekben, ellenőrizhetetlen tudást gyarapítva, küzdőképesen a fordítás-tolmácsolás feladatával... Kerestem és találtam ebben az egzotikus miliőben egzakt foglalkozást űzőket, kiváló iparosokat és igazi „szakmabeli” varázslókat, gyógyító sámánokat és tudáskereskedőket, ismeret-zsákmányolókat és az eltérő tudásmezők messzi tájain is rokonokat sejtő „adatközlőket”. Egyszóval sokmindenkit, akik mintha egy idegen, távoli világ megismerésében lennének segítőim, mondták-írták a magukét, meggyőződéssel állították azt, amit el akartak mondani, s hagyták, rám bízta, mennyit értek meg „törzsi” vallásukból, közlési rítusaikból, elbeszélési stratégiáikból. Voltak köztük közeli kollégák, távoli ismeretlenek, köztiszteletben álló tekintélyek, érdeklődő egyetemi hallgatók, hangosbeszélő szónokok és motyogó titoktartók. Okulhattam abból, amit mondtak és írtak, filmeztek vagy fotóztak, képzelték vagy kérdeztek. Érezkelhetően jó volt mindez, építően egészséges, meggondolkodtatóan serkentő. Rá kellett jönnöm, hogy társas tudások, avagy társak tudásai azok, amelyekkel a „tudástársadalom hajnalán” szót kellene érteni...

De hát tudunk-e szót érteni? Ugyanazt a szót értjük-e, ugyanazt a jelentést, vagy csak közelítést? Ugyanazért tudjuk-e, vagy akarjuk tudni, amit tudni lehet, vagy kinek-kinek megvan a maga tudása, amelyben vagy magányosan mormog, vagy nyilvánosan mutatkozik, de vajon ténylegesen mikor, s mennyi esélye van a társ-tudásoknak összehangolódnia? Mikor lesz a társas tudásnak társadalmivá a tartalma, avagy marad-e magánérdekű mindvégig, hiába is lenne közös? Átadható-e egymással szomszédos tudástartományokban az az igény, az a szándék, terv, remény, hogy együtt is érthetjük egymást, s ehhez nem kell egyformán értsük...!?

Az itt összeválogatott írások az utóbbi évek terméséből kerültek együvé, úgy, ahogyan másutt sosem voltak együtt láthatók. Nem tudhatom, miként is hatnak egyberakva, ezért csupán kísérlet, hogyan hangzanak ebben a hangszerelésben. Van itt tankönyv-fejezet, előadás-szöveg, évfordulós áttekintés, de legfőképpen csak recenziók, vagyis a kortárs tudás-kínálat egyfajta válogatásának reflexiója. Egybeválogatásuk kérdése számomra az együttes hangzás, a polifon sorozat, az ellenpontozott üzenet jellegében rejlik. Amit remélek tőle, az leginkább csak bizonyos biztatás fölhangosítása, amely a társtudományok felől a kulturális antropológia, a politikai antropológia, s a komplex kultúrakutatás felé áramoltat(hat)na valamit. Akár kételyeket, akár sugallmazást, akár mozgósító hatást, ellenérzést, meggyőződéseket, vitatnivalókat... – egyszóval olyasvalamit, ami egy teória gyakorlati alkalmazása, vagy egy felfogásmód befogadása, vagy egy interpretáció mutatkozása szempontjából adhat újat azoknak, akik társak egyfajta speciális tudásban, partnerek a kérdésben, kutatók az alkalmazásban. Van-e, lehet-e alkalmazott antropológia, anélkül, hogy rögtön valamely „jobbantudás” ürügyén felnégyelnénk, szétaprítanánk, összedarálnánk, fasírtba sütnénk, félrelöknénk egymást? Van-e, *lehet-e az antropológusoknak antropológiája*, azaz önképe saját törzsük szertartásairól, nyelvezetéről, megértési és közlési módjairól...? S ha van, vagy ha lehetne, miért ne lehetnék épp magam az első, aki elbeszéli törzsi vallását, kimondja értékrendjét, elmereng az érvényességek relativitásán? Nem szimpla szakmai öninterjúban, vagy életút-vázlatban, nem is kimódoltan merev teóriában, hanem az elbeszél, kimondott, vállalt szó ingatag magabiztosságával...

Politika versus antropológia

Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata, vagy egy történet elmélete?

(Rövid bevezetés egy 150 éves új diszciplína felfogástörténetébe)

Felhangoló

Ez az írás csupán egy kis hangolási kísérlet egy nagy tudásterülethez, melynek aligha lehet tükre vagy kalauza. Nem is törekszik többre, mint olyan hangadó bevezetésre, amely a kultúra (vagy inkább a *kultúrák*) iránt érdeklődő, alaposabb társadalomtudományi iskolázottsággal nem rendelkező, de nyitott szellemiségű olvasót becsalogathatja egy olyan megismerési tartományba, ahol (sokszor) kevésbé a válaszok, annál inkább a kérdések, kételyek és viszonyítások kaptak teret.

Kultúrákról beszélni röviden, avagy évezredek (illetve történeti) korokat átfogó ismertetést készíteni néhány oldalon – ez akkor is kockázatos és felszínes vállalkozás, ha a szakirodalmi útmutató temérdek forrásmunkára hívja föl a figyelmet, melyek persze önmagukban is komplex feldolgozások, így részletes ismeretanyaguk továbbvezetheti az antropológia elméletei iránt érdeklődőt. E vállalkozás reménytelensége ellenére is érdemes azonban megkockáztatni néhány útmutató okfejtést, már csak azért is, mert mindegyre sokasodnak azok, akiket ez új tudományterület (ténylegesen vagy esetlegesen) érdekelne, de nincs rá öt esztendejük, hogy „kitanulják” a szakma alapjait, viszont e nélkül nem jutnak hozzá elemi ismeretanyaghoz sem, vagy csak igen esetlegesen.

A *kulturális antropológia* szótári rövidséggel leírható kultúraelméleti, összehasonlító kultúratudományi, „általános” néprajztudományi vagy egyetemes „embertudományi” ismeretanyag összegződéseként. Maguk a tudományterület elméleti szakírói egymás definícióit kizáró vagy bekebelező, vitató vagy társító leírást adtak arról, mi a csudával is foglalkoznak ezek a szaktársak, akik viszont nemegyszer vehemensen vitatták, hogy ők épp azzal vagy épp úgy foglalkoznának, ilyen vagy amolyan iskolához tartoznának, netán valamely főirányt követnének. Minden diszciplína formálódás-történetében természetes ez a folyamat (érdemes a történettudomány, az irodalom, a pszichológia vagy a szociológia fejlődés-históriájára gondolni!), s minél hosszabb az előtörténet, annál árnyaltabbak a definíciók is. A kulturális antropológusok szövegeit olvasva, a velük készült interjúkra vagy vallomásokra, naplókra vagy vitákra odafigyelve úgy fest, hogy a társadalmi terepeken vagy „egzotikus környezetben” tájékozódó kutatók csak helyenként és időnként elégedtek meg az elméleti definíciókkal. Vállalásukat, törekvéseiket és tevékenységük lényegét gyakorta inkább úgy ragadták meg, mint valami olyasmit, amihez nem elegendő a másutt és más módon megszerzett tudás (elutazás egy idegen országba), de még a kimódoltan aprólékos adatgyűjtés sem (pl. szép színes „lepkegyűjtemény” összeállítása a talált vagy cselesen összevadászott ismeretanyagból, egzotikus „tolldíszek” gyűjtögetése és giccses jelmezzé alakítása, esetleg múzeumi tárlókba adjusztálása) –, hanem *kitartó jelenlét, időleges kultúraváltás, mély megértés és önként vállalt adaptáció* is feltétele volt számukra a kutatási sikernek. Vagyis (szakkifejezéssel:) *terepmunka* szükséges az antropológiához, másként szólva olyan idegen világban tett felfedező és „kincskereső” tevékenység, melynek célja nem a rablás és kifosztás, anyagi zsákmányszerzés vagy területi hódítás (mint az sok indián törzs esetében egyértelmű célja volt felfedezőknek és birodalomépítőknek, zsoldosoknak és tudományos haszonlesőknek), sőt nem is „az utolsó 24 órában” végrehajtott leletmentési akció (mint ez a 19. század második felétől oly sok néprajzi gyűjtőút feladata lett) – hanem a kultúrák teljességét, változásait,

kölcsönhatásait átlátni próbáló, hétköznapi működés módjukra kíváncsi kutatók *reménye a komplexebb áttekintésre.*

Ez a remény régóta beteljesületlen, sőt teljesíthetetlen. Hisz hiába él ugyanott és látszólag ugyanúgy egy afrikai bennszülött törzs évezredek múlttal a háta mögött, hiába faggatják meg mítoszairól, életmódjáról, hitéről vagy élelemszerző megoldásairól, ha néhány évtized vagy akár néhány hónap múlva is mást és mást mesél el a kutatók kérdéseire válaszul... „Hiába” azért, mert a tudomány mércéjével mérve (különösen a természettudományok bizonyítási eljárásaira, teszt-jellegű objektív adatrögzítési szemléletére, összehasonlító gyakorlatára figyelemmel) a kulturális antropológia „nem felel meg” az ekként szabott „tudományosság” kritériumainak. Ez a tudományok közötti (köztes) helyzetében az antropológia számára kétségtelenül hátrányos, hiszen ami „nem vizsgálható objektívan”, „tesztelhetően”, „bizonyíthatóan”, az nem lehet tudományos... – mondják a természetbúvárok. Persze ilyesfajta nézőpontból egy színházi előadás, kamarazenei koncert vagy testedző program sem lehet tudományosan értékelhető, mert hiszen minden alkalommal más és más, nem „mérhető”, nem számszerűsíthető és nem is megismételhető, mint egy szakszerű fizikai kísérlet lenne, vagyis nem felel meg a „tudományossági” normáknak... De ezt ugyanakkor a színészek, a zenészek vagy a sportolók nem tartják éppen bajnak, sőt: éppen ettől gondolják tevékenységüket értékesnek, egyedinek, sajátlagosnak, és őszintén sajnálják, ha a tudományosság ezt már nem képes figyelembe venni...

Nos, a kulturális antropológia nézőpontjából, az emberekkel kapcsolatosan bármi tudásnak és tudományosságnak szinte csakis akkor van *érvényessége*, ha belefér a változandóság, ha értéként fogalmazódik meg a másság, ha az egyediség megférhet a feltételezett „általánossággal”. A kérdés viszont így is megmarad: mennyiben egyedi, sajátos, vagy épp „típusos”, „modell-értékű” az éppen ott és éppen úgy talált helyzet, emberi sorsok és életmódok, megélhetési viszonyok és mentalitások, társas kapcsolatok és értékrendek egysége...? S ha nem volt jó, vagy nem volt elegendő az emberről szerzett eddigi tudás, akkor mégis mi újat hoz a kulturális antropológia, mi a „titka”, mitől és hogyan lett korunk egyik divatos tudományává, egyetemi tanszékek és kutatóintézeti programok hivatkozható szemléletmódjává, megérés- és értelmezésmódok új univerzumává?

Erre a szerénytelenül szerény kérdésre keressük itt a választ. Nem is „a” választ, hanem a válaszokat: odafigyelve arra, miként lett egy elméletből történet, majd ebből elmélet-történet, végül (de nem lezártan) egy vagy több „történet” és elbeszélés elméleti megközelíthetősége. Lehet-e elméletté és történetté alakítani azt, ami jószerivel inkább csak gyakorlat mindenütt, különösebb (elméletinek látszó) megfontolások nélkül...? Lehet-e a lehetőségeket tudományos egységgé formálni, a tudásokat kérdéssé változtatni, a lezártat folyamatnak látni, vagy a múltékonyt és elavulót nem a pusztulás, hanem a változás természetes következményének nevezni...? Lehet-e (minden gyakorlati tartalma dacára) egy emberek által elbeszélte történetet elméletté varázsolni, s kinek van eszköze ahhoz, hogy az elméletek történetéből elbeszélő eszközt és megismerési módot formálhasson...?

A hazai kulturális antropológia az elmúlt egy-másfél évtizedben egész könyvespolcnyi új kiadványt, monográfiát, fordítást, szöveggyűjteményt és kutatási anyagot, egyetemi tankönyvet és antológiát, korszakfeldolgozó tanulmányokat és folyóiratokban vagy konferenciákon zajló vitákat mutatott föl. Az 1990-ben (Budapesten, Boglár Lajos vezetése alatt) indult hazai antropológiai egyetemi szakoktatást a pécsi, a miskolci, majd a veszprémi, s immáron a debreceni és szegedi egyetemeken indított antropológia szakok vagy specializációk követték, megannyi hazai főiskolán is választható tudásterület lett a kulturális antropológia. Ezek tanulják immár, de csupán egyetlen általános bevezető tankönyv, Hollós Marida amerikai tudásanyagot honosító munkája (*Bevezetés a kulturális antropológiába,*

Szimbiózis, Budapest, 1993, 1995) vehető kézbe (már amikor egyáltalán kapható, s valójában így is csak kevesek számára elérhető mű ez), amely tudományos igénnyel öleli fel a szaktudomány területeit, korszakait, irányzatait és nagy témaköreit. Egy sor szövegválogatás is napvilágot látott, s egyes területeken már az őserdők mélyéig jutottunk, másokról viszonyt felületes képünk is alig lehet... Elmélyülten tanulni tehát van már miből – ugyanakkor éppen az egyetemi szakzáróvizsgák alkalmával derül ki, mi mindent nem tudhatott átadni a sorjázó könyvek ismeretanyaga. Szükségét láttuk (vagy csak én magam láttam?) olyan alkalmi bevezetőnek, amely a felszínesen tájékozódót, a tudásterület szakismeretével még nem rendelkezőt igazítaná el arról, mit várhat, mit várjon ettől a diszciplínától. Erre a célra, „első ismerkedésre” készült *rövid bevezető ez a tanulmány*, feltéve vagy remélve, hogy az egyes ágazatokkal (így pl. a vallásantropológiával, az orvosi antropológiával, a város-, a vizuális-, a gazdaság- vagy a politikai antropológiával) elmélyültebben is foglalkozni kívánókat nem elűzi, hanem bevonja, beljebb invitálja mindaz, ami itt terítékre kerül.

Ez az írás nem vállalkozhat minden érdemi szakkérdés vázolására, de szűkebb programjaként arra mégis kísérletet tesz, hogy a kulturális antropológiát (ezután rövidebben: az *antropológiát* – hiszen következetesen az embertudomány nem biológiai, nem is fizikai vagy régészeti interpretációit, hanem kulturális közegét tárgyalja, így fölösleges minden esetben a kulturális jelzőt is elé-illeszteni) akként vegye szemügyre, ahogyan azt egy rövid és vázlatos tudományismertetés teheti: problémakörök, értelmezésmódok, iskolák és irányzatok, korszakok és felfogásmódok egységét mutatja be. Ezen belül természetesen lesznek kitérők az egyes időszakok vagy „izmusok” felé, s utalni fogok néhány sajátos, elfogadott vagy vitatott értelmezésre is – ezek nem a kizárólagosságot, hanem épp a viszonylagosságot tükrözik majd, s nem elfogadtatni akarják, hogy „az antropológia” így-és-így gondolja ezt vagy azt... – ennél sokkal fontosabb ugyanis, hogy a lehetséges elgondolások és a kínálózó továbbgondolások felé tereljem az érdeklődést...!

Aki antropológiát mond mostanában, divatos szóval érvel, de olykor félreértelmezéssel találkozik. Mit és miért értenek félre, s hogyan lehet védekezni ez ellen? Kik és mit látnak újnak, irigylendőnek, vagy épp szofisztikálnak és hamiskásnak az antropológiai kutatásokban? Kitérek majd erre is, hisz „az emberrel foglalkozik” a fodrász, a rendőr vagy a belgyógyász is, mégsem mondja magát antropológusnak, s a kultúra valamely aspektusával ismerkedik a filmszociológus, az olvasáskutató, a kisebbségi érdekérvényesítés elemzője és a szociállingvisztika szakembere is, mégsem pályáznak erre a divatos foglalkozásnévre. Aki antropológiául beszél, az lehet melleleg cigánykutató, néprajzi dokumentumfilmes, valláskutató, jogbölcse, irodalmi komparatista, vagy társadalomföldrajzos is. Mégis: mi teszi lehetővé, hogy mindezen területeken kutatva más szakképzettségűek is elfogadják az antropológiai nézőpontot, s az antropológus is a létező tudásterületeken forgalmazott témát választhasson, fölhasználva történész, szociológus, viselkedéskutató, zenetudós, földrajzkutató, ergológus, pszichológus, nyelvész, vallástörténész vagy filozófus munkáit, ugyanakkor mindezeketől eltérő olvasatot adjon egy-egy kultúra működéséről? Mitől lett interdiszciplináris, vagy épp multidiszciplináris az antropológia, s hogyan lehet reménye arra, hogy mindezen tudományágak nem ellenségei, hanem társterületei lesznek az idők (és főként: kutatásai) során? Mit remélhet, mit kaphat, aki az antropológiai tudás, kutatás, megismerés és megértés eszköztára iránt mutat fogékonyságot?

Aki velünk tart ebben a rövid ismeretközlő esszében, az talán nem fog csalatkozni... – főképpen akkor nem, ha megelégszik kérdésekkel is, vagy maga adja meg a lehetséges válaszokat! Egyet azonban már itt ki kell kötnöm: az antropológia mibenlétéről, „jogosultságairól”, lefedhető területeiről és „beszédmódjairól” évtizedek óta (vagy legyünk pontosabbak? másfélszáz éve!) folyik a vita. Ám éppen „a kérdészés jogosultsága” teszi lehetővé, hogy ne születhessék egyetlen, kizárólagos, „kanonizált”, elvitathatatlan válasz

arról, mi az antropológia...! Fölfogásmódok sorozatai rakhatók egymás alá/föle, széttagolt vagy szoros rendszerben, laza hierarchiában vagy merev historikus rendben. Ez azonban sokszor csupán a múlt, máskor a jelenben is továbbélő hatások egyvelege... A kérdés ma már föltehető úgy is, ahogyan a címben szerepel: egy megírt tudománytörténet és elmélettörténet inkább ez az antropológia, tehát olyasfajta kész anyag, amely egyetlen olvasatot tesz csupán lehetővé... – vagy pedig számos hasonló, de nem egyező, mellérendelő olvasat éppúgy lehetséges, s a lényeg amúgy is a kutatásban áll? Ha maga az antropológia tudománya inkább kutatásokban konkretizálódott civilizáció-felfogások egytónusú olvasata – mely tónus ugyan kissé át tud alakulni, de mindvégig jelen van (pl. ember és kultúra szerepét illetően, viszonyukat tekintve) –, akkor valójában egy elmélet története hat itt folytonosan, vagy pedig egy történeti felfogást tükröző elmélet elbeszéléseit halljuk?

A magam válasza nem az egyetlen, hanem az egyik lehetséges. Holnap talán már én sem így válaszolnék arra: mi az antropológia és hogyan műveljük vagy tanuljuk azt. Az olvasót ezért arra biztatom: ha úgy tünne, hogy valamely állításom mintha nem lenne eléggé megkérdőjelezett, mintha elfogadható tudásnak vagy kötelező érvényű ismeretnek tetszene, legyen maga is kritikusom, s értékelje át azt, amit olvasott. Ő is, és én is jobban járunk ez esetben, nem is beszélve az antropológiáról, amely a kultúra komplexitása iránti érdeklődésben maga is hallgatója, egyben tanítója és tanulója is a lehetséges tudásoknak. Mi több: jövőjét talán csakis addig láthatjuk biztosítottak, amíg erről le nem szokik...

Antropológiatörténet – minek is a története?

Minden szabványos tudománytörténet valami olyasmivel indul, hogy „kezdetben volt a kezdet” és utána következett ez meg az a folytatás, majd itt állunk korunk küszöbén, s immár talán azt is látjuk, merre halad tova ez a fejlődés vonal, s mi várható holnapután ebből a folytonosságból...

Az antropológia története is így alakult, ezért indokolt lenne az elején kezdeni (mondjuk Arisztotelészről idézve az emberről mint életképes társas lényről, s annak lényegéről szóló kérdésfeltevést), s nagyon sok fejezet, irányzat, olvasat és kontextus járvonalán eljutni oda, hogy ma ezt és ezt gondoljuk (gondolják bizonyosak) a tudományterület témájáról, módszereiről, felfogásmódjáról. Ez azonban egy nagy-nagy könyv formátuma lehetne (melyre van is példa, magyarul ugyan főképpen egy kiadós szövegválogatás olvasható, Paul Bohannan és Mark Glazer *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* címen kiadott 686 oldalas áttekintése, mely igen kiválóan eligazít másfél évszázad tudománytörténeti rejtelméi, iskolái és felfogásmódjai között, lásd Bohannan – Glazer 1997, de angol nyelven több kiváló összegzés is föllelhető hazai könyvtárainkban, lásd Ember, C.R. – Ember, M. 1981; Haviland, W. 1987; Nanda, S. – Warmes, R.L. 2002; stb.); ám én ilyesfajta teljes történeti áttekintésre itt most nem törekszem. Sokkal inkább célom az, hogy (némiképp túlzottan „utilitaristának” vagy pragmatikus-praktikusnak tűnő módon, korunk hatékonyság-szemléletét látszólag őszintén átvéve, de nem helyeselve) azt tekintsem elsősorban is kérdésnek: mire jók ezek a tudások? Miként vagyok illendőképpen szakszerű és bölcs, ha megtiszteltem elődeim tudását és hivatkozom arra, hogy „már a 19. században is leírták...”, vagy „a felvilágosodás korának megváltozott emberszemléletét követően Kant ismeretelmélete...” így meg úgy beszél az emberről...? Ha pedig a nagyok és vitathatatlanok tudását követem, akkor én is tudóssá lehetek előbb-utóbb (?), tehát érdemes odafigyelnem arra, mit is írtak, hogyan érveltek, milyen korábbi forrásokra támaszkodtak, stb. Egyik sem kecsegtető megoldás a magam céljaira...

Így azonban aligha kerülhetem el, hogy egyetlen, mai, kortárs társadalmi valóságra vonatkozó megfigyelésemet is olyan kontextusba helyezzem, amely körül van bástyázva mások, nagyok és híresek textusaival. Ez nem lenne baj, hisz tudományos értekezéseknél bevett gyakorlat a

magam elméleti frissességének bizonyítását azzal kezdeni, hogy nem leszölöm, hanem méltóképpen fölbecsülöm elméleti elődeim teljesítményét – ezáltal igen egyszerűen érzékíthetem, hogy nagyságuk nem végtelen, vagyis meghaladható, s ha elismerem ezt a nagyságot, akkor nemcsak illendőképpen viselkedtem, de egyúttal azt is kiérdemelhetem, hogy teóriáikhoz a magam kis- vagy nagyszabású kiegészítéseit hozzáragasztva, voltaképpen egy sorba kerülök Velük, s magam is egyhamar nagygyá nővök részint révükön, részint a magam tehetsége révén... Kicsit árnyaltabb öszkép esetén ugyan föltehetném azt a kérdést is: vajon mi oka volt annak, hogy elődeim sem elégedtek meg a saját elődeikre hivatkozással, s hozzáragasztották a maguk elméleteit azokéhoz, vagyis tették a dolgukat és töltötték kedvüket, de ezzel nekem többszörösére halmozták azt az ismeretanyagot, melyet köteles vagyok majd elsajátítani és meghaladni, amennyiben épp ezen a pályán folytatom tevékenységemet... – miként alakulhatott ki akkor, hogy már Ők is és régtől fogva elégedetlenek voltak az elődök mégoly pompás és hangzatos meghatározásaival vagy értelmezéseivel...?

A válasz költői, vagyis nemválasz-válasz, benne rejlik a kérdésben. Mindannyian úgy leszünk sokkal okosabbak, hogy a sokkal okosabbak teóriáit átvesszük, átértelmezzük, s átírjuk egy olyan verzióra, amit szinte tisztán mi alkottunk. Az antropológia klasszikusaitól is számos ilyen pompázatos meghatározás átvehető (nevezzük ezeket szövegeknek, *textusoknak*), s analógiás módon áttemelhető egy engem éppen foglalkoztató kérdéskörbe, ahol már nem Ők, hanem én adom meg a *textusok kontextusát* (a belső összefüggések és kihangzó jelentések egységét vagy tónusát). Föltehetem ugyan azt a kérdést is, hogy például a vallások (animizmus, többistenhit, túlvilág-képzetek, stb.) témakörében egymáshoz képest és az elődeikhez képest is új meg új, el-eltérő megállapításokat tettek, tehát egymás tudását sem fogadták el teljességgel, hanem „kontextualizálták”, hasonították, relativizálták – miért kellene akkor nekem ennél erőteljesebb köteleességtudattal úgy elfogadnom az Ő tudásukat, hogy ne illeszthessem hozzá a magam máskéntgondolási vagy interpretációs sajátosságát? Hát ha a Nagyok is gondolhatták másként, mert épp másból indultak ki, vagy másként állították össze a maguk patch-workjét a rendelkezésükre álló tudásterület(ek)ből, akkor ez miért ne kötelezne engem is hasonló eljárásra, vagy miért ne engedődne meg ez számomra is...? Lehetséges, hogy nincs is „egyszer s mindenkorra érvényes” tudás az emberről? Lehetséges, hogy a tudások és értelmezésmódok is azért változnak, mert változik maga a „vizsgált alany”, az ember is? Vagy legalább környezeti feltételei biztonnyal változtak... – miért ne kellene hát új kontextusban vizsgálni a régi textust, s egyúttal az új textust is megteremtteni, amelyet azután majd mások fognak megint más kontextusban vizsgálni...?!

Nos, az *antropológia elméletitörténete* részben a kutatások története, részben a kutatásokból származó újabb és újabb elméletek története, végül (ami talán a leghangsúlyosabb:) *az értelmezések története*. Ha ebből indulok ki, akkor szükségszerűen jutok el oda, hogy mindenkinek, aki értelmezésre szánta el magát, viszonyítania kell a korábbi értelmezéseket egymáshoz, majd a lehetséges, saját maga gyártotta értelmezést a korábbiakhoz. A klasszikusok ismerete tehát nemcsak látványosan bizonyíthatóvá teszi a tudásterületen közkeletűvé vált „tudhatóságok” egységét, de lehetőséget nyújt, sőt kötelez is arra, hogy mindehhez a magam módján, a magam tónusában és a saját kutatási eredményeimmel járuljak hozzá. Ekkor kapok ugyanis felmentést arra, hogy miért és miként kotnyeleskedtem bele a Nagyok dolgába...

Csakhogy a kulturális antropológia története (és tegyük hozzá: nemcsak a kulturális, hanem a történeti, a biológiai-fizikai, a filozófiai vagy épp az orvosi és a pszichológiai antropológia története is – lásd bővebben Giovanni Levi és Robert Darnton 2000, Wilhelm G. 2004; Descola, P. 1994; Bohannan–Glazer 1997; Gehlen, A. 1976. stb.) már első szakaszában abba az ellentmondásba ütközik, hogy a 19. század közepén kialakult, egyes népcsoportok társas

életéről, termelési módjairól, kultúrájuk „magas” vagy „primitív” jellegéről szóló leírások nemcsak részletekbe menően ismertettek életmódokat, vallásokat, szokásokat és gondolkodásmódokat, hanem hozzá is járultak ahhoz, hogy a kultúra fogalmáról kialakult felvilágosodás-kori (kissé arisztokratikus vagy szakértelmiségi tónusú) elgondolás nyomán „közmegegyezéses” képzet váljon elfogadottá a kultúra folyamatáról, másként szólva: a fejlődésről. Az antropológia tudománytörténetét (és merészelhetjük hozzátenni: akár a mai és tegnapi közgondolkodás talán egész komplex jelenségét is) egyértelműen, korszakosan, nem megkerülhetően meghatározta az a biológiai-fizikai szemléletmódból származó felfogás, mely Linné, Lamarck, Darwin nevéhez köthetően az aprócska sejtől a nagy komplex egészig fejlődést, az evolúció útját tartja minden élőlényre és jelenségre vonatkozó általános jellemvonásnak. Ebből következett például az is, hogy az emberi társadalmak fejlődését „az őskorszaki” vagy „primitív” családtól a komplex társadalmak nagy és szervezett közösségeiig az antropológiai gondolkodás is átvette, s nemcsak elfogadta, de értelmezési keretként alkalmazta, hivatkozásként használta, ehhez mérte a maga helyi és egyedi kutatási tapasztalatait is. Ugyanezt tette a mindennapi tudat szintjén az emberek többsége, amikor fejlődésről vagy elmaradottságról beszélt, vagy amikor egy lehetséges irány meghatározását kereste, vagy épp új ágazatot formált a meglévő tudásterületek mellé... Ám főként a *társadalmi terepeken* konkrétan nemigen kutatók engedték meg maguknak egykönnyen, hogy egy amerikai nyugati parti vagy kaliforniai indián törzset, egy afrikai királyságot vagy egy ázsiai sámánhitet a „primitívség” megtestesülésének gondoljanak, s hozzáképzeljék azt is, hogy mekkora modernizáció felé hajtó energia kellene e primitívségek modernizálásához...! Leírtak a kutatók még fejlődési fokozatokat is, mint a „barbárság”, a „vadság” és a „civilizáció” három vaskos lépcsőjét, ahol azután szépen letelepítettek minden addig vagy azután megismert törzset, csoportot, népet, kultúrát.

Mármost ez elméleti konstrukciót a tisztelgő utódok egyes körei – minden respektus dacára is – igen komolyan elvitatták, sőt számos kísérlet során megcáfolták, s minél inkább előfordult, hogy az egyes népeket nem egy másik földrész magasából nézték (mondjuk Felső-Burmát a ködös Albionból, Magadaszkárt Párizsból, vagy a Varjú-indiánokat Washingtonból), annál többször jutottak arra a tapasztalati (empirikus) kutatási felismerésre, hogy ezek a bizonyos „primitívek” korántsem igazán primitívek, csak nem okvetlenül esznek monogrammos ezüstnyelű villával és műfogsorral, hanem van saját foguk is és más módon osztják el a táplálékot családon belül és közösségek között is, mint teszi azt az euro-amerikai polgár...

De térjünk csak vissza a fejlődés-gondolat elfogadása előtti fázishoz! E gondolatmenetem onnan indult: mi közöm a klasszikusokhoz? Miről szólnak nekem? Mit tudok tőlük használni? Mi az a tudás, amelyet a 21. század első évtizedeiben még úgy tudok átvenni, hogy az ne tükrözze nevetséges módon az 1870-es évek kultúrafelfogását, nép- és társadalom-tipológiáját, a kultúra „magas” és „primitív” szintjére vonatkozó okfejtéseket, vagy épp egy korai fajelmélet alapvonalait? Egyáltalán: ha a klasszikusokat illő gesztussal elismerem, megkapom-e utána a szabad gondolkodás és értelmezés jogosultságát, s kiválaszthatom-e, hogy számomra mely klasszikus kutató tapasztalatai irányadóak, mely kutatási vagy elméleti megfigyelései „passzolnak” a saját tudásomhoz és tapasztalati anyagomhoz, s melyeket illik sürgősen elfelejteni, mert már (ismerem vagy sem, de) sokszorosan megcáfolta őket a tudományos élet és érdekharc egyik képviselője, iskolája vagy korszaka...?

Marad hát a legegyszerűbb és legcélravezetőbb megoldás: azt használom fel és attól, aki hasonló vagy egyező témával foglalkozott, mint én, vagy legalább az általa leírtak bármiféle viszonyba hozhatók az általam megfogalmazandókkal (erősítenek engem, ráébresztettek egy meghatározás értelmére, megoldották a számomra rejtélyes talányt, ellentmondóak ugyan, de az én ismereteim konkrétan maiak és általam jobban is ismertek, így kedves

szerénytelenséggel „vitakozhatok” a Nagy Ő-vel, stb.), esetleg semmi közünk egymáshoz, de a helyzetelemzésben alkalmazott megoldásaik engem is felbátorítanak hasonló értelmezésre...

A válasz tehát arra a kérdésre, mit is kezdünk a klasszikusokkal, részint hihetetlenül bonyolult, részint roppant egyszerű. A klasszikusokhoz annyi közöm van, amennyit belőlük-tőlük megismertem, amiben hatottak rám, vagy inspiráltak egy érzemény, megfigyelés, gondolatfoslány méltó elhelyezésére, s ezáltal segítettek „összerendezni” kutatómunkám során összegyűlt adat-kazlaimat. Ha lehet nehezen védhető, viszont könnyen cáfolható állítást megkockáztatni, akkor kimondom: annyi közöm van elméleti elődeimhez, hogy lehetőséget kínálnak a lehetséges nézőpontok relatíve összes, vagy legalább szélesebb ívű kezelésére, ismerethorizontom bővítésére, s egyes reflektálható, válasszal illelhető kérdésfelvetésükkel arra készítetnek, hogy tekintsem át ösztövérek elképzelésemet az ő szemüvegükön keresztül is.

Ugyanakkor más a viszonyom a gyakorlati tudás, a példaadás, a megoldási ötletek szintjén. Amikor kutatok lehet vagy kell valahol és valamit, elindulhatok kész képzetekkel, előfeltevésekkel, hipotézissel vagy preconcepcióval is (ez utóbbit nem javallom, van helyette más!), ám az, hogy mindezzel mire megyek, csakis ott, a kutatás közegében derülhet ki, és vagy kiállja a próbát, vagy eldobhatom, mint teóriát. Akár alkalmazhatónak tetszik, akár el kell hajítanom, s valami mással kell kísérleteznem, kapaszkodónak, ötlettárnak ott lehet a klasszikusok egynémely megoldása, a tőlük tanultak számos mintája, sőt leírásmódjaik változatossága is példa lehet számomra.

Nézzünk példaként egy kutatási alaphelyzetet! Legyünk gyakorlatiasak és megfontoltak... – keressük csupán azt, mire megyünk az elméleti tudással?!

Egy kulturális antropológus csak nagyon nehezen merészkedhet olyan területre, amelyet nem ismer (bár folyamatosan ezt kell majd tennie egész pályája során!), de még nehezebb ott „partot fognia”, ahol semmi esetre sem járhat: a nem-jelenben, vagyis a múltban, esetleg a jövőben. (Van persze erre is példa: Robert Darnton *A nagy macskamészárlás* című tanulmánya egy 18. századi párizsi nyomda hétköznapi konfliktusaiba vezet bennünket, Nathalie Zemon Davis pedig *Martin Guerre hazatérése* című művében a spanyol-francia háborúságok idejébe csábít egy falusi házassági háromszög leírása körben – ezek *történeti antropológiai* megközelítések; a kortárs csoportos szerepjáték-összejöveteleket vagy az irodalmi művek kulturális mintaalkotó hatását elemző feltárásmódok pedig egy lehetséges, virtuális jövő történeteibe, kulturális minták kölcsönhatásainak mechanizmusaiba kalauzsolnak, s ezzel inkább az analogikus megoldásokra mutatnak példát, nem „tipikusan” antropológiai alaptémát választva). Az antropológusnak minden esetben *terepen* kell kutatnia, messzi tájakon vagy a szomszéd kocsmában – így aligha van módja a 19. századi amerikai indián rokonsági rendszer (Murdock, Morgan vagy Boas által leírt) példáit, a tikopiai vagy braziliai termésrítusok leírásából vett illusztrációkat (Ramond Firth, Boglár Lajos) közvetlenül használni. De amit mégis megfontolhat, az maga a megközelítésmód, a fogalomkészlet néhány eleme, vagy a leírás teljessége, esetleg az asszociációk tartalmaiból következő felismerés. Amit például Darntonnál olvashatunk, az nem használható közvetlenül egy mai ózdi munkanélküli családpórtre esetére vetítve, de „keretként”, példaként mégis szolgálhat egy munkafolyamat leírásában, a mögöttes társadalmi mechanizmusok megnevezésében, egy szituációs munkásábrázolásban, vagy egy akut munkanélküliség-elemzés háttéréként (erre is van közelítő példa a Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia szerkesztette *Munkástörténet – munkásantropológia* c. kötetben; és hasonló közelítésmódok láthatók Bódis Kriszta ózdi, vagy Füredi Zoltán répáshutai dokumentumfilmjében).

Az antropológiatörténet a megismerésmódok, érvényesnek tekintett, kimunkált és megvitatott, vagy épp csupán ötletszerű megközelítések tárháza, történeti értelemben is sokféle és sokszínű

megoldásképletet nyújtó példatár. Arra kell használnunk, amire kínálja magát, amit az elmélet és a tényleges kutatás erőlködés nélkül összefüggésbe hozhatónak láttat mindazzal, amit korábban e tudomány elméletírói megalkottak. Az antropológia végül is az ember tanulmányozása, a maga lehető legteljesebb dimenziói között, kortól és tértől nem független, kulturálisan adott, mindennapi vagy ünnepélyes megnyilvánulásformákban megfigyelhető jelenségként... Avagy...? Lehet másféle felfogása is mindennek?

Kívülálló belülnézet, mint a lehetségesen lehetetlen minimálprogram

Mire jó nekünk az antropológia? – ezt kérdeztük az imént, s részben válaszokat is sorakoztattunk. De hogyan művelhető? Mit kell tudni ahhoz, hogy valaki antropológiául értse meg a jelenségeket? Hogyan kell hasznosítani a megszerzett és kimunkált, vagy kölcsönvett, utáncolt, példaként követett tudást? Lehet-e egyáltalán úgy és annyit tudni, hogy az elegendő lehessen egy alapos kutatáshoz? Vagy ez reménytelenül hosszú ideig semmiképpen sem jöhet össze, így arra vagyunk ítélve, hogy stílusgyakorlatokat folytassunk huzamosabb ideig, míg csak a téma, a kutatási mód, a megismerés állapota és a megírás eszköztára mintegy magától összegyűlik?

Válaszok sokféle módon lehetségesek. A minimálisan evidens válasz az, hogy sosem leszünk „kész” antropológusok – pontosabban: aki már késznek érzi magát, az éppenséggel akkor kezd elmúlni antropológus lenni. Lehet „tudor”, esetleg bármilyen „lógia” híve vagy tanítója, de az antropológust épp az jellemzi (nemcsak önképe és öntudata, hanem a szakma belső normái szerint is), hogy sohasem hiszi a dolgokat már tudottnak, hanem újrakérdez, ismét odahallgat, visszatérően elemez, korrigálja fölismeréseit, teszteli „igazságai” tartalmait, módosít kérdéseket és értelmezéseken, „átbeszéli” az evidenciákat, kételkedik a túl szimpla magyarázatokon, körüljárja újra-meg-újra mindazt, amit módja és mersze volt megállapítani. És abban az egyben sosem kell csalódnia, hogy mindig is volt és lesz más interpretáció is, mint ami már egyszer készen állt vagy megfogalmazhatónak tűnt.

Lehet, hogy ebben sincs egyedül ez a tudásterület. A társadalomtudományok többségének (a történettudománytól a szociológián, humánföldrajzon, pszichológián, politikatudományon, néprajzon át a bölcséleti tudások széles skálájáig, régészetig, művészetelméletig, építészetig vagy igazgatástudományig, nyelvészetten át a kommunikációtudományig) alapvetően ugyanaz tud lenni az alapkérdése: hogyan és miért úgy szerveződnek az emberek, ahogy láthatjuk őket, mi motiválja cselekedeteiket, mi segíti vagy akadályozza életüket, miként vélekednek erről ők maguk, s hogyan fejezik ki élményeiket, kérdéseiket, válaszaikat a jelenben, vagy miként volt ez másként a múltban... Ezek a megismeréstudományi területek jellegzetes válaszokat adnak az emberi jelenségekre. Hol gyakorlati képletet, hol elméleti általánosságot, megint máskor és másért univerzális magyarázatot formálva, esetenként meg egyes emberekre érvényes mikroképletek alakjában. E megközelítés- és leírásmódok abban az egyben föltöbb karakteresen eltérnek az antropológiai szemlélettől, hogy amiről és ahogyan szólnak, az vitathatatlanul tükrözi a megismerési mód és a kutatásra fordított idő hányadosát, jobbra viszonylag rövid ideig tartó jelenlétet is. Lehet egy történeti jelenséggel, mondjuk Martinovits Ignác lelki világával vagy Széchenyi öngyilkosságával egy életmű teljes hosszán át foglalkozni, s lehet a televíziós szappanoperákat száz meg száz órán át elemző szándékkal végignézni, vagy az agresszió-levezetés és droghasználat ifjúsági szubkultúrákra jellemző jegyeit összegezni anélkül, hogy a kutató vagy elemző „azzá válna”, amiről elemzése majd szól. Sem Martinovits Ignáccá nem kell válnia, sem drogossá, sem tévéhőssé – s mégis érdemi okfejtést eredményezhet a kutatási vállalkozás, amit azután elfogadnak és vitatnak, de úgy kerül be a köztudatba, hogy a kutatónak akár ki sem kellett mozdulnia az ágyából.

Az antropológus azonban ilyet nem tehet. Saját magát, és a szakmai környezet is őt magát, az egyedi kutatót aszerint különbözteti meg: *mivel, mennyi ideig és milyen komoly tényleges jelenléttel tette hitelessé mondanivalóját*. Ez egyfajta dogmatikusság is talán, de ez a szakma ilyen. Miként a zenészt is azzal mérik, hol, mit, kivel és kinek játszott, meg az író sem csupán aszerint értékeli, hány szót vagy sort írt le, hanem azáltal tartják értékelhetőnek, hogy művei elérhetőek, megérintették vagy áthatották az olvasókat (esetleg csak az utókort, de akkor is a hatás a mértékegység...!); az antropológus minőségmérője a *kutatás*, amit konkrét, élő embercsoportok, behatárolható közösségek körében végzett, ahol kapcsolatai lettek, ahol megismerhette a szokásokat, normákat, példákat és mintákat, továbbá relatíve teljes körét átláthatta valamely jelenségnek és az azt körülvevő többinek is. Sőt, nemcsak ő ismerte meg azt vagy azokat, hanem őt is megismerték! S nemcsak ő alkotott fogalmat a megfigyelt jelenségről, hanem maga a fogalom is visszahatott őrá! Kultúrák kerültek kölcsönhatásba, például a kutatóé és a kutatótté, a kívülállóé és a bentlakóé, az idegené és a honosaké... Ebben a találkozásban egymásra ismerhetett két kultúra, vagy konfrontálódhatott, hasonlíthatott és eltérhetett akár... – de miközben kutatott, változnia kellett annak is, aki idegen volt (pl. félidegenné, társsá, esetleg barátta lett), hatottak rá a körülmények (pl. fázott vagy mocsárlázat kapott, megverték vagy össze akarták házasítani valakivel, megtanult valamennyire egy nyelvet, megismert ételeket vagy hitvilágot, technikai megoldásokat vagy egyéni drámákat), s ő maga is „megérintett” másokat, kitérítette őket abból a tempóból, légkörből, szokásrendből, amely akkor jellemezte volna őket, ha nem érzékli senki idegen a körükbe...

Az antropológia persze mint tudomány és mint megismerési technika sem volt környezeti kölcsönhatások nélküli, sem pedig előtörténet nélküli. Amikor O. Casmann protestáns humanista 1596-ban *Antropologia* címen adott ki egy könyvet, akkor elsősorban biológiai embertani, szomatológiai¹ és fizikai jelenségekről értekezett, de végül is olyan biológiai lényről szólt, akinek részletes megismerése még csupán tiltott tevékenység volt, s igen komplex megközelítésmód kellett ahhoz, hogy valaki az ember mint élőlény testi és szellemi „kettős természetéről” szóló felismerésre vagy tanításra vállalkozzon. Mindehhez függetlenítenie kellett szerzett tudását az ember jelenségéről vallott vallási dogmáktól, a kor embereszményétől, a tudatlanabb kutatók téves diagnózisaitól, a lélekről közkézen forgó más interpretációktól is. Még két-háromszáz év múlva is merészség kellett ahhoz, hogy az emberszabású majmok (az antropoidok) kutatására szánt energiákból valaki úgy hasítsa ki a biológiai ismeretek melletti kulturális jelenségegyüttes vizsgálatának jogát, hogy az ne ütközzön törvénybe, közfelzúdulásba, vagy ne okozzon közbotrányt. Az emberi faj keletkezéséről és evolúciós változásairól szóló diskurzusok fajelméleteket, „fajismeretet” eredményeztek, s számos antropológiai társaság csak alig bírta intézményét kialakítani, mert a közegellenállás, az akadémiáktól a bulvársajtóig szinte csakis nehezítette ezt (lásd a részleteket Simpson – Coleman, 2002-2003; Vekerdy 2002-2003; Kanovsky 2002-2003; Stocking, G. W. In: *Anthropolis* 2004/1.)

Ma már az antropológusnak nem kell azzal megküzdenie, hogy tudását és megfigyeléseit a zoológián belül fogalmazhatja meg csupán, vagy hogy az ördöggel cimborálás vádját állítják vele szembe – de most is (és mindig is) lelkiismerete és etikai korrektsége marad próbája annak, hogy a megismert valóságnak mely szeletét és milyen módon tudja nyilvánossá tenni, ez pedig hogyan hat vissza a kutató területre. Éppen kutatói attitűdje, nyitottsága, megértő hajlandósága teszi antropológussá, ha képes odafigyelni arra, mit és miért gondolnak-

¹ A szomatológia az embertan egyik ága. A másik ág, a humán antropológia az ember fejlődéstörténetével, származástannal, alkattannal foglalkozik, a szomatológia pedig egy adott élő ember anatómiai és élettani összefüggéseit kutatja; kialakítója a szomatológus, vagyis embertanász.

mondanak-hisznek azok, akikkel kapcsolatosan érdeklődést mutatott. Úgy kell kívülállóként befogadást nyernie, hogy „mindent” megtudhasson (vagy legalább annyit, amennyit hajlandók és képesek neki elárulni, de ez mindig igen csekély ahhoz képest, amit a helyiek tudnak!), s utána úgy kell visszalépnie kívülállása pozíciójába, hogy ott a szakmabelieknek, vagy éppen a nyilvánosságnak elmondhassa, mit tapasztalt. Ehhez voltaképpen fordítónak kell lennie, kultúrák közötti hatások tolmácsává kell válnia, érintetté és érdekeltté, ugyanakkor távolságtartásra és visszafogott elfogultságra vállalkozóvá...

Étikus – émikus

Klasszikus találkozási kérdés, terepkutatási talány: hogyan lehetünk képesek a „másikat”, a „mást”, az „idegent” megismerni, fölfedezni, megnevezni, vagy kifejezetten elsajátítani...!

Erre éppen az antropológia kutatástörténete ékes bizonyosságokkal szolgál, s korai időszakában, a 19. század második felében már a nemzetalakítások és államformálások újkori trendjében keresi a kulturális községmeghatározások definícióit. Mi több, az idegenség sokszor a kutatónak önmagához vagy társaihoz szabott viszonyításban nevezi meg a szükséges kontroll, az önellenőrzés feladatát... A mai kulturális antropológia immár nem szükségképpen utazik idegen társadalmakba, messzi és ismeretlen szigetekre, „vad” népek közé. Fölismeri, megtalálja mindezt a saját társadalmában is. Aki a fogyasztóiskor korszakos kérdéséről kíván szólni, elég, ha megfigyeli önmagát, amint nagy bevásárlókocsiját meg-megpakolja a havi bevásárlások alkalmával, s előzetesen kiválogatja az olcsóbb, reklámfelületekről összegyűjtött árajánlatok között nyereségesebbnek látszó termékek listáját, majd magukat a tárgyakat a polcra. S miként az egykori klasszikus antropológus, Malinowski vagy Raymond Firth a maga szigetein a bennszülöttek előtt „elvonulva”, megmutatva magát „Fehérember” mivoltában, kitéve saját személyét a helyiek kíváncsi tekintetének, mostani kollégája ugyanígy vonul el az áruházi tárgyak, raktárpalcok, kirakat-utcák (Shopping Mall) árukészlete és kereskedői előtt, hódolva kíváncsiságnak, siker-éhségnek, a „jóljárás” bűvöletének. Megmutatkozik a tárgyak előtt, mint a hívek a szakrális helyszínek totemoszlopai, kegytárgyai, stáció- és oltárképei előtt. Ima helyett és áldozás helyett áhítozik az eredményes „vadászat” sikerére, nyomul a zsákmány felé, magáévá teszi azt, majd jelképes pénzformával (papírdarab, bankkártya) adózik az örökkévalónak... Saját társadalmi terepén él és ugyanott kutat, egészségesen tekint titokzatos jelenségek és kérdések egész halmaira, s őszintén, átélten, a „beavatottság” élményét is megosztva igyekszik több jelenséget birtokba venni, mint amennyinek belátására képes lehetne. Rájön viszont, hogy saját kultúrája sem „átlátszó”, saját társadalmi szerepe sem csak struktúráktól vagy rokonsági-területi kapcsolathálótól vagy mágikus állapotoktól függ, hanem olyan komplex rendszer közrehatóitól, amelyeket egyetlen kötetben még körülírni sem lehet.

A legkorábban vallási vagy gazdasági-politikai civilizátor programjával útnak indult, később az egzotikum és a megismerés vágyával adatgyűjtögetésre vállalkozó, majd „bennszülöttek szemszögéből” megfogalmazott világképek értelmezőjeként mutatkozó antropológus a kortárs világban is átélhette, vagy ma is átélheti: mindezen korai kísérletek a megismerésre épp abból a feltevésből indultak ki, hogy a saját kultúra, saját életvilág és értékrend egyértelműsége fennáll; sőt, összehasonlítási alapot is kínál azokéval szemben, akikre a kutatást irányítja a megismerő elme. Ám, midőn az is kiderült, hogy a leegyszerűsített „saját kultúra” sem egyetlen, hanem rétegzett kultúra, a saját világ sem kellőképpen árnyaltan leírt a rokon társadalomtudományok által, megmaradt a feladat, hogy messzi és veszélyeket rejtő utazások helyett a kutató fedezze fel a közeli, ám olykor épp olyan, helyenként még sokkal inkább veszélyes kultúra(ka)t. A „saját társadalmában kutató antropológus” nem is olyan régi szerepkör, úgyannyira, hogy magukról az antropológusokról és antropológiáikról szinte alig van szakmai igényű kutatás (Kuper, Geertz, Gellner, Fél-Hofer, Niedermüller azért írt ilyesmit is!). S minél multikulturálisabb egy társadalom, annál talányosabb a kutató elme, a

helyzetekben és szerepekben, mintákban és rendszerekben, komplex tartalmakban és éppoly komplex leírásokban érdekelt antropológus számára.

A saját társadalom kultúrájában is lehet persze közelítően, elnagyoltan, avagy lokális érvényességgel kutatni. Vagyis úgy, hogy amit a kutató tekintet észrevesz, azt nem azonnal tudásként kezeli, hanem impresszióként. A hazai társadalomkutatások legintenzívebb korszakában, a nyolcvanas évtizedben a kor és a szaktudományok nyelvén „vizsgálatnak” nevezték mindazt, amit elvégeztek, s valóban, mintha „ellenőrizték”, megfigyelték, nyomon követték volna a térségi változás-folyamatokat. A korszellem hatott a szociográfus, statisztikus, önkormányzati szaktanácsadó és párt-emberekre is, úgyannyira, hogy ha egyáltalán egy falusi, kisvárosi, lakótelepi vagy tanyai „terep” szóba került, mindjárt úgy tűnt, mintha azt töviről hegyire átvizslatták volna a számoszlopokat tologató, kérdőíveket kódoló, adatbázisokat konstruáló tudorok.

Nem véletlen tehát, hogy midőn a hazai kiseddkorú antropológiai oktatásban szóba került a lokális terepmunka kötelezettsége, ifjú szakemberek is azonmód arra vetemedtek, hogy a kiválasztott honi terepen úgy vonuljanak fel, mint akik az utolsó szegélylécig lajstromba vennék, kulináris titkok mögé lesve alkotóelemeire bontanák a helyi társadalmak életének, gondolati tartalmainak, rétegzettségének minden komplex egységét.

Az eltelt két évtized, s az antropológiai szemléletmód csekély tényerése azonban arra enged következtetni, hogy mindazt, amit kutattak, azt valójában a csoportszintű- vagy makro-egységek szintjén regisztrálták csupán, mintsem az interperszonális kapcsolatok, kommunikációk, üzenetek és értelmezések szintjén. Egyszerűbben szólva: úgy vélem, a „vizsgálat” helyett a „szövegolvasás” lenne méltóbb módszertani alapmagatartás, akkor is, ha a kortárs társadalomtudomány (és a helyét egyre inkább kikövetelő antropológia néhány kutatója is) úgy remélné, hogy szakmájának „tudományterületté válása” épp az adatok talicskázása révén válik majd lehetővé. A legtisztább illusztrációként kínálkozik egy, a kilencvenes évek első harmadában az ELTE Bölcsészkar Kulturális Antropológia Tanszékén megszületett szigorlati dolgozat, amely a „Bevezetés az antropológiai informatika alapjaiba” címet viselte (Piróth István valóban szakszerű könyvtár-informatikai feltáró rendszerekre épülő módszertani írása ez, kétségtelenül első a szakma rövid történetében). Alább még bővebben visszatérek e módszertani alapvetésre, itt pusztán jelezni szerettem volna, hogy a terepmunka végzése nemcsak mást és mást jelent különböző diszciplínák, kutatók és metodológiák területén, de ugyanazon tudományterületen is konszenzus nélküli a működési alapszabályok egy nem lényegtelen része.

Tudománytörténeti tény (s a maga módján áldás is), hogy a társadalmi „terepen” végzett kutakodás határai gyakorta változnak, maguk a kutatók is részben követői, részben megújítói a bevett megközelítésmódoknak. Változik tehát a kutatás fogalma is, s még inkább változnak eszközei. Ez termékenyítőleg is hathatna, ám nem mindig van így. Durván körvonalazva véleményemet: antropológus az, aki nem használja a „mintavétel”, az „adatközlő”, a „mintasokaság” szavakat tapasztalatai leírásánál és értelmezési kísérleteinél. Aki „adatközlőt” mond ember helyett, aki „válaszadónak” tekinti a vallomástevő személyiséget, az oly mértékben tárgyiasít, ahogyan megtehetik statisztikusok, demográfusok, esetleg szociológusok vagy földrajzkutatók, de a mentális világba betekintést nyerő antropológusnak vajmi kevés köze lehet ilyesmihez. (Ellenem vethető, hogy korunk antropológus atyamestere, Clifford Geertz is használja olykor az „adatközlő” kifejezést, de aki meg tudja különböztetni a formális információt egy emberi megnyilvánulás bonyolultságától, az megteheti, hogy – mondjuk arra a kérdésre: milyen gyakran van Bali szigetén kakasviadal? – a pusztá időhatárok „megvallását” nem tekinti „adatanál” többnek akkor, ha nem ellenőrizte érvényességét, nem hitelesítette más közlésekkel, vagy nem tud mögé emelni negyven

oldalnyi részletes és élménydús beszámolót, amelyet Geertz adott. Meggyőződésem szerint óriási különbség van a választópolgár mint adatközlő, a repülőtéri tájékoztatási szolgálat mint adatközlő, és a bonyolult kulturális öröksége birtokában formális tények mellett sokrétegű jelentés-hátteret is ismerő ember között). Nyelvi okai és akadályai persze lehetnek annak, ha valaki „adatközlőre” hivatkozik, de míg a demográfusok vagy szociológusok számára a személynévnek a legkritikább esetben van jelentősége, a néprajzkutató ezt az életkorral, helyszínpontosítással együtt rögzíteni szokta, az antropológus meg dilemmában vergődik: a „kitudott” adatok mennyiben lehetnek hivatkozás alapjai, érvek alátámasztására szolgáló pontosítások, esetleg a válaszadót védtelenül kiszolgáltatató információk...

Még egyértelműbben szólva: bár az antropológia „módszertana” nem egyféle, sőt kifejezetten sokféle törekvést tűr meg a maga keretei között, változékony mivoltában sem tekinthető alapvető kritériumának a kutatás „operacionalizálhatósága”, sem pedig „objektív” jellege. S aki a tapasztalás, érzékelés és regisztrálás sokszínűségét képes táblázatokba, mátrixokba, adatlapokba, kérdőív-kódokba taposni, az lehet kiváló szaktekintélye a maga tudományának, de lehetőleg ne vallja magát antropológusnak.

Merev állítás ez, éppoly tolerancia-hiányról tanúskodó talán, mint az ennek ürügyén bírált szemléletmód. De hadd illusztráljam röviden, néhány szövegekkiemeléssel a két értékrend vagy érték szemlélet különbségét...

A szóban forgó „antropológiai informatikai” dolgozat szerzője „származtatott adatokat rendező táblázatokba” tagolja a gyűjtött ismeretanyagot. „A valóság megragadása több objektíválható, számszerűsíthető, és ezért ellenőrizhető vizsgálatot igényel” – állítja (21. old.). Az empirikus kutatás – vagyis a terepmunka – segítségével megszerzett ismeretek rögzítése szerinte „... ismeretek halmaza gyorsan, pontosan és maradéktalanul rendszerezhető...” (4. old.). „...Az antropológus a vizsgálat során információkat képez... (...) tehát az antropológiai vizsgálat funkciója antropológiai információk előállítás, végzője pedig az antropológus” (31. old.). A kutató vizsgálatának tárgya az egyes elemek (objektumok, illetve azok együttesének) összefüggései – hivatkozva a szerző egykori módszertan-tanára, Borsányi László egy 1991-92-ben elhangzott terepmunka-feldolgozó szemináriumának megállapítását. Ebben az összefüggésben az adat a táblázat és skála révén válik információvá, ezért a kutató feladata az adat- és táblázat-szervezés, illetve a logikai adatmodellek elemzése (36. old.). Ugyanis „Damoklész kardja fejük fölött...: amit éppen most megfigyelünk és rögzítünk, vajon összefüggésben áll-e eredeti kérdésfeltevésünkkel, kutatásunk valódi céljaival, ... s hogyan leszünk képesek a hitelesség igényével földolgozni, összefüggéseinek megragadásával tudományos igényű tanulmányba foglalni...?” (4. old.) – kérdezi költői válasza, avagy adatrögzítői objektivitásra vállalkozva a szerző.

Talán árulkodó lehet az is, hogy a szerző szerint „a leírni kívánt objektumok fogalmi kategóriáit nevezzük egyednek” (34. old.) – vagyis az egyed nem bizonyosan személy, még kevésbé személyiség, sokkal inkább a fogalmi kategóriák foglalata, porhüvelye vagy épp egy kívülről a kutatásba hozott fogalmi kategóriát megjelenítő valami... Mint azt finoman elkülöníti: az informátor nem okvetlenül azonosított személy, az adatközlő viszont minden esetben az (30. old.). Ennélfogva „antropológiai tény a terepen szerzett adat” (24. old.). Egy ismeret, antropológiai tény megszerzése a terepmunka egy kulturális eseményének tükörképe, közlés, melynek értelmezése a közösség által elfogadott konvenciók, szintaktikai szabályok alapján lehetséges (26. old.). „A vizsgálat szabályainak összességét operacionalizációnak nevezzük” (hivatkozva ugyancsak a Borsányi László előadásán elhangzottakat a 30. oldalon).

A dolgozat gondolati és szövegszerű földidézését ennél tovább nem folytathatom. Nemcsak azért, mert az a vád érhetne, hogy oktatóként egy volt hallgatóm szemléletmódjának totális kritikájára törekszem, hanem mert a lényeges kérdésnek itt nem az adatgyűjtés vagy -feldolgozás teoretikus

részét tartom, hanem magát a *szemléletmódot*. A dolgozat ezt követő (hozzávetőlegesen, s hogy a szerző stílusrétegében maradjak, mérhetően) 47,3 %-a hasonló felfogásmódot tükröz, maradék részében egy községi adattárból vett alapanyag gépies feldolgozásával illusztrálja, miként lehet *kartotékolni az embert*. S bizonyos vagyok abban, hogy lehetséges az emberi életek teljességét így „közvetíteni”, hogy ennek a megközelítésmódnak is szólnia kell valamiről, hogy talán nem vesz minden élőlényt „adat-számba”, s hogy mindennemű forráskutatás fontos lehet a további feldolgozásokat megelőzően, főképp ha hasonló feltárások nem állnak rendelkezésre. De abban is bizonyos vagyok, hogy a kutatás és az előzetes tudás igénye, a felkészülés és az érdeklődés irányának hozzávetőleges betájolása még nem adhat okot az adatbázis-építésre és impozáns operacionalizálásra – mert az egyszerűen *nem ezen a tudásterületen érvényes, nem ebbe a szakmába való eszköztár!* Ahogyan a vérvétel, az ujjlenyomat-készítés, a pénzügyi pótellenőrzés vagy az anamnézis sem, hogy a „vizsgálat” mentén fölsejlő fogalmakat cibáljak ide analógiaként. Meggyőződésem, hogy lehet (sőt gyakorta van is) prekoncepció egy érdeklődés megindulásakor – jó értelemben véve azt nevezem prekoncepciónak, amely előfeltevést, előzetes értelmezést, magánérdekű magyarázatot tartalmaz a teljes bonyolultságukban még nem ismert társadalmi jelenségek egy köréről, összefüggéseikről vagy jelentéseikről. Viszont azt a helyzetet, amelyben a kutatói képzeteket maguk a társadalmi „tények” nem győzik meg, nem bizonytalanítják el az előzetes képet, hanem csak megmerevítik, előítéletté keményítik, vagy nem terelik a kutatás során más irány(ok)ba – antropológiai értelemben nem nevezem kutatásnak. Ugyanis adatokat gépektől is lehet kölcsönözni (lásd hálózati adatbázisok, statisztikák), az emberektől jövő beszámolók és vallomások, értelmezések és emlékezések ebben a kontextusban szinte csak „zavarhatják” a „pontos” képet, melyet rögzíteni vagy közölni óhajtunk; sőt, e tekintetben semmi szüksége a kutatóknak arra, hogy „megzavarják” a társadalom vagy az emberek bonyodalmas, nehezen áttekinthető viszonylatai, nélkülük is képes lehet elméletet gyártani valamely gondolatmenet mentén...

De, félretéve a rosszmájú piszkálódást, ha a kérdésfeltevő és választ kereső mégis „megmerítkezik” a társadalmi terep mélyében, akkor nem illik csodálkozni meglepő fordulatokon, nem ésszerű ragaszkodnia előfeltevéseihez, nem kell meghasonulnia vagy „tudománytalan” képzelményekbe kapaszkodnia, sőt „thodományos” evidenciákban sem kell elbotlania... – elegendő, ha arra figyel, amit a változatos világ jelez, közöl, sugall, sejdít, s ezt követően sok-sok aprócska teszt során módja van ellenőrizni belátásai érvényességét. Rugalmasnak illik lennie, ha akárcsak minimális szinten azt várja másoktól, hogy elfogadják, megértsék a kérdéseit, megajándékozzák egy viszonzatlan válasszal, kiszolgáltassák magukat az ismeretlen „tudós” információgyűjtő és -forgalmazó hajlamának, s hagyják elvinni maguktól azt a többlet-tudást, ami magának a kutatásnak is eredendő célja volt.

A társadalomkutató elég talányos figura, s mellette az antropológus talán még „fésületlenebb” fajta. Ugyanakkor talán az antropológia saját fogalmi apparátusával leírható gyűjtögetőként és vadászként, termelőként és kereskedőként, valamely idegen rendszer követeként és katonájaként, tudománya (adott esetben magas rangú) uralkodójaként és akár intellektuális hazardőrként is, akinek viselt dolgairól a legkevésbé a kérdezetteknek, a helyi társadalomnak lehet fogalma. Ezért maga a kutatási helyzet, a kérdezés és válaszolás joga/lehetősége igencsak megkívánja a rugalmasságot a jelenlét hitelességében, a kérdezés szándékában és módjában, a válaszadásban, a megértésben, a közvetítésben, a „szövegolvasásban” éppúgy, mint az emberek közti viszonyok kezelésében, ajándék és csere, értékbecslés és -közvetítés szituációiban. Nemigen illik bevallani – pedig elemi terepkutatói tapasztalat is igazolja –, hogy a fennköltén fölépített kutatási tervet oly könnyen befolyásolhatja a véletlen változások legkisebb hatása is, hogy az pillanatok alatt romba dőlhet – ha bevallják róla utólag, ha nem. De hogy miképpen szövi az értelmezés hálóját a kutató a terep és az emberek köré, aligha

igazolhatja jobban az a tény, mint hogy maga a terep, az ott élő emberek, a hely lakosai, kapcsolataik, rejtett viszonyaik legalább oly nehezen kezelhető hálót szőnek a kutató köré, mint amilyenek talán ő maga jellemezné a kutatott társadalmi miliót. Emlékezetes példa erre, amit Clifford Geertz ír le a bali kakasviadal elemzésekor, konkrétan arról, hogy a kutatást megelőző, hosszan tartó történeti, nyelvi, politikai, szociológiai, vallási felkészülés és ismeretgyarapítás dacára is „döcögősen” haladó terepkutatás szinte kínzóan reménytelenné lesz egy hosszabb időn át is, viszont a beilleszkedést elősegítő (hirtelen menekülés alkalmával kialakuló) szituatív szerepazonosság és helyzetközösség nyomán a kutatók mintegy véletlenül rátalálnak embereikre, elnyerik nagyrabecsülésüket, s ettől kezdve már nincs akadály a feléjük megnyíló emberek megközelíthetőségének. S ha a kutató tisztában van azzal, hogy kis eséllyel lehet képes befogadásra lenni, akkor minden föltenni szándékozott kérdése és utóbb értelmezési kísérlete közé „szűrőként” célszerűen beiktathatja a maga hozott tudásának fénytörő szerepét, felmérheti és irányítani tudhatja a nyitottság mértékét, illetve tudatában lehet a másság-tűrés fölöttébb fontos szerepének. De csakis ezen az úton nyerhet egy kis esélyt arra, hogy egy idő múltán talán már nem fogja tökéletesen félreérteni a helyzeteket és válaszokat, nem fogja elemi értéként kezelni a kutatói másságot sem...

Miféle kutatói másságról van itt szó...? Nem keríthetek módot itt mindegyik említésére, de utalni is elegendő arra, hogy például a tér- és időszemlélet mennyire más a bennszülöttek kultúrájában és a kutatóéban, vagy akár a paraszti életformát vivő és a kutatói-értelmiségi létmódból érkező ember szemszögéből, s hogy mennyire mások az északiak és déliek, a zsidók és a keresztények, a mítoszok és rítusok, az életcélok és értékrendek, a halálképek, a jövőtervek, a normák, a drogfogyasztásról vallott nézetek, az „akadémiai” és a köznapi szótárak, stb.

Egy politikai „átnézetre” alkalmas kérdéskör: a helyi társadalom

A „*helyi társadalom*” fogalma kötet-hosszan tárgyalható tematika; kutatási irányzatainak ismertetése (elnagyolt módszertani áttekintéssel együtt) korántsem fér bele egyetlen írásba. Kutatásmódszertana lényegében nincs, vagy ami van, annyira „széttartó”, látszatra módszertan-nélküli, hogy számos egyéb kutatás-módszertani kezdemény dacára legfőljebb valamely szemléletmódban lehet megfogalmazni, ha egyáltalán lehetséges ilyen...

Ugyanakkor minden társadalmi csoport, amely megközelíthető sokféle módon, egy adottságában bizonyos: valamely lokális térben, helyen, életvezetésre részben-egészben alkalmas környezetben létezik, megismerését ezért célszerű e közeg teljesebb körképével kezdeni. De hát akkor ennyiben a település-szociológus is antropológus? Vagy egy lelkipásztor is társadalomkutatóként szerepelhet, ha híveinek körét mint komplex egészt kell megismernie? Minderről lehetséges válasz alapja lehet talán egy őszinte *vallomás* arról, hogy nincs specifikusan „antropológiai terepmunka-módszertan”. Inkább talán „kölcsonvett” módszerek, követett és megújított eljárások vannak, érvényes kérdések és rossz hipotézisek, nyitottság és érzékenység, „sűrű leírás” és adekvát interpretáció lehetősége. A választott területen, környezetben, társadalomban akár étikus és/vagy émikus (azaz: *fonetikus* = alaki, illetve *fonémikus* = tartalmi, lényegi, mélységi) megközelítés egyaránt lehetséges. Belülről kifelé nézés, kitekintés, avagy távolról-kívülről ráközelítés, belemélyedés – mindkettő létjoga egyformán vitatott és elfogadott. Lehet erre vagy arra esküdni inkább, de ez többek számára csupán tudományelméleti kérdés, másoknak evidensen összetartozó eszközök, módszerek, megismerési lépések függő változója, megint mások szerint korszakok, kutatási témakörök, szakmai iskolázottság és irányzatosság kérdése.

Annyi bizonyosan állítható, hogy ritkán adódik társadalmi környezettől függetlenné vált egyén, aki kutatás tárgyává-alanyává lesz. Mindenkit körülvesz valamely „helyinek” nevezhető

társadalmi formáció, rokonsági vagy kapcsolati rend, emberi hálózat. A több évtizede körülírtak tekintett „helyi társadalom”-definíciók azonban eddig nem váltak egyértelmű vagy konszenzusos tartalommal. A fogalom mentén kötetnyi a körülírás: lehet „saját életkörnyezet”, „helyi identitás”, lakóhelyi egység, öngazgató közösség, területi érdekcsoport, *communitas*, mikrotársadalom, együttélő közösség, elsődleges közösség, lakópolgári „mi tudat” határolta egység, kicsinyített makrotársadalom, stb. Mindehhez hozzátartozik, hogy a tradicionális lakás- és életmód-modellek sok helyütt már szétestek, s legszorosabb definíciójukhoz is hozzátartozik immár a változások folyamata. Ezen felül sem tanya, sem falu, sem sziget, sem sziklaszirt nem mutatható be önmagában, külső hatások és kölcsönkapcsolatok nélkül. A *lokalitás* ma már nem elkülönült szféra, nem sziget, s ha az lenne is, úgyszintén megvolnának környezeti kapcsolatai, mint például szigetnek a tengere, a városnak a saját vidéke, a pusztának és ökológiai környezetének tágabb egysége. Nem függetlenek egymástól (és sosem is voltak!) a falugazdaság és a globális piac, a helyi kultúra és az információs társadalom kölcsönhatásai, a nemzeti kultúra szimbolikus rendje és a kor interpretációi, események és narratívák interferenciái..., stb. A „helyi-ség” nem is egynemű, hanem belsőleg tagolt, rétegzett, megosztott és kifelé megannyi kapcsolattal, érdekvonzalommal bíró... Ebből adódóan maga a fogalom is elszennvedett többféle jelentésváltozást: egészében is megváltozott a térszemlélet az újkor óta. Az egykori zártság, védekezés, belsőleg átélt *saját tér* (köznapiban szólva: a *dobozba* zártság érzése, a szobai rendezettség, a kockaház) helyett immár minden helyi-ségnek az univerzumra hasonlít a formája, *relacionista* képzet fejezi ki inkább a helyit is, térbeli pontok közötti kapcsolat, kölcsönviszony. Kézenfekvő példák erre: a *primitív* társadalom tér-képzete kettős, részint ismert *topológiai* helyszín, „belakott” táj, antropomorfizált természeti környezet; részint *mitikus* tér, folytonos jelenidővel és megszemélyesített tárgyi tartalmakkal... Az *archaikus* vagy tradicionális tér a (profán) *élettér* és a *szakrális tér* teljes egészeként formálódik, a kettő együtt alkot egészt, kölcsönösen feltételei egymásnak. A *modern* tér-átélés szélesebb horizonton keresi vonatkoztatási pontjait, a társadalom egyik meghatározója immár a képtelenül sok *mozgás* is, „kitágult” az átfogható, a megismerhető, a kezelhetőnek tartott horizont; nyitottabbak lettek a határok, átjárhatóbbak a *kommunikációs* és mentális térhatárok, maga a tér is fölvette a „negyedik dimenziót”, a sebesség és idő jelen van benne; stb.

Ha pedig a lokalitás, a tér- és település-fogalom is változott, kutatásuk is szükségképpen követi ezt a forma- és tartalom-átformálódást. A lokalitáskutatások megosztottsága többdimenziós: egyrészt *kutató és kutatott viszonya* által formált – ebben a leírás és a megismerés mechanizmusai szorosan összefüggeni látszanak (pl. a *terepmunka* jelentősége, kiemelt rangja a szaktudományban, empátia és intuíció egymást kiegészítő volta, mellette a „más népek gondolatairól és érzéseiről” szóló „*résztevő megfigyelés*” igazolhatósága stb.). Az ilyen leírások készítésének nehézségeit inkább a helyi kutatás, semmint a tanulmányírás problematikusságában látják az antropológusok – véli például Clifford Geertz több munkájában. Ha megfigyelő és a megfigyelt közötti kapcsolat (avagy viszony) sikeres, akkor – ahogyan sokan mások is vélik – a „szerző” és a „szöveg”, vagyis a kutató és a tudás kapcsolata, az utóbb *szerzői művel* igazolható teljesítmény képtelenül nem helyi szintet leíró, hanem egyben az univerzálishoz is viszonyító lesz. Másrészt, a kutató leginkább *tapasztalata* alapján ír elemzést, ez azonban utóbb („objektíve”) igazolhatatlan, mert változik a helyszín, változnak a szereplők, a konfliktusok, az erőviszonyok, a kultúra használóinak egész köre; ebből következően minden leírás érvényessége szinte addig tart, amíg a tudományos közeg értesül róla, s mire újrakutatni vagy ismereteit ellenőrizni indulna, a társadalmi terep teljességgel megváltozik. Sőt, amint a kutató eljött terepéről, már a leírás formálása közben a terep elválízik és elidegenül tőle. Ezért azután talán már öt perc múlva, hogy terepét elhagyta, „*azzal vádolható, hogy érzéketlen, az embereket tárgyakként kezeli, hogy csak a hangokat hallja, de nem a zenét, és természetesen azzal, hogy etnocentrikus. Ahogy az intuíciójára*

hagyatkozó szerző is lehet impresszionista, aki az embereket bábukként kezeli, aki nem létező zenét hall, és természetesen szintén etnocentrikus” (Geertz 1994). Mert hát az etnocentrikusság, vagyis hogy a magam kultúrája felől nézem a kutatott társadalmi terepet, és saját maximáim alapján méricskélem, vagy ezt az eszközt félreteszem, s átveszem az övékét, az így vagy úgy, de szükségképpen elfogulttá tesz, mellettük vagy ellenük, magam és kultúrámmal vagy ellen... – ez pedig munkám zord ítései szemében nem megbocsátható vétség.

Egyszóval maga a társadalmi miliőben végzett terepmunka, a megismerés mélysége, a megértés bátorsága és teljessége eleve sem kínál többet, mint „esetleges” információkat, valamint ezek „fordítási” lehetőségét, s a gyűjtött anyagot a kutató otthoni környezetében még egyszer „lefordítja” a tudományos közösség nyelvére, így interpretációja nemcsak kettős, de kétszeres torzítást is elszenvedhet. A helyi kultúra mindig mélyebben van, mint a kutató azt föltárni képes lenne, és messzebbre nyúlik vissza története, jelentéstörténete, funkcionalitása, szimbolikus tartalmainak egész arzenálja is. A kutató önképe – még ha a legelfogulatlanabb szemüvegét viseli is – aligha más, mint elkötelezett érdeklődések belső gerjedelme, feltörő kíváncsiság és tudásvágy, amelyről később, terepmunka-beszámolója idején kénytelen számot adni. Ezt a helyzetet körülírva Geertz idézi Firth kutatási beszámolójából: *„Nem azért írom ezt a némileg egoista beszámolót – írja mentegetőzve, miután ismertette tereptechnikáját, nyelvi képességeit, életmódját a szigeten, és így tovább –, mert azt gondolom, hogy az antropológiának könnyű olvasmányoknak kellene lennie... hanem mert az antropológus és az embercsoport viszonyának leírása tanúskodik az eredmény természetéről. Ez mutatója annak, hogy az emberek mennyire befogadóképesek – bizonyos népek nem tűrik az idegent, mások pedig könnyedén befogadják*” (Raymond Firth: *We, the Tikopia*; 1936:11).

Firth itt egyértelműen a hitelességről és hitelképességről beszél, s a kutatók általában is folytonosan vergődnek egyfelől a tudományos aggodás (hogy nem tud elég távolságot tartani) és a másik humanista aggodalom (hogy nem tud eléggé bekapcsolódni) között. Küzdelmük ugyanakkor mindörökké kiegyensúlyozatlan marad: *„Az antropológiai elkerülhetetlenül összetetalálkozást jelent a Másággal. Mindazonáltal az etnográfiai távolságtartás, amely elválasztja az olvasót az antropológiai szövegektől és magát az antropológust a Máságtól, túlságosan is gyakran merev és időnként mesterségesen eltúlzott. Ez számos esetben ahhoz vezet, hogy a Másikat kizárólag mint primitívet, furcsát és egzotikust látják. Az a szakadék a legfőbb akadálya a Másik lényegi megértésének, mely az ismerős »mi« és az egzotikus »ők« között húzódik. Ezen csak úgy lehet túllépni, ha valamilyen formában részt veszünk a másik világában*” (Loring Danforth: *The Death Rituals of Rural Greece*; New Jersey, 1982:5-7. című művéből).

S ha lehet még kínosabb (szakmaspecifikus) szerepmegosztás és felfogás-különbség, akkor ez megmutatkozik abban, hogy megoszlanak a kutatási anyagok és szerzői magaviseletek aszerint: milyen a „résztvevő megfigyelés”, illetve „szerzői” jelenlét a kutatás, és milyen ugyanez az *interpretáció* szempontjából. Az etnográfiai írások szükségképpen tükröznek kutatói szerepet, megértő és értelmező attitűdöt. A kutató egyben „képviselő” is akar lenni, vagyis a *„...nemcsak ott voltam, hanem egy voltam közülük, az ő hangjukon szólok”* hagyományát képviseli, s ez az *etnográfia*t egy különösen bensőséges területté teszi: a megnevezést az önellenőrzés és az önátalakítás kérdésévé, az írást pedig az önleplezés formájává. (...) Malinowski abban reménykedett, hogy képes lesz önmagán túlhaladni úgy, hogy a *„bennszülöttek nézőpontjából ír etnográfia*t”; leghűségesebb követőinek többsége számára az írás az önbecsapás félelmét kelti” (Geertz, u. o.).

A kutatóban éppúgy, mint művében *„az antropológiai írások önreflexív természetének – hol vagyok és hol vannak ők – egy újabb oldala tűnik fel különösen tisztán: az a mód, ahogyan az*

ilyen írások egy időben szólnak más társadalmakról, míg aiszóposzi módon kommentálják a saját társadalmat is. Egy amerikai számára teljes és egész összefoglalót írni a zunikról, kwakiutlokról, dobukról vagy a japánokról, egyúttal az amerikaiakról szóló teljes és egész összefoglalást is magában foglalja; azáltal, hogy vidékivé, egzotikussá, komikussá, önkényessé, varázslóvá és szamurájává teszi őket. Benedict ismert relativizmusa nem annyira szisztematikusan megvédett és következetesen fenntartott filozófiai álláspont volt, mint inkább mások bizonyos leírási módjának terméke, amelyben a távoli furcsaságok kérdésessé tették a hazai feltételezéseket.

Szerzőként „jelen lenni”, s ezt az írásban is érzékeltetni, mindenestre legalább ugyanolyan nehéz, mint a személyes „jelenlét” kivitelezése, amihez végül is alig van többre szükség, mint egy helyfoglalásra és egy beutazási engedélyre; arra, hogy el tudjunk viselni bizonyos mértékű magányosságot, a magánszférába való behatolást és a fizikai kényelmetlenséget; enyhe kiütéseket és megmagyarázhatatlan lázakat; tudni kell mozdulatlanul várni művészi támadásokra és elég türelmesnek kell lenni ahhoz, hogy végtelen szénakazlakban láthatatlan tűk után kutassunk. A szerzői jelenlét megvalósítása egyre nehezebbé válik. Figyelmünknek legalább egy részét sikerült a terepmunka bűvöletéből kiragadni, mely oly sokáig tartott minket rabságban, és ezt a figyelmet átirányítottuk az írás varázsára. Ennek nem csak az az előnye, hogy ez a nehézség érthetőbbé válik, hanem az is, hogy meg fogunk tanulni érzékenyebb szemmel olvasni. Száztizenöt évnyi (ha a hivatásunkat, szokás szerint Tylortól számítjuk) kijelentő módban írt próza és irodalmi ártatlanság éppen elég volt ehhez” (Geertz, i.m. 367-368.).

Tehát az „ott lenni, itt írni” dichotómiája eleve a helyi érvényű tudás áttemelése egy univerzalistább dimenzióba. Az antropológiai kutatás és az antropológiai szakírás nem azonos helyszínen zajlik. A kutató beláthatja, felfoghatja a helyi társadalom „józan eszét, mint kulturális rendszert” – a „mély megértés” technikája azonban már nem a helyi tudás része, nem a kutatással szükségképpen együtt járó vállalás, nem is a kutató személyiségének elemi tartozéka. A „benszülöttek szemszögéből” látni saját magukat, a kutatót és a kutatást is – ez a valódi feladat, s ebben a kutatások „anyaga”, célzott tábora, a helyi tudást interpretáló személyiség egész érzékenysége magát az intuíciót és interpretációt teszi át új dimenzióba. Lásd Geertz „sűrű leírását” mint modellértékű megközelítést (Gilbert Ryle-től kölcsönvett kifejezéssel), amelyben a szemlehungyás pillanatnyi művelete mint esemény is lehet fiziológiás történés (álmoság jele, elalvás pillanata, pislantás) és gesztus-tartalmú üzenet is (kacsintás, mimikai gesztus, megerősítés, kihívás, stb.), attól függően, milyen közegben, kik, hogyan értik és számukra milyen tartalmat hordoz.

Az értés-értelmezés tartalmai közt eleve foglalt helye van a megismeréstudománynak. Külön dimenziót képez a kutatás és a helyi társadalom megközelítésének, „szubjektív” illetve „objektív” megközelítésének „végnélküli vitája, beleértve a kölcsönös sértésváltásokat ezek értékéről és jelentőségéről – ám mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük, értelmét veszíti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke. Sziklák vagy álmok, helyi vagy globális, ősi vagy modern – mindegyik ebbe a világba tartozik, a kérdés inkább arra vonatkozik, mit jelentenek, mit fejeznek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén” (Geertz, u. o. 177.).

A kulturális elemzés (és ebben az értelemben a helyi társadalmak megértése is) „jelentések találgatása (vagy annak kellene lennie), a találgatások értékelése és magyarázó következtetések levonása a leghelyesebb találgatásokból. A leírásnak három jellegzetessége van: értelmező, a társadalmi beszéd folyamatot értelmezi (azaz megpróbálja kiszabadítani esetleges körülményiből), illetve tanulmányozható formában rögzíti – s egy negyedik

tulajdonsága, hogy mikroszkopikus (kis szobában is történhetnek nagy események). A leírás során éppúgy nagybetűs realitásokkal kerülünk szembe: Hatalom, Változás, Elnyomás, Munka, Szenvedély, Presztizs, amelyekkel a történészek, politológusok, közgazdászok, szociológusok – csak éppen otthonos környezetben és otthonos formában találunk rájuk, épp ez az etnográfia előnye. Hibája viszont, hogy ismeretlen indián törzsek között vagy óceániai szigeten gyűjtött anyagaikat nagy falitérképekre festeni kívánó kutatók becsvágya olyan modellek kifundálásában kapott fontos szerepet, amelyek a kutatások előrehaladását igazolandó, a helyi igazságoktól az általános elképzelések felé lendültek, s ennyiben többet ártottak, mint mindaz, amit a mintanagyságok megszállottjai (a szociológusok), a mérések fanatikusai (a pszichológusok) vagy a csakis aggregátumokban gondolkodó közgazdászok ki tudtak találni ellenük. A „mikrokozmosz modellek” és a „természetes kísérletek” túlzásai: „égbolt egy homokszemcsében, vagy a lehetőségek messzi túlpartja” (Geertz u. o. 189.).

Pedig a kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával: az antropológusok nem falvakat, törzseket, városokat, szomszédságokat kutatnak, falvakban kutatnak...! Kis egységekben, kis jelenségeket, apró történéseket kell megismerniük, s a különböző problémák különböző helyszíneken kutathatók, a megfigyelések egybevetése megint másik helyszínen történik, s az olvasatok sokszorozódása további tájakra viszi a megismert „társadalmi tényeket”. Aligha van tehát „érintetlen” tisztaságban olyan helyi társadalom, amely teljességgel megismerhető, leírható, s minden dimenziójában holisztikusan értelmezhető volna: „kis történetük” a nagy társadalmi történésektől eltérő, nemcsak „helyi változat”, nemcsak más történet, de mögöttes tartalmai is szimbolikus üzenethordozók. *Az elemzés annyit tesz, hogy kiválasztjuk a jelentésteli struktúrákat (bevett kódokat, miként a desiffráló szakemberek), s megállapítjuk társadalmi alapjukat és horderejüket”* (Geertz u. o. 176). *„A néprajz: sűrű leírás. Az etnográfus – kivéve, ha rutinszerű adatgyűjtést végez (amit természetesen szintén meg kell tennie) – valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. Ezek a struktúrák egyszerre idegenek, szabálytalanok és rejtettek, s neki kell kitalálnia, hogy először miként ragadja meg, majd hogyan mutassa be őket. S így áll a dolog működésének már a legföldhözragadtabb szintjén, a terepmunka őserdejében is: az adatközlők kikérdezésében, szertartások megfigyelésében, rokonsági kritériumok kiválasztásában, a tulajdonviszonyok kinyomozásában, a háztartások összeírásában... – azaz a kutatási napló megírása során. Az etnográfia művelése arra hasonlít, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy „létrehozunk valamilyen olvasatát”) – egy idegen, elhomályosító, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratot, ami azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem a megformált viselkedés illékony példáival íródott”* (Geertz 1994:177).

A lokalitáskutatás ezért nemcsak a bennszülött világok, hanem a saját társadalom kutatásában is ugyanazt a megismerő-értelmező, leíró-interpretáló „metodológiát” teszi szükségessé, mint a távoli tájak, elvarázsolt világok kulturái és társadalmi esetében...! A maga módján minden lokális, de kiterjedtebb dimenziójában megfigyelve vagy értelmezve minden globális is. Amit a kutató tehet, az a megismerés kísérlete melletti érvelés, a tényleges terepkutatás, a „tolmácsolás”, a „történetmesélő” szerepének beteljesítése: *„Az a kultúrafogalom, amely mellett sikraszálok... lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom. A kifejtést tartom célnak, a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázatát”* (Geertz 1994:172).

Régi vita, tengernyi hezitálás veszi körül az antropológiai témaválasztás, a tudományterület „fókuszáltsága” kérdését. Clyde Kluckhohn vállalta a bátorságot, s kimondta (Geertz pedig nem titkolt kajánsággal idézi): „az antropológia egy intellektuális orvadász-engedély”.

Igaz ez annyiban, hogy (talán, talán-talán) „bármire”, bárminek értelmezésére alkalmas lehet. S ha kutatásról, beilleszkedésről, tapasztalatok regisztrálásáról van szó, akkor a megismert vagy merészen körvonalazott jelenségek értelmezése maga is egyfajta „szövegolvasás”, a kultúra szövetének, szövémintájának „letapogatása”, amely nemigen nélkülözheti az önértékelést, a (megvallott vagy titkolt) összehasonlítást, az önfogadtatás krízisét „a terepen”, legyen a „másik oldalán” egy vizilóvadász törzs, egy nagyvárosi drog-diszkrétó vagy egy krisnás közösség. S ha egyáltalán kutatásról van szó, semmilyen mértékben nem nélkülözhető az empátia prioritása, a szerep- és nézőpont-változtatás állandó kísérlete, a megérteni vágyott közösség vagy egyén sajátlagos nézőpontjának belátása és nagyrabecsülése.

Mindezeket követően a *feltárás* és a *feed-back*, az önreflexív visszatekintés és a *megértés* próbája nem csupán a tudományos közösség reflexiója szerint kerül elbírálásra. Ez is fontos lenne, az antropológia tudománytörténete számos példát tartalmaz arra érvényesen, milyen nehezen fogadható el az „objektívált” tudás szuverén átadása, ennek az egész magatartásmódnak oktathatósága-követhetősége. Ezenfelül az antropológiai kutatás azért sem pusztán kartoték-adattá vagy néprajzi múzeumi gyűjteménnyé lett *objektívációs* folyamat, hanem (az antropológusok szakmai mércéje alapján nemkülönben így van!): a kutatott *közösség reflexiói* alapján is értékelendő. Ebben a kontextusban a kulturális antropológia nem egyszerűen csak szociológiai „lényegkifejezés”, nem pusztán szociálpszichológiai „esetelemzés”, nem is csak etnográfiai „adatgyűjtés”, sem pedig hermeneutikai vagy episztemológiai „kísérlet”. Ezek mindegyike és egyike sem igazán. Ezenfelül nem egyszerűen utazói és szépírói teljesítmény, s nem egy lényegére redukált elméleti kérdéskör gyakorlati tesztelése. Mindezek együttese, továbbá saját elmélettörténetének tesztje és cáfolata is. Éppen attól olyan varázslatosan *komplex*, hogy a módszer, a megismerés mélysége, és lényegében a „megnevezés joga” éppúgy a kutatóé, mint a megismerhető jelenségek esetében a helyi társadalom lakóié, a kérdezett-kutatott lakosok, mikroközösségek, emberek, szubkultúrák saját elbeszélésmódjáié. S az, hogy a kérdezők és kérdezettek, megfigyelők és megfigyelték kölcsönösen diskurzussá erősítik a tapasztaltakat, aligha más jellegű, mint egy sajátosan komplex kérdezésmód, meg egy erre reflektáló közlésmód, vagyis valamely relatíve közös nyelv vállalása és használata, értéke és gyarapítása; egy nyelvezet, amelynek megvan a maga grammatikája, megjelenítő ereje és szimbólumhordozó mélysége is. Amit e nyelvi, textuális és interpretációs sodrásban a kutató tehet: feltételezi, megkeresi és felmutatja a teoretikusan megnevezhető értéket.

Feladatnak pedig ez sem kevés... – sem az elmélet gyakorlata, sem a sokféle társadalmi történet elmélete szempontjából nem időtálló.

De nélküle hitványabb, érthetlenebb, sőt értelmetlenebb a világ. Ezt azonban (mint például a kulturális antropológia hazai recepciója, akadémiai befogadástörténete is mutatja), egyelőre leginkább azok tudják csak, akik a kutatásban és az értelmezésben egyaránt érdekeltséget vallanak. Legyen a kutatás kontextusa vallás, egészség, filozófia, gazdaság, etnikai léthelyzet, művészet vagy politika, az antropológia elméletei, textusai és kontextusai még csupán helyüket keresik az emberi társadalmak létértelmezései között. S annyi talán tétovázás és relativizálás nélkül is kimondható: a többiek, az emberről való felelős gondolkodás társterületei nélkül még csak esélyét sem remélhetik annak, hogy megtalálják...

Ajánlott irodalom

- Balandier, Georges 1973 Fekete-Afrika mai szociológiája. In: Kolosi Tamás – Papp Zsolt szerk. A társadalmi struktúra történeti változásai. Társadalmi struktúra és rétegződés I. Jegyzet. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest, 365-379.
- Bernstejn, B. M. 1987 A hagyomány és a szociokulturális (társadalmi kulturális) struktúrák. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport – OSZK Magyarországkutató Csoport, Budapest, 115-126.
- Bíró A. Zoltán 1994 Az esély esélyeiről, avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában. *Replika, 13-14.*, (június), 131-134.
- Bódis Kriszta 2003 „Isten adóssága” (Ózd – Hétes). Dokumentumfilm.
- Boglár Lajos 1994 Akcióantropológia, avagy hol húzódnak a tolerancia határai? In: *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc, KVAT Füzetek 1:99-105.
- Boglár Lajos 1995 Szimbolizáció és akkulturáció. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.: *Jelbeszéd az életünk*. Osiris, Budapest, 389-394.
- Bohannon, Paul – Glazer, Mark 1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft, Budapest
- Borsányi László 1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99(1):53-82.
- Cohen, Abner 1983 A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In: Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 69-76.
- Darnton, Robert 1987 *Lúdanyó meséi. / A nagy macskamészárlás*. Akadémiai, Budapest.
- Darnton, Robert 2000 Történelem és antropológia. In: Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest, 89-107.
- Descola, Pierre 1994 Az oksági magyarázat. In: Descola – Lenclud – Severi – Taylor *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-74.
- Douglas, Mary 1995 A két test. *Magyar Lettre Internationale*, 18:8-11.
- Durkheim, Émile – Mauss, Marcel 1978 Az osztályozás néhány elemi formája. In: Durkheim, Émile *A társadalmi tények meghatározásához*. Gondolat, Budapest, 253-334.
- Ecsedy Csaba 1970 A társadalmi struktúra kutatása a mai angol szociálintropológiában. In: *Népi kultúra – Népi társadalom IV*. Akadémiai, Budapest, 357-364.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin 1981 *Cultural Anthropology*. Prentice Hall, New Jersey.
- Fél Edit (Hofer Tamás) 2001 *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és bevezette Hofer Tamás. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Fejős Zoltán 1994 Esélyekről – elmélettel vagy anélkül. *Replika, 13-14.* (június), 135-140.
- Füredi Zoltán 1998-2001 *Északföld*. Dokumentumfilm, színes, 62 perc
- Geertz, Clifford 1995 A tények után. *Magyar Lettre Internationale*, 18. (ősz), 26-29.
- Geertz, Clifford 1994 Az értelmezés hatalma. Századvég, Budapest, 352-368.
- Geertz, Clifford 2002-2003 A tény után. (Részletek a könyv egyik fejezetéből) In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem

Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>

Gehlen, Arnold 1976 *Az ember természete és helye a világban*. Gondolat, Budapest.

Gellner, Ernest 1995 *Anthropology and Politics: revolution in the sacred Grove*. Blackwell Publishers Ltd., Oxford.

Gyáni Gábor 1994 A modern város történetének antropológiai szemlélete. In: Gyáni Gábor szerk. *A modern város történeti dilemmái*. Történeti Tanulmányok III., Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 157-165.

Gyáni Gábor 1994 A társadalomtörténet mint retrospektív kulturális antropológia? *Replika*, 15-16., (december), 191-198.

Hannerz, Ulf 1988 Elmélet az antropológiában: szép-e a kicsi? A komplex kultúrák problémája. (Kivonat). In: Hofer T. – Niedermüller P. szerk. *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA NKCS – OSZK MKCS, Budapest, 101-106.

Hart, C. W. M.: 1968 Kultúr-antropológia és szociológia. In: Balogh József. szerk. *Modern polgári szociológia*. Szöveggyűjtemény, V. kötet. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest, 222-245.

Haviland, William A. 1987 *Cultural Anthropology*. Holt, Rinehart & Winston, New York (5. edition)

Hollós Marida 1993 Bevezetés a kulturális antropológiába. ELTE BTK, Szimbiózis, Budapest.

Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia 2003 *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Jones, Schuyler 1986 Az erőszak intézményei. In: Cherfas, J. – Lewin, R. szerk.: *Nem csak munkával él az ember*. Gondolat, Budapest, 98-112.

Kanovsky, Martin 2002-2003 Antropológia, história, archeológia. (Könyvismertető). In: *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>

Klanciczay Gábor 2002-2003 A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>

Krockow, Christian Graf von 1990 Adalékok az azonosságtudat antropológiájához és szociológiájához. *Szociológiai Figyelő*, 2:63-74.

Kroeber, Alfred L. – Parsons, Talcott 1994 A kultúra fogalma és a társadalmi rendszer fogalma. *Replika* 15-16. (december), 236-238.

Kulturális antropológia. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>

Kuper, Adam 1983 *Anthropology and Anthropologists: The Modern British School*. London: Routledge.

Kuper, Adam 1988 *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. Routledge, London.

- Leach, Edmund 1996 *Szociálanropológia*. Osiris, Budapest, 11-46.
- Levi, Giovanni 2000 A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell szerk. *Történeti antropológia*. Replika könyvek, Budapest, 127-146.
- Lévi-Strauss, Claude 1994 *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 234-239, 258-307, 388-404.
- Malinowski, Bronislaw 1972 *Baloma*. KJK, Budapest, 7-67, 102-109, 113-135., 401-440.
- Marschall, Wolfgang 1995 Az idegen forma. *Magyar Lettre Internationale*, 18:20-23.
- Nanda, Serena – Warms, Richard L. 2002 *Cultural Anthropology*. Belmont, Wadsworth, Thomson Learning (7. edition)
- Newall, Victoria 1987 A szimbolikus antropológia londoni iskolája. *Ethnographia*, 432-437.
- Niedermüller Péter 1994 Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. *Replika*, 15-16. (december), 217-234.
- Niedermüller Péter 1994 Paradigmák és esélyek. In: Hadas Miklós szerk. *A kultúrakutatás esélyei*. *Replika*, 13-14:89-129.
- Niedermüller Péter 1995 Város és városi kultúra – antropológiai megközelítés. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. *Jelbeszéd az életünk*. Osiris-Századvég, Budapest, 555-565.
- Sárkány Mihály 1970 Megjegyzések a komplex társadalmak szociálanropológiai vizsgálatához. In: *Népi kultúra – Népi társadalom IV.*, Akadémiai, Budapest, 243-257.
- Simpson, Robert – Coleman, Simon M. 2002-2003 Az antropológia felfedezése. In: *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Stocking, George W. 2004 Az antropológia megjelenése az etnológia alternatívájaként. *Anthropolis*, 1:122-125.
- Sumner, William Graham 1978 Kollektív viselkedési módok (I. fejezet), A viselkedési normák jellemző vonásai (II. fejezet). In: *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 123-182, 211-224.
- Todorov, Tzvetan 1995 Lévi-Strauss. *Magyar Lettre Internationale*, 18:2-5.
- Vekerdy László 2002-2003 Embertudomány – kultúrák – történelem. (A kulturális antropológia kihívása) In *Kulturális antropológia*. Tantárgyi forrásanyag. Összeállította A. Gergely András. Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, Ember-, erkölcs- és vallásismeret továbbképzési szak, 2002-2003. Elektronikus változatban: <http://mek.oszk.hu/01600/01668/01668.doc>
- Vélez-Ibanez, Carlos G. 1986 A mítosz használata a marginalitásban. In: Lammel Annamária – Niedermüller Péter szerk. *Folklór – Kultúra – Társadalom. (Városantropológiai perspektívák)*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 61-69.
- Wilhelm Gábor 2004 Az állati reprezentáció és kultúra kérdése. In: A. Gergely András – Kemény Márton szerk. *Motogoria. Tanulmányok a 60 éves Sárkány Mihály tiszteletére*. MTA – ELTE – Könyv Kiadó, Budapest, 301-309.

Politikáról antropológiául

Kutatások vagy forráselemzések, utazók jelentései vagy háborús tudósítások egyaránt tükrözhetnek és bemutathatnak konfliktusos vagy harmonikus állapotokat, amelyek összefüggenek a hatalmi harcokkal és érdekekkel, vagyis *politikaiak*. Az a fajta intellektuális hangosbeszéd, amely az uralmi viszonyokra és egyenlőtlenségekre vonatkozó társadalmi tudást tükrözi, ugyancsak lehet politikai. *Politikai antropológiává* viszont mindez csak akkor lehet, ha vagy *olyan társas csoportokról* szól, *amelyeket antropológusok tanulmányoztak*, vagy ha az *antropológiai módszereknek, tudásnak, gondolkodásnak, értékrendnek és kutatási tapasztalatnak egyaránt megfelelő helyzetet tükröznek*. Vagyis: minden jelenség lehet politikaivá, de nem okvetlenül antropológiai tényanyagot kínál; s ugyanakkor a vallás- vagy a művészet-antropológia kutatói, a gazdasági vagy a városi társadalmak elemzői megannyi jelenséget körülírnak anélkül, hogy azok politikai tartalmát kiemelnék, holott az benne rejlik... A politikai tudás és politikai cselekvési gyakorlat megértése ezért korántsem oly egzakt tudományterület, hogy egyértelmű határait megrajzolhatnánk. Magáról a politikai antropológiáról mint tudományágról csak a huszadik század negyvenes-hatvanas éveiben kezdtek beszélni, így igen ifjú szakterület, viszont annál sokrétűbb irányultságú...

Egy „geertziánus” felfogásban a kortárs gondolkodás *előtörténetének* egyik igen izgalmas problematikája, hogy ez a *politika* fogalmát szélsőségesen és mélységesen „átpolitizálta”. Ahogyan Geertz az ideológiáról mint kulturális rendszerről ír (1994:22-62), jól tükrözi, hogy a politikáról tudományosan fogalmat alkotni éppen azért reménytelen, mert az interpretáció szinte sosem lehet politikamentes, ideológia-független, érdeksemleges. A tétel társadalmi és interpretációs ellenoldala is hasonlóképpen jellemezhető: a kocsmai könyöklőn áruba bocsátott vélekedések éppúgy nem tarthatnak igényt a tudományos jelentéstulajdonításra, mint ahogyan maga „a” politika, vagy „a politikus” által formált hétköznapi élethelyzetek, társas történések, szervezetek vagy értékrendek szempontjából is csupán alacsony szintű fecsegések ezek, de ugyanakkor az ő hivatalos megnyilatkozásai sem okvetlenül emelkedettebbek. Ámde csak „fröccsmelléki sumadumák” ezek valóban? Nem éppen belőlük formál érvert a társadalmi érdekmiliót kézben tartani és befolyásolni próbáló közszereplők többsége? Nem kifejezetten azért érdekesek ezek a gyanakvások, hőzöngések, gondolati megoldáskísérletek, mert magát a politikai kultúrát tükrözik? Vagy a politika(i) cselekvés, gondolkodás) önmagában is tükrözi a kultúra komplexitásának számos aspektusát?

Annak indoklása, miért is foglalkozik az antropológia egy igen régóta önálló tapasztalati térben és sajátos tudástárként elemzett világgal, s vagy fél évszázada már egyértelműen elkülönült tudásterületen magával „a politika” jelenségével is – megannyi magyarázatot igényel. Két alaptípust mindenképpen elkülönítendőnek ítélnünk: a *politikai antropológia* tudástörténetének első szakaszában (nagyjából a 19. század közepétől egy évszázadon át), amikor a kutatók a messzi népek, gyarmatosított társadalmak berendezkedésének és működésének leírására vállalkoztak, megannyi szűken értelmezett politikai szerkezet-elemzés és rendszerleírás keletkezett, nem ritkán a jogrend, a munkamegosztás, a nemek viszonya vagy a csere és elosztási relációk taglalása keretében. A későbbi időszakban már a részkérdések, megismerési problematikák, interpretációs módok árnyalása, vagy éppen specifikus újraértelmezések sorozatai váltak jellemzővé, s ekkor már a politika mint jelenség antropológiai megközelítéséről, hermeneutikai vagy szimbolikus szféráinak kibontásáról lehet inkább beszélni (röviden: a *politika antropológiájáról*). Mindkét korszak főként kutatásokon alapuló, gyakorlati működésmódokat megfigyelő és értelmező felfogásoknak adott teret, így magán a tudományterületen belül nincs lényegi különbség az elméleti és az empirikus feltárások szempontjából. Van azonban egy kiemelésre érdemes jelenség a megismerési folyamat három

szakaszra osztható időszakában: a kezdeti és a mai szakasz sokkal több *elméleti* hozadékkal járt, mint a közbűlő, terepkutatási vagy esettanulmányi időszak, ugyanakkor a legkorábbi korszak szinte nélkülözi az *alkalmazott antropológiai* szempontokat, viszont a mai időszak fokozottan igényt tart erre.

A politikai berendezkedés kutatása egy sor jelenséget kiemelhet a többi közül, mint érdeklődése tárgyát: a társadalom rangos csoportjait és alávetettjeit, a korosztályi vagy rituális közösségeket (öreges ill. fiatalok szerepe, beavatási rítusok, nők helyzete és rangja), a titkos társasági vagy irányítási gyakorlatot (férfiak háza, szakrális uralom, területileg széttagolt politikai rendszer, oppozíciós szerepkörök, főnöki uralmat korlátozó konvenció), a hatalom biztosítékait és más hatalmakkal szembeni viselkedésmódját (erőszak, háború, verseny, erőgyakorlás, viadal, stb.), az érdekek és érdekelttek köreit (nyomásgyakorló vagy feszültségvezető konfliktusok, agresszivitás, nők vagy gyerekek korlátozott tagsága és jelenléte), a kiszolgáltatottságot vagy az egyenlőség és egyenlőtlenség jelenségeit (rabszolgaság, marginalizáltak szerepe, kasztok, rokonsági rend), az uralmi formákat és eszközöket (istenkirályság, hordafőnökség, törzsszövetség, zugattyú vagy csurunga, törzsi jelképek, tollkorona), intézményeket és befolyásolási módokat (potlacs, patriarchátus, kakasviadal, ajándék) és így sorolható még számos terület. Mindeme sokféle témakörrel aligha lehet sematizált feltáró képletet formálni, vagy uniformizált értelmező módszereket bevezetni, s kár lenne a témakörök széles skáláját is szakterületen belül azzal korlátozni, hogy *mivel foglalkozhat az antropológiai megközelítésmód* a politikai jelentésű vagy jelentőségű területeken, vagy *mivel nem foglalkozhat*. A létező közösségek *bármely jelensége* alkalmas lehet arra a politikai miliőben körülötte kialakult hatások vagy feltételek szempontjából, hogy antropológiai aspektusból vagy módszerekkel kutassák. Már csak azért is, mert „*a politika*” az esetek igen nagy hányadában egy társadalmi csoportozat ismereti, létmódbeli, kommunikációs, morális, szabályozási és világképi, fogalomalkotási és -használati dimenzióinak sok-sok tartományára kiterjed. S amennyiben a társas-társadalmi elválk a természetitől, vagy ha a kutató képes marad politikamentesen szemlélni a politikát, akkor a nyelvi vagy intellektuális paradoxont is képes lesz föloldani: hogyan lehet politikáról empirikus tudás értelmében eszmét cserélni anélkül, hogy az társadalompolitikai beavatkozással ne járjon. Vagy hát járjon, ha ez a cél, de ez már a tudás alkalmazásának kérdésköre, akcionalista szempont..., s ennyiben jóval határolhatóbb, mint maga a tudásterületi vagy szakági érdeklődés.

Az „analitikus eljárások” révén, melyeket a politikai antropológiával rokon szaktudományok sora alkalmaz (így pl. a politikatudomány, a választás-szociológia, a politikai lélektan, a jogfilozófia, az eszmetörténetírás, a politikai filozófia, a tömeglélektan, a politikai marketing vagy a politikai szocializáció-kutatás) kétségtelenül számos igen közeli következtetésig el lehet jutni, de akár bármely jól megépített elemzéssel szemben is ellenálló tud maradni maga a társadalom, amely önkéntesen nem óhajtja „kulturális szimbólumok elrendezett szerkezeteként” vagy „nagy morális jelentőséggel felruházott hiedelmek érzelmektől mentes” rendszereként pártatlanul elemezni mindazon „bizonytalanul definiált és érzelmileg terhelt, kusza, szimbolikus hálókból kifejeződő” területeket (Geertz, 1994:24-25), amelyeken a politikum vagy az ideologikum megjelenik. Az antropológus, ha nem akarja mindenképpen „egységként” átlátni a széttagolt tünemények összességét, ha nem akar valami „gyanús” vagy megtévesztő hókuszpókuszolást elővezetni, akkor analógiákat kell keresen. A *politika poliszémikus jelenség*, vagyis jobbára csak többretegű és többféle értelmezést lehetővé tévő (sőt: megkívánó!) megértésre épülhet mindaz, amit róla állíthatunk. A legegyszerűbb megfogalmazásban: amint a kutatás eljutott a *megértés élményéig*, s amint rendszerbe foglalta az értelmezhető jelenségeket, szinte azonnal tovább is kell kutasson, mert mire „kinyilatkoztatásokat” vagy tudományos tantételeket gyártana róluk, máris megszűntek

akként létezni, ahogyan korábban megfigyelhetőnek látszottak. E vége-nincs *értelmezési feladat* nemcsak azt teszi nehezkessé, hogy „sarkigazságokat” gyártson egy kutató, hanem azt is, hogy az „objektivitás” követelményének valaha is megfeleljen, s magára ne úgy tekintsen, ahogyan munkáját megítélve sokan mások teszik.

A tükörnek – szokták mondani vagy gondolni – két oldala van. Ez azonban többféleképp érthető. Az egyik nyilván tükör, azért nem hívják falnak vagy ablaknak. A másik azonban foncsorozott, hogy egyáltalán tükör lehessen. Így viszont az egyik magamagát látja, a másik senkit. Vagy, ha a másik oldal is tükör, akkor szintén magát fedezheti fel. Mindketten egymás felé tekinthetnek, ám csak magukat, saját miliójukat, kultúrájukat, személyiségüket láthatják viszont. Az antropológiai kutatás eredményei esetén ez gyakori állapot: mindenki megmaradt olyannak, amilyen volt. Vagy csak kevésbé változott, s ezt akár lényegtelennek is tekintheti. A kutatás talán két esetben eredményes: ha egymás mellé tudnak állni, s együtt szembesülhetnek magukkal, vagy ha mindketten észrevehetik, tudatosíthatják magukban és egymásban, mennyit változtak a kutatás során...

A *politika jelenségét* rendszerként elgondolni csakis akképpen lehet, hogy konkrét térben és konkrét időben, tényleges közösségekről vélekedünk érvényes tapasztalat alapján. A politika rendszere, vagy egyáltalán „a politikai” fogalma rendkívül eltérő lehet, függően attól, milyen maga a milió, amelyről szó van, s milyen a korfelfogás (Arisztotelészé egészen más, mint Heideggeré vagy Edmund Leach-é). A kutatástörténet néhány nagyobb időszakot emel ki, ezek eltérései a megközelítés és a megértésmód szerint változnak, illetve tükröznek iskolákat, tudománytörténeti nézőpontokat is. A ma „forgalomban lévő” tradicionális felfogások közül két ágat kell kiemelni (alapjaik közösek: gyarmatosítási állapot, helyi szabadságtörekvések, térségi uralom biztosítási lehetőségei, hegemoniára törekvő hatalmi csoportok), s e két ág egyúttal két korszak is..., eszerint egymástól szinte egészen elkülönült kutatási szemléletmód jellemzi az *angolszász-amerikai* és a *francia*, az 1970-1950 közötti és az 1950-1980 közötti időszakot. Mai tudományos horizontja szinte nincs is a politikai antropológiának, mivelhogy annyira széles körű, hogy szinte „körülfogja” az érdeklődőt... Inkább már úgy jelenik meg, mint a *politikai tünemények antropológiai szempontú belátása*.²

A legrégebb politikai antropológiai mű, Morgan irokéz törzsszövetségről írott „politikai etnográfiaja” (*The League of the Ho-de-ne-sau-nee, or Iroquois, 1851*) a politikai szerveződésmód gazdasági, rokonsági és rituális összefüggéseit taglalta, majd az *Ancient Society (1877)* a térségi és a rokonsági rend megvilágítása szempontjából volt (és sokáig maradt is) kiemelkedő alapmű az evolúciós teória követői számára. A korabeli rendszerezési teória szerint (az elgondolás már Montesquieu-nél megjelenik) a társadalmak fejlődése vad, majd barbár, később civilizált fázisokra tagolható, illetve ha összevetjük őket, a különbségek egyidejűleg is léteznek a világ különböző pontjain. A törzsi szervezet és a politikai rend struktúrájában hangsúlyosnak mutatják e jellegzetesen polgári politikai teóriák a területbirtoklás és a tulajdon fontosságát, meghatározó voltát. Kevésbé a szerves fejlődésre, inkább a törvények és a jogrend intézményépítő hatására koncentrált Sir Henry Maine az *Ancient Law (1861)* című munkájában, s bár kivételesen hasznos, sőt kihívó összehasonlító módszerrel élt a keleti és nyugati faluközösségekről szólva, továbbá a római és az újkori brit örökségjogi gyakorlat terén, de teóriája inkább hagyatkozott a filológiai, textuális összevetésre, semmint a (terep)kutatásra. A két mű szellemi „rokonsága”, metodológiája

² Áttekintésemben nagy mértékben támaszkodtam Joan Vincent összefoglaló ismertetésére, ugyanakkor Marc Abélès állam-antropológiai kötetének bevezető fejezeteire is. Tettem ezt azzal együtt és azért, mert a két szemléletmód hangsúlyosan eltér más teóriáktól (pl. Bailey, Copans, Balandier, Clastres vagy Swartz – Turner – Tuden, illetve Dumont felfogásmódjától).

annyiban fontos, hogy a politikai állam és a „civilizációs fejlődés” 19. század harmadik harmadában érvényesnek tekintett képletei még sokáig „mintaként” szolgáltak a kutatások, sőt a közfelfogás számára is, egyfajta klasszifikáló (rangsoroló-értékelő) és strukturált (réteges szerkezetű) társadalomképet sugallva, s kétségtelenként állítva, hogy a „primitív” vagy egyszerű, illetve a fejlett vagy komplex társadalmak párhuzamosan is léteznek, nemcsak időkülönbség és fokozatiság rejlik bennük.

Ezt az időiséget, térségi tagoltságot, szervezeti és fejlődési fokozatosságot találjuk még a brit szociálanropológus nemzedék jeles képviselőinél, midőn az 1940-es években az afrikai politikai rendszerek leírására vállalkoztak (E. E. Evans-Pritchard – Meyer Fortes: *African political systems*, 1940). Tényleges terepkutatási és részletes, egzakt rendszerleíró szemléletmódjuk révén megkülönböztettek szegmentált állapotot és oppozíciós gyakorlatot, államiság alatti és államisult szerveződési fokot, falutanácsokat, generációs osztályokat, titkos társaságokat, valamint számos struktúra-szabályozó elemet, amelyek mögött életmódok, megélhetési gyakorlat, gazdálkodási rend, rokonsági hálózat fontosságát hangsúlyozták. Ezek *taxonómiáját* is kidolgozták, melyet azután követőik közül többen az óceániai és az amerikai indián-kutatásokban hasznosítottak, s ettől kezdve tudományos beszédmódok belső normájává vált a rendszerező leírás, amely ugyanakkor a kutatói befolyásoltság („etnocentrizmus”) vádjától óvakodva tartotta távol magát. A korszak fő vonása volt, hogy midőn az antropológiai kutatások a családtól az egyházakon át a gazdasági és politikai hatalom szereplőig a legkonkrétabb és egyúttal a legszélesebb értelemben felfogott erőhatások keresésében jelölték ki a kutatási területet (nem utolsósorban a gyarmati politizálás erőltetése nyomán), ezenközben a hatalom érvényesítéséről, megosztásáról, átadásáról, örökléséről vagy megszerzéséről szóló kutatásoktól az 1920–1940-es politikusai elvárták az államérdekek tudományos szolgálatát. A tudományos „objektivitás” és a pragmatikus átpolitizáltság így kerültek egyazon eszköztár keretei közé; „az antropológus”, ha vállalta, ha nem, a gyarmati érdekek tudományos (ki)szolgálójává vált – különösen, ha a politikai rendszerre vetette tekintetét.

A kutatók kereső szempontja ez idő tájt főként az *államiság* és a „primitívség”, „*államalattiság*” összehasonlítása volt: Robert H. Lowie az 1920-ban írott „primitívek szociológiája” című kötetében tizennégy fejezetből kettő foglalkozott az állam eredetével, a kormányzással és a bíraskodással, ami kevéssé specializálódott *politikai* antropológiai ráközelítésre vall, de már önálló érdeklődési területként volt jellemezhető. Lucy Mair ugyancsak a „primitív kormányzással” kapcsolatosan kutatott, hasonlóképpen, mint Roy Franklin Barton az *ifugao törvénykezéssel*, társadalommal, gazdasággal és vallással kapcsolatos, a témát több szempontból megközelítő monográfiáiban, melyeket 1919 és 1930 között adott ki (*Ifugao Law* című művét 1919-ben az amerikai kormány felhívására írta, hogy a „bennszülöttek” adott időpontbeli életmódjáról adjon sokoldalú leírást). Ugyanakkor vitatott volt akkoriban is *a társadalom* és *a politika* között különbséget tenni, hiszen az antik hagyomány és a polgári társadalmi fejlődésminta alapján a kettő egynek tetszhetett. Barton terepkutatásában az Észak-Fülöp-szigetek hegyvidékein élő ifugaók egyedeit ismerte meg, akiket egymásra kölcsönös befolyással bíró egyénekként kezelt, ezért monográfiája korszakosnak volt mondható a törvénykezési gyakorlat antropológiai leírásában is, de időközben a funkcionális antropológia révén a jog iránti figyelmet felváltotta a *társadalmi uralom* kérdésének tanulmányozása. Ennek formái azonban igen számosak, közöttük a hangadó brit strukturalista funkcionalizmusnak konkrétan az alkotmányos működésre fókuszált megközelítésmódja elsősorban a politikai intézményekkel, hivatalokkal, jogokkal, köteleességekkel és törvényekkel foglalkozott. Kevés figyelmet (esetenként minimálisat sem) fektettek az egyéni kezdeményezésekre, stratégiákra, folyamatokra, hatalmi harcokra vagy politikai változásra. Pedig Edmund Leach szinte „házon belül”, brit zászlók alatt kutatva

belülről bírálta a rendszerparadigmát (*Political Systems of Highland Burma, 1954.* című művében), s új szemléletmódjával azt sugallta: politikai alternatívák mindig együtt léteznek olyan változásokkal, melyeket az egyéni és csoportos döntések eredményeznek, mivel az egyéni döntések a hatalom tudatos vagy tudatalatti hajszájának eredményei. Ezért elsősorban a szereplőkre és a viselkedésmódok, kooperációk, manipulációk és stratégiák rejtelmére koncentrált a totális leírást kiegészítve. Leach munkáját megelőzte a nagy példakép kutatás, amelyben Meyer Fortes meg Edward Evan Evans-Pritchard is (a strukturalista funkcionális hagyományát követve) épp a közvetett uralmi egységeket keresték az afrikai nagy és centralizált államokban. Kötetük (szerzőtársaik munkájával együtt) nyolc tanulmányból áll, melyek közül *tallensi* és *nuer* közösségekről készített strukturalista elemzéseikkel ma már klasszikusnak minősülő felosztást intézményesítettek: a hordák és vezetés nélküli (*acephalos*) társadalmakat az államokkal vetették össze, talán túl is hangsúlyozva a rokonsági rendszerek és a leszármazás hatását, szemben az életvitel sajátosságaival. Kötetük kritikai visszhangja még arról is szólt, hogy nem építettek kellőképpen elődeik műveire és más tudományterületek ismereteire (például elutasították a politikatudomány igazolhatóságát), s azt is „primitívként” írták le, amelynek komplexitását talán csak ők nem látták át, mintha bizony a gyarmati irányítás érdekeit képviselték volna. Egy évtized múltán a politológus David Easton például épp azért bírálta a politikai antropológusokat, mert azok „a politikát egyszerűen hatalmi kapcsolatoknak és egyenlőtlenségeknek tekintették”... Pedig éppen a politikatudomány eredménye volt a választáskutatások húszas évekbeli rohamosabb fejlődése során, hogy mivel a rendszerszemléletű felfogásban leginkább a rejtett jelenségek megértésére nem tudott választ adni, ezért olyan új törekvéseknek adott helyet, mint a választáslelektan, a politikai kultúrakutatás, az új nemzetek építésére vállalkozó körök érdekeinek belátása, struktúrák és modellek összehasonlító elemzése... Az antropológusok kutatókörei az amerikai bennszülöttek, melanéziai szigetlakók, új-guineai hegyi emberek, továbbá a brit koronagyarmatok lakóinak életét, vallását, gazdaságát, szimbolikus rendszereit úgy próbálták kutatni, hogy kellő mélységű adatfeltárás nyomán a történeti és gazdasági háttér elemeit is megragadják, így számukra a hatalomgyakorlás nem egyszerűen az uralkodó, az állam vagy az erőszak-szervezetek kérdése volt, hanem a kölcsönhatásoké, ráhatásoké, kiváltásoké, jogosultságoké, befolyásoké és alkalmazkodásoké épp annyira. Korunk antropológiai gondolkodásának épp ezek nyomán már egyik erősségének számít a politikai struktúra mellett a rejtett szegmensek feltárása, beleértve szimbólumokat, érdekfolyamatokat, térbeli kiterjedéseket, idői játszmákat, kommunikációt és manipulációt, kisebbségi vagy etnikai alárendeltséget, nemi vagy argumentációs szerepeket, szertartásos küzdelmeket vagy időátélési játszmákat is.

A kritikus fordulópontra a politikai antropológiában a második világháború után megerősödött gyarmati felszabadító harcok, valamint a brit birodalom hanyatlása és az USA vietnami veresége után következett be. Korábban a nemzeti és nemzetközi kapcsolatok (s nem utolsósorban a gyarmati sorba vetett országok brit közigazgatása) biztosították a helyszíneket az antropológiai kutatások számára, kialakultak domináns nemzeti jelenlétek és kivételes szerepe volt a háttérben maradt támogató intézményeknek (pl. Kelet-Indiai Társaság, Smithonian Institution, Social Science Research Council, Rockefeller Foundation) vagy ezek üzleti érdekeinek. A nemzeti kutatóközpontok „érdeklődése” nem utolsósorban a nyersanyag-piacok, az olaj-export, a nemesfém-bányászat, továbbá a kétpólusú világ másik szférája, a szovjet befolyásolási övezet kiterjedése miatt is mintegy „polarizálódott”. A nemzetközi gazdasági és politikai érdekszférák, a „harmadik világ” státusza, a munkaerő-migráció lehetőségei és folyamatai kiegészültek a hadászati-stratégiai érdekek kutatási intézményeivel, továbbá a „fejlesztés-antropológiai” funkció vállalásával. Ennek előzményei persze már megvoltak: a kultúraközi érintkezéseket tanulmányozó Malinowski-növendékek vagy a tepoztlani (Mexikó) szocialista forradalmat leíró Robert Redfield terepmunkája már a nemzetközivé lett pénzpolitika és univerzalizálódott gazdasági túlhatalom büvkörében is álltak. *A politika*

antropológiája nem kevéssé antropológiai politikává lett, éppúgy, ahogyan az elhanyagolt népek védelmében nemzetközi mozgalmakat indító francia, német, holland kutatók is túlléptek a terepkutatás elsődleges feladatkörén és aktív politikai vagy mozgalmi szerepkörben, tanácsadói státuszban tűntek föl. A kutatás és az akció határvonalán, a kedvezményezett helyzetből a kiszolgáltatottságba átsikló tematikus érdeklődés fölerősítette nemcsak az ipari, majd a fogyasztói, jóléti, információs társadalmak önismeretének aktivista közviselkedését, magyarán civil mozgalmait és ellenállási stratégiáit, de kihatott a kutatási témákra is: maga a változás, a távoli „egzotikus terepről” hazaszorulás is új paradigmát alapozott meg a kutatók helyzetét, céljait, szempontjait illetően. Mikor először belépett a politikai antropológiába a gyarmati „másik” fogalma (először a gyarmati tapasztalataikról író észak-afrikai szerzők munkáiban, pl. az „afrikanizmus” gyakorlatában, majd, jóval általánosabban, az antropológiai írásokban és az imperializmus kritikáiban), valamint kutatási programmá lett az új nemzetek jövőjének, jelenének elemzése is, akkor a kutatók java része visszaszorult a maga nemzeti terepére. Ez események a tudósok egész generációjának a modernitásból a posztmodernbe való átmenet kényszerét és feltételeit jelentette, vagy legalább azt, hogy nem lehet immár a korábbi tónusban művelni ezt a területet, sem kutatásokat, sem elméleti bázisokat tekintve, és nem lehet történettudomány, filozófia, geográfia, szociálpszichológia, nyelvészet és művészet ismerete nélkül sem teoretizálni, sem konkrét kutatásokat kezdeményezni a politikai antropológián belül.

A fentebb jelzett *második* főbb aspektus a tudományterület történetének második fázisban (1940-1966) erősödött meg, s ez egybe esett a francia kutatók (mindenekelőtt Georges Balandier és Jean Copans fekete-afrikai, Claude Lévi-Strauss indiai és dél-amerikai, Louis Dumont ugyancsak indiai, továbbá Pierre Clastres brazíliai-venezuelai kutatásaiban) megmutatkozó térnyerésével. A francia nézőpont a gyarmati szerepváltozások, gazdasági-világ gazdasági összefüggések mellett mindig is hordozott egy erős kultúraelméleti, mentalitástörténeti, lokalitáskutatási nézőpontot, valamint morális hangsúlyt is. Midőn a mai politikai antropológiában a terepkutatások alapján, egyúttal a tapasztalatok kontextusba helyezése révén keresnek értelmezési mezőt, akkor olyan új paradigmák alapján vonják kétségbe a régóta domináló-korlátozó tudásrendszereket vagy leíró képleteket, mint amilyeneket Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Jacques Derrida, Paul Virilio vet föl. A mentalitásföldrajzban, társadalomtörténetben, irodalomkritikában, filmnyelvben, szimbolikus kutatásokban és kívülük még a neoszimbolizmusban, feminizmusban, test-interpretációkban, tárgy- és divattünemények elemzésében kialakult francia dominancia visszahat az antropológiára, s a narratíva-elemzések, interkulturális kölcsönhatás-kutatások szinte közvetlenül találkoznak az amerikai antropológia új irányzataival, Victor Turner vagy Mary Douglas könyveivel, Clifford Geertz vagy James Clifford interpretáció-értelmezésével, Victor Bailey és Edward O. Wilson teoretikus alapvetéseivel.

Szinte ehhez kapcsolódik, s a francia kutatók amerikai elfogadásának hatását tükrözi a politika és az antropológia olyan területeinek elemzése is napjaink vezető témakörei között, mint a szociobiológia (E.O.Wilson, Paul Rabinow), a modernitás (Ernest Gellner, Alain Touraine, Zygmunt Bauman, Bruno Latour, Jean Baudrillard), vagy a test- és gender-tanulmányok politikai jelentésének, a képek és kommunikációk kutatásának számos irányzata, képviselője által leírt kölcsönhatások komplex jellegének bemutatása. Az analogikus gondolkodás lehetősége kitágította a politikai antropológia hatókörzetét az állami rítusok, politikai szimbólumok, szakrális uralomkifejezések világa felé is. Jellegzetes példája ennek az „egybeolvasásnak”, asszociatív feltárásnak Marc Abélés könyve az állam antropológiai megértésének lehetőségéről (*Anthropologie de l'État*, 1990), aki a Francis Fukuyama által is taglalt nemzetközi politikai kölcsönhatások megoldásaként vizionált bizalom fogalmát teszteli a francia politikai rendszer működtetésében és a vezető

politikusokra átruházott képviseleti hatalom kiteljesedésében. S ugyanígy John McIver Weatherford könyve (*Tribes on the Hill, 1985*), aki a Potomac-parti indián törzsek döntéshozási rendszerét és a Capitolium döntéshozási rituáléit állítja párhuzamba, mint sajátos törzsi közösséget, Big Man-nel, vagyis az Egyesült Államok elnöke és az új-guineai Nagy Emberek analógiájával; majd röviddel ezután Marc Abélés is hasonlóképpen tett a francia Nemzetgyűléssel, s azután az Európai Közösséggel). Napjaink témakörei és analogikus kapcsolódásai nemcsak határtalanok, hanem alapvetően interdiszciplinárisak. Lehetséges az is, hogy a politikai antropológia tudásterülete ezen a ponton fog megszűnni, beolvadni valamely más ágba, vagy épp önálló diszciplínává válik a világ legtöbb nemzeti tudományában... Erről azonban már nem ez az összefoglaló, hanem maguk a művek és lehetséges olvasataik sokkal többet vallanak...

Ajánlott irodalom

- Abélés, Marc – Jeudy, Henry-Pierre eds. 1997 *Anthropologie du politique*. A. Colin, Paris.
- Bailey, Frederick George 1960 *Tribes, Caste and Nation*. University Press, Manchester.
- Bailey, Frederick George 1963 *Politics and Social Change*. University Press, Berkeley.
- Bailey, Frederick George 1980 *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Balandier, Georges 1959 *Anthropologie politique*. P.U.F, Paris.
- Balandier, Georges 1980 *Le pouvoir sur scènes*. Balland, Paris.
- Borneman, John 1998 *Subversions of International Order: Studies in the Political Anthropology of Culture*. State University of New York Press, Albany.
- Clastres, Pierre 1974 *La société contre l'État*. Minuit, Paris.
- Cohen, Abner 1969 *Politikai antropológia: a hatalmi relációk szimbolizmusának elemzése*. MAN, 4:215-235.
- Comaroff, Jean – Comaroff, John szerk. 1993 *Modernity and its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa*. University of Chicago Press.
- Copans, Jean 1971 *Anthropologie politique*. In: Copans – Godelier – Tornay – Backès-Clément dir. *L'anthropologie. Sciences des sociétés primitives?* Editions E.P., Paris, 112-173.
- Easton, David 1959 *Political anthropology*. In: Siegel, B. J. ed. *Biennial Review of Anthropology*. Stanford University Press.
- Fortes, Meyer – Evans-Pritchard, Edward Evan szerk. 1940 *African Political Systems*. Oxford University Press.
- Foucault, Michel 1980 *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. The Harvester Press, Brighton.
- Geertz, Clifford ed. 1963 *Old Societies and New States*. Free Press, Glencoe.
- Geertz, Clifford 1994, 2001 *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Budapest.
- A. Gergely András 1996 *Politikai antropológia*. MTA PTI, Budapest.
- Gluckman, Max 1965 *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Blackwell, Oxford.
- Leach, Edmund 1954 *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Bell & Sons, London.

- Lowie, Robert Harry 1927 *The Origin of the State*. Russell, New York.
- Nadel, Siegfried Frederick 1942 *The Black Byzantium*. London.
- Rivière, Claude 2000 *Anthropologie politique*. A.Colin, Paris.
- Rivière, Claude 1988 *Les liturgies politiques*. PUF, Paris.
- Swartz, Marc – Turner, Victor – Tuden, Arthur eds. 1966 *Political Anthropology*. Aldine, Chicago; Vincent, Joan 1990 *Anthropology and Politics: Visions, Traditions and Trends*. University of Arizona Press, Tucson.
- Weatherford, John McIver 1981 *Tribes on the Hill. The U.S. Congress – rituals and Realities*. Birgin & Garvey, New York (magyarul: Törzsek a dombon. Századvég, 2005).

Hol érvényes a sebesség antropológiája?

Megfontolások egy korszakos tüneményről

...Valami áttűnés ez?... Korélmény és hiányérzet...? Láttuk-e, hogy jön? Tudjuk-e, hogy elsűvít, s utána magunkra maradunk: mi volt ez egyáltalán...!?

Átment az átmenet. Sietősen, szinte időtlenül. Követni feladat lenne, de kire és miként kiróható? Elsőbb talán meg kéne határozni, mi ez, mitől van, kinek jó, kire hat..., nemde?

Aki elfogad egy definíciót: boldog ember. Boldogabb már csak az lehet, aki megért, s még inkább, aki alkot egyet.

A definíció egyképpen az alkotás öröme, de a kötöttségeké, hiányérzeteké is. S mert a sebességről nemcsak élményt, hanem definíciót is csak lassan lehet alkotni, közben jó eséllyel sebesen megváltozik a tér, az idő, a jelentés és az olvasat – egyenként és együttesen is.

A sebesség mint ittlét-élmény

Az időben élés – és az időben való jelenlét-átélés – történelmet alkot. Egyik rétegében egyéni eseménysort, másikban közös emlékezetet és múlthoz kapcsolható tudást. A tapasztalat ismételhetetlensége, s közben a tudás, a létről megképződő élmény közössége sajátos (szinguláris és kollektív) eseménysort formál, a szinkronikus és diakronikus időtapasztalat pedig sajátlagossá, átélte-közvetlenné, sajátta, illetve univerzálissá, elvontta, elképzeltté teszi a történelmet. Ez a jelenlét és/vagy távollét, bennlét és kívüllét adja az *otthonosság*, illetve az *idegenség* alapozottságát. Sőt, ugyanez a tapasztalat és élmény-elmélet adja az antropológiai értelmű megismerést, emberközelséget és fizikai-fiziológiai egzisztálás lehetőségét is. Minderről való tudásunk értékrenddé, hermeneutikai végösszegű érvényességgé tömörül, s mindaz, ami régmúlt–múlt–jelen tartományában megkövült (vagy legalább értelmezhetőséget kínál), kecsgett a megismerés vagy a megnevezés örömeivel.

Ámde messzi múltakat, kortárs jelent és időtlenségében konzerválódott másságokat rendszerint nem (vagy csak hébe-hóba) ismerünk a lehetséges mélységig; jobbára beérjük a róla való tudás érintőlegességével, s tovarohanunk egy alkalmi meghatározással. Kutatni a tovatűnőt... – amúgy is reménytelen képzet. Amire Reinhart Koselleck figyelmeztet: „temporális index nélkül bármely megértés néma marad” (*Historik und Hermeneutik*, 97.) – ám a mélybe markoló ismeretek végtelen tömegével éppúgy kiszolgáltatottak lennénk, mint a lehetséges tudások végtelen arheologikus emléanyagával. Futunk ezért tova, semmi hiányában mégiscsak annyival, amennyit hirtelen markolva, szót szóra pásszítva éppen elegendőnek vélünk. Sietségünk nem nyer indoklást sürgettető megélhetési kényszerekben, sem a válaszadás indokolt hirtelenségében, sem pedig a túlélési esélyeket növelni látszó elkapkodásban. De mert „megúsztuk”, gyorsan eliramodtunk a fenyegető kihívás elől... – miénk hát a továbbélés reménye. A kérdés „csak” annyi marad: érdemes-e érdemtelenül nyitva hagyott kérdések között túlélni, s min leszünk túl, ha éppúgy kérdések özöne vár, mint ott, ahol magunk mögött hagytuk a többi megválaszolatlan...

A sietség és sebesség mindazonáltal nem hitványság, s nem is valamely személyiségzavar jele, még kevésbé betegség vagy gyávaság. Nincs társadalom, amely ne az időben létezne, ne az időiségben alakulna, ne az őt körülvevő jelenségek-tünemények mozgása közepette kapaszkodna valamely állandóságba. Létbiztonság és létigazolás kérdése az időbe való „belevettség” tudomásulvétele. Az erről való tudat edzése, a kollektív létélmény közlése és cseretárggyá válása (v.ö. kommunikáció) pedig kiemelten emberlétünk hivatkozási alapja.

Korok közlésmódjai, idői vagy időtlen átélésformái (pl. mítoszoké és gazdasági ügyleteké, kollektív emlékezeté és elbeszélésmódoké), valamint a múltból a képzelte végcélú jövő felé irányuló mozgás adott pontjának, a jelennek megnevezése (még ha legott el is illan, mire megnevezzük) részint a nyelv és a fogalmak segítségével valósul meg, részint az embert jellemző (hitünk szerint az állatvilágtól szükségképpen megkülönböztető) kommunikáció révén ölt alakot. Nyelven túli és nyelv előtti (pre-kommunikációs) átélésben azonban mindig ott lapul nemcsak a hermeneutikai értelmű történelem, amely a maga lassú ritmusában sodorja a múltat napjaink felé s tovább, hanem egyben a mindezekről való tudás és a szavakban megfogalmazódó, közlésben testet öltő, átélt történelmiség is, amely mint „dolog” és kapott-szerzett élmény együttese kínálja az elmesélhetőséget. Így a világról való tudásunk nemcsak időben rétegződik, hanem különb-különb szinteken egymásra is rakódik.

A születésről és életről szóló (mondhatni „univerzális”) tapasztalat átadásában ezért nemcsak a történelem a hordozóeszköz, de a történelem élménydúsán-empirikusan megragadható voltát is maguk az időrétegek szekvenciái szolgáltatják. E szekvenciák, temporális egységek, kiterjedések és ritmusok, tartalmak és interpretációk megragadási szintje attól az észleleti érzékenységtől és közlési szándéktól függ, amelyet a megismerésére és megnevezésére fordított idő, figyelem és aggodalmas distinkciózgatás biztosít. Érintőleges, felületes tudásunk bármiről lehet, önnön létünkéről is. De ennek a felszínes evidenciának már pusztán közlése is érvénytelen, vagy inkább érdektelen – hacsak nem toldja meg „valami”, ami jelentést kölcsönöz neki, valami, ami indokolhatja a rajtunk kívüli többiek és mások számára-valóságot. A létélmény pusztán közlése, jelzése, észrevetetése főérdek a létezésben, nélkülözhetetlen a túlélésben, alapfeltétel az önelfogadtatásban – de aki nem közli kellő súllyal, hogy van, arról csak annyit fognak tudni, hogy nincs vagy csupán lehet, viszont sajnálatos jelen-nem-léte még nem is kellő indok szimpla tudomásulvételére sem.

A tudottá, ismertté és tömegessé váló létmódok közepette végtelen sokaságát kell kommunikálnunk ittlétünk tényének. Mást és mást a gyermekünknek és a nagymamájának, mást az újságírónak és az adóellenőrnek, mást az akadémikusnak és a postásnak, a határőrnek és a jövő idő interpretátorainak. Ha jelet akarunk hagyni, sokat, súlyosat és messzehatót kell közölnünk. Hangosat és illendőt, megfontoltat és mégis zengzeteset. Sok közléshez és tömeges közléscseréhez azonban egyre kevesebb a múlt időnk, egyre húzósbabb a tempó, egyre tömörebb a sűrű létélményhez igazodó lét-láttelel. A megoldás a létállapot sebességének fokozásában rejlik talán, vagy a sűrűbb közlésmódokban. Sűrítéshez több belső feszültség kell, egyszerűbb a sebesség növelése. Ha felszínesebb is, „eléri” a célját, igazolja ittlétünk letagadhatatlanságát és fontosságát. Jelenünk *sebességgé* lesz, bár indoka olykor már lemarad a nagy sietségben... Jó, hogy nagy eséllyel marad még utókorunk, amely remélhetőleg kiigazítja majd, pontosítja és súlyozza ittlétünk értékét és értelmét...

Úgy hihető viszont: aki szaporábban jut előre, talán előbb ér a jövő időbe, s előbb megtudhatja már, mivégre sietett. Sebesség és jelenlét tehát nemcsak múltbéli fenomén..., nemcsak a tudatos vagy visszatekintő pillantásra méltatott időiség kényszere – az igazi sietség már a jövőt is jelenként veszi számításba...! Gyorsabb tekintet az érvényesség, a túlélés, a reflex-rutin révén megtestesülő „eligazodásképesesség” lenyomata is...

A sebesség mint társadalmi tempó

Amiként a néprajzosok által tüzetesen leírt matyó járásmód része a kimért lendületű lépés, hogy a szoknya megfelelően lendüljön (lásd Fél Edit munkáiban), vagy miképp a bivalyfogat tempója sem sürgethető Közép-Erdély hegyi útjain vagy a vietnami alföldön, alighanem minden másnak is megvan a maga tempója a társadalomban. Lehet eszesebb a gyermek hatévesen, tökkelütött a felnőtt harmincötévesen, csinos a menyecske tizenkét évesen és aggleányos húszévesen... – a

fejlődés elve és a működés (érték)rendje tempót szab a dolgoknak. A harang zúgása vagy a pityóka növekedése bizonyos időhöz szabott, s egy istentisztelet rendje, novella olvasása vagy kanyargós hegyi ösvényen talpalás is szabott ritmusban, nehezen szaporítható tempóban leli formáját. Megvan a módja a tengeri halászatnak, évekig is eltarthat egy várostrom, a dinasztikus birodalmak kiépülésének is komótos tempója van. Am aki nemcsak a történelmi atlaszok, ösfoglalkozások vagy csillagászati események szemlét végzi el, hanem körültekint odakint a világban, már személyes élményként is tapasztalhatja, mennyit és hogyan változik a társadalmi létezés ritmusa. Közismert, hogy az északi népek lassúbb tempóban élnek, a déliek dinamikusabban, s a távoli Keleten egy teaivási szertartás is lehet ötször hosszabb ideig tartó, mint minálunk egy kisebbségi törvénytervezet parlamenti vitája... Vagy ha egy klasszikus görög színelőadás drámai idejét és egy mai tévéjáték reklám nélküli ritmusát összevetjük, kétségtelenül hamarabb végzünk mostanság a társadalmiasult színjátékokkal... Mondható talán, hogy időben, térben, minőségi és mennyiségi dimenziókban hihetetlen dinamikai változások tanúi lehetünk. Ha a közlekedést, a hadászatot, a távolságok áthidalásának módjait vesszük, vagy a kommunikációs formákat és a közléstartalmak komplexitását, egyértelműen látszik, hogy egyetemlegesen felfokozódott a társadalmi tempó. Csoportok léte és mozgása, idegen tömegek elvándorlása és letelepedése, globális gazdasági vagy pénzügyi tranzakciók hatása, politikai közléstartományok pulzálása, hétköznapi térbejárásunk átmérője és az adott helyen átjutó egyének száma is oly mérvű dinamizálódáson ment át, hogy immár megkülönböztethetők egyes kultúrákon belül is olyan szubkultúrák, amelyek végzetesen lemaradnak, amelyek nem képesek (és nem is lesznek képesek) „lépést tartani” a kívülről diktált tempóval. S e tempóváltás nem csupán a maga idegenségével, kívülről jötttségével, elfogadhatatlanságával, „interiorizálhatatlanságával” döbönt meg, hanem párhuzamosan azzal a hatással is, amely normaként szabja a tempó megtartását, az alkalmazkodást, a forszírozott érzékenységű embertípus modellértékének elfogadását.

A társadalmi tempó konstans eleme számos dolog, kapcsolat, esemény, folyamat, szereplő és hatás lehet. Az a mód és kiterjedés, amely a falusiak városba áramlását eredményezi, vagy amely az elit kellemesebb-védettebb övezetekbe költözését ösztökéli, ahogyan munkát találnak a városiak és ahogyan azt elvégzik, amiként adaptálódik egy ember a társas lét adott formái közt, vagy ahogyan megpróbálja megőrizni tradícióit, s amilyen módon körülötte csoportmozgások és átalakulások, konszenzusok és struktúraváltozások formálják a társas lét dimenzióit, az mind a társadalmi tempó, a ritmizált létmódok szervezett egészének alkotóelemeit hagyja mutatkozni. Ezek között az egyén elfogadó és változtató hatásokkal szándékokkal küszködik, a csoportok kölcsönösen taszítják-vonzzák egymást, a „föntieket” alulról préselik, s ők „lefelé” közvetítik a belső feszültségeket... – egyszerűen a társas lét keresztül-kasul dinamizált volta összeáll valamiféle profillá, egy társadalom létezési ritmusává, mégpedig anélkül, hogy ezt állandósultnak vehetné bárki és bármikor, bárhol és bármi célból. Ennek a dinamikának együtthatója a sebesség is, mely a társas létezés módjának, változási folyamatainak, állandósulási hatóerőinek arányában nyilatkozik meg, s teszi összehasonlíthatóvá Kolozsvárt Gyimesközéppelokkal, Lappföldet Veneziával, vagy Chicagót Sopronnal és Mexico Cityt Brüsszellel. A tempót persze nemcsak maguk a települések, városok, kiterjedések és megtorpanások ritmizálják, hanem legalább annyira a bennük megforduló emberek sokasága, akaródzása, érdeke és életvezetése. A mozgásosság átmosza a statikus tereket, meglendül a stabilnak tetsző világváros is, elzúg egymás mellett a városkörnyékek társadalma éppúgy, mint az autópályák számtalan kamionos vándora, az amszterdami bringások tömegei éppúgy, mint a kegyhelyekre induló vallási turizmus kígyózó karavánja...

Kozmopolitává vedlett a világ. Ha gyökereid vannak valahol, magad vagy a „passé”, a múlt örököse és lepányvázott foglya. Ha képes vagy (mint az amerikai középpolgárság hat tizede)

három évenként munkahelyet és lakást változtatni, akkor vagy korunk gyermeke...! Megmelegedni valahol – ez maga a létsemmi, tagadása az időiségnek, rabsága a konvencionálnak...! Elavult vagy, s legyen ki ráébreszt...!

Pedig amúgy ha az ablakon kinézel, egyugyanazon térpont változását is észleled hajnaltól éjsötétig, téltől későnyárig, századelőtől ezredvégig. Akik és ahogyan ezt a változást észlelik (s néha okozzák is), szereplői és részesei a társadalmi tempónak, formálói a ritmusváltásoknak, muzsikusai a történelem nagy fűgájának. Amint és amiért cselekszenek, nem okvetlenül függ össze a többiek szólamával, de alapvetően mégis igazodik ahhoz. Amikor nem, akkor a fals szólamok erősödnek föl, kakofónná válik az egész, fület sértően zeng a létezés hangja. A Jóisten ilyenkor leinti a zenekart, hogy újrajátszassa a tételt..., de megesik, hogy az önzők és bambák még sokáig csak a maguk szólamát fűjják, hamisan, fülsértően, méltatlanul... Mintegy a társadalmi ritmusérzék cáfolatára... – merthogy a stílus a ritmus többes száma... Stílusban maradni, stílusosan létezni – ez a ritmusérzék és a tanult tempóigény alapján mérve lesz „korszerűség” vagy „avittság” minősége.

A tempó és a társadalom szövetségesek. Békétlen korokban közismerten harsányak az otromba fanfárok, ritmusnélküliek az önjelölt hangászok mondanivalói, elkapkodottak a zenei mondatok. Pedig a sietség nem azonos a sikerességgel, amiként a hangosság sem társa a hatékonyságnak. E fogalmak körül azonban zajos változások szele jár, sürgető és sértő hatással, erőszakosan és fülszaggatóan...

A sebesség mint evolúciós végcél

A történelmi fejlődés ideje és ritmusa nemcsak korszakos tempó- és stílusváltozásokon megy át, de jelentésmódosulás is kíséri. A „valahonnan” „valahová” mozgás magában rejti azt az irányultságot, amely „valamin át” vezet, s ez nemcsak keretezi, hanem irányt is szab neki. „A teret az időben, az időt viszont a térben olvassuk” – mondja Derrida (*Disszemináció*, 287.), s igazolva látja a térben létezők idő általi létrehozottságát, az idői létezők térben színpadra kerülését. Ennek az adottságnak pedig, mely mint valami ésszerű abszolútum, éppen a létezők által kreált célszerűsége, sőt célzatos tartalma, oksági eredménye lesz tudomásul vehetővé. Mi más is lehetne ez, mint ama remény vagy norma, hogy a dolgok menete, a fejlődés iránya módot adjon az emberi létezés tökéletesedésére? Az evolúció ebben az értelemben nem „megesik” az emberrel, hanem annak (kezdetből fogva? vagy csak felvilágosult modernségétől számítva?) tudatos alakítója lehet, sőt kell is legyen, hisz ez indokolja legfelsőbbrendű lény mivoltát...

Az evolúció útja és iránya egyben azt a végcélt körvonalazza, amely az ember lehetőségeként valamifajta tökéletesedés mielőbbi megközelítése és elérése okán annál közelebb jön, minél messzebb van a történelmi múlt. A céltudatos mozgás analógiájával kiegészülve (tudom, hová kell elernem...!), magunkra vállalt kötelezettségünké lesz a sietség is (mielőbb oda kell ernem...!, sőt köteles vagyok sietni...!). Indoklásul nem elegendő a mai nap vagy az aktuális hét múlása, hanem emberlétünk időben szabott terjedelme, illetőleg az emberiség eddig megtett útjának elpazarolt pillanatai, eltévelyedést okozó bizonytalanságai annál sürgetőbbek lesznek, minél pontosabban tudjuk a vélt cél helyét, lehetséges elérhetőségét és megközelítési módjait. Márpedig ki ne tudná...! (?) Vagy ki vallhatná be, hogy nem tudja...?

A fejlődési végcél illetően elérhetőségébe vetett hit a *sürgetettség állapotát* szüli, ez pedig a mozgásosságét, a tempó növelésének programját, kötelességét szabja feladatul. Ekként *a tudatos emberlét és a társadalmi programosság olyfajta célracionalitás alá rendelődik, amely a múltból magyarázza, de a jövőből hitelesíti a jelen programját.* Hogy hová indultunk, odaérünk-e, mi vár ott, mit teszünk, ha már megérkeztünk... – mindezek csupán filozófikötözködésnek minősülnek. Sőt, butáskodásnak...: majd ha ott leszünk, kiderül, miért is

vagyunk ott, egyelőre elegendő annyit tudnunk, hogy sietnünk kell, nem érünk rá...! Mintha a korszellem s a modernitás normája szabta volna feladatunkul az érkezést, valljuk harsányan: uccu neki tehát, ne totózzunk már itt...!

A múltbéli fejlődési képletből vektoriálisan meghúzott útvonalon márcsak azért is mielőbb végig kell szaladnunk, mert most már aztán igazán elegendő eszköz áll rendelkezésünkre, hogy beteljesítsük az emberi nem fő célját. Oda kell érni sebtiben, ezt kívánják a világvallások is, erre biztat épp elegendő szekta is, tudomány is, veszteség-tudat is, s az emberi nem *evolúciós feladattudata* nem különben. A lemaradók (lassúak, betegek, primitívek, elmaradott népek) majd magukra vessenek, ha későn érkeznek...! Addigra mi már elfoglaljuk majd a legkényelmesebb, legjövödelmezőbb, legjobb kilátásokkal bíró (vagy legalább hátsó ablakkal a megtett út messziségére visszatekintő) pozíciókat. Jó lesz hát sietni...

A sebesség mint győzelem-zálog

A célracionális cselekvés jobbra nem elégül ki az indulás vagy a megérkezés bűvöletétől. Éppoly fontos tartozéka egész létének és önérzetének maga az út, melyen sikeresen lehet haladni, maga a távolság, melyet hőiesen le lehet győzni, s maga az idő, mely bár folyamatosan csak feltartott, de végülis nem foghatott ki rajtunk, hisz diadalunk ma már nyilvánvaló: legyőztük a távolságot, le az akadályokat, s utóvégre az időt is, ki legfőbb ellenségünk volt, mert folytonosan csak hátráltatta menetünket. A sebesség, mint a közegellenállás dacára véghezvitt győzelmünk eszköze, olyan képesség bizonyításának formája, amely vetekszik egykori istenek teremtőképességével, felülmúlja a világ sorsát organizáló hatóerők teljesítményét, s beteljesíti a leghatékonyabb lény, az ember akaratát. A sebesség képessége nemcsak magasan elszáryal Ikarosz bukáshelye fölött, de istenítve azt a kapacitást, amely eszköze lehetett a sikernek, semmi másféle értéket nem ismer el magasabb rendűnek, csakis a hatékonyságot. Az eredményesség, a hasznosság, a tántoríthatatlanság mint inherens oka a sikerképességnek, jól megérdemelten nyújtja a győzelem mámorának érzését a leggyorsabban érkezőnek. A mámor energetikai eszköze lévén a sebesség, minden egyéb csupán ennek alárendelhető marad: céltudat, erő, kíméletlenség, pragmatikus nyomulás, mechanikai megoldások, morális fenntartások nélküli praktikusság, hatalom... – mind-mind csakis a siker érdekében adagolhatók. Diadalt pedig elvileg bármely versenyző ülhet, győztes mindenikből lehet, csak persze a technikai feltételek-körülmények eltérőek, edzettség és kivételezettség, protekciós segítség és „eredendő” tehetség nem jut mindenkinek egyformán – na ja, valakinek vesztesnek is kell lennie...! –, de épp azért, hogy a különbségek látva láttassanak, kell győztes is legyen... Mi módon, mi célból, meddig, miért...? – ezek csak az irigykedők kérdései. Győztes az, aki épp soron van...! (És épp addig, amíg soron van). A kérdés csupán az (mint a sündisznóék és a nyúl futóversenyében: „...én már itt vagyok...!”), ki osztja a díjakat: aki már előbb odaindult, akinek sikerült a többieket látványos sietségre hergelnie, vagy aki amúgy is ott volt, semmibe kerül hát javadalmaznia azt, aki épp győztesként érkezik. Ez is társadalmi tempókérdés – helyi vagy globális, egysíkú vagy multidimenzionális a tovajutás, a győztes megérkezés? A sebesség záloga úgyis csupán időleges, az visszaadni éppúgy kötelező, mint a bankkölcsönt vagy a csörögefánk-kóstolót...

A sebesség mint öröklét

Beteljesíteni, amire az ember hivatott, lassítás nélkül és hatékonyan végigszáguldani a sikerképesség akadálypályáit, s jutni diadalra a túlvégen... – ez az igazi, „autentikus győzelem”. Technikai fölény, négykerékmeghajtásos turbó-öntudat, cél- és eszközracionális programozottság, szuperemberi kvalitások egysége garantálhatja, hogy a visszafoghatatlan

energiák nemcsak az országúti előzéseknél minősítik az előjogokat, hanem az egyetemes célok és univerzális emberi értékek rendszerében is.

A sebesség mint abszolútum nem is szolgál másra, mint egyfelől a kooperáció lehetőségességének bizonyítására (lásd a sztahanovisták sikerét a téglafalak fölhúzásában, vagy a „versenyistállók” váltógazdaságát a világ gyorsasági autópályáin), másrészt a „kivételesek” kiválasztódására. A „marsallbot mindenki farzsebében” csupán romantika-kori manipuláció volt, manapság ilyen foglalkozásra nincs is kiírt álláshirdetés... – helyette a „szelf-méd-men” elementárisabb feltörekvése nyert nemzetközi szabványosítást. A versenyképesség, és a bolygó- vagy személyiségközi létformát megvalósító csodalény esélybiztosítása meg amúgy mindenki közös érdeke lenne, hisz mindenki lehet csodalény, s minden csodát még aznap elismerünk, reflektorfénybe emelünk, a mai napi megváltó ezzel meg is van..., híreinket könnyűzenével folytatjuk..., írjanak, telefonáljanak, esemesezzenek! És ne menjenek sehová, rögtön jön a következő győztes...!

A „világot meghódító” deszkákra jutni évente százmilliók programja, s naponta százezrek öröme. A háttérben rejlő okok és indokok számosak, de – mint azt Beke László írja a sebesség és a gyorsulás szótári jelentései és a művészetekbeli megjelenésformáik kapcsán – „az idő és a sebesség metaforák, vagyis a költészet – és a művészet – tárgyai. Lingvisztikai utópiák” (Beke 2000:152). A képi-vizuális és a képtelen-fogalmi megközelítések (a teret látjuk, ám az időt csak elképzeljük) ugyanabból a kereső attitűdből, tökéletesség iránti elfogult tiszteletből és gyerekes kegytárgyimádatból fakadnak (emlékezzünk gyerekkorunk aprócska autóira, vagy a felnőttek járműveinek sebességóráira, mint a létező világok legjobbjának megvalósulási formájára), mely a sebességet nemcsak az arányosan egyre kevesebb idő alatt megtehető úttal azonosítja, hanem asszociálja a végtelennel, társítja az időtlenséggel, vagyis képzelgése másik végén az öröklét ideálképét tételezi. A sebesség öröklét-metaforája olyan állandósult rítus eszköze, amelyben a mozgásos dinamika nem szorul energetikai bázisra, hanem az ezt helyettesítő morális-utopikus képzetből nyeri önigazolását. Úgyannyira, hogy bár a sebesség fokozása eddig legalább annyi áldozattal (ha nem épp sokszor annyival) járt, mint sikerrel, de hát a halhatatlanság reménye minden mesét, minden emberi sorsot, minden kérdésfelvetést és válaszadást egyaránt megkísért, miért éppen a gyorsaság bajnoka kellene lemondjon a megérdemelt győzelemről...?

A sebesség mint abszolútum

A korunkat jellemző „Hatékony=Hasznos=Hatalmas”, és vele szemben a „Lusta=Haszontalan=Alávetett” képlete olyan korszakos ideálnak, amerikanizált (vagy legalábbis individualizált) ember- és egészségkultusznak felel meg, amely nemcsak a szuperember és az átlagember különbségét támasztja alá, de laza fajelméletnek is megteszi. A társadalmi tempó átlagánál sebesebb lény, mint egyfajta lételméleti bizonyosság tétele igazolja, hogy a sebesség mint erőszak eszköze is érvényes lehet a bolygófelszíni és bolygóközi térbirtoklásban. Pusztuljon a lassú, senyvedjen magában, aki lemarad, s szoruljon alávetettségbe, aki nem tud a kor szellemének megfelelő villámtempóban reagálni (lásd villámháború). Mivel pedig igaza (=vagyon, sikere, kiemelt státusza stb.) annak van, aki „megdolgozott” érte, magára vessen a tunya, szégyellje magát a tehetetlen, tűnjön el a föld színéről a mocskos, egészségtelen, lepusztult fajzat, aki nem tud vagy nem hajlandó a mi értékrendünkben evidens sürgősségi (s ezzel kivételességi) normáknak megfelelni. A sebesség „igazságértéke” az erőé is, amely nem az okoskodásra épül, hanem a „megelőző csapásra”, a „védekező” támadásra, az első pofonra, amit az kap, aki nem tud még előbb odaszógni. Ez a cowboy csőre töltött gyorstüzelőjének örök képze a gonosz-büdös-buta (nevezzük talán őslakoságnak? vagy hazátlanoknak?) „támadókkal” szemben, ez a Szupermen igazságos fölénye a gyávákkal és kishitű hétköznapiakkal szemben, meg a gombnyomásra elindítható világpusztító rakétatámaszpontok parancsnokainak

értéktöbblete a bárzongoristákkal, tájokológiai szakértőkkel, költőkkel és kecskesajtkészítőkkel szemben. Elvitathatatlan többlet, főleg az érvek közepette, melyek fölött vagy helyett épp a sebesség és az erőszak képes bizonyítani talmi fölényét: mikor kirángat az autóból és félholtra ver az úttesten, mert „túl lassan” mentél előtte vagy „túl régi” az autód és nehezebben indul a lámpánál, mint a sportrakéták... – próbálj az európai morális hitelvek paradoxonjaira hivatkozni, esetleg egyetemes normákra, közlekedési szabályokra vagy alvó csecsemődre..., biztosan fogja tudni, hogy neki van igaza. Sőt, magad is belátod majd, milyen emberséges volt, hogy még csak le sem lőtt azon mód...

Agresszorok közt cinkos, aki néma. Sebességek közt pedig az lehet néma, akit megelőznek. Lassulás, lazítás, tétovázás nem evilágra való. Itt most aki nagyobb és erősebbet mond (vagy lő), azé a dicsfény. Igaz, hogy csak zseblámpáé, olykor tévé-stúdióé, vagy csahos szalagcímé és sajtófotóé, s épp a sebesség életlogikája száguld el mellette szupernova-tempóban... – de a másodperces hatalmi helyzet élménye az abszolút létkiteljesítő hatással szolgál, a hírértéknél masszívabb eredményként élhető át. Nem csoda ezért, ha az „abszolút sikerhez” abszolutista megoldások vezetnek egyre többeket. Az meg már csak a köztökök kérdése, hogy ha mindenki főhatalom, világbajnok és csúcsmilliomos akar lenni, akkor mégis kik között szeretné élvezni hatalmát, dicsőségét és pénzét: hullák és nullák közt, vagy magához méltó hasonlók közt...? Merthogy egyik sem oly felhőtlen élvezet, hogy az eléréséért olyannyira tolakodni kellene...

Ez azonban csak azok számára lehet derengő kételyek, apró megfigyelések szerénytelen következtetése, akiknek van ideje ilyesmiken merengeni. Ezt pedig épp a sietséggel terhes létek, sürgősséggel nehéz kivételelességek, túlerővel barbár száguldások segítenek viszonylagos érvényességű felismeréssé tenni. A kultúrák komplexitásának kutatója így másodpercekre kell beállítsa felvevőgépét, áttűnéseket exponálhat meggyőződéssé, elsurrant létformákat nevezhet csupán társadalomtudományi kutatásnak. S választhat majdan: vagy alkalmazkodik, miként a példás antropológusok adaptálódtak a kutatott népek saját kultúrája, saját életmódja és kommunikatív világa komplexitásához, vagy megőrzi a maga tempóját, s lekési a megismerés, felfedezés és megnevezés eseményét...!

A sebesség antropológiája talán ezen a ponton kell majd átadja szerepét a fotocellának, a hődetektornak vagy a szupernova-kutatóknak. Maga az antropológus meg jó, ha talál még egy fotelt, hogy előhalászva valamely mozgás-klasszikust, megkísérelje földézni a csillagpor-sistergésű korszak előtti mozgásdinamikák némileg édesbús interpretációit. Persze, ha kitart amellet, hogy a komplex kultúrákat kutatja, máris menthetetlenül elvéti a tempót... (Igaz, maga a tempó fogalma is változhat még ugyanennyit... – de lehessen ez már nem a nyomtatott sajtó, hanem a mikronok párbeszédének korszakos gondja! Ennyiben talán máris behoztunk valamit a szemléleti elmaradottságunkból...!)

Szociálanropológia

(Rövid diszciplináris áttekintés)

A szociálanropológia az antropológiai tudományosság egyik klasszikus ága. Az antropológia tudományági és tudományterületi osztoottsága, fejlődéstörténete és iskolái eredményezték azt az elkülönülést, amely végbement

1. a fizikai és biológiai jelenségek (fajok, rasszjegyek, fizikai jellemzők, fejlődéstörténeti utak, természeti hatások, stb.) iránti érdeklődésben;
2. a kulturális jegyek (szokások, hitvilág, értékrendszerek, társas kapcsolatok, történeti és csoportközi kölcsönhatások, tradicionális létmódok, alkalmazkodási stratégiák stb.) leírásában;
3. a nyelv, a beszédmódok, a kommunikációs formák, a szimbolikus hatásegységek bemutatásában; valamint
4. a klasszikus régészeti, történeti, vallástudományi, művészeti folyamatok, intézményes formáikban a néprajzi gyűjtemények, múzeumok, helyismereti dokumentációk kialakított tudásanyagában.

A négy nagyobb (jobbára angolszász felosztást tükröző) elemzés- és értelmezéshorizont között a szociálanropológia a másodikban kapott helyet, mint olyan *társas viszonyok, társadalmi keretek, belső összefüggések és kapcsolatok feltárásának szempontja, amely az emberi lét folytonosságában és a társas együttlét szabályozottságában valamely rendszerszerűt fedez föl és nevez meg*. Mégpedig nem a kutató (hozott, esetleg erőltetett, bennszülötkeket kényszerítő, tőlük idegen) kultúrája alapján, hanem a társadalmi lét egészének, „univerzumának” figyelembevételét, és a (sokszor nem is keveset változó) feltételek vagy keretek magyarázatát vállalva, de főként a megismerni próbált társadalmak saját kategóriáit fölhasználva.

A szakterület elnevezése idegenszerű, s nemegyszer tautologikusnak tűnhet (hiszen ha az antropológia főként az ember, az emberi kultúra vagy kultúrák tudománya, miért kell akkor a „társadalmi” jelzőt külön is ráaggatni...?!) vagy olykor félreérthetőnek tetszhet (mintha bizony a „szociális” antropológia, ahogy nemegyszer tévesen „fordítják”, közvetlenül a jóléti segítségnyújtás intézményes hátterével foglalkozna...!). A szociálanropológia ezzel szemben *a társadalmiság összes jelenségére vonatkozhat*, változatossága és a létezők sokoldalúságát bemutató jellege ugyancsak tág horizontot nyit. Az egyes embercsoportok társas kapcsolatait, ezek egymáshoz való viszonyát, arányait, működésmódjait korántsem szűkíti le a „primitív társadalom” (vagy társadalmak) dimenzióira (bár legtöbb esetben ilyesfajta kutatásokban alkalmazták több korszakon át az antropológia történetében), hanem az emberi lét változatainak seregnyi témakörét és szerkezeti, szervezeti sajátosságát törekszik megnevezni... – történeti kezdetei óta mind több és több terepkutatáson alapuló példatár birtokában. Sárkány Mihály e vizsgálódási irány célját úgy határozza meg, mint tudományterületet, amely „a társadalmi folyamatban ismétlődően feltárulkozó kapcsolatoknak, viszonyoknak, a kialakult társadalmi keretek kontinuitásának és változásának, az ember társadalmi sokszínűségének leírására, értelmezésére, magyarázatára vállalkozik”, midőn „az emberi lét különböző oldalainak összefüggésére összpontosít, a kulturális jelenségeket a társadalmi lét egészének, illetve egyes társadalmi egységek létének és fennmaradásának szemszögéből elemzi”. Ilyen területek lehetnek például a társadalmiság fogalma és eredői különböző közösségekben, a vérségi és házassági-rokoni kapcsolatok rendszerei, a

családrendszerek típusai, más emberi társulások nem-rokoni formái, a társadalmi tagolódás módjai, az identitás változatai a csoporttól az etnikumon át a nemzetig, valamint a mentalitások és a társadalmi csoporttagoltság egyéb jellegzetességei.

Az antropológiai megismerésnek az a vállalt célja, hogy a biológiai vagy viselkedéstudományi, régészeti vagy civilizatorikus sajátosságok alapján mintegy megkülönböztessen embereket (és nem-embereket), fajokat (a botanikai értelemben vett fajtól eltérően, s főleg történeti kontextusban), kultúrákat és ezek térbeli-földrajzi eloszlását, de ebben a distinkció-keresésben az antropológia szinte tudományági kezdetei óta küzd azzal a kérdéssel: miként lehetséges konkrét társas csoportokat úgy megismerni és működésük módját, okát, célját, értékeit megnevezni, hogy ezzel egy időben nem nyilvánítjuk őket „primitívnek” vagy „barbárnak”, „kultúra nélkülinek” vagy „magas kultúrájúnak”, „vadembernek” vagy „pre-civilizáltnak”, vagyis nem rendelünk hozzájuk rögtön valamely értékelt minősítést, kategorizálást is. „Teljességgel félrevezető az a feltételezés, hogy azoknak az embereknek, akik – úgy tűnik – különböznek ‘tőlünk’ ezen a szinten mentális és társadalmi szervezettségükben, emiatt archaikusnak is kell lenniük” (írja Leach a szociálintropológia felfogásmódját jellemezve és a „régés-régi népek kulturális és társadalmi szerveződésére” vonatkozó teóriák között kalauzolva bennünket, lásd Leach 1996:16).

A társadalom antropológiai szemléletű felfogása Montesquieu-re, Rousseau és Voltaire „vadember”-felfogására megy vissza, de „intézményesen” a szociálintropológus címkét először Sir James Frazer kapta meg professzori címként (Liverpoolban, 1917-ben). Ha nem is módszerét (kultúrákról készült leírások egyetemes összehasonlítását), de a történeti szempontból írásos kultúrával nem rendelkező népek megismerő kutatását, a szociológiával és pszichológiával több szempontból rokon, nyelvfiziológiai és vallástudományi szempontokkal is kiegészített komplex szemléletmódot azután egy cambridge-i polihisztor, W.H.R.Rivers vitte tovább, hogy azután tanítványainak korszakos útmutatást adva elindítsa a tudásterület önállósodásának folyamatát. *Az Andaman-szigetek lakói* című műben (1922) Radcliffe-Brown folytatta a társadalomszervezet leírásának általánosító és összehasonlító módszerét, főként arra fókuszálva érdeklődését, miként érvényesül a társadalmat integráló hatások együttese. E korszakban a szociálintropológia még inkább mint „komparatív szociológia” érvényesült, „amelynek a teljes társadalmi rendszerek struktúráinak módszeres összehasonlítása során az emberi társadalomra jellemző egyetemesen érvényes ‘törvényekhez’ kell eljutnia” (Leach 1996:25-26). A társadalmi funkciók és struktúrák keresése, mintáinak és példáinak rögzítése kínálta a strukturális funkcionalizmus érvényesülését, a pontosan definiálható és közvetlenül megfigyelhető társadalmi *alapszerkezet*, valamint a rendszer egészét működtető *intézmények* megismerésmódját. A kultúraközi összehasonlító kutatások általánosító megállapításai a Frazer-követő szakemberekkel ellentétben egy-egy *teljes rendszer* keresését vállalták, az ezen belül „izoláltak” tekintett jegyek (pl. a rokonsági terminológia, a házassági szabályok, a temetkezési szokások, a leszármazási elvek, a településformák) összefüggéseit nem szükségképpen tarták fel. Ugyanakkor eltértek ezek a felfogások abban is a korábbi, részint amerikai (Morgan, és nyomában majd Marx, Engels, illetve a későbbi szovjet etnológia), részint európai kutatások (elsősorban is Émile Durkheim, Max Weber és később Vilfredo Pareto) eredményeitől, amelyek egy történeti (evolúciós) és gazdasági fejlődéslogikára építették fel a társas kapcsolatok rendszerének leírását. Bronislaw Malinowski, Raymond Firth és követőik már hajlamosabban voltak elvetni az egymástól több földrésnyi távolságban élő népek elnagyolt értékelését, és időben, térben, témaköreiket szűkebbre szabva is határozottabban kis közösségek tényleges, állomásozó kutatásával járultak hozzá a társadalmi terepkutatások új irányzatának kialakulásához. Nem foglalkoztak a történelmi folyamat rekonstruálásával, viszont az életmód, a gazdaság, a társas kapcsolatok, az értékrendek, a függésvizonyok, a

táplálkozás, a csoportközi kommunikáció, a szükségletek és a hitvilág olyan komplex leírását adták, amely immár egy másik felfogásmódot érvényesített az 1920-as évektől közel egy fél évszázadon át. A korszak átfogó elemzését röviden összegezve Sárkány Mihály megállapítja: „Ebben a korszakban tért el némileg egymástól az amerikai és a brit kulturális és szociálintropológia... (utóbbi) elméletek által irányított, probléma-centrikus tudománnyá vált, amely a megoldásokat a kultúra és a társadalom holisztikus felfogására építve keresi, és a hasonló irányultságú társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, szociálpszichológia) felé közelít, míg az európai néprajzi tudományok, függetlenül attól, hogy saját vagy más kultúra lett vizsgálatuk tárgya, jobbra a történeti-filológiai vizsgálódás mellett tartottak ki az atomisztikus kultúrafelfogás jegyében. (...) A különböző indíttatásokkal végzett kutatások a világ társadalmi és kulturái sokaságának elképesztő panorámáját tárták fel, és egyben rögzítették is, mintha a jelenségek változatlanok lennének. A kulturális és szociálintropológiában elfogadott holisztikus alapfeltevésekből és az elmélet által irányított kutatási követelményből kiindulók azután különböző további elméleteket alkottak, sőt törvényszerűségeket próbáltak megállapítani a társadalmi és kulturális koherenciára vagy a társadalom és kultúra egyes részterületeire vonatkozóan ezekből a közlésekből...”, nem utolsósorban a gyarmatosítás, majd a gyarmati rendszerek felbomlása során és következtében (Sárkány 2000:12).

A szociálintropológia tudománytörténete korántsem volt egyforma és egymásra rendszerszerűen épülő vélemények, tudások és kutatások históriája. Mind több és több tereptanulmány készült, melyek nemcsak lehetetlenné tették, hogy bizonyos társadalmi szervezethez (pl. horda, törzs vagy nemzetség) közvetlen és holisztikus összefüggésben tárgyaljanak az életmóddal, a megélhetési stratégiákkal vagy a csoportközi kapcsolatokkal, hanem végtelen számú ellenpéldával, eltérésekkel, változatokkal is szolgáltak. Az első antropológiai leírások, amelyek a társadalomszervezet és a gazdálkodás modelljét tekintették meghatározónak a kulturális („civilizációs”) fejlettség szempontjából, még megtették azt, hogy a kormányzás intézménye, a vadászat és élelemszerzés módja, vagy épp az elosztási viszonyok egyenlőtlensége szerint „kategorizálták” a kutatott népeket, a társadalmi reprodukció és osztálytagozódás mintája alapján kerestek analógiákat is. Lewis Henry Morgan, aki először keresett a rokonsági terminológiák között valamiféle rendszerezhetőséget, vagy George Peter Murdock, aki a „*Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*” című munkájában 139 társadalom rokonsági struktúráját rendszerezte és magyarázta el, olyan „metszéspontokat” nevezett meg, amelyek az emberiség nagy történetének (adott történelmi pillanatban érvényesnek mondható) rendszer-felfogását tükrözték, s bármilyen óriási intellektuális teljesítmények voltak is, más kutatók megannyi ellenpéldát találtak, s vitatták a toronymagasra épített rendszereket.

Az, hogy a különféle társas létformákban az egyének embertársainkhoz fűződő viszonyai milyen formában, milyen tartalommal, milyen összefüggés-rendszerben és milyen kölcsönhatásokkal írhatók le, valóban nehezen összefoglalható egy rövid ismertetésben, vagy a komplex kultúrakutatások bevezetőiben. A kapcsolatok esetlegességén túl azonban a leggyakrabban állandósult, intézményesült viszonyok is föllelhetők, amilyenek például a család, a rokonság, a házassági kötelékek, a munkaszervezeti viszonyok vagy a gazdaság és piac formálta, esetleg politikai berendezkedés tartósította közkapcsolatok. Ezek rendszere megalkotható a termelési és elosztási rend alapján, korcsoportok vagy kasztok, társas kapcsolatok vagy szövetségek, települési viszonyok vagy életmódok alapján – de már olyan „egyszerű” fogalom is, mint a *család*, nemegyszer korszakos változáson, emiatt jelentésváltozáson és értékváltozáson megy át. Aki a 19. századi amerikai indián csoportok bizonyos típusainak leírását próbálja összevetni a mai magyar nagyvárosi vállalkozó-családok mintájával, szinte csakis az elmúlást vagy változást fogja tapasztalni. A társas kapcsolatok

kötélékei ugyan itt is, ott is egyének és csoportok integrált kapcsolatának, hálózatának, meghatározható egymásba illeszkedésének mintáit fogják kínálni, de korántsem „univerzális” tapasztalatként, hanem számtalan variánsban.

Minden változás tudatosítása és pontosítása, sőt minden kutatásban konkrétan szereplő társadalmi egyedek, személyiségek és relációk belső törvényszerűségei megnevezhetők valamely szakmai örökség és fogalmi kategória révén, más esetekben valamely improvizált vagy kifundált új terminológia szerint, sőt: mindezek kutathatók a köztességek, változások, jelentésmódosulások tudomásulvétele alapján is... De a szociálintropológia tudománytörténetében immár rögzült, értelmet nyert felépítése van a hagyományos társadalmaknak. Ennek rövid összefoglalása is köteteket igényelne, ezért itt csupán néhány tájékozódási irány körvonalazható, idejekorán jelezve, hogy mind a társadalomszervezet egyszerűsége vagy bonyolultsága, struktúrái és funkciói, komplexitása és alrendszerei nemcsak tudománytörténet, ideológiai tradíciók, tudományos iskolák vagy empirikus tapasztalatok és megközelítésmódok alapján változnak, hanem talán még sokkal bonyolultabbnak tetszenek a saját, közösségi és kulturális tagoltság helyi érvényességi módjai szerint...! Aki megkülönböztetett kollektivistikus vagy individualista társadalmakat (pl. Marx vagy Engels), aki a létfenntartáshoz fűződő érdekek szerkezetében a megélhetési módok korszakos sajátosságait tartotta fontosabbnak (pl. Sahlins, Morgan), vagy aki az adaptációs stratégiák specifikus körülményeit ökológiai dimenziók mentén látta föltárhatónak (Stewart, Malinowski, Lévi-Strauss stb.), az igencsak eltér áttekintő elemzésében azoktól, akik a társadalmi tagoltság jegyeit a tulajdonviszonyok és elosztási struktúrák hatásának elemzése nélkül nem is próbálják körvonalazni (Dumont, Bodrogi, Sárkány). Abban azonban szinte a kutatók kivétel nélkül egyet tudnak érteni, hogy a megélhetési módok és a társadalmi differenciálódás, az egyes tevékenységek specializálódása, a társadalmi rangok és kapcsolati körök, uralkodó hatalmi viszonyok és korosztályok, munkaszervezetben betöltött hely és vallási-mágikus funkciójú szerveződése sok szinten függenek össze (Bodrogi 1962:35-43).

Az összefüggések alaptípusainak meghatározásakor a társas kapcsolatok egyik altípusaként a *vérségi és leszármazási rendszert* kell megnevezni. A rokonság, amely a leszármazók vagy házások közösségén alapul, *konszangvinikus* (vérrokon-leszármazási) és *affinális* (házasság során létrejött) rokonokból áll össze. Lehet persze a biológiai rokonságon kívül a *befogadás* (adopció) során kialakult viszonyt is fontosnak tekinteni, de a 19. század vége óta inkább az ún. *genealógiai módszert* alkalmazzák, amely családfán, házassági szabályismereten, kiépült függésrenden nyugszik, és könnyebben kínálja az intézmények, szabályok, jogok, normák és belső viszonylatok áttekintését. Ennek eszköze lehet a *rokonsági terminológia*, amely nem csupán a nevek adásában, függésrendek formálásában kínál eligazodást, hanem sokszor a cselekvéseket, erőviszonyokat, mintákat és magatartásokat meghatározó kihatása is van. Losonczy Anna „*A szentek és az erdő*” című kötetében részletesen leírja, miként lesz a névadás és a társadalmi besorolás összefüggése nemcsak szakrális gesztus következménye Amazóniában, hanem az indiánok, négerék és meszticek közötti titkos kód is, a szerepek és státusok talán legfőbb meghatározója az interetnikus komaság révén, s ebből alakul ki később ritualizált munkakapcsolat, házassági szövetségek (alliance) egész sora, kölcsönös etnikumközi tisztelet is, mert, mint írja: „a megnevezési aktus teremtő aktus. Aki megnevez, az teremt. (...) A négerék képzetei szerint abban a pillanatban, amikor valaki keresztnevet kap, a születéskor kibontakozott első lelke mellé jön egy második lélek, amit úgy hívnak, hogy árnyék, és ami látható is. A négeréknél soha nem keresztelnek meg olyan gyereket, aki még nem tud járni” (Losonczy, 2004:56). Névadás és mozgás, a nyelv megnevező ereje révén meghatározódó útra indulás képzete persze nemcsak Latin-Amerikában vagy Dél-Amerikában van, hanem földünk legtöbb népénél előfordul valamilyen formában, mítoszban, mesében, névnap i rítusban, definíciós szándékban...

A rokonsági rendszert jellemző eszköztár számára két alapvető főcsoport van: az *egyenesági* (lineáris) és az *oldalági* (kollaterális) rokonság, az előbbi a nagyapa, nagyanya, apa, anya, fiú és lány, unoka és dédunoka „idősora”, az utóbbiban pedig azok találhatóak, akikkel valamelyik lineáris rokonom révén vagyok kapcsolatban (így apám fivére, anyám nővére, anyám fivérének gyermekei, nagyapám nővérenek unokái, húgom gyermekei, stb.). Az áttekinthetőség e pontján még számításba kell venni, hogy a rokonsági terminológiákat is különbözőképpen építik fel, így megkülönböztetnek *leíró* (deskriptív) és *osztályozó* (klasszifikáló) kifejezéstárakat. A leíró terminusok *egy-egy definiált rokonsági viszonyt* jelölnek, elhatárolva az egyenesági és oldalági rokonokat: más szó vagy jelkészet szolgál az apa, teljesen eltérő a nagybácsi (apám fivére) vagy az unokatestvérek (apám fivérének gyermekei, anyám nővérenek fia) meghatározására, mint például a magyar após-anyós, báty, öcs, néne, hóg, „öregebbik uram” stb. megnevezésére, ugyanakkor ezek korántsem megszólító kifejezések. Az *osztályozó* rendszerben a *lineáris és a kollaterális rokonok együtt is csoportosíthatók*, több rokonsági viszonyt is jelölnek egyetlen szóval: a *hawai* típusú *terminológia* például nemcsak az apára használja az apa szót, hanem unokatestvéreket, nagybácsikat is neveznek így, ha az apa *generációjához* tartoznak. Ez a Morgan által malájnak nevezett osztályozás tehát (egyszerűsítve!) nem a térbeli, hanem az idői különbségre alapul, s ehhez képest is változatot látunk a szeneka (irokéz) osztályozásban, ahol a legtávolabbi rokon is kaphatja ugyanazt a kifejezést (generációs alapon minden apám korú férfit „apámnak” szólíthatok, de fivéreimet és nővéreimet másként kell hínom, mint apám nővérenek és anyám fivérének gyermekeit). Morgan ezt a keveredést és a még ezen kívül is létező megannyi változatot a családszervezet, a promiszkuitás és a házassági kapcsolatok történeti fejlődésrendjével, egymásra következő fokozataival hozza összefüggésbe, mások a nemzetségi rendszer maradványának vélik, miként a kereszt-unokatestvérek házasságát (apám nővérenek és anyám fivérének fia ill. lánya lehet partnerem, ennek fordítottja pedig apám fivérének és anyám nővérenek fiaival-lányaival tesz közös csoportba kerülővé).

Nem lehet e bonyolult rendszer minden elemére kitérni, például a terminológiák nyelvi, körülírási, elnevező és minősítő tartozékaira utalni, de annak hangsúlyozása talán fontosabb is, hogy a terminológiák alkalmazása egyben magatartási szabályokat, kapcsolati rituálékat, ideális vagy a közvélemény által szabályozott *magatartásnormákat* is körülhatárol. A rokonsági rendszerek ugyanis a társadalmi kapcsolatokat leszámazási ágakba tagolják; eszerint van az apán vagy anyán keresztül nyilvántartott *patrilineáris* vagy *matrilineáris* típus (érdemes a családnévhasználatra gondolni, az apai ágról hozott vezetéknev európai hagyományára és jelentőségére, vagy a másik típusnál az anyai ágon szerzett csoporttagságra). Mindkét típusnál csak az egyik oldalon számítják a leszámazást, ezért *unilaterálisnak* vagy *unilineárisnak* is nevezik – egy magyar arisztokrata ifjú vagy egy orosz herceg szinte kizárt dolog, hogy anyai ágon legyen nemessé, mintha bizony a nők nem számítanak ebben a folyamatban...! Pedig a társadalmi többség ugyanakkor például a magyar leszámazási rendben két felől, apai és anyai oldalról egyaránt „jön”, ezt a rendszert *bilaterálisnak* (kétoldalúnak) nevezik. De van olyan rendszer is, amelyben két fivér egyike az apa, másik az anya csoportjához tartozik (*ambilaterális leszámazás*), s olyan is, amely a nemek szerinti tagolást tartja szem előtt, ezért leány az anyjának, fiú az apjának csoportjához tartozik. Megint másik tagolásban csak az ellenkező nemű szülő csoportján keresztül lehetek saját apámmal rokonságban, a két ág a nemeken keresztül „váltogatja” egymást és fonja egybe a társas kötelékeket. Mindez természetesen az utódlás, az öröklés, a tulajdon átszámaztatása szempontjából fontos elsősorban, de a hétköznapi életben a megnevezés, a szólítás, a lehetséges kapcsolatok mélysége (és más kapcsolatok tilalma: például az incesztus tabuja!), valamint a vagyon osztódásának érdekeltégi tényezői szerint alakul ki leginkább, továbbá változásnak is ki van téve, amint a rendszer elveszíti funkcióját.

A rendszer leggyakoribb megjelenési formája a házassági kötelékek szabályozása. Nemcsak abban az értelemben, hogy a társkapcsolatok *monogám* (egyes), *poligám* (többes) házasságban végződnek, s hogy ennek nyomán a háztartás és az elemi családok szövedéke épül ki, hanem az eltérésekben is, amikor egy férfi egyidejűleg több nővel áll házastársi kapcsolatban (*poliginia*), vagy egy nő több férfi felesége egyidejűleg (*poliandria*), vagy amikor több férfi több nővel alakít ki állandósult kapcsolatot (*csoportházasság*). Van, ahol csak a törzsi vezetők élhetnek többnejűségben (például a Trobriand-szigeteken, Malinowski terepén), másutt, pl. a mohamedánoknál maximum négy feleség a megengedett, az indiai todáknál pedig a nők több férje egyúttal több családot is jelent, és Lohari vidékén az indiai csoportházasság fivérek között is kialakult...

A házasság és a belőle fakadó családi szervezet komplex jelensége a *nagycsalád* is, amely a rokonságon alapul, de alapvetően gazdasági, házközösségi, földtulajdoni okai vannak. Lényege a több generáció közös háztartásban élése, de a családi tűzhely kialakításának formái között jóval elterjedtebb immár a fiatal pár elkülönülése (*neolokális* elhelyezkedése), melyet más társadalmakban a gyakoribb *patrilokális* vagy *matrilokális letelepedés* (vagyis: a férj vagy a feleség családjához költözés), valamint az ezzel összefüggő *patrilinéáris* (apaági) *leszármazás* ill. *matrilinéáris* (anyaági) nyilvántartás mül felül számarányosan nézve. Monogám, patrilinéáris és patrilokális nagycsalád volt például az ősközösségi és nemzeti társadalom, ilyenek a nomád állattartó és földművelő népek közül sokan. A család- és a társadalomszervezeti kutatások természetesen sokféle másságot, helyi sajátosságot különböztetnek meg, rendszerint a gazdasági funkciók, az életmód, a hatalmi szerep és az alárendeltek kézben tartását szabályozó eszmék hatását tükröző formációkban (bővebb ismertetését lásd Bodrogi 1962:44-97; Leach 1996:11-31; Sárkány 2000:31-56; Nadel 1951:56-190; Godelier 2001; Dumont 1996; Dumont 1998:188-221).

Az apai vagy anyai ágon nyilvántartott leszármazási csoportképzés többféle, eltérő, de olykor közös jegyekkel is rendelkező rokonsági csoportformálódást eredményezett: ezek egyik kiterjedt változata az *ágazat* (angol: lineage) amely férfiősből és apaági leszármazottaiból áll (vagy egy nő és matrilinéáris utódai), s lényegi tartozéka, hogy unilaterális, kimutatható származásra épül, vérrokonokat egyesít és *exogám* csoportot formál. (Utóbbi jelző a csoporton kívüli egyeddel kötött házasságra épül, vagyis a nyitott formájú kapcsolati háttérre, ellentétben az *endogám* csoportozattal, amely belső párválasztás irányában jelent készletet). Ahol a rokoni leszármazás nem mutatható ki a tagok között, de feltételezett, ott a csoport a *nemzetiség* felé alakul át (természetesen lehet anyaági és apaági is), s lényeges önmegkülönböztetésként a *totemisztikus* vagy *mitikus ősré* vezet vissza önmagát. (Párhuzamos, vagy a változatok sokféleségét mutató elnevezések még a nemzetiségre: klán, gens, Sippe, einang, ainan, jejinag stb.). A komplexebb nemzetiség, két vagy több nemzetiség közössége külön nevet is kapott (a római *curia* mintájára ugyancsak exogám csoport, a görögöknél a származástudat alapját adó) *frátria*, amely a megnövekedett létszámú alpnemzetiség osztódásából, vagy több nemzetiség koalíciójából alakult ki. Egyik változata a *duális* (kétosztályú) *rendszer*, amely nem áll össze nemzetiséggé, viszont a házassági osztályok kialakulnak. Emlékeztet ez a forma az ausztráliai és melanéziai törzsek némelyikénél fellelhető *szekció*okra, amelyekben a házasságkötés szabályozása a keresztirányú rokonságot írta elő, vagyis az egyén sohasem került apja vagy anyja szekciójába, onnan nem is házasodhatott, a csoportok exogámiája tehát egy szervezeti körforgást eredményezett. Ennek pedig már szoros összefüggése volt a területbirtoklás, a megélhetési mód és a lakóhelyi kötelékek, lokális csoportképződés gyakorlatával, s azon túl a politikai szerveződési módok kialakulási feltételeivel is.

Mindezen bonyodalmas okfejtés lényege megmutatkozik számos egyéb, az antropológusok által is bőségesen tanulmányozott területen. A rokonsági rendszer egyben társadalmi

kapcsolatháló, védelem, rokonszenvi rendszer is, a nevek és megszólítások a hétköznapi életvitel apró szabályrendszerébe illeszkednek (tiltások, normák, értékek, kényszerek és kötelességek, vagy lehetőségek és biztonság alapján), s a névnapra ünnepléstől az esküvői szertartásig, családi öröklési rendtől a vallási hovatartozásig, térségi tagoltságtól etnikai csoportfolyamatokig vagy politikai berendezkedésig egy sor jelenség alapját képezik. Különösen ott, ahol ennek nemcsak a népszokások (pl. komatál-vitel, vőfélyválasztás), hagyománytartás (pl. népi jogszokások, vallási hovatartozás és egyházi szervezet) a hordozói, hanem mint például Kelet- és Közép-Európában, ahol a népek együtt és egymás mellett élésének megannyi változata különösen átszínezi a társas lét képleteit.

Bibliográfia

- Bohannon, Paul – Middleton, John ed. 1968 *Kinship and Social Organisation*. Natural History Press, Garden City.
- Bodrogi Tibor 1962 *Társadalmak születése*. Gondolat, Budapest, 44-97.
- Brown, Donald E. 1991 *Human Universals*. Mc.Graw-Hill, New York.
- Dumont, Louis 1996 Az indiai kasztrendszeréről. *Magyar Lettre Internationale*, 21. szám; <http://www.c3.hu/scripta/lettre/1996> nyár.
- Dumont, Louis 1998 A modernek és a nem modernek értékei. In: *Tanulmányok az individualizmusról*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 188-221.
- Dumont, Louis 2002 *Bevezetés két szociálanropológiai elméletbe: leszármazási csoportok és házassági szövetség*. L'Harmattan, Budapest.
- Durkheim, Émile – Mauss, Marcel 1978 Az osztályozás néhány elemi formája. In: Durkheim, Émile *A társadalmi tények magyarázatához*. KJK, Budapest, 253-334.
- Evans-Pritchard, Edward Evan 1940 *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford, University Press.
- Fried, Morton H. 1957 The Classification of Unilineal Descent Groups. *Journal of Royal Anthropological Institute*, LXXXVII.
- Godelier, Maurice 2001 Szociálanropológia vagy kultúrakutatás? *Magyar Lettre Internationale*, 43. szám; <http://www.c3.hu/scripta/lettre/2001> tél.
- Geertz, Clifford 1973 *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Goody, Jack ed. 1958 *The Developmental Cycle in Domestic Groups*. Cambridge University Press
- Harris, Marvin 2000 *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. Altamira Press, Walnut Creek.
- Kroeber, Alfred L. 1917 The Superorganic. *American Anthropologist*, 37: 539-569.
- Kuper, Adam 1988 *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. Routledge, London.
- Leach, Edmund 1996 *Szociálanropológia*. Osiris, Budapest, 11-31.
- Lévi-Strauss, Claude 1949 *Les structures élémentaires de la parenté*. PUF, Paris.
- Losonczy Anna 2001 *A szentek és az erdő*. Helikon, Budapest.
- Losonczy Anna 2004 Interetnikus kapcsolatok. In: Boglár Lajos szerk. „Így kutatunk mi...IP”. Szimbiózis, Budapest.

- Mendras, Henry 1973 Módszer a nyugati parasztság elemzésére. *Szociológia*, 1:1-22.
- Morgan, Lewis Henry 1870 *System of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Smithonian Institution.
- Nadel, Siegfried F. 1951 *The Foundations of Social Anthropology*. Cohen & West, London, 56-190.
- Needham, Rodney 1971 *Rethinking Kinship and Marriage*. Tavistock, London.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1971 *A rokonsági rendszerek vizsgálata*. MM, Budapest, Szociológiai Füzetek 1:45-89.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1952 *Structure and Function in the Primitive Society*. Free Press, Glencoe (magyarul: *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004:35-84).
- Rivers, William Halse 1924 *Social Organisation*. Kegan Paul, London.
- Rivers, William Halse 1910 The Genealogical Method of Anthropological Inquiry. *Sociological Review*, No. 3.
- Sárkány Mihály 2000 *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest, 11-56.
- Service, Elman R. – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R. 1973 *Vadászok, törzsek, parasztok*. Gondolat, Budapest, 44-54;
- Tylor, Edward Burnett 1871 *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*. Murray, London.
- Elektronikus források:
- <http://web.uvic.ca/econ/ddp0401.pdf>
- http://www.umanitoba.ca/faculties/arts/anthropology/tutor/image_list/index.html
- Human Relations Area Files, 2002, electronic resource: FJ22.

Lexikai melléklet

adelphikus poliandria: a poligám házasság egyik esete, két vagy több testvér házassága ugyanazzal a nővel. Formális megfelelője a poliginia, több nőtestvér házas viszonya ugyanazzal a férfival.

affinális rokonság (házassági rokonság): a rokonsági terminológia egyik szakkifejezése. Ide számítanak a házasulók családjainak tagjai, valamint a házasságot követően egymással rokoni kapcsolatba kerülő személyek – ellentétben a vérrokonsággal, amely leszármazáson alapszik. Affinitás tehát az a viszony, amely az egyik házastárs és a másik házastárs vérrokonai közt van – leggyakrabban „sógorság”. Az ~ törvényes vagy törvénytelen a szerint, hogy törvényes házasságban vagy házasságon kívül történt elháláson alapszik. Az ~ ágát és fokát az annak alapjául szolgáló rokonság ága és foka határozza meg. Tehát az egyik fél a másik félnek egyenes ágbeli vérrokonával egyeneságbeli, annak oldalágbeli vérrokonával oldalágbeli rokonságba lép. A házassági kapcsolat, szövetség elmélete a legegyszerűbb formájában úgy szól, hogy a primitív emberek elkerülték a konfliktust és növelték túlélési és boldogulási esélyeiket, ha házasság révén rokoni kapcsolatba kerültek másokkal. Az ~-ba tartozik az após, anyós, meny, vő, sógorok, sógornők stb. és ezek rokonsága. A népi szokásjog a rokonokhoz, az atyafisághoz számítja az ~ot is, ezeket *sógor*, *sógorság* névvel emlegetik. Két család közti kapcsolatot jelent, mely távolabbi rokonok összeházasodásából ered. Ez tulajdonképpen nem

is rokonság, mert semminemű egyházi v. polgárjogi jelentőséggel nem bír. A kifejezés a régi magyar nemesi társadalomból származik, melyben a legtávolabbi rokoni kapcsolatot is számon tartották kiaknázható összeköttetések (*nepotizmus*), valamint kedélyes, családi jellegű érintkezések ápolása céljából. Később e kifejezés elterjedt a nagyon távoli rokonság fogalmának megjelölésére, általánosabb értelemben a bizalmas viszonylatokra utalószóként.

agnatikus: férfiági vérrokon, jelzőként gyakorta használják a → *patrilineáris* leszármazás szinonimájaként (lásd még → *kognatikus*).

alliansz (fr. *frigy, szövetség*): egyének közötti viszonylat, amely a házasságkötés révén kerül nyilvános elfogadásra; közelebbről olyan kötelék, amelybe a rokonsági háló révén kerül mindenki. Először W.H.Rivers fejt ki, a későbbiekben Lévi-Strauss és főként Dumont is érdemben tárgyalja, hogy az egyén nem a leszármazás, hanem a házasság révén nyeri el társadalmi csoport-hovatartozását, ez tölti ki élete nagyobb hányadát és maga is ennek révén ad módot utódainak a rokonsági hálóba kerülésre. Különösen a nő oldaláról tekintették igaznak ezt, aki a házasság révén nyeri el igazi státuszát, (szimbolikus és valódi) javait, ill. teheti gazdaggá azt a jelentésrendszert, amely az összetartozást testesíti meg. A kibocsátó és a befogadó csoport számára is a frigy legitimálja, teszi elfogadottá az egyének közötti kapcsolatból „kinövő” generációs viszonyt, amely újraformálja, kontextualizálja az egyének egymásközi hálózatát, pl. apai vagy anyai ágazattá és ennek tagjává teszi, elkülöníti a vérrokont és a frigy révén jött rokont, a sógort inkább a gyermekeim nagybátyjává avatja stb. Az antropológiai elméletek közötti alliance-vita nem csupán az angolszász és francia teóriák mérkőzése, terminológiai háború, vagy kutatási tapasztalatok egybevetése volt, hanem a házassági kapcsolat választhatóságának a polgári (és egyéni) szabadságjoggal összefüggő kérdése is, amely nagy mértékben politikai, gazdasági, jogi, humanitárius kérdésekkel állt szoros kapcsolatban. Mögöttes hatóerőként az emberi szellem vezérlő ereje, a normák és szokások, a csalárendszer integráló funkciója, a hagyománytartás és a modernitás problematikája is munkál a vitatkozóknak (így pl. Meyer Fortes, Jack Goody, Edmund Leach, Ronald Needham, David M. Schneider teóriáiban). A (talán korántsem) végső szó a teljes vitafolyamatot érdemben ismertető Louis Dumont-é volt.

ambilaterális leszármazási rend: ritkán érvényesül, főként új-guineai csoportoknál, ahol a csoporthoz tartozást vagy az apai, vagy az anyai ágon tartják nyilván, így két fivér közül is zavartalanul lehet az egyik az anyai, másik az apai csoporthoz tartozó. Kifejeződik ebben a rendszerben az a felismerés vagy gyakorlat is, hogy a családi társadalomszervezet nem egyszerűen a szaporodás biológiai ritmusával szabályozott, nem a genealógia adja teljességét, hanem (Radcliffe-Brown szavaival): „... egy ember rokonsági fogalmakkal határozhatja meg kapcsolatát minden személyhez, akihez bármiféleképpen társadalmilag köze van, akár saját törzsébe, akár másíkba tartozik”.

anyaági (matrilineáris) leszármazás: az unilineáris leszármazás azon fajtája, melyben az egyén a leszármazását csak az anyai ágon tartja számon, s örökölni elsősorban az anyjától, vagy annak fivérértől (→ *avunkulátus*), vagy más anyaági rokontól fog, legfontosabb családi kapcsolatait is ez a vonal jelenti.

apaági leszármazás (patrilineáris viszony): az unilineáris leszármazási rend azon formája, amikor az egyén a leszármazását az apai ágon tartja számon, s örökölni elsősorban az apjától, vagy más apaági rokonoktól fog.

avunkulátus: köteleességek és jogok együttese, amelyek révén egy férfi magára vállalja, hogy leánytestvére gyermekeinek gondját viseli, amennyiben környezete elismeri erre való alkalmasságát. Ezzel a társadalomszervezet biztosítja a nagybácsi jogosultságát az atyai feladatok ellátására, ugyanakkor a gyermekek nevelésének gondját is intézményesíti. Rendszerint az utódlás fontossága (mind a matrilineáris, mind a patrilineáris ágon) kifejeződik

abban, hogy cím, rang és tisztség férfiról férfira száll (a matrilineáris utódlás esetén anyai ágon, de ritka az anyáról leányára hagyományozás, viszont ez sem lehetetlen, ha az örökölő nem a fiú, hanem az anyai nővér fia).

bifurkáció (latin): kettéválasztás, elágazás, amely a rokonsági terminológia használatában az apai és az anyai oldalt szétválasztja (→ *eszkimó, hawai, szudáni rokonsági rendszer*). A magyar vagy a francia nyelvben a nagynéni lehet akár apai, akár anyai ágon rokon, de az például óceániai nyelvekben igen finom, és szigorúan használt a két ágazat közötti megkülönböztetés; a hawaii osztályozó terminológiában pedig az apa és a nagybácsi éppúgy ugyanazon szóval neveztetik, mint amiként a báty és nővér is. Az elágazási rendnek a szexualitás, a házasodás, a gondoskodás, öröklés, letelepedési hely, a nevelés, esküvői szerepek, és számos szívesség-kötelezettség szempontjából van komoly jelentősége.

bilokális letelepedés: a friss házások választási lehetősége aközött, hogy a feleség családjában (ill. annak környezetében) vagy a férj családja térbeli közösségében keresnek új lakóhelyet. A döntés jelentőségét az antropológusok egyre növekvő hányada nem a szexuális tabuk (incesztus) fennállásával magyarázza, hanem az életmóddal és önfenntartással összefüggő családi kötelek főként gazdasági logikájával.

biopszichológiai funkcionalizmus: a funkcionalizmus egy fajtája, amely szerint a társadalmi-kulturális elemeknek az a funkciója, hogy az egyedek anyagi és pszichológiai szükségleteit kielégítse.

egalitárius társadalom: olyan társadalmi forma, amelyben minimális az egyenlőtlenség a kulturálisan nagyra tartott javakhoz való hozzájutásban.

egyszerű hordák: autonóm és független politikai egységek, amelynek taglétszáma alig nagyobb, mint egy nagycsaládé, s amelyben az informális vezetést valamely idősebb családtag vállalja.

egyvonalú evolúció (*unilineal evolution*): az egyik 19. századi elméleti megközelítés, követői szerint minden emberi életmód, vagyis minden kultúra ugyanazon állomásokon, a fejlődés univerzális sorrendjén megy keresztül fejlődése során.

endogámia: a társas együttélési módok egyik alaptípusa, amely kívánatos normaként vagy merev szabályként írja elő a *saját társadalmi csoportból* (etnikai, kaszt, osztály, kultúra, leszármazási vagy rokonsági kör, vallás stb.) való párválasztást és házasodást. Célja a csoport saját értékeinek, vagyonának, biztonságának, származási „tisztaságának” garantálása, szemben a kívülről való párválasztás (→ *exogámia*) esetleges veszélyeivel. Többnyire számos belterjesség-ellenes párválasztási rendszabály egészíti ki, de előfordul a csoport (család) zártsága következtében előálló degeneráció, fogyatékos utódok születése is. Az ~ szabálya (angol *endogamous rules*) a belső, avagy „természetes” szabályok egyik alaptípusa, kevésbé a kívülről megkövetelt zártság, inkább a tartós önérdék játszik szerepet kialakításában. Kisebbségi csoportok esetében gyakorta előfordul, hogy más társadalmi normák is segítik ill. előidéznek az etnikai alapú párválasztást, a más etnikai csoporthoz tartozók kizárását, a szándékos térbeli elkülönülést stb. A jelenség szociológiai és szociálpszichológiai szakirodalma igen bőséges, ez egyúttal gazdagítja az antropológiai ismeretanyagot és a kutatások révén feltárt példák adattárát.

exogámia: számos szempontból az → *endogámia* ellentéte, vagyis a társas együttélési módok egyik alaptípusa, amelyben kívánatos normaként vagy merev szabályként írják elő a saját társadalmi (etnikai, kaszt, osztály, kultúra, leszármazási vagy rokonsági kör, vallás stb.) csoporttól eltérő házasodási csoport kiválasztását, a „külső házasságot”. Célja rendszerint a „saját csoport” gazdagítása, frissítése a „másik csoport” értékeivel, gazdagságával, genetikai

örökségével, kulturális hagyományaival, vagy legalább annak kizárása, hogy a párválasztás a saját csoportszinten történjen.

kaszt: társadalmi rétegződési szint, vagy társas együttélési rendszer, amelyben az egy adott réteghez tartozás elméletben örökletes, a társadalmi rétegek endogámok, a kaszt-közi kapcsolatokat és viszonyokat explicit törvények, normák és tiltások szabályozzák.

kognatikus rokonság: nem meghatározott leszármazással rendelkező nemzetségi rendszer.

korcsoport: emberek azon együttese, amely hozzávetőlegesen azonos korú többségből áll, s ezzel megkülönböztethetők (vagy magukat is megkülönböztetik) a más korúak csoportjaitól. Számos társadalomban az időskorúak, vagy olykor a fiatalok és gyermekek is sajátlagos csoportozatot alkotnak korosztályi azonosság alapján, helyenként kiváltságokat, előnyöket vagy hátrányokat is társítanak ezekhez. A ~ tagjait számszerűsítve, ez kisebb, mint a korosztály, s némelykor elválík a férfiak és nők együttese annak alapján, hogy korukhoz képest milyen ranggal, szereppel, társadalmi funkcióval vannak jelen az adott társadalom struktúrájában.

korosztályi rendszer: a társadalomszerkezet leghagyományosabb eleme. A korösszetétel és a korfa különösen Afrikában fontos eleme a társadalmi összetételnek, az előbbi révén kap hangsúlyt az egyéni előmenetel (minél idősebb, annál magasabb szinten áll az egyén); a korösszetétel ugyanazon korosztályi csoportban való elhelyezkedést határozza meg egyazon időparaméterek mentén, rendszerint pedig az egyes átmeneti rítusok szakaszaihoz kötődő ceremónia veszi körül. A társadalmak ama szokásnormája, hogy a nemek és korosztályok szerinti különválasztást intézményesíti, különösen fontosnak bizonyul ott, ahol a korosztályi vagy korcsoport-helyzetten kívüli rangsorok nem jelentenek egyenlőtlenséget vagy társadalmi hierarchiát. A korhoz és korosztályhoz tartozás nemcsak összefügg a rokonsági rendszerrel, hanem fontos megtestesítője (pl. az afrikai titkos társaságok tagsága szempontjából) az egyén hovátartozási rendszerének, beilleszkedtségének is.

levirátus (latin *levir*, „a férj fivére”): házassági gyakorlat, amelyben az adott társadalom elvárja, vagy kötelezővé teszi, hogy a férj halála után az özvegy az elhunyt férj fivéréhez, vagy ritkábban más férfirokonához menjen feleségül. Junior levirátusról beszélünk, ha az özveget csak a legfiatalabb fiútestvér veheti el. Ld. még → *szororátus*. A szó etimológiai eredetét a mózesi törvényekre vezetik vissza, egyfajta „életbiztosítást” szimbolizál, lévén garantálva az özvegy biztos megélhetése, esetleg újabb utódok esélye, mégpedig meghatározott csoportokra korlátozott körben. Lényeges tehát, hogy a férfi, halála esetén, családjára hagyományoz minden jogot özvegye fölött. Számos változata él, a dél-afrikai bantuknál pl. a fiúgyermek örökli apja feleségeit, anyját leszámítva, eközben anyja egykori férjének öccséhez megy újra férjhez.

matrilineáris leszármazás: rokonsági rendszerek egyik alaptípusa, amelyben minden egyén belső viszonyát és kapcsolathálóját az anya révén vezetik le. (Másik alaptípus a → *patrilineáris* leszármazás, mely az apa elsődlegességét és a hozzá fűződő viszonyt hangsúlyozza). Ez jobbra kihat a letelepedés helyszínére és az ennek nyomán megerősödő rokonsági kötelékek rendszerére is (→ *matrilokális letelepedés*).

matrilokális letelepedés: új házaspár a feleség szüleivel vagy azok közelében él.

nagy ember (*big man*): olyan társadalmi vagy politikai vezető, akinek nincs hivatalos tisztsége, vezető pozíciója befolyásoláson és nem tekintélyen alapul.

nemek közötti munkamegosztás: a termelő tevékenység egyik „legősibb” fajtája (Engels szerint), amelyet vagy férfiak vagy nők uralmi helyzete jellemez, amelyről társadalmi megegyezés szerint döntenek.

neolokális letelepedés: ifjú házaspár saját, különálló háztartást alapít, távol mind a férj, mind a feleség szüleitől.

patrilineáris leszármazás: rokonsági rendszerek egyik alaptípusa, amelyben minden egyén belső viszonyát és kapcsolathálóját az apa révén vezetik le. (Másik alaptípus a → *matrilineáris* leszármazás, mely az anya elsődlegességét és a hozzá fűződő viszonyt hangsúlyozza). Ez jobbra kihat a letelepedés helyszínére és az ennek nyomán megerősödő rokonsági kötelékek rendszerére is (→ *patrilokális letelepedés*).

patrilokális letelepedés: rokonsági kapcsolatrendszerhez igazodó létforma, amelyben a házasságot követően az új pár a férj családjával vagy annak közelében keres életkezdesi lehetőséget. Gyakori eset az ún. patrilokális hordaszervezetnél, melynek életmódjában két (egymással összefüggő) szabály formálta ezt a módot: a hordák → *exogámiára* törekvése, vagyis a csoporton belüli házasság kényszere vagy szem előtt tartása), a másik a virilokális lakóhelyválasztás (a férfi hordájához csatlakozva, ennek ellentéte az uxorilokális, vagyis a nő hordájához kötődés). Okát abban lelik, hogy a horda így lesz férfiágon áttekinthető, s valamennyi gyermek apja hordájában nőhet fel – ez azonban inkább a kutatók értelmezése, Service megjegyzi, hogy „a vadászó-gyűjtögető népek viszont rendszeresen nem ezt teszik, a horda összetételét úgy fogják fel, hogy azt a lakóhelyválasztás szabálya alakította ki” – ezért alkalmazható inkább a *patrilineáris* jelző helyett a *patrilokális*. Minthogy azonban az ausztrál bennszülöttek számára az „igazi apaságnak” nincs jelentősége a társadalom elrendeződése szempontjából, egy személy annak a hordának tagja, amelybe született.

poligámia: egy egyénnek egyidőben több házastársa is van.

rokonsági terminológia: az a mód, ahogy az emberek osztályozzák rokonaikat „címkével” ellátott kategóriákba vagy „bizonyos fajta rokonok” kategóriájába.

rope: rokonsági csoport Észak-Új-Guineában. Sajátossága, hogy a nem szerinti leszármazási rend érvényesül, amelyben a férfiak a patrilineáris, a nők a matrilineáris vonalhoz tartoznak, olykor pedig a lányokat apjuk, a fiúkat anyjuk csoportjához sorolják be. Ilyen rendben élnek az Észak-Új-Guineában élő mundugumorok, akik úgy vélik: azonos neműek között csak a másik nem közvetítésével lehet bármilyen kapcsolat, ezért a rope egy férfiből, ennek lányából, lánya fiából, a fiú lányából stb. áll, cserélgetve a nemeket, sőt a tulajdon öröklési vonalát is, mert fivérek és nővérek nem tartozhatnak ugyanahhoz a ropéhoz, csak az ellenkező nemű szülőéhez.

szororátus (latin *soror*, „nővér”): a házassági szokásrendszer egyik formája, amelyben felesége halála esetén a férfi jogosult felesége családjából választani egy női rokont, többnyire hűgát vagy nővérét, s rendszerint azt köteles is feleségül venni (Birket-Smith szerint ez a „sógornő-házasság”). Ez az előnyben részesítés (preferencia) kötelezettsége, melynek hagyományát számos kutató arra a hagyományra vezeti vissza, mely bármely várható házasságot megelőző egyezményben (többnyire írásos vagy megállapodásos formában) tesz előre láthatóvá vagy kötelezővé.

szövetség-elmélet (*alliance theory*): míg a rokonsági rendszer-elemzések a házassági kapcsolatok révén kialakuló társadalmi összefüggéseket, ágazati viszonyokat tárgyalják, addig a társas csoportok más, ill. többféle hálózatát is meg lehet különböztetni, s ennek viszonyait taglalja a szövetségekre, titkos társaságokra, férfiházakra, korosztályi kapcsolatrendre, foglalkozási ágazatokra koncentráló ~. Leglényegesebb eleme, hogy nem rokoni szervezet, nem örökölt és nem ágazati elven hierarchizált társas viszony, számos esetben nem is csupán egynek lehetnek részesei az emberek, hanem egyidejűleg többnek is. Ekként a leszármazási teóriák és a szövetségek a politikai, gazdasági és szociálintropológia két eltérő irányban érvényesülő kutatásait serkentik (lásd pl. az egyenjogú tagokból álló kapcsolatrend, a

gazdasági közösség, az önerős – önkormányzati – irányítás, a katonai csoportozatok, a vallási közösségek, kereskedelmi hálózatok, szolidaritás-hálózatok, korcsoportok, szakmacsoportok vonatkozó szakirodalmát). Rivers, majd Lévi-Strauss, később Leach, Needham és Schneider tárgyalja egy sor elemzésében és vitacikkben, végül Dumont kísérli meg a rendszer egészének legteljesebb interpretációját.

Az ember mint nemformális intézmény

Amit itt (a szakmai tolvajnyelven inneni, prózai rövidségűre egyszerűsítve) kimondani szeretnék, a következőképpen összegezhető:

1) az ember, a kulturális intézmények megcélzott fogyasztója éppúgy tekinthető tömeg-egyénnek, mint *intézménynek*, amelynek megvannak a társas kapcsolatai, network-jei, funkciói, költségvetési hiányai, felügyeleti szervei, sikerei stb., mint a kultúra szervezését, forgalmazását biztosítani törekvő közintézményeknek;

2) a közintézmények kulturális arculata sem csupán a homlokzat és a mögötte rejlő *szellemiség* tükrözője, hanem korántsem csekély mértékben az e működést biztosító, „köz”-t szolgáló intézményvezetők és alkalmazottak *emberi arculatától* függ;

3) ember és intézmény ekképpen éppúgy ember és ember, intézmény és intézmény kapcsolatát jeleníti meg, éppúgy (a Kapitány-házaspár egykori kifejezésével) „*intézménymimika*” jellemzi, mint az interperszonális kapcsolatokban megnyilatkozó egyéneket és csoportokat; (erről való témakutatásuk egyik alkalmi összefoglalását adták a fehérvári „*intézmény-arculat*” konferencián);

4) talán éppen Fehérvárott tudják a legjobban (főként az utóbbi évtizedben, amikor a város életére nézve sorsdöntő változások kezdődtek ismét), hogy egy múzeum, egy városháza, egy templom vagy egy bevásárlóközpont intézményi arculata milyen sikerképességet tartalmazó kulturális tartalommal tölthető meg, milyen turisztikai vonzaskörbe kerülhet, milyen megélhetési stratégia-változás részévé lehet, s mennyire fontos, hogy a PR-szinten túli, de reprezentálható, *megjeleníthető tartalmi* miként formálódna, vagyis mit mutathat föl, mit teljesíthet, milyen sikerrel vagy kudarccal kell szembenéznie, s ebben miféle szerepe van a fenntartó intézményeknek, az államnak, az önkormányzatoknak, a szponzoroknak, a tudás-alapú társadalomban befektetési képességgel rendelkező kulturális (és/vagy igazgatási) *környezetnek*, avagy a struktúrának, amely meghatározza, és a funkciónak, amely kiteljesít(het)i, végül pedig a stratégiának, amely a mozgásba lendítő vagy visszafogó energiákat porciózza ki;

5) éppen ha nem csupán felhasználóknak vagy szolgáltatóknak tekintjük a közművelődési intézményeket, hanem elmagányosodott, őserdőnyi gonddal küszködő *személyes arculatukat* is figyelembe vesszük, lesz igazán fontossá, hogy mennyire *magukra maradtak*, mennyire nem fölkészítettek a túlélő stratégiákra, s mi módon hiányzik belőlük a cél vagy az eszköz, vagy az ideológia, s ugyanezért lesz elemi kérdéssé *együtműködési készségük*: a túlélő-tábori kalandok mindig úgy kezdődnek, hogy egyéni sikerre, *önző-önérdekű* eredményességre törekszik ki-ki, ugyanakkor a végén mindenki kénytelen lesz belátni, hogy kooperációjuk vagy közösségivé válik, vagy végzetes hiánya pusztítja le mindannyiukat! Ez épp olyan, mint hogy nem létezik az *ember elvont fogalma* a hétköznapiakban, csak a morálfilozofikus teóriákban – ámde létezik a környezetével szimbiózisban, konfliktusban és egyensúlyban élő ember a maga hihetetlenül gazdag *komplexitásában*...!

6) Az *intézmények felelőssége az embereké* is, az emberek felelős cselekedetei pedig kihatnak az *intézményes környezetre* is. Semmiféle intézmény nincs környezete nélkül, és környezet sincs magában, intézményesültség nélkül. Az ember, az intézmény érzékenysége, kiszolgáltatottsága, sikere és védtelensége (ha nem is azonos, de) hasonló... Ne tekintsük hát egyiket sem pusztán valami falannak, tompa bástyának, közönyös gépezetnek, hanem mindkettőt külön is, együttesüket még annyira valami olyanfajta *komplexitásnak*, amely

nélkül nemcsak a környezet, de a többi, a kérdező, a válaszadó, a szolgáltató, a fenntartó és a számonkérő intézmény, a többi ember is szegényebb lesz...!

Arc vagy arculat

Intézményi arculaton jobbra azt a profilt értjük, amelyet az adott épület és adminisztrációja vagy képviselői a feltételezett érdeklődők, kívülállók, a „köz” felé mutat(nak).

Narcisztikus gesztus ez, egyfajta bevallott tetszeni akarás, megmerevedetten örök „csííz-mosoly”. Intézményesült kellemkedés – melynek hatása, sikere attól függ: sikerült-e eladnia magát a kultúrák és a kapcsolatok sodró piacán, és „mennyit hoz” a fenntartónak, milyen „haszonvétellel” működik, s legalább eltartja-e magát...?!

A cédaság útja ez – olykor unott selyemfűekkel körülvéve, érdektelen és szívtelen magányba bugyolálva, ellenlábastól szorongatottan.

Az intézmény arculata a piaci szereplőkre tekint, az ő igényeikhez van alakítva, nekik szolgál valamilyen karakterrel, esetleg csak homlokzattal vagy transzparens háttérrel. Profilból a kulturális intézmény lehet barátságos, és lehet zord vagy hideg is; lehet puccos, nagyzó, vagy épp szegényes, szánnivaló; s lehet hátulról ápolatlan, kócos, lepusztult, miközben szemtől szembe a lókupec szolgálatkészségét is tükrözheti.

De amit kínálni tud, az általában, vagy igen sokszor *nem egyénre szabott*, hanem intézmény-fenntartói elfogadásra (önkormányzati támogatásra, főhatósági jóváhagyásra, szponzori elvárásra) beállított. Formalizált, előírásos, szárazkás, de legalább „hivatalos”. Az intézményvilág jobbra úgy tesz, mintha még mindig élhetne hagyományos funkcióiban, melyekben szolgáltatót, „pallérozott”, szórakoztatott, és közhasznúan nyitott akart-akarhatott lenni. Ez hol sikerült, hol nem, vezetőtől függően, támogatásnak kiszolgáltatottan, tényleges társadalmi térben elfogadottan vagy periferizáltan.

Viszont a piac-alapú modernitásban ez a létmód már az önfelszámolás útjának minősül; a „network-alapú” világban pedig mindez a „közhaszon-elv” már elavultnak, anakronisztikusnak tűnik, s amúgy meg makrogazdasági és makrokulturális feltételeknek is folytonosan kitett. A hatások összessége, elegye pedig visszahat az arculatra, meggyűri, eltorzítja, fölpuffasztja vagy lesoványítja azt. Az arc megviseltsége részint az arculatválasztástól, részint az adottságoktól függ, de mindenképpen *manipulált és manipuláló*...: el akarja fogadtatni, hogy márpedig ő „valamilyen”, modern, nyitott, készséges, tehetetlen vagy rugalmas..., de legalább fizimiskája van...! Az lesz a célja, hogy eszközeivel híven szolgáljon (meg vagy ki) bizonyos ideológiát, melyet magára vett korábban, melyet rá szabtak vonakodása ellenére, vagy amelyet magamagára vont még akkor, midőn azt hihette, hogy ezt meg szabad tennie...

A kultúra szolgáltató intézménye képvisel valamit, s azt „*valahogyan*” képviseli. Arculata közöl valamit, a közlemény „*olvasata*” pedig az ismeretlen befogadónak, a megcélzott beszélgetőpartnernek szóló „üzenet”. Az üzenet első és legfontosabb tartalma szükségképpen az kell legyen: „szükség van rám”, helyem és feladatom van a társadalom, a tudás, a kultúra struktúráján belül...! A szimpla léten-lézetesen túl a közművelődés és kultúra intézménye elsődlegesen tehát épp *szerepkörét* „üzeni”, másodsorban *funkcióját* testesíti meg, e tekintetben azonban igen sokféle:

- kulturális bástya
- kihűlt menedékhely
- moderált élményzóna
- ingyenmelegedő

- bélyegszakkör
- esküvő- és szalagavató-bálterem
- bálásruha-lerakat
- ásványbörze-helyszín
- közhivatalok elfekvője
- stb.

Mindemellett az intézmény szellemisége valósággal olyanképpen hat, mint a sztroboszkópé: világít, forog, irányít, elandalít, falnak szögez, magadra hagy, elvakulttá avat...

Része ugyanakkor az intézmény azoknak az *erőtereknek*, amelyek a kultúrából fakadnak föl, melyeket a kultúra hordozói, generálói, varázslói termelnek ki. Egy-egy erőter a szubkultúrákra szervezett világ köré feszül, *emberek* töltik meg tartalommal, látják el névvel, becsülik vagy rombolják. A struktúra, a teljesebb és rendezettebb összefüggések rendszere, a Nagy Működés-egész részévé teszik. Úgy tesznek vele, mintha nem kellene becsülni a hely szellemét, mintha nem lenne megszemélyesítője valamely nagy elődnek, névadónak, főhatóságnak, kultúrkurzusnak. Talán egyszerűen csak *emberien* bánnak vele, éppúgy, mint egymással...!

Az intézmény arculata, életritmusa, külső függése, belső rendje, funkciója és közlendője pedig éppen úgy keletkezik, mint az emberi. Megfordítva: *lehetne* az embert is intézménynek tekinteni, amelynek közlendője, funkciója, belső rendje, külső függése, életritmusa, arculata van. Lehetne intézmény... – ha nem akarnánk szerény számossága miatt kevesebbre tartani, mint az etabliozott intézményt, amelyben számosan dolgoznak (hipotetikusán ugyanazon emberi célokért).

Talán a felfogásunkban van a hiba... Ha intézmény az, aminek pecsétje, székháza, emil-címe, végcékulcsa és fűtésszámlája van, akkor az ember is intézmény... Változtassunk esetleg a sorrenden – ha meg vagyunk győződve arról, hogy nem az ember van az intézményért, hanem fordítva! Az embernek sokkal előbb van közössége, hobbija, motivációja, szabadideje, mint az intézménynek...! Előbb van szűkös költségvetése, kihasználatlan kapacitása, éltető közösségigénye, s csak azután keres újabbat, neki megfelelőbbet...! *Tekintsük talán inkább az embert a művelődés intézményének!* S e funkciója mellett a közművelődés bátyáit ne harcálláspontoknak, hanem társaknak, közös érdekeltségű szervezethez részeinek, funkcionális teljességgel áldott vagy megvert, de éppoly érzékeny és pusztulásképes partnereknek. Személyesítsük meg az intézményt, s ki fog derülni, hogy nincs egyedül...! (Nem azért, mert már portás, főkönyvtáros, pénzügyi adminisztrátor is több példányban van benne!) Hanem mert éppoly sérülékeny, kiszolgáltatott, szeszélyes, esendő, vagy attraktív, kísérletező, bátorító, mint az ember. Hiába a struktúra, ha nem egzisztál a funkció, s fölöslegesnek tetszik a fennkölt funkció, ha nincs benne, mellette, mögötte és előtte olyan struktúra, amely hitelessé teszi a szereptudatot.

A kultúra mint struktúra – Clifford Geertz számára – olyan gondolkodási hagyományokra megy vissza, vagy legalábbis olyan „bináris oppozíciókban” keresi a legjobb elme is a maga teoretikus önigazolását, hogy az szinte már csupán a külsődleges, formális önigazolásban is képes alakot nyerni. Lévi-Strauss és a „vad gondolkodás” modernitása ürügyén írja ezt: „*Mert mindig a párba állított fogalmak alapvető ellentétére mennek vissza – fent és lent, jobb és bal, béke és háború, és így tovább –, amelyeket konkrét képekben, megfogható fogalmakban fejeznek ki, „amelyek mögé, belső okokból, haszontalan és lehetetlen behatolni”.* Továbbá, ha egyszer e sémák vagy struktúrák némelyikét sikerült meghatározni, egymáshoz lehet viszonyítani – azaz egy mindkettőt átfogó, általánosabb és „mélyebb” struktúrára lehet redukálni őket. Megmutatható, hogy különböző logikai műveletek – inverzió, felcserélés, helyettesítés; mindenféle szisztematikus permutáció – révén kölcsönösen levezethetők egymásból éppen úgy, ahogy az ember átalakít egy angol mondatot a Morze-ábécé pontjaivá

és vonalaivá, vagy az ellenkezőjévé változtat egy matematikai egyenletet az előjelek megváltoztatásával. Az ember még mozoghat is a társadalmi valóság különböző szintjei között – a nők cseréje a házasságban, ajándékok cseréje a kereskedelemben, szimbólumok cseréje a rítusban – ha demonstrálja, hogy ezeknek a különféle intézményeknek a logikai struktúrái – amennyiben kommunikációs sémáknak tekintjük őket – izomorfak...” (Geertz 2000).

Az efféle elgondolás nyomán nemcsak a logikai struktúra, a funkciók sokasága, de maga az *intézmény mítosza* is újragondolásra szorul...! A jól működő „közművelődés háza” nem pénz- vagy támogatás-függő objektum, hanem cselekvőképes és kooperatív, tettekész és innovatív *személyiség szentélye*. Az ember a maga biológiai-fizikai-pszichikai komplexitásával több is, mint intézmény, s épp annyival több, amennyivel személyesebb a léttörténete, esendőbb a sikere, árnyaltabbak arcvonásai. A szolgáltatások egy része idejét múlta, más része kivonult, lakásba szorult, átkerült az iskolába, lehuppant a pinceklubba, átvándorolt a kaszinóba. Ami múlhatatlanul maradt, az a *ház szelleme*, abban az esetben, ha megformált és megnyilatkozni bátor a személyisége annak, ki ezt *megtestesíti*. Mert testetlenül, névtelenül még a funkció is méltatlan marad...!

Nem hinném, hogy valami nehezen indokolható „ökológiai materializmus” szól belőlem, amikor azt állítom: az ember mint sajátos intézmény, létezésének tényét azzal igazolja, hogy egy ökoszisztéma része, korlátozó faktora, s mégpedig az egyedüli olyan intézmény, amelynek leginkább (és csakis) a társadalomban lehet értelme, amely a környezet kihívásaira adott funkcionális válaszait értelmi kontrollal, a társakra is figyelemmel lévő hatékonysággal, a messzi múlt és messzi jövő együttes kalkulálásával oldja meg. Kétségtelen, hogy létezik egy, az emberi kultúra létezésének oksági magyarázatát kereső szemléletmód, amely a szükségletek kielégítésére szolgáló értelmét látja az intézmény-jellegű emberi működés értelmének... – de ez a pragmatikus és pörén funkcionalista szereptulajdonítás nem magát az embert, hanem csupán ekként megnevezőjét, a szerepet kényszerrel kiszabót és struktúrába szuszakolót definiálja! Hisz a minták választéka (s a lehetséges válaszok kulturális tartománya) már nemcsak a természeti különbségeket hangsúlyozza, hanem a naturalista felfogásokon túl a kulturális megnyilvánulásokat, létkényszereket és álommásolatokat is figyelembe veszi. Sőt, ha a nagybetűs Kultúráról szólván a renaissance palotákról vagy Bartók zenéjéről kerül szó, meg sem elégszik azzal, hogy elemi túlélési reakciókra redukálja az emberi létezés célját és értelmét. A társadalmi intézmények,³ amilyenek a vallás, a nyelv, a szokások, a rítusok, az értékrendek, a morál, a kollektív emlékezet, az identitás (és még számos hasonló), csak részben szolgálják a testi vagy a társas szükségleteket, a vitális igényeket, a jó közérzetet vagy a biztonságtudatot, de éppoly elemi igényként vannak jelen az emberben, s jelenlétük többretegű, többértékű, változó és reflektív is. Tartalmat adnak a formának, értelmet a struktúrának, energiát a funkciónak, dinamizmust a stratégiának.

Az ember persze nem intézmény a szó főbejáratkulcsos-átutalásibetétyszámlás-kéménybéléstakarításköteles-portásfülkevilágításos értelmében. De intézmény annyiban, amennyiben *mindezek helyett* is működni képes, *mindezek mögött* is formáló erőként van jelen, amennyiben látható arca van, s ez arcot a *belső* átszellemültség fénye ragyogja be. Arca a közművelődés intézményének is van, sőt minden intézményének akár több is... – az arcok azonban, miként szürke tömegben az egyes ember, csak akkor ismerhetők föl megformált

³ „társadalmi intézmény (social institution): egy adott társadalom tagjainak többsége által végzett társadalmi tevékenységek alapvető módjai. Az intézmények magukban foglalják a széles körben elfogadott értékeket és normákat, és minden intézményesült viselkedésformát erős szankciók védenek. Az intézmények alkotják egy társadalom ‘alapját’, mivel ezek képviselik az idők során tartósnak bizonyult, viszonylagosan rögzített viselkedésmódokat” (Giddens: *Szociológia*, Osiris, 1995:692).

arculatként, „ábrázatként”, ha társuk is van, aki felé fordulnak. Akkor emelhetik föl tekintetüket intézmények és emberek egyaránt, ha közlendőjük van, ha üzenetet közvetítenek, ha hatni akarnak, ha van, aki odafigyel rájuk és észreveszi őket. Ez arc *interaktivitása* egyedivé és közlésképpé formálása a kultúra eszközével történik, a kultúra tartalmaival hitelesíthető, a kultúra (és az abban főszereplő személyiség) esztétikai-morális üzenetével van megerősítve (persze belülről, a lélek fensége felől, s a tudás, a szellemiség garanciáival). Erre már csupán „rátét”, valamiféle maszk vagy álarc maga a „hivatalos” arculat, de enélkül az arculat nem marad több, mint egydimenziós látvány.

A kultúra arca sosem egyféle. Maga a kultúra (az eredeti latin „művelés” értelmében is) előre adott – de formálható; kész – de alakítható; egyedi – de közösségi funkciójú történet maga is. Ennyiben pedig nagymértékben környezetfüggő, szituatív, befolyásoknak kitett, védtelen és kiszolgáltatott is. Miként egy művelődési menedzser, egy múzeumi restaurátor vagy egy mozivezető: ott áll egymagában, közléskényszerrel, önmagát a „hatás” révén legitimáló funkciótudattal. De nem maga a kultúra építménye áll ott, nem az épület, a működési feltételrendszer vagy a szakhatósági minőségi tanúsítvány adja létének értelmét, hanem a felhasználó, a látogató, az olvasó, a többi társas lény jelenléte vagy távolmaradása... S ez a megjelenésforma, a „népművelő” mint a kultúra piaci kofája, reménytelenséget, kiszolgáltatottságot, függésállapotot hoz mindörökké.

Ugyanakkor persze az ember mint intézmény szintű mindig kiszolgáltatott... – de sosem magányos; mindig beosztott... – de önmaga igazgatója is; esendő, de képes egyhamar revitalizálódni is; aláaknázott főhatalom, de a békejobb nyújtója is. *S aki kultúrát mond, az egyértelműen művelésről beszél, mely az ember sajátja, s mely kötelezettség is, nemcsak lehetőség, a lét tartalma is, nemcsak formája.*

A kultúra csarnokainak régóta alapkérdése: hogyan tudjuk elérni, meginvitálni, bekebelezni az embert. Hogyan lehet a meglévő vagy elérendő struktúrát működésképes funkcióval megtölteni? Ez a kérdésfeltevés abból a feltételezésből indult ki, hogy az ember rászorul erre, vagy vágyik erre, vagy eltűri ezt. Mostanság a kérdés átalakult, fordított köpönyegén, s akképpen jelenik meg, mintha állítás lenne, vagy ironikus szervezeti válasz a képtelen állapotokra: a kultúra intézményei szorulnak rá az ember jelenlétére, maga a szolgáltatás keresi igénybevevőjét, a struktúra kajtat funkciója után...

A korábbi, emberek fölötti intézményes uralmi helyzet piaccgazdaságivá vált, így váltott arculatot. S valójában most ehhez az új profilhoz, immár piaci alkuhelyezethez keresi jólszabott álarcát a közművelődés intézményrendszere.

Közhelyeket mondani nemcsak snassz, de talán bűn is... Ugyanakkor viszont nemcsak közhely, hogy az emberek többsége kevesebb könyvet vesz és olvas, mint régen (s például ezért tönkremennek kiadók és könyvtárak), kevesebb koncertet hallgat (viszont virul a magánutas cd-másolás és zene-letöltés), nem használ művelődési központot (viszont házimozis bulit szervez és kávéházakba vonul vissza otthoni tévémagánya ellen, esetleg csak túlmunkában vezeti le fölös feszültségeit). A jeles közművelődési házvezetők, legendás népművelők, könyvtárvezetők, múzeumigazgatók eddig is a kultúra csarnokainak éltetői voltak, nemcsak fenntartói. Fáklyák voltak (Móricz-i értelemben), nem csak zászlótartók vagy logo-felületek. Talán csupán decentralizálni kéne a művelődés intézményét, vagy lakásokba szétparcellázni... – ha egyszer egy központ fenntartására nincs igény és szponzor. Ez esetben is megmaradna az ember-intézmény legfőbb tartalma, s legföllebb állástalanná lenne a portás és a mozigépész, a jegyszedő és az asztalos-villanyszerelő. Ez azonban inkább kérdés, amit a patika-privatizáció, a tankönyv- és jegyzetkiadás, az egyházpolitika vagy a homeopátiás *gyógymódok piaca felől kéne átgondolni*, esetleg a „tudástársadalom” hajnalán *kooperációra lépve a nemállami intézményekkel*, bankokkal, turisztikai irodákkal, főiskolákkal, diszkókkal

és kocsmatulajdonosokkal, NGO-kal és alternatív mozgalmakkal, irodalmi lapokkal és családgondozó vagy karitatív szolgáltatásokkal.

A „köz” művelődése *nem állami prioritás* ma már. De *humán értékrend* része mégis. El kellene gondolkodni azon, lehetséges-e tömegoktatás helyett peripatetikus nevelés, internetes pornófilm-vadászat helyett vallásfilozófiai távoktatás, művelődési központ helyett élményközpontú játékhálózat-építés, látszatközösség helyett virtuális... El kellene gondolkodni azon, lehetséges volna-e az *embert intézménynek tekinteni*, ha egyszer egy karakteres személyiség varázsereje saját társadalmi terepén gazdagabb és hatékonyabb lehetne ezáltal, mint egy centralizált struktúrába tagolt építményben... El kellene gondolkodni azon, miért nem fognak össze a szegények – nem a gazdagok ellen, hanem egymásért...! Szegény emberek, szegény intézmények, szegény kultúrházak miért nem egymásba kapaszkodva teljesítik túlélési programjaikat, miért nem együtt vállalnak pályázatokat, miért nem együtt élik át, hogy sikerülhet valami, ami külön-külön senki másnak nem sikerülhetne...? Végig kellene nézni, miért nem látják be a *partnerkapcsolatok* nemcsak kényszerítő, de gyümölcsöző érdekközösségét azok, akiknek saját intézményük fenntartására sincs elegendő adottságuk... Ki kellene eszközölni immár, hogy a köz(művelődési) intézmények arculata azoknak is fontos legyen, akik a szolgáltatások megfizetésében nem érdekeltek, sőt ők maguk nem is felhasználói-befogadói az intézmények kínálatának, de ha őszinte érdeklődést nem is tanúsítanak (kérem, gondoljon itt mindenki a helyi vagy országos politikai és gazdasági, pártos és főhatóságú vezérkarok koncert-, könyvtár- vagy múzeumlátogató, és kulturális fizetővendégként jelentkező személyiségeinek ritkaságára!), annyit talán mégiscsak képesek belátni: az intézmények megszűnése egyúttal azzal is járna, hogy kipereg alóluk a talaj, lepottyannak a jeles funkciókból, mert elmállik a struktúra, s nem lesz többé fenntartója a fölébe magasodó főhatósági hierarchiának...

Érdekes azonban a tétova jóslatok előtt is betekinteni az intézményiség jelentéstörténetébe...! Az institúció szótári értelmében a latin *instituire*=létrehozni, kiépíteni, alapítani igéből jön, vagyis a folyamatos és megújulni képes, hatékony és szabályozott tevékenységet feltételező viselkedési keret vagy magatartási elv, esetleg pusztán funkció, amely teljességét nem a rátelepedés, hanem a serkentő formálás (mondhatnám: teremtés) révén élheti át. Jean Blondel szerint (1976) „nincs igazi különbség az intézmények és eljárások között, hiszen az intézmények tulajdonképp eljárások összességei”, rendszert alkotó, társult viszonyt jelző tevékenységi formák. A tevékenységek és szabályozó eljárások csoportokra és folyamatokra épülnek, de ezek maguk is az intézményesülés részei, csoportérdekek megtestesítői – éppúgy, vélem én, mint az egyének.

Az intézmény és a társulás pedig éppúgy nem emberfüggetlen, sőt: a nyugati személyiségfelfogásokban a kultúra fogalma a *személyiség környezetével való kölcsönhatása*, dinamikus szerveződése a központi kategória, mert pszichofizikai rendszerén túl adaptációs képesség, szerepek és attitűdök önszabályozó együttese jellemzi az embert. Merthát a tradicionális társadalmak óta a kultúra és a természet közötti ellentétet kiegyensúlyozó, közvetítő jellegű kezelése maradt az intézmény funkciója. A felvilágosításban Montaigne „a gyermek intézményéről” beszél a nevelő és a nevelés funkciója alapján, a „modernitás” hajnalán Durkheim „A vallási élet elemi formái”-ban a szerszámok (értsd: felhalmozott anyagi tőke) és az intézmények között szoros rokonságot mutat ki (2003:28), Marcell Mausszal közösen az intézményt *tartósan működő szerepszabályozó organikus egésznek* nevezik, követőik szerint pedig az intézmény több, mint szerveződés: ugyanis „lelke” van. Ferdinand Saussure már a nyelvről is úgy beszél mint intézményről, amely szimbolikus hálót hoz létre, kód-szinteket alkot. A kódok, értékek, normák, szabályozott szokások rendszere is intézményként funkcionál – így például a pártszékház mint intézmény mellett ott van nemcsak a párttagkönyv, de maga a párttagság vagy a párthűség is, mely éppúgy intézmény;

ahogyan a templom mint intézmény mellett is állandósul a pap, illetve a hit mint intézmény; vagy a házasság mint esküvői szertartás mellett ott van a tartós összetartozás intézménye, a biztonság intézménye, az érzelmi egyensúly lelki intézménye is. Ebben az értelemben az életmód, a szerepválasztás (és így az arculattervezés is) jól körülhatárolt sztereotípiák alapján folyik, vagyis intézményesül, de mögötte a közös formáló minta, az identitás és a kultúra mintája alkotja meg az önazonosság kollektív elképzelésének eszközét (Csepeli 1997:529).

Érdekes az intézményiség kialakulási folyamatában megfigyelhető jelenségként megnevezni a modern nyugati társadalmak kognitív struktúráira figyelő szociálpszichológiai gondolkodás kategóriáit: az a cselekvési tér, amelyben „az egyének egymást észlelik, egyik oldalon maximalizálja a cselekvő ember szabadságát, másfelől azonban a felelősség és a sors képében nagy hatású belső és külső erőket telepít” ebbe a térbe (Csepeli 1997:314). E cselekvési tér tehát szándék tulajdonítással is kiegészül, s a szándékok befolyásolásában a kultúra intézményei is látható, vállalt főszerepet játszanak. A főszerep viszont nem az ajtófélfáé, a telefonszámé, vagy az intézményi kazáné, hanem az *emberé*, aki intézményként küzd a szabadságért, a felelősség és a sors hálójában, a külső és a belső erők egyensúlyának kialakítására törekedve. Az emberé, aki nem épület, de intézmény – s az is marad, ameddig közösségi funkcióit, kulturális-kommunikatív stratégiáját beteljesítheti...

Az intézmény mint szubjektum éppúgy elviselője elfogadottságának, hírnevének, rangjának, nevének, mint az egyedi ember, s az ember mint intézmény éppúgy kihat mások gondjára, életére, normáira. Mindkét intézmény egyaránt reprezentál, a szó megjelenítési, közlési, önmegformálási értelmében. Ellenvetésként persze megfogalmazható, hogy az ember mint egyed éppen abban tér el a csoporttól, a családtól vagy a tömegtől, hogy egyedi arca van, egyénisége formálódik a közösség által, s hordoz közösségi örökséget éppúgy, mint egyénit, erőtere azonban bizonyosnál kisebb, mint az „institúció”. A kultúra intézményeire, s ezek arculatára vonatkoztatottan azonban épp az hangsúlyozható, hogy a kulturális intézmény vonzása és erőtere lehet éppoly hatásos, mint az egyéné, de a struktúra révén mégiscsak közösségi. Csakhogy a képlet fordítva is igaz: az ember működése, szervezetsége, rétegzett kultúrája, kommunikációs hatékonysága aligha tér el az intézményétől, sőt: az ember teljessége helyettesíthet, kiegészíthet valamely intézményiséget, profilt adhat az intézményi működésnek, de fordítva már nehezebben akarózik ez így lenni. Egy unott múzeumigazgató, egy nem olvasó könyvtáros, egy lelketlen hivatalnok nemcsak intézményi presztízst ront, de intézményesíti is az érdektelenséget!

Az ember úgy intézmény, ahogyan a jó színész: szerepei mélyen laknak benne, megnyilvánulásai kihatnak mások lényére, interaktív és interszubjektív befolyása pedig nemcsak pótol, de helyettesíthet is intézményiséget. A hagyományos intézményi szervezetségben a funkciók adják az intézményi profilt: szolgáltatást, „pallérozást”, szórakoztatást, segítséget. A network-alapú világban, korunk intézményiségében az ember viszont olyanná válik, mint aki átveszi az intézmények szerepét. „Ház nélküli” intézmény lesz belőle, a szubkultúrákra szervezett világ alkotója, formálója, építője és rombolója. Arca tehát a lélek tükre, s nem a pénzügyi háttéré, arculata felölti a méltóság, a jóság, a gondoskodás, vagy épp a hanyagság, szervezetlenség, „olcsóság” kifejezését, profilból pedig immár azt a tekintetet is megformálja, amely messzi távlatokra vagy a múlt mély kódéba vezet követőjét.

Az ember arculata azonban nemcsak a mimika, nem egyszerűen a tekintet iránya vagy a szem üzenete által jelez, hanem ama komplex hatás révén, amelyben jelen van már a befogadó értő tekintete, a válasz lehetősége, az egész érintkezés-megérintés komplex jellege. *Az emberi intézmény komplexitása pedig sosincs önmagától és önmagáért. Csakis a mások általóság, másokért lét élteti.* Nézzük csak meg, miként gondolkodik erről a komplex, összehasonlító kultúratudomány, vagyis az antropológia!

„Az antropológia tárgya a mindennapi élet és a köznapi cselekvésmódok, illetve a társadalomszervezet elemi intézményei, mint a család, a háztartás, a rokonság. Nagy súlyt helyez továbbá a mindennapi tapasztalat és észlelés kategóriáinak feltárására, amit az erkölcsi értékek, a hit, a köznapi fogalmi készlet rekonstruálása és értelmezése révén kíván megoldani”. Tematikus sajátosságok okán az antropológiai szemléletmód középpontjában a „teljes élet”, az úgynevezett „életvilág” áll, a „kultúrát és a kulturális megnyilvánulási formákat nemcsak »normák, értékek és szimbólumok rendszereként« értelmezi, hanem a kultúrát társadalmi tapasztalatok és a szociális cselekvés közegének, társadalmi viszonyok és életgyakorlat kifejeződésének tekinti”. Ez a kultúrafogalom persze nem fedi le a kultúratörténet tárgyát: az „életvilág” ugyanis nem darabolható fel külön gazdaságra, politikára és kultúrára (ezen belül elit-, tömeg- vagy népi kultúrára). Mindez együtt alkotja azt a közeget, amely a hétköznapi „életgyakorlat”-ban megnyilvánul...” – írja Gyáni Gábor a kultúrakutató történéssre, Natalie Zemon Davisre hivatkozva, és kiemelve, hogy a kulturális megnyilvánulások közé tartozik mindaz, ami „szövegszerű”, ami „olvasható”, „lefordítható” és „értelmezhető”; majd Peter Burke gondolataira utal: „a kultúrát kommunikációs rendszerként kell kezelni, olyan (írott) nyelvként, melynek „nyelvtana”, tehát arról szóló szabályai vannak, hogyan kell étkezni vagy ruhát hordani stb. A kultúrát esetleg mint a »jelek rendszerét« fogják fel, melyet szöveggként »el lehet olvasni«...” (Gyáni 1992:492-495).

Gyáni Gábor – aki a kortárs történész szemével nézi a kultúrafelfogásokat és lehetséges megjelenítésmódokat –, továbbgondolhatóvá teszi tézisét: a kultúra történeties felfogása, és a kulturális értékek, örökség, tudás és értékrend megjelenése a „találgató történetírásban” nem teszi lehetővé, hogy az intézményeket feltételezett eredetük alapján magyarázzuk, még annak árán sem, hogy ha a társadalmi integráció folyamatában betöltött funkciójuk alapján értelmezzük őket. Ebben ugyanis benne rejlik egy „megelőző ok” feltételezése, miszerint egy társadalmi jelenség szükségessége abból a funkcióból következik, melyet egy társadalom kohéziójának fenntartásában betölt (Descola 1993). Az ugyancsak kortárs amerikai etnológus, Clifford Geertz a kultúrát valójában az ember által szőtt *jelentések* világának tekinti; elemzését „nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak” tartja (Geertz 1994). Szerinte a megértést célzó kulturális elemzésnek rendkívül aprólékos leírás kell alapulnia, mivel az antropológus célja elsősorban nem az, hogy elvont általánosításokat javasoljon, vagy az egész földkerekségre kiterjedő összehasonlításokat tegyen, hanem inkább az, hogy a lehető legfinomabban értelmezzen egy szűkebben körülhatárolt kulturális rendszert, így tehát kezelni tudja összetevőinek együttesét (i. m. 50). Az etnográfus úgy silabizál egy kultúrát, mint egy ódon kéziratot: miközben a szöveg megállapításait rigolyás pontossággal kezeli, a kommentárnál megőrzi saját értelmezési szabadságát. Ez egyébként mindig egy értelmezés értelmezése, hiszen azok a jelölő rendszerek, melyeket a megfigyelő kommentál, maguk is mindig egy adott társadalom által kulturálisan szentesített világertelmezések. E módszer tehát arra a gondolatra alapozza létjogosultságát, hogy egy kultúra kollektív megteremtőinek interpretációs eljárása semmiben sem tér el attól a megismerési folyamatától, amellyel a kommentátor biztosítja e kultúra megértését: a kulturális jelenségek hermeneutikus értelmezése semmi egyebet nem tesz, mint reprodukálja az ezeket létrehozó intellektuális műveleteket (Descola 1993).

A kultúra tudományaként az antropológia hivatása azon intézményes formák tanulmányozása lenne, amelyek mindig és mindenütt megannyi [alkalmazkodó] választ adtak az emberi természet biológiai meghatározottságára: evés, ivás, szaporodás, alvás, védekezés stb. Léteznék tehát folyamatosság a természetes és a kulturális, az organikus és a szuperorganikus között, mely arra készítené az antropológust, hogy tegye magáévá a biológia ügyét, és merítsen ihletet módszereiből. Ámde már Malinowski észrevette (1922-ben, s nem a

kulturális ökológia közelmúlt napjaiban!), hogy a természetes szükségletek és a rájuk adott kulturális válaszok közti egyszerű ok-okozati kapcsolat egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy az *intézményes mező egészségének funkcióját* ezzel magyarázzuk, mivel az oly sajátosan társadalmi, hogy nem lehet kizárólag biológiai alapokon értelmezni. Az alapvető szükségleteken túl (melyek feltételeit az emberi természet és fejlődése környezetének ökológiai jellemzői szabják meg) feltűnnek hát a másodlagos szükségletek. Ezek olyan kulturális determinációkból bukkannak elő, melyek eredetileg az alapvető szükségletekhez való alkalmazkodásból születtek, és maguk is új, szintén kulturális válaszokat igényelnek. Ilyen (egyebek között) a kultúra lehetséges válasza a környezet kihívásaira, a társadalmi egyensúly fenntartásának igénye, a harmonikus lét igénye, a testi és mentális összhang normája, és más hasonló funkciók.

A *kultúra mint szükséglet* az életfunkciók működtetésének szükségleti háttérét adja. Malinowski szerint az alapvető szükségletek úgy határozhatók meg, mint „biológiai és környezeti feltételek együttese, amelyek kielégítése az egyén és csoportja fennmaradásához szükséges” (Malinowski, 1960:75). Összeállít ezekből egy korlátozott listát, hét nyílású táblázatba foglalva össze azt a tizenegy „vitális szekvenciát”, amelyekben szintetizálja az ember valamennyi alapvető ösztönét és kielégítésük módjait. Minden alapvető szükséglet több vitális szekvenciát foglal magába, de elvben csak egyetlen kulturális választ fogad el. A szükségletek és válaszok oksági kapcsolatainak sorozata a következőképpen épül föl nála: 1. anyagcsere → élelem; 2. szaporodás → rokonság; 3. jó testi közérzet → hajlék; 4. biztonság → védelem; 5. mozgás → tevékenységek; 6. növekedés → oktatás; 7. egészség → higiénia. Egy ilyen táblázat még az általánosság ilyen magas fokán – ahová Malinowski helyezi – sem rendelkezik magyarázó értékkel, hiszen az elkülönített determinációs kapcsolatok nem egyértelműek. Minden válasz több szükséglettel függhet össze, és minden szükséglet szükségképpen több választ vár: a jó testi közérzet szükségleténél a higiénia és a védelem funkciói éppúgy szolgálják az összhangot, az egészség megóvását, mint a jó testi közérzet és a biztonság. Amint tisztán funkcionális szemszögből vizsgáljuk őket, a *kulturális intézmények csakis többértékűek lehetnek*, és azok a biológiai szükségletek, melyeket szolgálnak, maguk is kibogozhatatlanul összegabalyodnak. Az intézmény és a primer/szekunder funkciók itt környezet-függővé lesznek, kommunikációjuk vagy a tömeges közlés és fogyasztás mentén, vagy az egyének reprezentált válaszai mentén rendeződnek el.

A másodlagos szükségletek alkotják „az emberi szervezetben a kulturális környezetben és mindkettőnek a természeti környezethez való viszonyában meglévő azon feltételek rendszerét, amelyek elegendők és fontosak a csoport és az organizmus fennmaradásához” (Descola i.m. 90); „származékos szükségletekre” (biológiai sík) és „integratív imperatívuszokra” (társadalmi sík) oszthatók. A *származékos szükségletek* azokból a jellegzetességekből születnek, amelyeket az alapvető szükségletekből fakadt kulturális válaszok eredményeznek, és ezáltal négy újabb választípus jön létre. Arra a szükségletre, hogy a megélhetéshez elengedhetetlen javak létrehozását megszervezzék, a gazdaság válaszol; a közös tevékenység szabályozásának kényszerére a társadalmi ellenőrzés; az ismeretek átadását és folyamatosságát a nevelés biztosítja, végül a hatalomgyakorlás kodifikálásának szükségességére a politikai szervezet a felelet. E [másodsintű] kapcsolatok egy részét ugyanazzal a bírálattal illelhetjük, mint az előző sorozatot. Nagymértékű redundanciát mutatnak ezek a megfelelések, hiszen a származékos szükségletek meghatározása a logika visszajáról mintegy funkcionális *a posteriori* igazolása a kért válasznak; mint minden finalista okoskodásban, az ok természetét az okozat természete előfeltételezi. Ami az *integratív imperatívuszokat* illeti, Malinowski szerint ezek a kollektív szolidaritás fenntartásának társadalmi szükségletéből születnek, és ezekből erednek mindazok a válaszok, amelyek az emberi csoportok egységét biztosítják: a szokások, a hagyományok, a

szimbolikus eljárások és az ezeket kifejező nyelv. A kérdés általános jellege miatt itt is elvész e banálisan funkcionális érv minden heurisztikus haszna. Senki nem vonja kétségbe, hogy a mitológia vagy a rítusok egy-egy társadalom identitásának fenntartására szolgálnak, azonban integrációs szerepük egyszerű kijelentése sem azt nem teszi lehetővé, hogy működésük belső logikáját feltárjuk, sem pedig azt, hogy kiderítsük, miért lehetségesek ekkora formai és tartalmi különbségek az egyes kultúrákban (Descola 1993:17-79).

Az antropológia tudástörténetében „ember mint válaszadó lény” felfogása igen messzi gondolkodástörténeti hagyományra megy vissza, Hegelig, vagy Arisztotelészig is akár. Napjainkban azonban már csak kevesen érzik elemi igénynek a történeti gyökerek folytonos kiadását, s inkább tekintik *az ember mint kulturális komplexum* válaszait olyannak, amelyek megértésre, vitára, kommunikációs hatékonyságra utalnak. Az emberi nem rangadójaként a „szimbólumhasználó lény” megkülönböztető jelző egyúttal már a kultúra egyes szférái, hatókörei, intézményesült formái felé vezetik a kérdezőt.

A szimbólumok (mint „a személyek titkos jelei”, ahogy a Kapitány-házaspár második *Jelbeszéd*-kötetében ez megfogalmazódik, 2002:9), olyan igazságértéket hordoznak, amelyet nekik tulajdonítanak. A közművelődés vállalt, korántsem jelképes, de sokrétű szimbólumforgalmazási feladattal megrakott programjai tehát olyan „jelbeszéd” egyik oldalán álló, „üzenetfeladó” szerepkört töltenek be, amely éppen a közvetítő jelleg miatt feltételezi a másik oldal, a befogadók értelmezői körét. Ezt a köztes, közvetítő, tolmácsi funkciót tölti be a közművelődés intézményrendszerének egy-egy intézményesült formája (mozi, múzeum, klub, foglalkozás, művelődési központ, iskola, folyóirat, előadás-sorozat stb.). Közvetítője, tolmácsa tehát az ember a művelődés formáinak, hírmondója egy-egy szubkultúra-csoport működésének, szervezője-alakítója számos értéknormának, jelrendszernek, hatáseggyüttesnek. Megtestesülése maga az intézmény is, megjelenített formája maga a közlendő tartalom, arca tehát az intézményi arculatra is rámosódik. Úgy mosódik rá, mint Vargas Llosa „Beszélő”-jére az őserdei környezet, amelyben közösséggé formálva a szétszórt lényekből álló népet, a macsigengákat, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, testvéri és egységes valamit próbált létrehozni: „Mert ha valaki úgy beszél, mint egy Beszélő, az annyit jelent, hogy már érzi és megéli a kultúra legbenső lényegét, behatolt legrejtettebb zugaiba, eljutott történelmének és mitológiájának gyökeréhez, átjárják tabui, reflexei, vágyai és ősi szorongásai. Hogy a lehető legteljesebb módon gyökeres macsigengává változik, egyvalakivé abból a réges-régi nemzetségből, aki (...) hazám őserdeit járva, hozta-vitte az anekdotákat, meséket, a fantasztikus történeteket, pletykákat, tréfákat, közösséggé formálva általuk azt a szétszórt lényekből álló népet, és elevenen tartva közöttük az összetartozás érzését, hogy testvéri és egységes valamit alkossanak. Saúl Zuratas lemondott mindarról, ami volt és ami lehetett volna, csak azért élt, hogy (immár húsz esztendeje) járja Amazónia erdeit, és minden akadályt – legfőképpen a modernség és a haladás fogalmát – legyűrve, tovább vigye a vándormesélők láthatatlan nemzetségének hagyományait – ez olyan tett, amely időről-időre az eszembe jutott, és ugyanúgy, mint azon a napon, amikor tudomást szereztem róla a Nueva Luz nevet viselő település csillagfényes sötétségében, jobban megdobogtatja a szívemet, mint amennyire a félelem vagy a szerelem egyszer is megdobogtatta”.

Összegző

A kultúraközvetítés intézménye – és általánosságban az intézmény – nem működik emberek nélkül. Az ember azonban maga is intézmény, funkciói és érdekei, hatása és érzékenysége éppoly szükségképpen elemei a társadalmi szervezettségnek, mint a sajátlagos funkciók teljesítése céljából elkülönült intézmények. Intézményi arculaton jobbra azt a profilt értjük, amelyet az adott épület és adminisztrációja vagy képviselői a feltételezett érdeklődők, kívülállók, a „köz” felé mutatnak. Az ember nem intézmény a szó épület-, adminisztráció- és

hierarchia-értelmében, viszont mégiscsak intézmény annyiban, amennyiben mindezek helyett is működni képes, mindezek mögött is formáló erőként van jelen, amennyiben arca van, s ez arcot a belső átszellemültség fénye ragyogja be. S aki kultúrát mond, művelésről beszél, mely az ember sajátja.

A kultúra csarnokainak mégis régóta alapkérdése: hogyan tudná érvényesen, hatékonyan, eredményesen elérni, meginvitálni, bekebelezni az embert. Ez a kérdésfeltevés abból a kultúra-szükséglet feltételezéséből indult ki, miközben a kultúra-szükséglet átalakult parancsolattá: a kultúra intézményei szorultak rá az ember jelenlétére, a szolgáltatás keresi igénybevevőjét, a struktúra firtatja funkcióját, s a stratégia módosítja ideológiáját... A korábbi, uralmi helyzet piaccgazdaságivá vált, így váltott arculatot. S valójában ehhez az új profilhoz, piaci alkuphelyezethez válogatja most jólszabott álarcát a közművelődés intézményrendszere. A „köz” művelődése nem állami prioritás ma már. De humán értékrend része mégis. El kellene gondolkodni azon, lehetséges-e volna-e az embert intézménynek tekinteni, ha egyszer egy karakteres személyiség varázsereje saját társadalmi terepén gazdagabb és hatékonyabb lehet, mint egy centralizált építményben... Kérdéseimet nem a leépítés vagy fölszámolás szándéka generálja, hanem épp az ember mint a kultúra intézménye másfajta „intézményesítése” kínálja.

Röviden tehát: az ember több, mint intézmény, ha betölti azt a szerepet, amely kultúrája kiteljesítésével strukturális lehetőségként adódik számára. S az intézmény kevesebb, mint az ember, ha nem tudja tükrözni azt a funkciót, hogy az embert szolgálja...!

Idézett irodalom

Blondel, Jean 1976 *Thinking Politically*. Wildwood, London.

Burke, Peter 1987 *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. University Press, Cambridge.

Csepeli György 1997 *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.

Davis, Natalie Zemon 1990 The Shapes of Social History. *Storia Della Storiografia – Hist. Historiographie*, 17.

Descola, Philippe 1993 Az oksági magyarázat. In: Descola – Lenclud – Severi – Tailor: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-73.

Durkheim, Émile 2003 *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest.

Dülmen, Richard van 1990 A történeti antropológia a német társadalomtörténet-írásban. In: *A német társadalomtörténet új útjai*. Szerk.: Vári András. Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatóközpont, Budapest.

Geertz, Clifford 1994 *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Budapest.

Geertz, Clifford (1967) 2000 Az eszes vadember (Lévi-Straussról). *Magyar Lettre International*, No. 40. Elektronikus forrás: <http://c3.hu/scripta/lettre/lettre40/geertz.htm>

Giddens, Anthony 1995 *Szociológia*. Osiris, Budapest, 692.

Gyáni Gábor: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ*, 1992/tél, 492-495.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. 2002 „*Jelbeszéd az életünk*” 2. Osiris, Budapest.

Kocka, Jürgen 1986 Elméletek és kvantifikáció a történetírásban. *Világtörténet*, 3-4.

Mauss, Marcel 2000 *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest.

Malinowski, Bronislaw 1960 *Argonauts of the Western Pacific*. Dutton, Chicago.

Medick, Hans 1988 „Misszionáriusok a csónakban?”. Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: *Misszionáriusok a csónakban*. Válogatta Vári András. Akadémiai, Budapest, 62-110.

Sperber, Dan 2001 *A kultúra magyarázata: naturalista megközelítés*. Osiris, Budapest.

Vargas Llosa, Mario 1993 *A beszélő*. Magvető, Budapest, 236-237.

(A tanulmány alapja egy 2003. október 13-án, Székesfehérvárott elhangzott előadás, amely Bóka Mária szervezésében „*A kulturális intézmények arca és arculata*” című konferencián került fölolvadásra. Több más írással, elhangzott előadással együtt azóta is arra vár, hogy az intézményi struktúrában meglévő funkcionális lehetőségek egyszer talán majd kedvezni fognak az intézményi és emberi stratégiáknak, s akkor mód lesz majd az összes előadás kötetformájú megjelentetésére... Ennek eddig kis esélye látszott megvalósulni, írásomat azért is adtam a *Kultúra és Közösség* szerkesztőségének, hátha így legalább halovány arcot kap, ami megtestesülhetne egy teljesebb arculatban...)

Politikák és identitások

A lokalitások hiánya a struktúrában⁴

„A humán tudományok végső célja nem az ember megalkotása, hanem feloldása. Az etnológia döntő fontossága abban áll, hogy egy olyan folyamat első lépését képviseli, amiben mások is részt vesznek. Az etnográfiai elemzés a társadalmak empirikus sokfélesége mögötti állandósághoz próbál eljutni... Ez az első vállalkozás megnyitja az utat mások előtt..., amik a természettudományokra hárulnak: a kultúra visszaintegrálása a természetbe, és általában az életé egész fizikai-kémiai állapotába... Így hát érthető, miért tartom az etnográfiát minden kutatás alapjának”

(Claude Lévi-Strauss)⁵

Evidenciákból indulok ki, de nem könnyen igazolható lesz, amire következtetek. A politikai gondolkodás, így a politikai tudás és irányítás szempontjából is majdnem vitathatatlan, hogy a plurális, rendszerváltás utáni időszakban pártok sora állt föl és kínált lehetőséget a társadalmi tagozódás átalakulására, a politikai magatartás és vélemény-nyilvánítás megjelenítésére. Pártok alakultak a központi mezőben, leágazásaik megtalálhatók, sőt igencsak hatékonyan jelen is vannak immár a helyi politikai miliőben, ott támogatókra leltek, osztódtak és kooperáltak, konfliktusokba kerültek és koalíciókra léptek egymással. Két évtizede szinte minden, a „vidéki politizálást”, a helyi szintű demokratikus átalakulást bemutató vagy vágyképként „belevetítő” szaktanulmány és publicisztikai megnyilvánulás azt sugallja: meg fog, mert *meg tud nyilatkozni a helyi társadalmak sokszínű világa*, megjeleníti véleményét, osztódik és tagozódik, támogat vagy szembefordul – egyszerűen vitathatatlanul „ott van”. S ha van, hát óhatatlanul része, alkotóeleme a politikai *struktúrának* (ha ugyan nem „ő maga” a struktúra, miként azt nem egy közpolitikai elemző és állampolitikai szakvélemény hangoztatta egy ideig, nem utolsósorban én magam is ekként sugalltam egykoron felfogni a helyi és a központi viszonyát, kölcsönkapcsolatát és függésrendjét).

Két aspektust közelítek itt egymáshoz, s egy harmadikat fabrikálok belőle. Egyfelől a jogállamiság nézőpontjára utalnék, mely alkotmányos keretek szabta formában és politikai *egyezkedési folyamat* alakította tartalmak mentén „rendezi el” a társadalom egyes, ám kevésbé a makrostruktúrában, mint inkább a maguk *csoport-szintű* szűk kiterjedésében sokasodó csoportozatait. A másik szempontom az önkormányzati rendszer rejtett minőségét, egy ugyancsak „hiányzó pillért” érint,⁶ bárha nem járom körül: ez a lokális világok hatalmi szférájának alárendelt, de az alárendeltségből minduntalan kikívánkozó minőség *az identitás*. Van-e struktúra,

⁴ Előadás, rövidített változata elhangzott az *MTA PTI műhelykonferenciáján*, 2005 tavaszán.

⁵ Clifford Geertz: Az eszes vadember. (Lévi-Straussról). *Magyar Lettre International*, 2000. Hálózati forrás: <http://c3.hu/scripta/lettre/lettre40/geertz.htm>

⁶ Nem kell talán túlzottan hangsúlyoznom a két alapvető szempont összefüggéseit, Szoboszlai György és Böhm Antal (jelen előadásukra és talán életművükre is jellemző) diszharmonióit a *struktúra* és a *kohézió* vonatkozásában. Szerkezet és tartalom, funkció és összetartó hatás, dinamikus állandó és függő változók mind a Böhm Antal által elmondott hiányérzetek és változási trendek szempontjából kulcsfontosságúak, mind a Szoboszlai György által taglalt alkotmányossági tartópillérek szempontjából sarokpontokat jelentenek társadalmi kontextusaikban mérve, a politikai és intézményi tagoltságban, vagy akár az európai integrációs folyamatokban és szétartó-diszpergáló hatásokban is.

van-e ezt tartalommal megtöltő kultúra, s hogyan szerveződnek a kölcsönhatások az államiság keretében és azon mélyen belül, a mikro-szintű legitimitások alakzataiban...? S mi van akkor, ha a struktúra már korántsem áttekinthető, politológiai értelemben ugyan leírható, de a tartalmait immár nem vagyunk képesek megragadni a politikai kultúra mentális szférája nélkül? Vagy még inkább: mi történik a helyiséggel, amennyiben ez már nem a struktúra jól elkülöníthető része, még csak nem is a lokalitás szervezeti és akarati kerete, hanem valamely fluid folyamattá, változó entitássá, hullámtermészetűen jellemezhető jelentéstartalomává válik...?

A talányosra formált bevezető rejtélyes fogalmait alább (a teljesség igénye és a legszélesebb szakmai hivatkozás-horizont körvonalazása nélkül) föloldom... *Identitásról* beszélek, mégpedig annak is arról a jellegzetes formájáról, amelyet sem a negyedszázada éppen Böhm Antal kezdeményezésére indult „helyi társadalom”-kutatások nem körvonalaztak kellőképpen, sem a demokratikus államiság intézmény-centrikus felfogásmódjai nem tételeztek életképes, jelenvaló, körvonalazásra váró jelenségként. Az MTA PTI kutatói közül szinte mindenki részt vállalt immár a magyar társadalom politikai tagoltságának leírásában, egyes csoportozatait szervező erők megnevezésében, s a szervezeti keretek definiálásában. Nem is óhajtom én egyszemélyben ezek cáfolatát keresni, csupán mindezen nézőpontok közötti összekötő tartalmat, valamely látszólagos „anyagszerűséget”, az elköteleződések és (pártos vagy társadalm szerkezeti) hovátartozások nem könnyen megragadható tartományát keresem, s megtalálni vélem abban a *mentális szférában*, amely nem egyszerűen az ország, a nemzet, a térbeli hovátartozás része, hanem inkább a személy- és csoport-szintű helyzetleírás, identitás-narratíva által meghatározott vállalás.

Az identitás a szociálpszichológia, az etnikai tartalmakat átlátni próbáló néprajzi kutatások, a lokális kötődés okait vizsgáló szociológiai tudásterületek, a társas kapcsolatokra fókuszáló társaslélektan, a szervezetszociológiai egységekben gondolkodó struktúrakutatások közös területe. Jobban mondva: egyikük által sem igazán teljességgel tanulmányozott jelenség. Az identitás a nemzeti szintű politikai marketing része, a nemzetképek és országimázsok vállalt fogalmi hálójának tartalmaként leírt tünemény inkább, amely mint politikai közszereplő jobbára akkor válik karakteressé, ha veszély fenyegeti, ha kihívások érik, ha az összefogás, az egység-építés válik feladattá. Pedig ezek a formák és tartalmak rendszerint nem egyes számban írhatóak: ha van is *identitás-politika*, abból nem egy van, hanem *policy-k* vannak. Az identitásra gyakorlatilag mindig úgy gondolunk, mint definíció nélküli evidenciára, a lét indokolni-nem-szükséges megjelenítődésére.

Ugyanakkor azonban legalább kétfélet meg lehet különböztetni ezekből az identitás-politikákból: egyfelől ott van a *vállalt, vallott, deklarált hovátartozás*, amely csoporthoz, családhoz, leszármazáshoz, környezethez, tájhoz, szülőföldhöz, esetleg településhez, néprajzi környezethez, etnikumhoz történő besorolást teljesít ki. Másfelől meg ennek ellenoldalán (kevésbé látványosan) ott van a *rejtett, titkolt, nem-reprezentált identitások* tömege.

Minthogy ez utóbbi épp azért érdemes a figyelemre, mert nem jelenik meg a közpolitikában, vagy ha abban igen, akkor a nemzeti, regionális, nyilvános vagy képviseleti közegben marad rejtve, ezért hát fennáll a veszélye, hogy valamely *társadalmi struktúra-kép* és *politikai ideológia* mentén (hogy ne mondjak egyenesen párt-tagoltságot vagy pilléresedést) megfogalmazódhat olyan policy, amely látszatra az itt elsőként tematizált, deklarált hovátartozást tekinti érvényesnek. Erre kitűnő példákat nyújtanak a nemzeti lelkületről szóló hangosbeszédék, a „vissza Erdélyt!” tónusú nemzetközi pár(t)beszédék, a határon túlra ígérgető vagy kacsintgató üzenetek, az európai integrációs játszmák, a szomszédságpolitikák, és folytathatnám a sort... Ez esetekben gyakorta oktrojált, kényszerűen elfogadtatott, a struktúrába illeszkedés feltételének tekintett, vagy evidensen nem vitatható tüneményekről van szó.

De ez a kölcsönzött, „ráolvasott”, adományozott vagy „kiutalt” identitás igencsak nehézkesen képes összetalálkozni a rejtőzködő, megnyilvánulni nem képes vagy nem esélyes, ám éppoly

súlyos identitásokkal, s e helyzetekben bizony konfliktusossá válhat a titkosság és nyilvánosság, a deklarált-bizonyított és a megbúvó-rejtekező másság. Történeti példákból egy seregnyi válogatható össze, kezdve a nem tisztázott nemzetpolitikai stratégiákkal vagy az állampolgársági népszavazással, folytatva a szocializmus-kori ellenérzésekkel vagy a magyar polgári korszak olyan végzetesnek tekintett csörtéivel, mint Trianon, a kiegyezés, a 49-es vereség, a Martinovics-per és haladhatunk visszább is a történelemben, egészen a sztyeppei korszak behódolás-politikai eseménymenetéig vagy a vándorlás-kori szövetségkeresés kudarcos eszmetörténetéig. Ehhez a szférához sorolom tehát azt a *nem struktúra-alkotó* jelenséget is, amelyet praktikusan (de itt nem kellőképpen árnyalva) *etnokulturális tagoltságnak* neveznék. Talán merész az állítás, de ennek jelentőségét én éppoly súlyosnak tartom, mint a jogállamiság hiányzó pilléreit, az önkormányzatiság eszköztelenségét és hagyományhiányát, a helyi hatalom függésrendjét vagy a pártirányítási modell hálózati feszültségeit.

Mindazonáltal úgy vélem: *nincs identitáspolitika* a fogalom eszközjellegű és egyenirányított tartalma értelmében, viszont annál inkább *van számos, többretegű identitás-politika*, amelyek részint a formális, részint pedig az informális szférában hatnak – nyilvánvalóan másként és másként. A teljesség igénye nélkül itt most csupán egy mikroszerkezetet mutatnék be, amely formalizáltan áttekinthetővé teszi mindezt:

1. van először a *nemzeti szintű* identitás-egység (mondjuk a „magyarság” fogalmában), amely éppoly kevésbé tűri és kedveli az eltéréseket, mint a köztességeket, átmenetiséget, definiálatlanságot. Ebben a *makro-szintű* szférában is legalább kettős tartalom van jelen: egyfelől a határokon belüli (lakosi, állampolgári), másfelől a határokon kívüli (kisebbségi, vagy „össz-magyar”) identitás-univerzum. Pártosodás és nemzetlét, nemzetközi horizont és univerzalizálódó pártformációk megalapozzák, néha kreálják, máskor csak megerősítik, de mindenkor a kölcsönös függések rendszerébe ágyazzák ezt a nemzeti tartalmat: kiindulva a nemzet mint önerős tartalom, mint elvitathatatlan entitás (fiktív vagy tényleges) létéből, s éltető vagy sorvasztó közegét a nemzetközi (globális, nagyregionális, földrésnyi vagy szomszédsági) miliőben keresve, itt minduntalan körvonalazódik egy közösen képviselt, egybehangzóan elfogadott fikció, tárgyiasított formában „a nemzet léte”, a képzelt közösség kollektív tartalma, amely lehet átfogó, integráló képlet, s lehet épp ellenkezőleg, a gazdasági és társadalmi környezet relativizáló hatásait tükröző „egység”... A hangsúly másfél száz éve a *territoriális összetartozáson*, az államnemzeti létforma garanciáin van, függetlenül a politikai berendezkedés alárendelt tartalmaitól, a politikai rendezőelvek stabilitásától vagy típusaitól. A *nemzeti identitás* mint képzet az újkori magyar politikai fejlődéstörténet nem vitatható része, sőt: aki elvitatja, az gyűlöletes „ellenség” vagy politikai „bűnöző”, sőt mentális gyilkos is...;

2. léptékét tekintve talán leginkább az állami szint alattinak minősül (ám olykor messze afölé magasodik) a *regionális identitás*. Kezdve az állami területbeosztás és fejlesztési koncepcióalkotás szintjeitől, amelyek statisztikai és földrajzi értelmű regionalizációt formálnak (figyelem! Ismét egy sem-helyi, sem-strukturális érvényességű fogalom!), a gazdasági, természeti-ökológiai, közigazgatási tartományosodáson át egészen addig a képzetes formációig, amit legkifejezőbbben identitásrégióknak, mentális tartománynak, érületi hazának, „virtuális hon”-nak nevezhetnénk, s amit nem a földrajzosok, közigazdászok, bírúk vagy önkormányzati képviselők „forgalmazznak”, hanem poéták, lírikusok, esszéisták, metafizikusok, szociográfusok és pszichológusok, hogy a kulturális antropológusokat ki ne felejtsem;

3. léteznek e kettőnek (államinak és regionálisnak) is formálisan-funkcionálisan alárendelt, vagy léptékét tekintve alárendelhetőként a *lokális identitás(ok)* szintje(i), mely(ek)ből épp annyi van, amennyit maguk a közéleti szereplők, önszervező társadalmi csoportok, civil vagy etnikai kezdeményezések, kulturális identitás-tartalmak meg tudnak formálni és fel tudnak

mutatni a köznapi diskurzusokban, sajtóban, médiában, közérzetekben, vallott vagy érületi összetartozásokban. Ezen a lokalitás-szinten belül is elkülöníthetők (a megfogalmazások tartalmi, kiterjedési szerinti) szintkülönbségekben a térségi-nagytáji, városi, községi, csoportos, családi, egyházi, szubkulturális szintek. Nem részletezem tovább, csupán jelezni kívánom létüket és nem mellőzhető tartalmukat.

Mindezen identitás-minőségek között és mellett jelen van a *társadalmi tagozódás* egy sor olyan identitás-kategóriája, melyek sokaságára szinte semmiféle figyelmet nem fordít a politikai gondolkodás. Ez a diszciplináris álláspont, amely megelőlegezik az izmusos, korszakos, vagy tömegességben megragadható besorolási kategóriákkal, struktúrával és pártpolitikákkal, mégsem igazán tud mit kezdeni a köztességekkel, átmenetekkel, formátlan aspirációkkal, melyek pedig (ha nem is okvetlenül strukturális, de karakteres és identikus) *akaródzásokban* – Gombár Csaba egykori kifejezését használva: velleitásokban – vannak jelen. Ha csupán arra gondolunk itt, hogy mi (minden) jellemzi a magyarországi legitim kisebbségeket, mi jellemezte történeti értelemben, és mi más a mai jogállamisági, alkotmányos értelemben, s ugyanakkor hová sorolhatjuk a rendszeralkotó nagy hevéletünkben a szórvány francia, a diaszpóra-szerűen jelenlévő görög, a növekvő arányú erdélyi és délvidéki, a korszakosan megnövekedett létszámú kenyai, nigériai, kubai, menekült afgán, expanzívan sokasodó kínai és más magyarországi etnokultúrákat... – akkor egyre inkább kénytelenek leszünk tudomásul venni, hogy akár állampolitikai (mondjuk demokratikus rendező-) elven, akár európai integrációs felfogásban, de szinte „hiányzó kategóriaként” nyernek mind nagyobb és nagyobb szerepet. Amit ebből kiemelni szándékozom, éppen az lenne, hogy a formalizált gondolkodásunkban nem adtunk helyet és nem definiáltunk szerepet az „*intézményeken kívüliségnek*”, amely ugyanakkor szintúgy intézménnyé áll össze. Olyan intézmény lesz-lett belőle, amely szinte az intézményesülés minden formális kritériumának meg is tud felelni, azonban mégsem okvetlenül törekszik „etablírozódni”. Ez okból kénytelenek vagyunk legalább két minőséget elkülöníteni ebben a milióban: egyik oldalról az intézményt magát a *kívülről meghatározottság* jellemzi, hatalmi és politikai játszmák részeként, nyomásgyakorló erőként jelen van a pártprogramokban, a „célzott befogadói kör” szereplőjeként, a hatalom-végrehajtó szerepben, máskor a társadalom megszólítottjaként, még zsarolásra is alkalmas társadalmi feszültség-levezetési csatornaként, stb. Másik oldalán ott van a *csoport-szintű vagy szubkulturális identitás-építés* eszköztára, amely belülről formálja az identitások határait, eszközrendszerét, normáit, „pilléreit”, s nemegyszer azt is elvitatják tőle, hogy legitim-e. (Más kérdés, hogy legitimitás-hiányosan is képes működni, vagy néha kizárólag csak úgy...!) De *intézmény az maga is*, ahogyan a komplex társadalmi tények mindig azok, legyen szó vallásról, kultúráról, ideológiákról, rítusról, kommunikációs eszköztárról, etnikai és kulturális határról stb., aminek intézményi voltát épp a politikai intézmények vonnák kétségbe legelőször!

E két „minőség” persze nem elkülönülten van jelen az itt terítékre hozott *identitás-policykban*, hanem a kölcsönhatások szintjén, a kölcsönös meghatározottságokban, interakciókban inkább. Akár kívülről, formalizált szférából építgetik, akár belülről építi meg karakteres másságát, lehet az identitás *szerves* tartalmú, nemzeti-nemzetiségi, s lehet *felvett*, formális, hamis, üzletszerű, kényszerű is. Mindkét oldalról, s mindkét meghatározottsági relációban (külsődleges, belülről formált) egyaránt jelen van az identitás-építés azon eleme, mely az *én-kép* formálódását a *más-képtől*, mások, a környezet, a többiek hatásaitól teszi függővé; s lehet indirekt hatású is, mivel az önmeghatározás nem szükségképpen belülről indul ki, hanem akár a környezet megnevezésével is körvonalazhatja saját határait, vagyis az önképet a más-képekből formálja teljesebbé vagy egyáltalán: jelenvalóvá. Idegen az, aki nem mi vagyunk... – mi azok vagyunk, akik egymásnak és magamaguknak nem idegenek.

Mindezen identitás-fokozatok vagy komplexitások sem abban hasonlítanak csupán, hogy eltérőek, különbözőek és jelenvalóak. Hanem fő vonásuk az a hasonlatosság, amely mindezen

másságok tartozéka, tartalma, néha célja is. Közös bennük az, hogy nem állandósultak, hanem *átmenetiek*. Közös az is, hogy több szféra közötti tartományban honosak, vagyis *köztes* jellegűek. Ugyancsak egyként jellemzi őket, hogy akár kívülről, akár belülről épültek meg a határok, sajátlagosan *határátjáró* jellegűek, formálják saját terüket arra hangolva, miképpen módosítaná őket némely erőteljesebb hatás, ha nem lennének védekezőek, s belülről építkezőek. Szintúgy közös jellemvonásuk, hogy *interetnikus jellegűek*, tükrözik és/vagy megjelenítik az etnikai csoportidentitásokra jellemző jegyeket. S ha etnikai másságok elfogadásáról, szocializációról vagy politikai szerepvállalásról van szó, azonnal kultúraközi állapotba kerülnek, *interkulturális* vonásaikat erősítik. Ebben a kontextusban érdemes taglalni azt a jelenséget, amely a *migránsokra*, be- és kivándorlókra jellemző, hogy t.i. jöttment voltuk csak nehezen válik (ha válhat egyáltalán) konvertálható politikai tőkévé, s ha nem lehetnek biztosak a tovaröppenés lehetőségében, akkor még sokkal inkább zárkóztak lesznek, mindaddig, amíg lassan mégis asszimilálódni törekszenek. *Mind az időlegességet, mind pedig a látens asszimilációt ugyanakkor úgy kezeli a politikai tudományok többsége, mint struktúrafüggetlen jelenséget.* A komplex kultúrakutatás, a köztésségre koncentráló etnicitás-vizsgálatok, vagy éppen a migrációs folyamatok állandósulása nyomán szerepére talált kisebbségkutatás (továbbá helyenként-ésenként a diaszpórakutatás) azonban fölfedezi a köztes jellegű szociális állapot jelentőségét, amit a lokális identitás-építéssel csak úgy lehet összefüggésbe hozni, hogy épp az átmenetiséget, a tranzíciós jelleget világítjuk meg benne. Nem kell ragoznom, hisz a hazai kisebbségkutatás mind a határon túli szférák hatásait, mind a hazai kisebbségi mező szereplőinek természetét éppoly jól leírja, ahogyan Intézetünk és a társintézmények migráció-kutatói teszik ugyanezt a bevándorlók és átmenetileg ide sereglettek aprólékos vizsgálatával.

Kérdés lehet az efféle megközelítés nyomán, hogy a mai magyar politikai társadalomnak mekkora hányadáról is beszélek itt. Nos, ha az elgondoltak értelmében (*köztésség, átmenetiség, interkulturalitás, nomád jelleg, határformáló reflexivitás*) ebbe a körbe sorolom nem pusztán a menekülteket, migránsokat, kisebbségieket, „határátkelőket”, etnikai intézményként, etnopártként, lobbiként jelentkezőket, hanem az identitáspolitikák megfogalmazóit, a lokális térben öntörvényű létmódot és normarendet kialakítani próbálókat, a saját térben saját intézményiséget kiépítőket, akkor *egyre növekvő többségű kisebbségről* szólhatunk. Nem pusztán analógiaként, vagy „önhivatkozásként” használom most, de épp a kisebbségi-etnikai tér jellemző vonásaként írhattam le vagy egy évtizede azt az egyre fokozottabb érvényességű tételt, mely szerint „mindenki kisebbségi” valahol, valamilyen formában, más valakikhez, más többség(ek)hez való viszonyában. S mivel korunk társadalmi berendezkedésére is mindegyre jellemzőbb állítás, hogy átmenetiségre berendezkedett, a szocialitás intézményi-jogi pilléreit csak részben használni akaró (és használni is képes), ezáltal a kisebbségiség kezdi immár elveszíteni *etnospecifikus* jellegét, s kezd mindinkább fixálódott állapot, konstans közérzet, állandósult *identitástudat* lenni, mintsem pusztán politika vagy policy lenne. Struktúraspecifikus jelenségként mind kevésbé jellemző ugyan, de *kultúraspecifikus-ként* annál mérvadóbb. S minél áttekinthetlenebbek ma már a politikai struktúrák (illetőleg: ha nem kis azok, nagyobb felelőtlenség és kisebb bátorság kell kimondani, miként osztjuk föl elméletileg a politikai tér teljességét, mint megvallani azt, mennyire nehezen definiálhatók...!), annál kiemelkedőbb szerepet nyernek a térségi kultúrák, szubkultúrák.

A politikai térfelosztás „játszmája” jól láthatóan eltér a korábban jelenvolt *téri beszédmodoktól*. A területiális identitás-forgalmazás (másként, ismertebb szlogennel: területi „etnóbizmisz”) új játéktérbe került, s immár nem a gyökerek, a szerves fejlődés, a leszármazási erővonalak adják éltető energiáit, hanem épp ellenkezőleg: a *létbizonytalanság*. Az etnoszféra önreprezentációja, a megjelenített etnicitás-tartalmak átkerültek abba a diskurzusba, amely nem a lokális világok számára, nem a helyi vagy pártpolitikák pillérei közötti térben forgalmazza a „létmód”, a

„túlélés esélye”, a „szuverén értékrendek” és „másságok” érvkészleteit, hanem a lokalitások fölötti és alatti társadalmi pár(t)beszédék között a *tranzíció*, az átmenet érveire támaszkodik immár. Nem keverendő össze a hatalmi beszédmód mint térbeli politizálás (lásd az Antall-kormányzat első éveit, vagy a Fidesz-korszak határon túli aspirációit) azzal a tüneménnyel, amely az *átmenetiség* területén kifejezetten a mozgásosság, az *elmozdulások állandósulása* mentén forgalmazza felismeréseit. A pártok nevében és pártok felé való beszédeket kiegészítik ebben az etnokulturális szférában az átmenetiségre építő szerveződésmódok, amelyek ebben a tekintetben nem válnak idő-kötötté, s emiatt nem is „évülnek el”, nem is lesznek tegnapivá, múltidejűvé. Ennek a „hatalom mint mozgásos energiabázis” elgondolásnak számos kortárs teória adja immár alapját. Mivel azonban ezek importja csak részben teszi érvényessé a velük való érvelést, visszafogottan próbálok bánni velük. Ami ennek ellenére is megfontolandó, az azonban nem tisztán szociológiai, etnoregionális vagy politikai pszichológiai tartalmú jelenség, inkább az jellemzi, hogy *mindezek között* foglal helyet. A tudományelméleti besorolástól függetlenül (hogy ugyanis lokalitással, rurális szférával, etnikai kérdésekkel, térségi gazdasággal, területpolitikával vagy nemzetideológiával van dolgunk) – azt hiszem, az *identitás és kulturális tagoltság-kérdésnek* épp az adja izgalmas és megfontolásra érdemes mivoltát, hogy nem kell mindenáron besorolni. Figyelembe venni azonban érdemes azokat a jeleket, melyek szerint az elmúlt négy évtizedben a lakóhelyéről elmozdulni kényszerülő, máshol élő emberek létszáma 77 millióról 175 millióra gyarapodott Európában, ami tükrözhetné akár a globalizációs munkaerőmozgási kényszereket, az éghajlatváltozásokat vagy a gazdasági és piaci kényszereket, de bármit tükröz is, szinte földrésznyi létszámú emberről van szó, akinek el kell szakadnia, máshol kell adaptálódnia, menekülni vagy elköltözni kénytelen, még akkor is, ha mondjuk egy határ két oldalán esetleg csupán annyit kell mozognia, mint egy amerikai egyetemi professzornak vagy egy délamerikai bennszülött gyűjtőgetőnek, magyar mezőgazdasági pilótának vagy holland sajtuszállító kamionsofőrnek.

Az átmenetiség és időlegeség nyomán immár erőteljesebben mobil tömegek jelentkeznek, s talán el kell fogadnunk mostantól a társadalmi struktúrában nem fixált, hanem mobil helyet kiérdemlő, Jacques Attali által „modern nomádként” jellemzett társadalmi típust, aki nemzetközi üzletember vagy ökológista aktivista, jazz-zenész vagy roma kisebbségi egyaránt lehet, de a többiekére rímelő vonása elsősorban a terek változó használata, az identitások és szerepek állandósult cserélgetése, a hovátartozás sokpólusosságának (és egyúttal a többes kötődést kísérő felszínességnek) kialakítása, a struktúra-független funkcionalitás következetes alkalmazása lett.

A nemzetközi migráció arányszámai, a menekültek, menedékesek, függő helyzetben élők, kilátástalanságba kapaszkodók rendkívüli tömegei persze magukban véve is elemzésre méltó témakört kínálnak. Amiért itt most éppen rájuk utalok, az nem pusztán tömegességük, hanem inkább az a jelenség, amely az összefüggéseit tekintve messzebbre vezet az elemzőt. A modern nomád ugyanis abban az értelemben nem új jelenség, hogy az arábiai sivatag vagy a Kalahári-vidék évezredek óta helyszíne az átmeneti sorsoknak, a sztyeppék népei sem új tüneményként értelmezhetők, a nagybirodalmak hivatalnokserege és katonasága, menekült-tömegei és háborús sérültjei sem csupán ma keletkeznek, hanem ősidők óta. Ami azonban mégiscsak új, az a korábban egyrészt a *stabilnak tételezett* társadalmi struktúrába illeszkedő, ott definiálható társadalmi csoportok vagy tevékenységcsoportok köreinek ma már *egyre meghatározhatatlanabb státusa*, másrészt a gyökereit veszítő, lokalitásban helyét nem lelő, topológiai értelemben „sehosem” lakó, csoportkötődéseit végleg felhagyó, pár- és társkapcsolatait fölszámoló, lineáris haladási irányát tekintve szinte „céltalan” személyiségtípus kialakulásának növekedési mutatója. Ezzel egyúttal azt is állítom, hogy a társadalmi fejlődési folyamatban korábban meghatározható helyzetű népek és tömegek a maguk mai meghatározhatatlanságában nemcsak az „evolúciós folyamat” szereptudatosságát,

célrendszerét veszítették el, nemcsak a körülöttük egykor még épséges struktúra kivételes egyedeiként tűntek fel egyre nagyobb létszámban, hanem kötődéseik hiányában immár struktúra-függetlenné is váltak, funkcionális szereplővé fokozódtak le.

A lokalitás jelentőségének fokozódó csökkenése, a társadalmi szereplők és résztvevők körének gyökértelenné válása riasztó mértékben hozza magával nemcsak a hátrahagyott viszonyok iránti közömbösséget, hanem a mások által elhagyott életterek iránti *befogadó esélytelenséget* is. Vagyis, mivel a múlt idejű függetlenedésből a jövő idejű függőség-elutasítás is származik, az egyén a maga norma- és értékrendjét követve a körülményektől függetlenné próbál válni, azazhogy sokkal inkább a függő tényezők rabságába kerül. *Önmaga diaszpórája lesz*, nemcsak eredeti közösségéé, vagyis *saját menekültje*, s nem csupán egy népcsoporté. A kiszolgáltatottság antropológiája ez immár, nem pusztán a mobil-korszak mobilis társadalmi csoportjainak függetlenségi harca vagy szabadság-élménye.

Nem lehet véletlen, hogy a szociológiai, tömeglélektani, csoportkutatási, kulturális antropológiai vizsgálódások mind jelentősebb mennyisége fókuszál erre az elmozdulásos életlenségre, *a meglódult ember tipológiájára*. A fogyasztóiség is belejátszik ebbe a köztességi állapotba, a globalizáció hatásai nemkülönben, az informatikai változások szintúgy. Valójában már a mikro-elemzések, a társas történések szintjét kutatók körében szinte közhely a diaszpóra-helyzetek megsokasodása, a migrációs kényszerek elterjedése, a kötődések elvesztésének tapasztalata: *csoportok nélküli etnicitás kérdései, kötődés nélküli lokalitás reménytelenségei, közösségi kapcsolatok nélküli sodródás fájdalmi töltik meg a szaktudományos érdeklődés fórumait*. S ha csupán néhány egyed, maroknyi vállalkozói, üzletkötő, kereskedelmi, szállítási, idegenforgalmi, oktatási, szolgáltatói, tudományos tanácsadói kör helyzete lenne itt kiemelve, akkor lehetne mindjárt eltűzött rémképről szólni. De már a felszínes tájékozódás, elnagyolt lajstrom is jelezheti, mily tömegekről van szó. A tömegek viszonya a stabil társadalomszerkezeti alapokhoz, vagy hovátartozásának vallott, megnyilvánított, értékként őrzött formáihoz éppúgy a múlté, ahogyan a társadalomtörténeti fejlődés egykori szakaszán a zsákmányoló életformát fölválhatta a letelepült, a mezőgazdaság vitelére alkalmas, majd a település- és városlakó létforma.

A hazai politikatudomány egy ugyancsak elhanyagoltnak tetsző, és sok szempontból inkább a politikai pszichológia vagy a politikai antropológia tudásterületéhez tartozó kérdésköre lehetne az a flexibilis mikrouniverzum, amelyet (mintegy „saját használatra”, de nem függetlenül a társadalomtudományok ezirányú tematikus érdeklődésétől) *társadalmi tempónak*, az átélés és az életvitel szempontjából egyre kardinálisabbá váló kérdésköröként a sebesség problematikájának neveznék. Mert hát éppen a köztes létek sokasága, az átmeneti identitások és felfüggesztett hovátartozások az eredői, velejárói és okozói, hogy igencsak megnövekedett a társadalmi tempó, a gyorsaság és sebesség, azaz: időfüggő reflexivitás és interaktivitás vette át a kitartó és állandósult létformák helyét. Tényleges nehézség, mint mondjuk a hosszú expozíciós idejű, üveglemezes fotográfia idején fölmerült kérdés volt, hogy miként lehetséges „fixált állapotában” megörökíteni a mozgó jelenségeket, a társadalomkutatás is egyre inkább rákényszerül, hogy az elsurranó tüneményeket kell rögzítenie, miközben a statikus helyzetű, stabilnak tetsző állapotú társadalmi feltételek már koránt sem csupán jelenidejűek. Érdemes emlékeztetni arra, hogy a politikatudomány és a társadalomról kialakult tudományos gondolkodás mily hálával képes fogadni a historikus előfeltételeket ismertető teóriákat (vesd össze a politikatörténettel, nemzetközi kapcsolatok históriájával, pártelméletekkel, stb.), s milyen kételkedve fogadja a kortárs analíziseket, amelyek nem valami könnyedén megragadhatóval szemben fogalmazznak meg teoretikus kérdéseket. A társadalmak, politikai „felépítmények”, uralmi rendek, szervezeti struktúrák időrendbe állíthatósága valóban kínál egyfajta könnyedséget, a hozzákapcsolható demográfiai-statisztikai vagy osztályszerkezeti-strukturális leírások pedig az akut érvényességet is szinte garantálják, tehát ezek alapján

mintegy jövőképek is rajzolhatók, becslések és valószínűsítések is piacképesé válnak tanulmányokban vagy média-szereplések alkalmával. Ugyanakkor annak esélye, hogy egy politológus a maga akadémikus vagy magaslati nézőpontját fölcserélje a bizonytalan, átmeneti, folyékony mindennapiság miliójével, szinte kivételesnek mondható. Pedig – vélem én – ez mindig is, s ma talán még alapvetőbben a folytonos változásnak, sodrásnak, tempóváltozásoknak kitett jelenségek esetében legalább olyan érvényes, ha nem hitelesebb felmutatása volna a társadalmi tényeknek. Mindez nem tudományos prioritások előírása kívánna lenni részemről, csupán az egyes közelítésmódok szintjeinek, belső diskurzusának egyensúlyi állapotára vonatkozó kíváncsiság. A társadalom, az életvitel, a magatartások, normák, ideálok, értékek sodró állaga legalábbis *relativizálja*, ha nem is változtatja meg vagy írja át a politikatudományi tájékozódás eszköztárát. Amikor struktúráról, a társadalom szerkezetéről, arány- vagy mozgásirány-változásainak természetéről értekezünk, talán fontos lenne kalkulálni a folyamat-jelleg nemcsak „bemeneti” vagy „output” jellegével, hanem köztes dinamikáival is.

Konklúzióként két hangsúlyos momentum aláhúzását kockáztatnám meg. Egyfelől azt, hogy akár államjogiasult vagy szervezetszociológiai és politológiai értelemben beszélünk intézmény(ek)ről, akár a rejtett önbesorolások működése szempontjából, mindezek az identitás-vállalási és hovátartozás-forgalmazási felületeken mindig két (vagy több) oldalról épülnek, mindig „sejt és környezete” szimbiotikus formájában működnek, ezért mindig is a hatás-ellenhatás-határolatlanság-átmenet dimenzióban értelmezendők...! Az önkormányzatiság, a lokalitás, a jogi normák, a párttagoltság, a szavazásképeség, a mozgalmi vagy policy-formáló hatások, a politikai hatalomgyakorlás szerkezeti-funkcionális elemei egyként...!

A másik, ugyancsak a kor-kutatás, a *poliszémikus vizsgálódás* nézőpontjából fontos momentum az lenne, hogy (e helyütt nem is kell messzebbi előképre utalnom, mint Papp Zsolt és Gombár Csaba egykori, s máig nem avuló felosztására:) a társadalmi szervezet tárgyalható *struktúra-specifikus* szempontból és ennek megfelelő megismerő-leíró eszköztár fölhasználása nyomán, de ugyanakkor nem kevésbé fontos a *kultúra-specifikus* megközelítés sem (amelyhez ma már szerintem az *etno-specifikus* tüneményeket is sorolhatnánk). Mindezekre és főként kutatásukra rányomja bélyegét az a feltárási, megértési és interpretációs felelősség, melyet a politikatudomány vállal, midőn a stabilitás-funkciójú és folyamat-jellegű társadalmi dimenziók *szinkronitására* fordítja figyelmét, illetve (ami pedig nem kevésbé lényeges!) képes és hajlamos odafigyelni azokra a *diakrón* jelenségekre is, amelyek *az egyidejűségekben rejlő különműséget a történeti értelmű és kölcsönhatásokban mutatkozó sajátosságokkal összefüggésben képesek felmutatni*. Akkor is, ha a lokalitások mindegyre veszítenek funkciójukból, vagy ha épp erősödni és életre kelni látszanak, s akkor is, ha a hatalmi berendezkedés több vagy kevesebb alkotmányos eszköztárral működteti intézményeit és értéknormáit. Merthogy ezek kölcsönhatása nem csupán társadalmi tagoltság, vagy elkülönült intézményrendszer, mozgalmak vagy civil buzgodalmak kérdése a szaktudomány (és rokon- vagy társ-területei) számára, hanem a társas lét berendezkedettségének talán örök dilemmájához tartoznak...

Reflexiók, recenziók, számvetések

Nemzeti vagy etnokulturális kisebbség?

Megfontolások a kisebbségek kezelés- és megértésmódjához

Kevés időm van, ezért – szokásomtól eltérően – rövid leszek és világosan fogok beszélni. Talán kissé túlegyszerűsítetten, tézisszerűen is. Annál is inkább, mert Salat Levente, Niedermüller Péter, Kovács András, Szarka László vagy Bárdi Nándor után szólni nemcsak feleség-érzetet sugall, de építeni is lehet arra, amit elmondtak, üzentek...

A továbbiakban *nemzeti kisebbséget* említve részint egy *valóságos* társadalmi csoportozatról fogok beszélni, melyet másrésztől egy *virtuális* egység-képzet, közösségi univerzum atmoszférája határol körül. Nem vitatom, ki tartozik a nemzettel vagy anyaországgal rendelkező kisebbséghez (az-e, akit oda sorolnak, oda löknek, vagy az-e, aki oda vágyik), ugyanakkor nem kívánom konszenzusos elven és kiegyező magatartások révén, látszólag egyeztetett normák alapján egzisztáló vagy önmagát reprezentáló közösségek egyikét sem nemzetinek nevezni, amely más (például vallási vagy kulturális, esetleg szubkulturális kisebbségi) besorolást igényel önmaga számára.

Etnokulturális kisebbségnek következőleg azt a társadalmi összefüggésrendszerbe és történeti kontextusba ágyazott, egzisztáló társadalmi egységet nevezem, amely érzelmi és tradicionális kötődésekkel ellátva (Clifford Geertz megközelítését idézve: primordiális kötelékekbe illeszkedő, vérségi leszármazásban, vallásban, nyelvhasználatban és konvenciókövetésben egységesnek tekintett összefüggésrendszerben) olyan kollektívnek látszó elvet követ, amelyet természeti, szellemi-kulturális és élethelyzeti rokonság-élmény köt össze.

Felfogásmódomban azonban nemcsak a geertz-i etnikai összetartozástudatokra építünk, hanem olyan interpretációkra is, amelyek e kollektívák önmegjelenítését, veszélyérzetét, térkeresését ugyancsak meghatározzák, határokat építenek és lépnek át (a Fredrik Barth-i értelemben), kulturális énképeket forgalmazznak, szereptudatokat termelnek és örökítenek tovább. E tekintetben Kovács Éva szociológiaiainak nevezett, de antropológiaiainak is beillő okfejtéseit helyeslem, aki az etnikai közösség koncepciójának felülvizsgálatát szorgalmazva nemcsak arra készített: válasszuk külön az etnicitást és a közösségiséget (s ugyanezt teszi Niedermüller Péter is egy már jó néhány évvel ezelőtti koncepciójában), hogy ezzel a diaszpórák, kettős kötődések, multikulturális identitások konstrukciójához közelebb kerülhessünk.

A felsorolt szerzők korántsem kizárólagos, még csak nem is közös, de jellegadó értelmezése alapján kívánok válaszolni egy interjúm közben nekem fölített kérdésre és nekünk (!) küldött üzenetre, melyet egy kolozsvári magyar hozott tudomásomra: „Mit tettetek velünk!? Hogyan vagytok képesek tovább élni, létezni a decemberi szégyenletes népszavazás után? Hát magyarok vagytok ti?! Vagy hát talán az a baj, hogy igen...! Magyarok vagytok, de olyanok, hogy hat éve élek köztetek, mindmáig azért küzdöttem, hogy befogadjatok, ezt nem kaptam meg hivatalosan, de most már nem kívánok közétek tartozni, elhúzok innen a nyűbe, nem vagytok ránk kíváncsiak, ezért már mi sem vagyunk rátok kíváncsiak...!”

Az indulatos okfejtés során elsősorban annyi lett világos, hogy az ekként megszólaló számára „az” a helyzet elfogadhatatlan immár, „ez” a helyzet nem vágyott immár, holott mindkettő korosztályokat és korszakokat meghatározóan fontosnak bizonyult korábban. Most azonban a határok fölött, alatt és között, kettős identitással, anyaországi kapcsolatokkal és reményekkel, de felsült identitás-választási törekvésekkel együtt inkább a sehollét, a messzelét, a kontinuuussá vált átmenetiség vagy diaszpórába menekülés válik követhetővé, semmint a nemzeti kisebbségként befogadtatás, a hovátartozás legitim megvallása, a személyiség és a csoport-identitás egyszerre vállalhatósága.

Többpólusú, polifonikus lett tehát ez a menekülő identitás, a benne rejlő etnikai azonosság-tudattal együtt, vagy annak ellenére is. Egy etnikai határkijelölés, miként ezt Bodó Julianna, Biró A. Zoltán, Gagy József, vagy más kontextusban Fosztó László, Salat Levente, Bodó Barna, Bakk Miklós, Bárdi Nándor, Mirmics Károly, Hódi Sándor, Papp Richárd és Hajnal Virág munkáiban is láthatjuk, éppen nem a konfliktus-narratívák kimondását igényli, hanem ellenkezőleg legalább annyira: az etnikai identitások olyasfajta felmutatását, amelynek fő karakterjegyét nem a konfrontációk kialakítása, párt-beszédek követése, etnopolitikai hangosanbeszélés adja, hanem a közösségek közötti átjárások és kölcsönhatások, relációk és diverziók természete. (Barth a földrajzi és társadalmi izoláció fenntartásában lát kiemelkedő kulturális különbség-fennmaradást, Salat Levente konfliktus- és méltányosság-elméleti okfejtése ebben Will Kymlickára támaszkodó lehetőségként a kulturális beágyazottság mellett a személyi autonómia jegyeit láttatja meghatározónak; Kovács Éva pedig kifejezetten szorgalmazza az identitás újraértelmezésének, partikuláris megjelenésmódjainak magatartás-konstruáló értelmezését is).

Nemzeti kisebbségek eseteiben sokkal több eligazodási képletünk, kusza paradigmánk, sa-nyarú korszakunk és elkeseredett kibontakozáskeresésünk van már, semhogy megeléged-hetnénk az eddig összeállított „kataszterrel”, a normatív jegyek listázásával, az intézmé-nyesített vagy jogiasított folyamatok sűrű leírásával. Nem próbálnék itt most elkalandozni a népszavazásos kisebbségkezelés csalóka megoldásai felé, sem a határon túli nemzeti identitások eróziója irányában, így az ebben a kérdéskörben fölmerülő vitaszempontok ismertetését meghagyom azoknak, akik ehhez értenek, s akiknek tipológiai immár ismereteseek. Lakonikus rövidséggel inkább annyit sugallnék: félrevezetjük magunkat, s mellelég Őket is, akik a kisebbségiség lehetetlenségének megértését várják vagy követelik tőlünk. Ugyanis akik elsősorban annyit forgalmazznak a maguk csoportidentitásából, hogy *közösségként tételezik és etnikumként reprezentálják* mindazt, ami létfelfogásukat jellemzi, eközben feledni látszanak azt az élmény-univerzumot és egzisztenciális normarendet, amely adott esetben nem etnikai csoportlázadással fenyeget, hanem migrációs mozgással, amely már nem támaszt, „testvériséget”, befogadó közeget, nem keres támogatást, hanem távolságot, idegenséget, kizártságot konstruál azért, hogy ne kelljen méltatlan bezártsággal megelégednie.

Külsők, etnikaiak, vagy belsők, kulturálisak-e ezek az elkülönítésmódok? Nézzük köze-lebbről! Magát az „etnikait” vagy két évtizede (s korábban már vagy fél évszázada is) úgy építették meg, hogy annak elemi tartozéka, szinte örökölt készlete volt az identitások mássága, e másság újrajelentkezése és érvényesítési jogának követelése. Az etnikai vagy etnopolitikai másság-forgalmazás azonban (vélem én) egy jellegzetesen tizenkilencedik századi virtuális közösséget tételez, amely ama bizonyos primordialitás alapján átadott és átvett kötöttség- és szerep-együtteshez ragaszkodásból származik, melyet az a korszak nem volt hajlamos sem territoriális önállóság, sem kulturális autonómia, sem szomszédsági partnerség alapján kezelni, hanem egységesíteni-egyneműsíteni akarta azt. Az etnikai narratíva, amely erre a nemzeti és/vagy kisebbségi létfeltételre hivatkozik, s követeli önállóságát, jogi és intézményes szervezethez való tartozásának lehetőségét, nem másra, mint a konszenzusos és kollektív szereptudatra játszik, melyet a generációk egymásnak adnak át elsődleges kulturális örökség címén. Az etnikai csoportok politikai és gazdasági függetlenségére építő hagyomány egyfajta régi lojalitásra, csoportminőségű és családi-rokonsági kiterjedésű networkre támaszkodik, úgymond a „hagyományos” vagy hagyománytartó társadalmak szintjére gondol, s benne rejlő feltételként kezeli a változásokkal szembeni védekezést, a modernizálódás elleni szerepviselkedést, a térben elkülönülten létező kultúrák túlélési esélyeit.

Itt pedig egy alapvető kétségekben érjük tetten ezt a felfogásmódot. A primordialista interpretációk nemcsak egységesként tételezik (részben talán *konstruálják*) az etnikumot, de erre a feltételre építik egész jogosultsági, önérvényesítési igényüket is, ezzel állítják szembe a

változást, ezt vetik ellene mindazon befolyásoknak, amelyek akár a másféle identitások létét, vagy az etnicitás sebezhetőségét eredményezik. Az egység-tételezés odáig is eljut, hogy aki kilép belőle, azt kitagadja, aki vegyesházasságra „vetemedik”, azt elveszett báránynak bélyegzi, aki nyelvváltozási kihívásokra új nyelv tanulásával és kettős vagy többes kultúra építésével válaszol, azt szinte morális hullának nyilvánítja. E felfogásmódokban és értelmezési felületeken könnyen észrevehető annak jele, hogy tételeződik egy *közösség*, amely nem szükségképpen énikus kategóriák szerint definiálja önmagát, hanem definiálja a külső, az idegen, a másik ellenében, s ezáltal maga is megerősíti a konfliktus helyett a konszenzus keresését, az önkifejezés helyett a kapott meghatározás tudomásulvételét. A modernizációs, városfejlesztési, térségfejlődési, munkamigrációs és egyéb gyors, a társadalmi tagozódás átrendeződését szorgalmazó hatalmi törekvések azonban korántsem maradtak hatástalanok, így a területileg behatárolható, lokálisan intaktnak tetsző szubkultúrák nagyon is erőteljesen szakadtak rá a modernizációt elkerülő kollektívák egyes szigeteire, s tették a korábbi harmóniát (vagy annak látszatát) konfliktusossá, veszélyessé és durvaságában eredményessé. Szertefoszlan a látszanak azok a szép és nosztalgikus közösségek, amelyekről még a vágyképek szólnak, versengővé váltak azok a lokális identitások, amelyek kisebbségi indíttatásban gyökereztek, sőt maguk az öndefiníciók váltak etnikai vagy kulturális diskurzussá, politikai piaci „termékké”. S ebben a tranzícióban a közös lét, a közösségi kötelek, az etnikum zárt és moccsatlan természetének nem kedveztek a versengő identitások, az ellentétes etnopolitikák vagy nemzetkonstruáló törekvések sem. Az etnikai vagy etnopolitikai szerepjátékok hiába is jelenítenek meg etnikumközi kulturális különbségeket, amelyek helykereső identitások, kibillent biztonságok formájában kerülnek a kisebbségi közérzetbe. E szerepjátékok rejtik azt is, hogy az etnikai csoportkommunikációk nem foghatók föl tisztán mint entitások, mert hiszen köztük interaktív viszony is van. Vagyis a kulturális tartalmak és különbségek elkülönülnek abból a szempontból, hogy amennyiben holisztikusan fogják fel őket, akkor éppen az etnikus sajátosságok átélésében nem kínálják az egyén számára a saját kultúra kinyilvánítását. Az etnikai csoportfüggések és hatások tehát jobban járnak, ha nem teljességgel a nemzeti kisebbségként kezelés esélyeire számítanak, hanem egyén és egyén, egyén és csoport, csoport és csoport egyedi körülmények között, egyedi formában mutatkozik. Mert hát az *egymással mint közösséggel* kialakított kapcsolatok manapság már talán korántsem a zárt és moccsatlan, intakt közösségek között formálódnak, hanem versengő helyzetű, egymásra „licitáló” diskurzus-csoportokat jelenítenek meg; például az etnikai csoportok között már nincs egyenrangú kapcsolat, s az autonómiák épp ezt a töredékességet kívánják kihasználni, amikor az identitást nem felkínálják vagy felfedezik, mint korábbi időszakokban, hanem megformálják, konstruálják inkább.

Erről a megfontolnivaló helyzetről éppen Kovács Éva írja le, miképpen kezdik és miért kell újragondolni (a demokratikus politikai rendszerben is) közösség és identitás kapcsolatát, s miképpen szorul ki ebből a kölcsönviszonyból a konstruált közösségiség, az összetettség helyetti széttöredezetttség, vagy a *szomszédság* és lokalitás viszonyrendszere (Kovács 2004; Appadurai 2001). A *lokalitás*, mely a bomlott tradicionális közösség helyébe lép, egyben valamely etnikai táj konstruálója is, szimbolikus vagy jelentéses mivoltában ugyancsak formálója annak a másik alakzatnak, amely immár nem térileg elkülönült és történetileg szavatolt, hanem állandóan termelő, állhatatosan újrakonstruálható forma, és etnikailag sem homogén immár (ha egyáltalán az volt valaha is). A helyi kulturális különbségek ugyan valószínűleg megfogalmazhatók, de mind a városi milióban, mind pedig az etnikaiban hozzátartozik ehhez az is, hogy számos migrációs csoport települ be oda, ahol ez megbontja a csoportkohéziót, relativizálja a nemzeti kisebbségek és a többi (nem államalkotó) kisebbség viszonyát a szélesebb horizontú etnikai tájhoz (a hazához, országhoz, térbeli otthonhoz) viszonyítva.

A megbomlott és immár inhomogén etnikai csoportozat ezzel elveszíti nemzeti státuszát, a lokális közösség (akár Budapesten, Kolozsvárott vagy Kistarcsán) egyedei a fizikai közösség dacára távolságot is tartanak egymáshoz képest, ezt áthidalva pedig nem csupán „lokális etnosz” formálódik, de a kisebbség megértésébe is bekerül az etnokulturális jelleg melletti változásosság, dinamikus átalakulás, határfeloldás és a társadalmi környezetbe való látszólagos „csoportfelszívódás” is. A kulturális antropológiai és etnicitáskutatási témakörök pedig kibővülnek a folyamatok, kölcsönhatások dinamikáinak elemzésével, a csoportközi és csoportok fölötti kapcsolatháló leírásával, a szociokulturális és etnokulturális integrációk átértékelésével, az identitásdiskurzusok rajzával.

Ezeket a törekeny, változékony, illékony rajzolatokat nem is oly könnyű elkészíteni. Mint etnokulturális csoport, minden kisebbségi közösség nem csupán egyenlőtlen helyzetet kihívó, politikai és gazdasági, nyelvi és szocializációs szabadságjogokat kihívóan érvényesíteni próbál. Hanem reflektív, válaszadó, kölcsönkapcsolatokba lépő, dominanciáért küzdő is, ugyanúgy, ahogyan a más kultúrában, más etnicitásban, más etnokultúrában formálódó csoportok bárhol a világon...

Hivatkozások

Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:9.

Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 43-56.

Kovács Éva 2004 Előszó. In: ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, Teleki László Alapítvány, Budapest, 7-17.

Salat Levente 2001 *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.

„Újbeszél” képnelv, vizuális közlés és kultúraközi kommunikációk

(Vázlat a komplex kultúrakutatások kontextusairól)

(Konferencia-előadás, Budapest Fórum, 2005)

A konferencia előadásaihoz igazodó témaválasztásom meglehetősen eltér az elhangzott és a még sorra kerülő előadásoktól. Nem törekszem olyan átfogó képet adni, mint Györffy Miklós, sem olyan széles kontextusba helyezett mondanivalóval nem jelentkezem, amelyet Dr. Szabó Péter főigazgató úr mutatott be. Ugyanakkor egy, a képi és vizuális közlésmódokat mégiscsak alapvetően meghatározó, korszakosan jellemző jelenségről szólnék: a képek és filmek, reklámok és kulturális kódok új rendszeréről, illetve ezek új tartalmairól, amit a könnyebbség kedvéért (és korántsem minden asszociációtól tartózkodva) „újbeszél” képnelvnek neveztem el.

Mondandóm többretegű és hosszadalmas, ezért hadd kezdjem bevezetőként mindjárt avval, amit lényegében mondani kívánok: megfigyeléseim szerint a vizuális közléskultúra felszínén kialakult (vagy erőteljesen eluralkodófélben van) egy olyan narratív stílus, melynek alapvető jegye a dinamikus tempójú, de tartalmi értelemben hiányos, a befogadót hiányérzetben is hagyó, a művészi üzenetet a fals életérzés-orientált képfogyasztásra redukáló kommunikáció. Kialakul egy vizuális „újbeszél”-stílus, amely szinte az SMS-ek szüksézszerűségével megelégedve, mintegy „narratív abreviaturák” révén beszéli el azt, amit voltaképpen mondani akar (sőt: amit valójában nem is kényszerül érdemben megfogalmazni, sem valamely jelentéshálóba fogni). Ezt a hiányérzetet fogom (talán némiképpen „strukturalistának” tetsző) felfogásban körüljárni a *komplex kultúrakutatás narratívája* szempontjából.

Az ekképpen minősített kommunikatív kreálmány voltaképpen két *konvencióra* támaszkodik. Az első és hangsúlyosabb maga a képi kifejezési nyelv, az ikonikus vagy szimbolikus tartalmat akár nélkülözni is képes *vizuális grammatika*, amely az „elemi formatan” szerint állna tehát szemantikából és szintaktikából. E vizuális közléskészlet alkalmazása esetén – miként azt a kultúraközi kommunikáció evidenciaként kezeli – tételeződik a *közlő*, a *közvetítő* közeg és a *befogadó* „közös” kód-ismerete, vagyis a remélt megértés komplex feltételrendszere.

Azonban – miként a közléselemlekek java többsége ezt evidenciaként kezeli –, mind a közlő, mind a befogadó esetében inherens, szerves feltétel lenne a beszélt nyelv, a használt gondolatközlési eszköztár *közös*, egyezményes ismerete... Ha azt mondom: Budapest, vagy megmutatom a Szabadság-szobor fényképét, akkor a magyar főváros szimbolikus tartalmára vonatkozó utalást teszek, jelképes és képzet-formában fejezem ki a magyar fővárost. De a vélt közös tudás illuzórikus voltát azonnal átláthatja akárki, aki például a sajtónyilvánosság vagy a televíziós reklámok, a mobiltelefon-hirdetések vagy a számítógép-konfigurációk metanyelvét, felhasználó-orientált tolvajnyelvét és szókincsét elemzi: eltérő tanultság, különböző jártasság és asszociatív tér, vagyis alapvető szubkulturális szintkülönbség jellemzi szükségképpen az elvileg partneri viszonyba, azonos közléstartományba kerülőket, de valódi szóértésükről szinte alig kell összehangolt, kommunikációvá vagy interszjektív kölcsönhatássá vált kapcsolatoknak bizonykodnia. Úgy mond, „teljeséggel elegendő”, ha a résztvevők a direkt hatás piaci szférájában találkoznak, teremtenek és követnek vagy utánoznak valamely divatot, s csak részben „fordítják le” maguknak a narratív tartalmat. Voltaképpen a képek „elmondják”, megértetik, hogy nincs másról szó, mint hogy vegyél, fogyassz, dobd el a régit, az új mindig többet tud és imponálóbb...! A közlési „interakció” természetesen a brazil szappanoperák vagy futballmérkőzés-közvetítések esetében sem komplexebb, s erre aligha van igény, melynek utána még csak reklamálni sem lehet a kommunikáció egyoldalúvá vagy

egyirányúvá (ezzel persze értelemfosztottá, kölcsönös-közös mivoltában megszüntetetté) válását...

Mindez talán még nem is okozna közvetlenül hiányérzetet: a piaci szereplők „összekacsintása” sikerrel elkerüli a kapcsolat próbáját, a közlők piacán bőven elegendő, ha kibocsátották a tömegterméket, a befogadók esetében pedig a minimális, érintőleges megértés is lehet már hatásos. Egyiküket sem frusztrálja, hogy értelmetlen „párbeszédet” folytattak, sőt: mindkettőjüket a folytatás érdekli már csupán, az újabb kínálat, az újabb vevő – az „adás”, a közlések tartalma szinte kívül reked a folyamaton. „Ne menjenek sehová... – a reklám után folytatjuk az egyirányú kommunikációt...!” Szinte közös megegyezéssel megy feledésbe, hogy a mindennapi *kommunikáció*, vagy olykor csupán ennek vizualizált formája is (lásd az Öböl-háború egyenesben közvetített eseménysorait, vagy a karosszékből végignézett napi tornádó-beszámolókat, fogyasztási terméké, „az élet sójává” vált hétköznapi izgalmat és erőszakot) *maga lesz az élet, maga a valóság*, nemcsak show-ban, hanem átélhetőségének mért-mérhető távolsága alapján is.

A megértés korunkban legtúltermeltebb műfaja a *vizuális közlés*, s fő eszköze, a kép. Képet formálni lehetett egykor grafittal vagy ecsettel, később fotóval, kamerával, majd mobiltelefonnal vagy akár öngyújtóval is lehet immár. S mintha nem is lenne kérdés, hogy a képközlés és a kép-értés nyelvi kódrendszere közös-e, vagy sem. Pedig a nyelvek esetében ezt senki sem vitatja, kultúrák esetében mindenki evidensnek tekinti, s a közlők által kódolt üzenet mindig is egy *céltartalmú beszélet* része kell(ene) legyen! Mintha az lenne a tét, hogy szuahéli vagy urdu nyelvet értő embernek mondhatok-e biztonsággal magyarul valamit, hittel hívén, hogy megérti..., hisz ő is beszél valamilyen nyelvet...! Mármost a kép, mint kifejezési kód, vagy hatáskereső ugyanolyan közlésnyelv-közlésrendszer része, mint a szó, a hang, a gesztus. Komoly tévhit azt feltételezni, hogy mert „egyértelműen” szól, megértése éppoly univerzális, mint megformálása...

Gilbert Ryle epiztemológiája a kortárs kultúrafogalmak egyik kutatójának, a szimbolikus antropológia szakemberének, Clifford Geertznek szolgált továbbgondolásra érdemes példával (amelyet itt leegyszerűsítve tálalok): ha egy szempilláit lesütő emberről készítünk fotót (s ki nem látott ilyen vakus pillanatfelvételt tucatszám!), korántsem fog kiderülni a néző számára, hogy az illető tikkelt, pislant, kacsint, alszik, vagy csak utánoz tikkeltő-pislantó-kacsintó-alvó embert, esetleg éppen gyakorolja egy tükör előtt ezt a pillanatot, amint valaki tikkelt-pislant-kacsint-alszik, netán épp azt imitálja, hogyan utánoz valaki egy tükör előtt... stb. Maga a fiziológias pillanat (szemlelehunyás) semmit sem változott, a történés nem lett több vagy kevesebb – ám a jelentés kontextus-függősége megváltozik, s ez nem is szorul bővebb magyarázatra. De a tikkeltés vagy kacsintás „elértése” (ahogy a régi magyar nyelv szó-készletében ez nem félre-, hanem *megértést* jelentett) komoly tét, s az életteli pillanatról készült fénykép korántsem mindig árulja el, melyik történést ábrázolja! Az „*értés*”, mint a célba ért közlés eredménye, jobbra csak a teljesebb, a *kontextuális összefüggések rendszere* alapján válhat hatásossá, miként az is, hogy a közlésre érzékeny befogadó *választ* is formál...! Ez pedig javarészt elmarad, vagy láthatatlan szférába szorul ma a vizuális közlések tartományában. Nem tudjuk (nem is érdekes?) a hatás módját, mértékét, tartalmát, sem a válasz milyenségét...! Elegendő talán annyit regisztrálni, hogy működött a televízió az adott helyszínen, vagy hogy mely csatornát állította be a néző...?

A mozi, a televízió, a számítógép-monitor mindig egyetlen irányba beszél! A „féloldalasanak” minősíthető kommunikáció másik, de korántsem lényegtelenebb velejárója a reflexiótól mentes maradt közléstartomány spontán, „önjáró” voltának további funkcionálása a hatás nyelvi-kulturális érvényességének ismeretében lenne csupán belátható. A közlésfolyamat „evidenciájából” ebben a stádiumban azonban kimarad a vevő, kimarad a közvetítő közeg

szerepe is, s végképp kipottyán maga a közléstartalom, hogy azt ne mondjuk: a lényeg. Az egyoldalú közlés amellett, hogy nem tart igényt reflexióra, mindegyre folytatólagos, már-már folyamatos lesz: ha elalszom, akkor is megy tovább az adás, s „néző” mivoltomat akkor is érdemben regisztrálhatják, ha oda sem figyeltem...!

Persze, a vizuális közlések széles piacán a *reflexiómentesség* nem válik nyíltan bevallott érdektelenséggé. Ha nem veszik az uborkát, ott romlik meg a kofák kosaraiban... – de ha nem veszik az „adást”, az attól még eltartja a televíziót...! A reflexiók hiánya nem teszi működésképtelenné a céget, a műfajt, vagy magát a kommunikatív folyamatot. Látszólag! De például érdemes mindezt azzal tesztelni, hogyan mesélik el, miként verbalizálják a nézők a látottakat, s hogyan épül (leginkább csak: le!) a verbális közléskultúra minősége?! Aki nem tud betűket olvasni, az szégyenletesen megbélyegzettnek, analfabétának minősül... – ám aki nem érti a képek jelentését, az jobb esetben még bocsánatos bűnnek sem részese!

Mármost vegyük csak ezt a képi-képnyelvi műveltséget a festészet-képzőművészet befogadói oldaláról nézve! Aki nem tudja érzékelni a különbséget egy egyiptomi falfestmény és egy Matisse-olajkép között, az már „műveletlen”..., vagy legalább (közép)iskolázatlan. Aki viszont nem érzékeli a különbséget a fikciós, sci-fi, vagy rajzfilmek és a híradós felvételek között, azzal már komoly világértelmezési gondok lehetnek. Nézzük pedig az eltérést példaképpen a dokumentumfilmek vagy filmdokumentumok esetében! Ezek ugye „klasszikusan” a „valóság-ábrázoló műfajhoz” tartoznak. Látszólag mindaz, ami képen rögzíthető: *létezik*. Sőt, ebben az értelemben minden, ami létezik, rögzíthető képen. Filmre vehetők a gesztusok, a történések, a hangok, a mozgások, a csillagok és a felhők is – maga a pillanat, s változásai is! De így van-e valóban?

A film (s ha a fikciós, vagy a képmanipulációs eljárásokat nem számítjuk is, a dokumentumfilm) műfaja deklaráltan, vállaltan a *valóságról* készít lenyomatot...! Ez az ábrázolt (figyelem: ábrázolt, nem pedig „teljességgel megidézett”!) valóság viszont csak akkor illeszkedik bele a kultúra teljesebb rendszerébe, ha a szimbolizációs eljárás során mind az ikonikus, mind a verbális közléstartományban legalább értelmet, felfogható jelentést kap és közvetítésre kerül, továbbá percepcionálisan elfogadásra is érdemesül. Ez azonban lehetetlen anélkül, hogy maga a *kontextus* egyértelművé legyen: ki kell derülnie a lehunyt szemről, hogy pislantás, tikkelés, kacsintás, idézet, próba vagy utánczás...!

A szimbolizáció mindeközben nemcsak kontextualizál, hanem direkten leír, elbeszél, közöl, üzen is. Az üzenetnek tartalmaznia kell(ene) a *szimbolikus kódot* (miként értsük a pislantás pillanatát!?), ugyanakkor a narrációt is értelmező, a képi nyelvtan szabályait követő, a tekintet célját és értelmező gesztusát szolgáló *tartalmi* elemeket is. Ezt a dokumentumfilmek a legegyszerűbben a leíró, követő, kísérő eljárással tehetik meg: az egyidejűség, a jelenidejűség csak formális eszköz, s csupán annyit bizonyít: „ott voltam”, „ezt láttam” – de enélkül mind a közös „szóértés”, mind a művészi közlés szubjektív és objektív elemei érvénytelenek maradnának!

A közlésnek, a tényfeltáró műfajnak elemi tartozéka az „objektivitás” értelmében vett *távolságtartás* elkülönítése a szubjektív élménytartalmaktól. A reprezentáció, vagyis a *megjelenítés* módja és célja a tét, ez kodifikálja az üzenetet, ennek *jelentésterében* kaphat helyet a „megörökítés” programja, a „hagyatékul hagyás” gesztusa, a közlési célt beteljesítő grammatikai aktus. A bevezetőben említett grammatikai egység, a formai és tartalmi kódok és konvenciók teljesebb miliője nemcsak a közlési módban, kommunikációban van jelen, hanem ha komolyabban vesszük a kérdést: hogyan készül egy filmszociográfia vagy egy néprajzi dokumentumfilm, akkor a műfaji sajátosság magában a megközelítésben, tehát a dekódolást megelőzően a kódolásban is jelen kell legyen. A megismerés, megértés szándéka, majd az ismeret közlésének eszköztára és szándéka nem egy mechanikus áteresztő-csatornán

(kamerán) vezeti át a közölnivalót, hanem valójában a valóság, a társadalmi tér és a társas történések igen sokszínű mozgásából ragad ki, követ és közvetít valami részlegesét a kamera és az operatőr. E tekintetben ő a „tolmács” a való világ és az ábrázolt világ, a szuahéli és a magyar, a jelenlévő és a távollévő között. Munkája a fordítás, amely valójában kettős: történést „metsz ki” a valóságfolyamból, ezt a képi kompozíció és vizuális értelmezési nyelvtan szerint „átírja” saját nyelvére, majd vágás és átszerkesztés után mindezt a befogadó nyelvjárása szerint ismét átírja. A film, a képgyártás, a televízió, mint a kultúraközvetítés intézményei valamiképpen mind ebben a folyamatban vállalnak szerepet, s fordítói eljárás módjuk is (a sokféleség mellett ugyan, de) igen hasonló. A piac jelentésváltozásai azonban erőteljesen bele tudnak szólni, és bele is mernek avatkozni ebbe a folyamatba.

A címben is hivatkozott „*újbeszél nyelv*” – mint amely nyilvánvaló hasonlóságot vállal Orwell ismert 1984-es világának szubkulturális közlésmódjával – éppen ezt a kontextualizáló mélységet, fordítási árnyaltságot, a reprezentáció szempontjából lényeges közlésviszonyt, értelmezési csatornát nem kívánja kihasználni. Nem vállal önreflexiót (sőt: önképe szerint talán nem is kell tisztában lennie önnön közlési szándéka érvényességével, értelmezhetőségével), nem kívánja kontextusban láttatni, amit üzen, nem törekszik megfellebbezhetetlen hitelességre, sem a részvétlen objektivitás, sem a résztvevő érintettség értelmében. A film mint beszédmód pedig éppúgy dokumentál közelséget, beavatottságot vagy kívülmaradást, mint észrevétlen szimpátiát, vagy elvakult azonosulást is.

Az újbeszél nyelv, mint vizuális eszköz, arra az objektivitás-látszatra épít, amit a zsurnalisztikában „kis színesnek” neveznek, a természettudományban ismeretterjesztési szintnek tekintenek, a művészetekben pedig giccsnek vagy sematizált közhelynek minősítenek. A képi közlésnyelv elméleti minimuma, hogy naplószerű tanúbizonyságot kínál arról: a változást, amely előttünk zajlik, nem kendőzendőnek vagy elhallgatandónak minősíti, hanem belső normának, amely sorsdöntően hat a dolgokra és emberi viszonyokra. Mindez azonban nem tud(hat) érvényesülni a „valóság-show” jellegű közlések közepette. A *filmi narráció*, amely a múlt (vagy múltó) időt a jelenbe konvertálja, s a jelent-múltat a jövőnek tartósítja, mindig olyan *textus*, amely csakis *kontextus*okban érvényesül. A képnyelv a többi nyelvekkel együtt lehet csak képes értő mélységig jutni, közvetítő szándéka a jelentéstelítettség értelmében csakis akkor érvényesülhet, ha mint *rendszer* az önkifejezés és hitelesség *komplex célját* teljesíti be. A *képi nyelv mint közlési funkció* tolmácsolást vár el, s teljesíti be a nyomon követett reális folyamatok értését és értelmezését épp az által, aki részese, tanúja volt, s aki ez élményét meg kívánja osztani másokkal is.

A *kultúra mint rendszer* éppen ezért nem nélkülözheti az egyidejű kívülről és belülről nézést, a kulturális antropológiában étikusnak és émikusnak mondott (jelentése a grammatikai fonetikusként és fonémikusnak, formainak és tartalmának felel meg) komplex megismerési és interpretációs eljárást, a mindenkori textus jelenkori kontextualizálását. (Az időhöz kötöttség még nagy művészeti alkotásoknál is sokszor időarányosan változó jelentéseket hordoz, a „kortalan” művek pedig mindezt egyetemesebben hordozzák a maguk konkrétsága és egyedisége dacára, sőt épp azáltal).

A *kultúra mint önkifejezés*, mint átadható örökség nemcsak a közlendő szemantikailag is érvényes, szintaktikailag is korrekt „képtanában” kap helyet, hanem mindezeknek együttesében is, a befogadóval közös értelmezési tartományban nyeri el teljességét. A kultúra kép is, önkép is, korkép is – saját hang és saját fordítás nélkül pedig érthetetlen. A kultúrák között a (látszólag legtöbb „egyértelműséggel”) megformált *képi kultúra* ezért olyan *felelős beszédmód*, amelynek hatása és veszélye ugyanakkor korszakos (és megnyomorító is lehet, mint Orwell világában az újbeszél közléstartalmak).

A film, a vizuális közlés eszköze és terméke sosincs „magában”, csakis társadalmi közegében értékesülhet. A film mint tér, a jelentések tere és a hatásoké, a lenyomatoké és interpretációké, éppúgy egy korszak meghatározó közege, mint a szóbeliség volt egykor, vagy a nyomtatott szó egy későbbi kulturális időciklusban. Egyúttal mértéke, konzerválója a korszak uralkodó eszméinek, ideáljainak, tartalmainak, s őrizője annak, amit messzi utókorok majd mint a „képkorszak” dokumentumait értékelnek.

A film, mint idő, s a filmidő mint a filmnyelv tere szinte evidenciával hatóan a kortárs cselekvések közege, kulturális hálójá, amelyben a jelentések végtelen sorozatainak ugyancsak megvan a szerepe és jelentősége. E szerep, jelentőség és közlési felelősség kezelhető hűtlenül is, piacósítottan és tömegtermelten is, manipulatíván is, drámaian is (ahogyan Paul Virilio az Öböl-háborúról például úgy gondolkodik, amely – nem kizárhatóan – csakis azért tört ki, hogy közvetíthető legyen, eladható látvány, piaci szenzáció, vizuális narratíva és globális manipuláció egyszerre), de a vizuális közléstartalmak és eljárások *komplex kulturális tartalomként* értékelése legalább is ahhoz a minimumhoz járulhatnának hozzá, hogy mint akciót, tettet és reflexiót előidéző *hatásegység* a maga teljességében és viszonylagosságában fogjuk fel. Ennek, s a még hátra lévő kommunikációs közlés-megértésnek felelősségét és veszélyeit jó lenne időben tudatosítani, a kutatások feladatait pedig jókor kellene körvonalazni vagy összehangolni. Ez ugyan nem a Budapest Fórum feladata, még csak nem is a regionális Európáé, de a megosztott felelősség mindazoké, akik legalább ennyit, a belátás kötelezettségét már tudatosítani próbálhatják magukban. Talán egy „ó-beszél” aggály mindez (az újbeszél közlésmódokkal szembeszállva), de amíg a képi közlés konvenciói még mindig az emberi látásra, arányérzetre, jelentések cseréjére épülnek, talán belső kényszerünk is kell legyen a közlések nyelvi kódjainak és tartalmainak újraelemzése, értékbecslése, megóvása.

Felhasznált irodalom

Bán András 2004 *XX. századi magyar fotóművészet*.

<http://inka.kvat.uni-miskolc.hu/doku/irasok/banandras/20szmagyarfoto.doc>; 1-26. old.

Barthes, Roland 1985 *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Boglár Lajos 2005 *Etno-esztétika. Bevezetés*. In: A. Gergely András – Bali János – Hajnal Virág – Papp Richárd szerk. *A tükör két oldala*. Nyitott Könyv Kiadó, Budapest.

Bourdieu, Pierre 1965 *Un art moyen. Essai sur les usages sociaux de la photographie*. Minuit, Paris.

Bourdieu, Pierre 2001 *Előadások a televízióról*. Osiris, Budapest.

Bugovics Zoltán 2004 *A torz(ító)szülött. Médiakritikai megközelítés*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Császi Lajos 1999 A média és az erőszak. *Replika*, 35:21-43.

Geertz, Clifford 2001 Sűrű leírás: út a kultúra értelmező elméletéhez. In: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris, 194-226.

A. Gergely András 2002 Filmbeszéd és antropológiai szövegértés. In: Füredi Zoltán – Gergely István – Komlósi Orsolya szerk. *Dialéktus fesztivál. Filmkatalógus és vizuális antropológiai írások*. Budapest, 127-143.

Halmos Ádám szerk. 2004 *A valóság filmjei. Tanulmányok az antropológiai filmről és filmkatalógus*. Dialéktus fesztivál, Budapest.

- Hartai László 1999 A mozgóképi szövegekörnyezet, mint a képernyős erőszak démona. *Educatio*, 4:788-801.
- Kunt Ernő 1995 *Fotóantropológia*. KVAT – Budapest Galéria, Miskolc – Budapest.
- Maquet, Jacques 2004 *Az esztétikai tapasztalat – A vizuális művészetek antropológus szemmel*. Antropos könyvek, Csokonai Kiadó, Debrecen – ME BTK KVAT, Debrecen-Miskolc.
- Mirzoeff, Nicholas 2000 Mi a vizuális kultúra? (Fordította: Horányi Attila) *Ex Symposion*, 32-33:27-32.
- Niedermüller Péter 1994 Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. *Replika*, 15-16:217-234.
- Niedermüller Péter Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13, <http://www.replika.hu/13/13-08.pdf>
- Sontag, Susan 1981 *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993 *Tiszta háború*. Balassi – BAE Tartóshullám, Budapest.
- Virilio, Paul 1998 A harmadik intervallum. *Café Babel*, 3 (Erő), 77-83.
- Virilio, Paul 2003 *Háború és televízió*. Magus Design, Budapest.

Hangosbeszéd és/vagy morálfilozófia:

Politikai és kulturális magatartásminták a Gulyás-filmekben

Bevezetesként

Úgy adta tudományterületek és művészetek közötti kalandozásom története, hogy életem mintegy öt esztendejét a Gulyás-testvérek munkatársaként tölthettem: segédoperatőr, barát, rendezőasszisztens, sofőr, éjt nappallá téve munkatárs lehettem – éppen egy olyan időszakban, amikor a társadalomkutatás felé vettem az irányt, annak is fotóval, majd filmmel kiegészített, terepjáró kutató formájában. Ennek húsz esztendeje, de visszatekintve aligha minősíthetném teljesebb hatásúnak pályaelemtudásom korábbi vagy későbbi szakaszait, mint ezt a néhány évet. Mi tagadás, azóta is kitartó – bár nem mindig és nem kellőképpen hangsúlyosan kifejezett – hálát érzek emiatt Gyula és János irányában. Megpróbáltam az együtt töltött évek után valahogy „megszolgálni” a kapott élményeket, mindenekelőtt filmjeik reflexióival, ismertetőikkel, alkalmi kiadványokban vagy folyóiratban közzétett értékelésekkel. Nem vagyok, nem lehetek tehát „objektív”, mikor „Gyulabácsi” hatvanadik születésnapján valami olyasmit készülök írni, ami voltaképpen mindkettőjükéről szól, vagy legalább a közös filmjeiket teljességgel jellemző tartalmakról, morális üzenetekről, példaadó személyiségek rajzolatáról. Nem vagyok filmkritikus, nem lettem filmesztéta, sem médiaelemző... – nem fogok hát olyan mélyértelmű magyarázatokba, melyeket mások majd sokkal értelmesebben elvégezhetnek. Amit vállalhatok, az az antropológia felől nézvést közelítés Gyula munkáira, s annak is csupán egy komponensére...

A nyolcvanas évek közepén, amikor több önálló kutatásom indulván a politikai- vagy városszociológia területén, lényegében egyik napról a másikra kiváltam a filmkészítő műhelyekből, egy-két fesztiválbemutatót leszámítva, melyekre meghívtak, s egy-két cikket is ide érte, melyre nem kértek, de a filmek láttán úgy éreztem, meg kell írnom őket, jó egy évtizedre az érdeklődés más irányba sodort el, mint azt korábbi életutam indokolta volna. Városkutatások, településszociológia, helyi társadalmi és érdekképviseleti elemzések után az etnicitás kérdéskörével foglalkoztam, majd az antropológián belül a politikai antropológia felé kanyarodtam, a budapesti antropológiai tanszék keretében vállaltam olyasfajta részvételt, amelyhez csak ritkán, vagy csak „illusztrációként” kellettek a filmek. Egyszerűbben szólva: szem elől tévesztettem Gyulát, s őszintén megvallva igen meglepődtem, amikor a (tudtommal) művészettörténész felkészültségű filmrendezőt egyszerűen csak a miskolci antropológia tanszéken láttam viszont... Ha nem sértő ezt így bevallani: amit addig az antropológiáról tudtam, ahhoz nehéz volt könnyedén kapcsolni Gyula pályaképét. Kellett egy időszak, mire megértettem (vagy érteni véltem), hogy jön össze Kunt Ernő tanszéke és „Gyulabácsi” otléte...

Most, hogy az üdvözlő kötetbe készültem írni, ismételten elgondolkodtam erről a viszonyról, értékrendekről, magatartásokról, szerepekről és helykeresésekről. Röviden megfogalmazva: ma már korántsem értem, miként lehettem olyan ostoba, hogy rákérdeztem erre a hollétre és mikéntjére. Az olvasó ez elgondolkodás eredményét láthatja itt, kegyes megítélésére bízva persze, hogy rákérdezzen az én ittlétemre... S ha ez pillanatnyilag esetleg ok nélkülinek tűnik is, idővel talán indoklást nyer...

Mint ahogy az üdvözlő sorok közötti okoskodásban ama szöveg(ek)nek ismétlése-ismétlődése nem különben, amelyeket e kötetben a már idáig jutott olvasó ismét végigfuthat, s fölteheti a kérdést: lehetséges, hogy a tudományos életművek csupa-csupa ilyen hozzáolvasásból, újrafelhasználásból, ismétlésből és „ragozásból” állnak...? A válaszom persze mellébeszélés: igen

is, de nem is. Talán csak annyiban és akkor, amikor erre analógiák, tónuskülönbségek, harmóniák és egyberendeződések készítenek a szerzőt. Mint most engem is...

All that Fieldwork („Mindhalál terep”)

Egy közös filmművész-szövetségi mozizás („*All that jazz!*”) utáni szakmai vitát követően merengtünk el azon, hogyan is vállalható, hogy az ember föltegye egyetlen pályára, konzisztens értékrendre, hittel végzett munkára az életét, akkor is, ha fesztiváldíjas, akkor is, ha megélni sincs módja a választott műfaja piaci árfolyamától függően – vagyis ha dokumentumfilm... Tettük ezt akkor, midőn a valóság-orientált dokumentumfilmmezés olyan társadalmi hovatartozást kényszerített az alkotókra, amelynek hatására nemcsak műhelyekre, de „hívótáborokra”, eltérő filmnyelvet beszélő és még eltérőbb politikai hitvallást gyakorló csoportokra esett szét a magyar nem-fikciós filmesek viszonylag kicsiny tábora is. A „BalázsBélás hagyományok” nemcsak Gazdag Gyulára tekintettek vissza, de jelen voltak még (olykor személyüket tekintve is, máskor csak hatásukban vagy követőik képviselőiben) Dárday, Szalai is, ugyanakkor a fikciós feldolgozásoknak olyan preferált mesterei is „valóságképleteket” mutattak föl, mint Bódy, vagy olyan diszpreferált mozikat, mint Erdély Miklós. A köztes mezőnyben pedig egymás utáni filmekkel mutatkoztak be olyan, igen eltérő tónusú, stílusú, hitvallású alkotók, mint Fábri Péter, Xantus János vagy Ember Judit. Két-három vetítést követően, amikor reménytelenül próbáltam többekhez is beülni egy vágószobába, hogy a technikákat és beszédmódokat átlássam – s rendszerint finom vagy megvallott elutasításban volt részem –, már első kérdésre igent mondtak Gulyásék, akiknek stílárás másságát nemcsak az akkor készülő *Pofonok völgye*, a Papp Laci-film néhány próbavetítése jelezte számomra, hanem főként (az akkorra már egyértelműen betiltott) *Vannak változások*.

A változások hiányát akkor én falukutatási, értékszociológiai, munkásszociográfiai vizsgálódásokból éreztem. S hogy a változások meglétében milyen morális tartást kívánt Gulyáséktól akár csak az is, hogy egy teljességgel idegen figurát odaengedtek az alkotói műhelybe, miközben majdnem köztudott volt, hogy néhány beépült „vallomástevő” mindig is akadt a BBS-ben, s a filmgyári pártbizottság jószereivel előbb kaparintotta meg a balhész filmrészleteket, mint maguk az alkotók... E korszak „TTT-s” örületei közepette roppant gyanús dokumentumfilm-témákat megnevezni, megvalósításukhoz támogatást remélni, majd titkon leforgatva és összeállítva szakmai rangot kivívni igen reménytelen program volt, s nem egészen „evilági” megszállottság kellett hozzá, hogy valaki ne vidám poénokat, kísérleti filmszkeccseket vagy tudományos ismeretterjesztő blablát akarjon inkább filmezni, hanem társadalmi konfliktusok emberemésztő hatásait dokumentálni.

Gulyásék ebben a kor-kép(let)ben a helyi társadalmak megértői voltak számomra. Nemcsak a felismerés, a kérdés, a belátás szempontjából volt karakteres ez a vállalás, hanem a nyughatatlan összefüggés-keresés, a mélyebb emberi indíttatások, attitűdök, botlások és bűnök szempontjából még kitartóbb dokumentálás miatt is. Dokumentálni azt, aminek már puszta körvonalazásához, felületes megnevezéséhez is kutatói attitűd és alkotói bátorság kellett – ez akkoriban (a hetvenes évek utolsó harmadában, és a nyolcvanas évek első felében) több volt, mint filmkészítői feladat. Emberi, s ha nem félnék az elcsépelet közhely-tónustól, inkább úgy mondanám: bátor emberi kiállítás, merész szembeszállás, elkötelezett erkölcsi program kellett hozzá. Annak az igazság-érzéknek, valóságghűségnek alku nélküli vállalása, amely nemcsak „korszerűtlen” és korszellemmel ellentétes volt, de annál is kevésbé „jövédelmező”.

Ezt a vállalásos, morális korszerűtlenséget vagy kortalanságot könnyedén átláthatja, aki személyesen megismerheti a Gulyás-fivéereket. Lesz talán egyszer nálam elfogulatlanabb kritikusk, filmtörténészük is, aki majd képről képre, filmről filmre haladva kimutathatja,

miként épülnek jellemtörténetek, magatartásminták a Gulyás-életműben, a korai *Szék*-filmtől a mai *Szék*-filmig, a *Tanítványoktól* a *Mámóig*, Medve Alfonzról Kallós Zoltánig. Amit ebben a dolgozatban kiemelni próbálok, az e helyi történeteknek és egyedi figuráknak alapvető karaktere, makrancos-mérges viszonya a körülöttük eldurvuló és elcédásodó világhoz.

A ráközelítés nem könnyű. Egyrészt azért nem, mert a Gulyás-filmek – még ha egyetlen főhősük van is, mint Papp Laci, Kallós Zoltán, Medves Alfonz vagy Mámó –, rendszerint legalább annyira szólnak a főszereplőt körülölelő világról, más sorsokról, más emberszagokról, más morális készletekről is. Másrészt azért nem egyszerű a képletbe foglalás, mert az életmű egésze megannyi kollektív életlélményből épül, paraszti környezetből, archaikus létmódokból, sorsfordulókból, melyeket akkor sem ragadnak ki szerves létformájukból és társadalmi közegükből, ha egy egész falut vagy kisvárost, látort vagy tájegységet nem lehet egyazon műalkotáson belül teljességgel földolgozni. Másként szólva: a Gulyás-filmek mindig a társadalmi, kulturális, gazdasági, etnikai, társas kapcsolati komplexitást vállalják, s ennek televény közösségek, helyi társadalmak, kultúrtájak, történeti korszakok a megjelenítői. Gulyások nem kirándulnak a terepre, nem röviden megfordulnak benne, nem csak belelubickolnak egy pillanatra – hanem megfürdenek, eláznak, besározódnak, elmerülnek. Röviden: beavatódnak. S ennek a beavatásnak folytonos formája, félretehetetlen eszköze, indoklásra nem szoruló módja a terepkutatás, a helyi társadalmak körében vállalt megismerő munka, s az ebből következő interpretáció.

A helyi világok kutatása a hazai szociológiai, politikatudományi, néprajzi és más társadalomtudományi ágazatok egyik kiemelt témaköre volt a nyolcvanas évek hajnalától kezdve. Akkor már nem először, hiszen a Gyula részéről (talán a messzi kezdetektől, a hatvanas évektől) példaként tisztelt népi szociográfiai mozgalom is település-szinten és emberközben lelte meg témáit, horizontjait, s végül a maga emberi-alkotói-kutató tartását is. Amikor „Helyi társadalom” címmel könyvsorozat jelent meg az akkori Társadalomtudományi Intézet kiadásában, igazgatáskutatási kézikönyvek és konferencia-kötetek láttak napvilágot a nyolcvanas évtizedben, s a rendszerváltás önkormányzati struktúra-átalakító modelljének kidolgozásába is nagy energiákkal vetették magukat jogászok, politológusok, területfejlesztő és szociálgeográfus szakemberek, de népművelők, pedagógusok, közösségfejlesztők, alkalmazott-művészeti csoportok, településtervezők nemkülönben, éppen emiatt és éppen akkor volt Gulyások számára viszonylag könnyebben megfogalmazható, hogy ez az, amivel foglalkozni kell és érdemes is, ez az (a helyi társadalmak világa), amelynek konkrét szituációit és a változások esélyét vagy lehetetlenségét lehet úgy megragadni a film eszközével, hogy akár egy egész iskolai tanári kar portréi beleférjenek (*Kísérleti iskola*), akár egy egész falu jellegadó személyiségei méltó megörökítésre kerülhessenek (*Széki lassú, Vannak változások, Domaházi hegyek között, Azért a víz az úr!*). A kor és a szaktudományok nyelvén „vizsgálatnak” nevezték mindazt, amit a szociológusok elvégeztek... – s valóban, mintha „ellenőrizték”, megfigyelték, nyomon követték volna a térségi változás-folyamatokat. A korszak hatott a szociográfus, statisztikus, önkormányzati szaktanácsadó és párt-emberekre is, úgyannyira, hogy ha egyáltalán egy falusi, kisvárosi, lakótelepi vagy tanyai „terep” szóba került, mindjárt úgy tűnt, mintha azt töviről-hegyire átvizslatták volna a számoszlopokat tologató, kérdőíveket kódoló, adatbázisokat konstruáló tudorok. S ha azt vesszük, hogy rajtuk kívül még ki mindenki foglalkozott a lokalitás jelenségével (politológustól folyóirat-szerkesztőig, könyvkiadótól iparművészekig, szakszervezetektől papokig), akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy midőn a hazai kiseddkorú antropológiai oktatásban szóba került a lokális terepmunka kötelezettsége, ifjú szakemberek is azonmód arra vetemedtek, hogy a kiválasztott honi terepen úgy vonuljanak fel, mint akik az utolsó szegélylécig lajstromba vennék, kulináris titkok mögé lesve alkotóelemeire bontanák a helyi társadalmak életének, gondolati tartalmának, rétegzettségének minden komplex egységét. S a

kiegészítő kutatómódszertani eszköztár – a szakirodalom-gyűjtéstől a magnós interjúig, portréfotótól a filmriportig, helytörténeti anyagtól a tájegységi nyelvtanokig minden ráközelítés – nemcsak gazdagította, de átírta, bonyolította, árnyalta és összefüggésteleenné tette a lokalitások belső rendszerét megfogalmazó értelmezéseket. Nos, ennek (az akkor még korántsem korszakosnak, ám annál fontosabbnak tetsző) feladatnak vállalásában érhetjük tetten Gulyásékat. A filmek esztétikai anyagának, üzenetének és (ortodoxan) valóság-tolmácsoló programosságának korántsem szétválaszthatók az elemei – ennek ellenére itt most mellőzöm János képi kompozícióinak méltatását. Nemcsak mert Gyulát üdvözlő kötetbe írok, hanem mert Gyulát talán inkább jellemezte a mániákus keresése mindannak, ami publicisztikában, művészetelméletben, társadalomtörténetben, kortárs költészetben vagy emberek társas kapcsolataiban a konzervatív, hagyománytartó, a polgári világot életvezetési értékekben visszakereső értelmiségiekre akkor gyakorta jellemző is volt.

Az eltelt két évtized, s az antropológiai szemléletmód csekély hazai térnyerése azonban arra enged következtetni, hogy mindazt, amit a szociológusok, szociálpszichológusok kutattak, azt inkább a csoportszintű- vagy makro-egységek szintjén regisztrálták, mintsem az interperszonális kapcsolatok, kommunikációk, üzenetek és értelmezések szintjén. Ma már nem vall éles szemű korszakkritikusra, de akkoriban is gyakorta megfogalmazódott a korabeli értelmiségi vélekedésekben, hogy a hatalomnak nem hízelgő, hozzá nem dörgölődő magatartásmód és szereptudat egyfajta hangosbeszélés formáját öltötte. Nem mindenhol, nem mindenkinek lehetett ténylegesen is beszélni, de a rejtettebb kódrendszerű, művészeti álcák mögé bújni is képes véleménymondás a filmekben is helyet keresett, különösen a dokumentumfilmekben. A dokumentáló szándék már akkor is felbujtás-azonos cselekvés volt, ha semmi durvát nem mondott ki senki, egyetlen hanggal sem. Viszont a filmi kódokat (szituációt, vágásokat, háttérválasztást, világítást, spontán interjút vagy állapotleíró képsorokat akár) mindenki olvashatta, még hozzá a maga „szaknyelve”, politikai vagy esztétikai „tolvajnyelve” szerint. S ha nem is voltak sokan, de néhány dokumentáló hajlandóságú filmkészítő ki is alakította, sőt évtizedre-másfélre tartósította is azokat a kódolt „szövegeit”, amelyekhez sajátos „olvasói szemüveg” kellett. Egyszerűbben szólva: úgy vélem, a „vizsgálatok” helyett a „szöveg-olvasások” lenne méltóbb módszertani jellemzés Gyula filmes munkáira és gondolkodásmódjára. Még akkor is, ha a kortárs társadalomtudomány (és köztük a helyét egyre inkább kikövetelő antropológia néhány kutatója) is úgy remélné, hogy szakmájának „tudományterületté válása” nem épp az adatok talicskázása révén válik majd lehetővé, hanem az emberi portrék fölvonultatása révén, de az ezek mélyén rejlő rejtélyek ismertetéséhez talán még kevés a tapasztalati anyaga, vagy még néma marad(t) a társadalmi terep, amelyet megszólaltatni próbál...

Gulyás(ék) a társadalmi terep nélkül nem csinálná(nak) filmet. Nemcsak „fizikai” értelemben – vagyis hogy embereket filmezni aligha lehet társas vagy társadalmi létmódok ábrázolása nélkül –, hanem épp arról készül lenyomataik többsége, hogyan is használja narratíváit a társadalom néhány egyede, legyen akár világháborús veterán (*En is jártam Isonzónál*), erdélyi tanító (*Balladák filmje*), gulág-lakó száműzött (*Málenkij robot*), falusi „basaparaszt” (*Ne sápadj!*) vagy egy *Kicsi mérges öregúr*. De ezeken túl, ami a Gulyás-filmek mindegyikében jelen van a társadalmi környezet működésén és kölcsönhatásain túl, az a *folyamatok lenyomata*, az idővel való viaskodás, a változások milyenségének érdeklődő bemutatása és – nem utolsósorban – maga a vállalás, hogy amíg az ember él, amíg moccanni képes, amíg még mondanivalója van valamely személyes érintettségről, addig folytonosan kutatja ennek megjelenési módjait, formáit, változatait. Terepkutatás ez mindhalálig...

Az antropológiai film mint terepmunka

Tudománytörténeti tény (s a maga módján áldás is), hogy a társadalmi „terepen” végzett kutakodás határai gyakorta belső normáikat, mintáikat tekintve is változnak, maguk a kutatók is részben követői, részben meg-megújítói a bevett megközelítésmódoknak. Változik ezért a kutatás fogalma is, s még inkább változnak eszközei. Ez akár termékenyítőleg is hathatna – ám ez nem mindig van így. Egyértelműbben alkotva minősítő ítéletet: antropológus az, aki nem használja a „mintavétel”, az „adatközlő”, a „mintasokaság” szavakat tapasztalatai leírásánál és értelmezési kísérleteinél, nem közöl oldalakon át színes táblázatokat néhány százalékos eltérések illusztrálására, s amúgy nem is igazán hiszi, hogy százalékokban kifejezhető bármi is, ami emberi. Aki „adatközlőt” mond ember helyett, aki „válaszadónak” tekinti a vallomástevő személyiséget, az oly mértékben rendel alá, tárgyiasít, ahogyan talán megtehetik politikusok, statisztikusok, történészek, demográfusok, esetleg szociológusok vagy néprajzkutatók is, de a mentális világba betekintést nyerő antropológusnak vajmi kevés köze lehet ilyesmihez. (Ellenem vethető persze, hogy korunk antropológus atyamestere, Clifford Geertz is használja olykor az „adatközlő” kifejezést, de ez többnyire fordítási slamposság illetve etnográfiai konvenció. Mert aki meg tudja különböztetni a formális információt egy emberi megnyilvánulás bonyolultságától (ahogyan Geertz teszi), az megteheti azt is, hogy – mondjuk arra a kérdésre: milyen gyakran van Balin kakasviadal? – a pusztá időhatárookra vonatkozó választ nem tekinti „adatnál” többnek akkor, ha nem ellenőrizte érvényességét, nem hitelesítette más közlésekkel, vagy nem tud mögé emelni negyven oldalnyi részletes és élménydús beszámolót, amelyet Geertz írt e kérdésről. Meggyőződésem szerint óriási különbség van a választópolgár mint adatközlő, a repülőtéri tájékoztatási szolgálat mint adatközlő, és a bonyolult kulturális öröksége birtokában formális tények mellett sokrétű jelentés-háttérrel is ismerő ember között.)

De hogyan is van ez a terepen...? Lehet egyáltalán bármit is kérdezni? Lehet egyáltalán érdemi választ kapni öt perces, öt napos vagy öt hónapos helyszíni tartózkodás után...? Kérdemelte a kérdező, hogy valóban azt mondják, amit gondolnak? Vagy amúgy is megelégszik bármivel, amit mondanak? Vagy mindenképpen csak azt fogják mondani, amiről azt gondolják, hogy ő megfelelő válasznak gondolja majd...?

Még egyértelműbben szólva: bár az antropológia „módszertana” nem egyféle, sőt kifejezetten sokféle törekvést tűr meg a maga keretei között, változékony mivoltában sem tekinthető alapvető kritériumának a kutatás operacionalizálhatósága, sem pedig „objektív” jellege. S aki a tapasztalás, érzékelés és regisztrálás sokszínűségét képes táblázatokba, mátrixokba, adatlapokba, kérdőív-kódokba taposni, az lehet kiváló szaktekintélye a maga (másmilyen) tudományának, de lehetőleg ne vallja magát antropológusnak – vallom én. S bizonyonnyal merev állítás ez, éppoly tolerancia-hiányról tanúskodó talán, mint a bírált szemléletmód, amelyben nem a maga egyediségében van jelen, és nem a lehetséges komplexitás keretei közé illesztette magát az embert – aki végülis az antropológia örök főszereplője kell legyen, különben értelmét veszíti a tudományterület egésze...

S vajon mi volna közvetlenebbül, egyértelműbben emberközpontú, személyiséget és környezetét a látványegész révén tagoltabban, látványosabban felmutató, mint a film...? Hol az a „legsűrűbb leírás”, legpontosabb adatfelvétel, legárnyaltabb skálázás, amely hitelesebben ír le egy emberi gesztust, választ, mondatot, mint a film?

Naponta olvasok dolgozatokat, hetente könyveket arról, mifélek és hányfélek az emberek, mit lehet és mit nem tudunk-tudhatunk kideríteni róluk, amikor bemutatni igyekszünk őket... Megannyi esetben hibádzik a megjelenítésből a társadalmi környezet; máskor aránytalanok a léptékek, egyes alkalmakkor a legrosszabb társadalomkutatási hagyományt követve számarányokat kapok létmódok helyett, táblázatokat és „származtatott adatokat rendező”

elgondolásokat könnyek és hátfájás, kacagások és boldogságélmény helyett, sőt: „objektíválható, számszerűsíthető, és ezért ellenőrizhető vizsgálatot” nyújtanak egyes kutatók az átélés és a véletlen esetlegességek helyett, így számukra „a vizsgálat során információkat képez vagy állít elő a kutató”, anélkül, hogy valódi emberi sorsok fejlődésvonalát, kanyarjait, kiszámíthatatlanságok és képzelődések, lehangoltságok és jelentésségek árnyalatait mutatná fel. Olyik kutató (példaképpen épp a miskolci tanszék irányadó értelmezési irányát megalapozva) úgy véli egy dolgozatában, hogy „a leírni kívánt objektumok fogalmi kategóriáit nevezzük egyednek” (Piróth 1998:34) – vagyis az egyed nem bizonyosan személy, még kevésbé személyiség, sokkal inkább a fogalmi kategóriák foglalata, porhüvelye vagy épp egy kívülről a kutatásba hozott fogalmi kategóriát megjelenítő valami... Ennélfogva „antropológiai tény a terepen szerzett adat” (u. o. 24). Egy ismeret, egy antropológiai tény megszerzése a terepmunka egy kulturális eseményének tükörképe, közlés, melynek értelmezése a közösség által elfogadott konvenciók, szintaktikai szabályok alapján lehetséges (u. o. 26). „A vizsgálat szabályainak összességét operacionalizációnak nevezzük” – tanítja Piróth István, s hivatkozza Borsányi László előadását is, melyből ezeket tanulta. Értelmezések persze sokfélék lehetnek, akár ugyanazon a tanszéken is, ugyanabban a korszakban is. De a kontrasztot számomra az kínálja, hogy Piróth tanár úr lett az első magyarországi antropológus vállalkozó, akinek működési ügykörében a filmkészítés is szerepel... S még ez sem volna drámai, ha nem lenne ismerős ez a fajta tudománykonstruáló művészeti dialektus, ha nem lenne például a szocialista művészeti-tudományos korszaknak számos olyan alkotója, aki bár filmet csinált, egyúttal tudományos akart lenni...

Mások, más módszertannal épp a másik végleten állnak: a „sűrű leírást” a bonyolult emberi lélek pszichológiai tünetei felől próbálják átlátni – miközben az antropológiai gondolkodáshagyomány java része talán épp e kettő között lehet...

De miért is hozom ezt ide, Gulyás Gyula ürügyén...? Nem másért, csak mert úgy fest, hogy a „mikrokozmosz modellek” és a „természetes kísérletek” túlzásai egyformán jelen vannak az antropológiai diskurzusokban, de ahogy Clifford Geertz írja: „az égbolt egy homokszemcsében, vagy a lehetőségek messzi túlpártja” (Geertz 1994:189) egyaránt bemutatható az antropológia érdeklődési mélységeit és távolságait tekintve. S ami ezt az elfogult objektivitás és a tényközlő szubjektivitás arányos egyesítésével képes elébünk tárni, az épp a „legsűrűbb leírás” ama módja, amit dokumentumfilmnek nevezhetünk. Gulyásék (és külön Gyula) kamerája előtt a homokszemcsében rejtőzködő égbolt széles horizontja, a szomorkás ittlét és a lehetőségek messzi túlpártja egyaránt úgy van jelen, mint az arányokat, fényeket és árnyakat, múltat s jövőt egyaránt kézben tartó, átélni segítő, átlátni készítő, struktúrát is érzékeltető látványegész ragyogása. Nyilvánvalóan lehet forrása egy antropológiai kutatómunkának valamely kétszáz évvel ezelőtti forrásanyag, lehet a feldolgozás tárgya egy kétezer kilométerrel távolabbi társadalmi jelenség is, de a film eleve, eszköztárát és hatását, elemi egységeit és összhatását tekintve is mindig több, mint egy községi adattárból vett adatok gépies feldolgozása, amely csak azt lesz képes illusztrálni, miként lehet kartotékolni az embert. Meggyőződésem, hogy rendelkezésre áll (sőt gyakorta van is) prekoncepció egy kutatói érdeklődés megindulásakor – jó értelemben véve azt nevezem prekoncepciónak, amely előfeltevést, előzetes értelmezést, magánérdekű magyarázatot tartalmaz a teljes bonyolultságukban még nem ismert társadalmi jelenségek egy köréről, összefüggéseikről vagy jelentéseikről. Viszont azt a helyzetet, amelyben a kutatói képzeteket maguk a társadalmi „tények” nem győzik meg, nem terelik más irány(ok)ba, nem képesek befolyásolni – nem nevezem kutatásnak. Ugyanis semmi szüksége nem lenne a kutatónak arra, hogy „megzavarják” a társadalom vagy az emberek bonyodalmas, nehezen áttekinthető viszonylatai, nélkülük is képes lehet elméletet gyártani valamely gondolatmenet mentén... De ezt nem nevezhetjük kutatásnak. Ha mégis „megmerítkezik” a mélyben, hát nem illik csodálkoznia meglepő fordulatokon, nem ésszerű

ragaszkodnia előfeltevéseihez, nem kell meghasonulnia vagy „tudománytalan” képzelmenyekbe kapaszkodnia, sőt „thodományos” evidenciákban sem kell elbotlania... – elegendő, ha arra figyel, amit a változatos világ jelez, közöl, sugall, sejdít, s ezt követően sok-sok aprócska teszt során módja van ellenőrizni belátásai érvényességét. Rugalmasnak illik lennie, ha akárcsak minimális szinten azt várja másoktól, hogy elfogadják, megértsék a kérdéseit, megajándékozzák egy viszonzatlan válasszal, kiszolgáltassák magukat az ismeretlen „tudós” információgyűjtő és -forgalmazó hajlamának, s hagyják elvinni maguktól azt a többlet-tudást, ami magának a kutatásnak is eredendő célja volt. Márpedig ezt a lehető legteljesebben éppen a film végzi el, miközben látva láttatja létmódok formáit és kiteljesedéseit, érzékelteti percek, órák és évtizedek múló, de egymásra épülő pillanatait, „mögé vetíti” emberi kapcsolatoknak vagy magánynak azokat a háttérelmeit, amelyekből maga a kontextus, a sors, a létforma, s az értéktartalmak kiviláglanak.

„A betű türelmes” – gondolják azok, akik úgy vélik, hogy amit ma el nem olvasnak, arra holnap sor kerül, amit ma leírnak, azt valaki holnapután elérheti és közzéteheti. A türelmesség azonban a paraszti társadalmak tempója, a keveset olvasó személyiség vállalt magatartása. Aki a termelődés arányában kíván megismerkedni a lehetséges gondolatokkal, az ma nem ér rá, mert holnapra előntik az újabb információ-hegyek. S aki azt hiszi, hogy mai tudása holnapra is eláll, tegnapi ismeretei garantáltan tartósítva vannak, az csak nem akarja kihallani a világ zajából a maga egynapéló mivoltát, s azt sem, hogy holnap már más a világ zaja, mások a tónusai, mások a befogadói és mások kellene legyenek az eszközök is. Ebben az értelemben nincs kényelmesebb dolog talán, mint öreg embereket kérdezni a fiatalságukról, mai fiatalat faggatni a holnapjáról, zszurnalisztikai közhelyekkel pótolni egy életút sűrűségét és jelentésségét... De nincs is, vagy aligha van nagyobb alkotói felelősség, mint a tudományos nyereszkesedés, a „ragadd meg, és fuss!” szemléletmódja; vagyis az, hogy ha elfogadtattam magam azokkal, akiktől vélelmeket gyűjtök, azzal már nyertem is, vihetem, s közkinccsé tehetem... De aki társadalomkutatóként, szinte az antropológia fogalmi apparátusával is leírható „gyűjtögetőként” és „vadászként”, termelőként és kereskedőként, valamely idegen rendszer követeként és katonájaként, tudománya (adott esetben magas rangú) uralkodójaként és hazardőrként is egyszerre viselkedik, az nemcsak a jövő előtt, hanem a kortárs jelen előtt is felsülhet. Bár védettséget élvez, mert hiszen azok, akiknek viselt dolgairól faggatódzik, a legkevésbé sem ismerhetik őt magát. De épp ezért maga a kutatási helyzet, a kérdezés és válaszolás joga/lehetősége igencsak megkívánja a rugalmasságot a jelenlétben, a megértésben, a közvetítésben, a „szövegolvasásban” éppúgy, mint az emberek közti viszonyok kezelésében, ajándék és csere, értékebecslés és -közvetítés szituációiban. Nemigen illik bevallani, pedig elemi terepkutatói tapasztalat is igazolja, hogy a fennköltén fölépített kutatási tervet oly könnyen befolyásolhatja a véletlen változások legkisebb hatása, hogy pillanatok alatt romba dőlhet – viszont igen ritkán olvasunk „nem sikerült kutatásról”. De hogy miképpen szövi az értelmezés hálóját a kutató a terep és az emberek köré, aligha igazolhatja jobban az a tény, mint hogy maga a terep, az ott élő emberek, a hely lakosai, kapcsolataik, rejtett viszonyaik legalább oly nehezen kezelhető hálót szönek a kutató köré. S épp a filmkamerával lehet ezt még nehezebben áthidalni, hiszen mindenki „viselkedik” a filmforgatás alkalmával, s ennek utóbb nem szabad kikiabálnia az elkészült filmből... Ehhez kell tehát, ami Gulyás Gyulában megvan, ama tisztelet, tudomásul vevő és elfogadó alázat, amely alkotói stratégiává erősödik a szerepazonosság és helyzetközösség nyomán megnyíló emberek megközelítésekor. S ha ehhez a kutató minden kérdése és értelmezési kísérlete közé „szűrőként” beiktatja a maga hozott tudásának fénytörő szerepét, felméri és irányítani tudja a nyitottság mértékét, illetve tudatában van a másság-tűrés fölöttébb fontos szerepének, akkor már valóban egy kis esélyt nyer arra, hogy idő múltán talán már nem fogja tökéletesen félreérteni a helyzeteket és válaszokat, nem fogja elemi értéként kezelni a kutatói másságot sem... Vagyis – annyira, amennyire – antropológussá tud válni... S voltaképp ez az, ami számomra egykönnyen

igazolja, hogyan is lehet szerves helye Gyulabácsinak azon a tanszéken, ahol Kunt Ernő alapozta meg a vizuális diskurzusok feltáró rendszerét, kommunikatív jelentéstartalmak megfejtésének és rögzítésének eszmei kereteit. Ezen felül persze az is, hogy Gyula, jóformán a legkorábbi kezdetektől, mindvégig valamely konkrét, személyekben és személyiségekben formát nyerő helyi társadalmat tüntetett ki figyelmével, s hagyott hatni, megszólalni, panaszkodni vagy örvendezni...

Értelmezés vagy interjú? A „legsűrűbb leírás” műfaja

A „*helyi társadalom*” fogalmát, amellyel évtizede foglalkozom, ma is csak némi zavarral tudom körülírni. Nincs hozzá elemi kutatómódszertan, (hacsak nem a szociológia és szociálpszichológia, néprajz és humángéográfia közti műfaj), nincs specifikusan „antropológiai terepmunka-módszertan”, hanem kölcsönvett módszerek, követett és megújított eljárások vannak, érvényes kérdések és rossz hipotézisek, nyitottság és érzékenység, sűrű leírás és adekvát interpretáció. Étikus és/vagy émikus (azaz: *fonetikus* = alaki, illetve *fonémikus* = tartalmi, lényegi, mélységi) megközelítés egyaránt lehetséges – de annak eldöntése ugyancsak a kutatóra vár, hogy milyen irányból közelíti meg, milyen léptékben készít lenyomatot, miképpen határolja a maga számára a kultúra komplex rendszerét. Belülről kifelé nézés, kitekintés (filmesen szólva talán „kivariózás”, avagy távolról-kívülről ráközelítés), és belemélyedés (avagy rávariózás) – mindkettő létjoga egyformán vitatott és elfogadott. Ám aki csak az egyik eszközzel rendelkezik, akár kiálthat is, mondhatja erőteljesebben, elbeszélheti hangosabban – de hitele csak akkor lesz, ha belülré kerülnie és ott elfogadásban részesülnie ugyanúgy módjában volt...

Megkerülhetetlen, hogy akár kamerával, akár nagylátószögű vagy teleoptika kiválasztásával a felvételt készítő eleve döntsön, mire kíváncsi. Ezzel ugyanis meghatározást nyer a kutató és kutatott viszonya, amelyben a leírás és a megismerés mechanizmusai szorosan összefüggeni látszanak. Az ilyen leírások készítésének nehézségeit inkább a terepmunka, semmint a tanulmányírás problematikuságában látják az antropológusok – véli Clifford Geertz. Ha megfigyelő és a megfigyelt közötti kapcsolat (viszony) sikeres, akkor – ahogyan sokan vélik – a „szerző” és a „szöveg”, vagyis a kutató és a tudás kapcsolata, az utóbb a szerzői művel igazolható teljesítmény figyelemreméltó lesz. A Gulyás-filmek esetében a mozipillanat a szereplők szerzőiségét igazolja, akik életükkel, vagy annak hangba-geztusba formált alakzatával vannak jelen a felvételi szituációban és a vetítésvászonon egyaránt. Amint azonban kipereg a film, becsuk a mozi, elkezd élni a filmes lét tartósító eleme: a hatás. Hatás a nézőre, a kritikusra, a sajtóra, s visszahatás a rendezőre, szereplőkre, kapcsolataikra, szituációkra. Ez az a pillanat, amikor egyértelműen kiderül, hogy koncepciózusan mást mondani a *filmmel*, mint amit mondtak a *filmben*, nem lehet, mert számonkéretik. A képi ábrázolásmód, a szituatív elbeszélés nemcsak hitelesít, de felelőssé is tesz: nem „jöhet le a vásznonról” más, mint amit üzentek. A film, mint elbeszélő műfaj, mint leíró technológia, mint a „legsűrűbb” bemutatása annak a szövedéknek, amely életutakból, szavakból, sugallatokból épül egybe, a filminterjú pedig (mint ennek vezérfonala) annyiban építhet csupán az intuíciora, amennyiben képes is azt később fenntartani, képes mintegy „beleszólni” az alkotás anyagába. Persze az „intuícijára hagyatkozó szerző is lehet impresszionista”, de nem lehet olyan, „aki az embereket bábuként kezeli, aki nem létező zenét hall” (Geertz 1994).

Geertz okfejtését átemelve, s a filmre is érvényesnek tartva, érdemes végiggondolni: szerzőként „jelen lenni”, s ezt az elbeszélésben is érzékeltetni, mindenesetre legalább ugyanolyan nehéz, mint a személyes „jelenlét” kivitelezése, „amihez végül is alig van többre szükség, mint egy helyfoglalásra és egy beutazási engedélyre; arra, hogy el tudjunk viselni bizonyos mértékű magányosságot, a magánszférába való behatolást és a fizikai kényelmetlenséget; enyhe kiütéseket és megmagyarázhatatlan lázakat”; tudni kell mozdulatlanul várni művészi

támadásokra és „elég türelmesnek kell lenni ahhoz, hogy végtelen szénakazlakban láthatatlan tűk után kutassunk. A szerzői jelenlét megvalósítása egyre nehezebbé válik. Figyelmünknek legalább egy részét sikerült a terepmunka bővületéből kiragadni, mely oly sokáig tartott minket rabságban, és ezt a figyelmet átirányítottuk az írás varázsára. Ennek nem csak az az előnye, hogy ez a nehézség érthetőbbé válik, hanem az is, hogy meg fogunk tanulni érzékenyebb szemmel olvasni. Száztizenöt évnyi (ha a hivatásunkat, szokás szerint Tylortól számítjuk) kijelentő módban írt próza és irodalmi ártatlanság éppen elég volt ehhez” (Geertz, i.m. 367-368.).

Geertz szavai amilyen ironikusak és mégis normatívák, reményteliek, épp annyira lehangolóak. Még sűrűbb leírást érkelek a film esetében. Nemcsak azért, mert maga a képes-figuratív megjelenítés sokkal konkrétabb, ezért kevesebb képzelődést tesz lehetővé, hanem mert rendszerint éppoly egyszerű „leletmentésre”, ismételtetlen szituációkra van mód, mint a változás ellen küzdő folklorista esetében – csak hogy a mondandó képi tartalmait a narratívák még zavarhatják is, a szerzői interpretáció pedig utólagosan még nehezebbé válhat.

Az antropológus geertzi dilemmája, az „ott lenni, itt írni” dichotómiája eleve sugallja a helyi érvényű tudás átemelését egy univerzalistább dimenzióba. Az antropológiai kutatás és az antropológiai szakírás nem azonos helyszínen zajlik – a filmkészítés java része is távol a tereptől történik. A filmes kutató beláthatja, felfoghatja a helyi társadalom „józan eszt, mint kulturális rendszert” – a „mély megértés” technikája azonban már nem okvetlenül jelenik meg a képi felületen. Amit nem sikerült egy interjúban megtudnom, azt melléírhatom az elemzés alkalmával, vagy az értelmezés jogán... – de amit nem vettem filmre, amit nem mondtak el, amiről nincs „fény-alkotta-képem”, azt utólag csak az fogja tudni „beleolvasni”, aki a képes beszéd olvasásához is ért. Narrációval persze pótolható a hiány – ha a film maga csak megjeleníteni, felmutatni akar. De ha dokumentum kíván lenni, akkor ez lehetetlen. A narráció ugyanis nem a helyi tudás része, nem a kutatással szükségképpen együtt járó vállalás, nem is a kutató személyiségének elemi tartozéka. A „benszülöttek szemszögéből” látni saját magukat, a kutatót és a kutatást is – ez a valódi feladat, s ebben a kutatás képi „anyaga”, célzott tábora, a helyi tudást interpretáló személyiség egész érzékenysége magát az intuíciót és interpretációt teszi át új dimenzióba.

Filmidő és valós idő, filmszerep és szokványos viselkedés

Az antropológiai kutatásnál – amelynek tartozéka a napló, az élmény- és emlékanyag utóbb fölhasználható rögzítése, különféle „lenyomatok” készítése – többnyire lehetőség van az utólagos megfontolásokra, a kutatás adott fázisában még föl nem ismert jelenségek összeolvasására, egybevetésére, jelentésterük tágítására vagy szűkítésére is. A film azonban szigorúbb ennél. Időiség, érvényesség, térbeliség szinte tapintható dimenzióiban kell jelen lennie, mintát vennie, a történés idejével szinkronban. Voltaképpen a kutatói terepmunka, a megismerés mélysége, a megértés bátorsága és teljessége eleve nem kínál többet, mint „fordítási” lehetőséget, s a gyűjtött anyagot a kutató otthoni környezetében még egyszer „lefordíthatja” a tudományos közösség vagy az értelmező nyilvánosság nyelvére – így persze interpretációja nemcsak kettős, de kétszeres torzítást is elszenvedhet. Még koncentráltabban van ez a filmnél, ahol nemcsak sejtetik a figurát, nemcsak földézik, elmesélik, jellemzik a hangját, szavait, test-technikáit – de egyenesen meg is mutatják, méghozzá időazonos módon, s ezenfelül olyan kontextusban, amely a diakron felfogások sajátja.

Bármely korrekt (azaz nem manipuláló) filmes megközelítés egyértelműen a hitelességről és hitelképességről is beszél. Rendszerint az antropológus kutatók is folytonosan vergődnek egyfelől a tudományos aggódás (hogy nem tud elég távolságot tartani) és a másik oldalon a

humanista aggodalom (hogy nem tud eléggé bekapcsolódni) között. Küzdelmük ugyanakkor mindörökké kiegyensúlyozatlan marad: „Az antropológia elkerülhetetlenül összetalálkozást jelent a Másággal. Mindazonáltal az etnográfiai távolságtartás, amely elválasztja az olvasót az antropológiai szövegektől és magát az antropológust a Máságtól, túlságosan is gyakran merev és időnként mesterségesen eltúlzott. Ez számos esetben ahhoz vezet, hogy a Másikat kizárólag mint primitívet, furcsát és egzotikust látják. Az a szakadék a legfőbb akadály a Másik lényegi megértésének, mely az ismerős »mi« és az egzotikus »ők« között húzódik. Ezen csak úgy lehet túllépni, ha valamilyen formában részt veszünk a másik világában” (Danforth 1987:5-7).

A filmi másságot nemcsak a műfaj jellege adja. Már a forgatási szituáció is, amelyben az egyik kamera-fegyvert szegez a másikra, hogy vallomást csikarjon ki belőle, s ezzel (már ezzel is) eredendő egyenlőtlenséget, sőt nyílt alárendelést hoz létre. „Részt venni” a másik világában csak időlegesen lehet, s aligha van bennszülött, aki ne hinné, hogy lelkének, arculatának, tetteinek elrablója valósággal varázsló-erejű, de mert más hitű és más világból jött, a saját védőszellemek nem okvetlenül biztosíthatják, hogy nem is lehet ártó szándéka. Hiszik, ha elmondjuk, hogy „csupán” hitekre, gyakorlatokra, rítusokra vagyunk kíváncsiak, „csak” ezeket akarjuk filmdobozba zárni... – de ez a bennszülöttek szemszögéből veszélyesebb terület, mint a saját bizonytalanságunk, amely épp a terepen kötelező érvénnyel dolgozik bennünk. Mert úgymond „csak” a kultúráját, „csak” a társas vagy családi életét, hitét, létformáját, munkáját, s még számos más momentumot akarjuk filmre venni és „bedobozolni”... – de ez az ő számára a létező legteljesebb világ, melynek elbirtoklása és beláthatatlan jövője a legteljesebb pusztítással is fenyegethet, nemcsak egyént, de közösséget egyaránt.

A kulturális elemzés (és ebben az értelemben a helyi társadalmak megértése is) a geertzi értelemben vett „jelentések találgatása (vagy annak kellene lennie), a találgatások értékelése és magyarázó következtetések levonása a leghelyesebb találgatásokból”. A leírásnak három jellegzetessége van: *értelmező*, a társadalmi *beszéd folyamatot* követi (azaz megpróbálja kiszabadítani esetleges körülményeiből), illetve tanulmányozható formában *rögzíti*. Az értelmezés és folyamatkövetés, vagyis a megnevezés joga szorosan kapcsolódik a filmi rögzítéshez, s minthogy a végtermék egy „nagybetűs realitás”, amilyen a Dokumentum(film), ezért épp a filmnek az a jellege válik dominánssá, amely a geertzi negyedik funkcióhoz kapcsolódik: hogy *mikroszkopikus* (kis szobában is történhetnek nagy események). Az etnográfia sajátossága, hogy a leírás jellegzetességei a komplexitás-felmutatás során és a „kutatók becsvágya nyomán olyan modellek kifundálásában kapott fontos szerepet, amelyek a kutatások előrehaladását igazolandó, a helyi igazságoktól az általános elképzelések felé lendültek, s ennyiben többet ártottak, mint mindaz, amit a mintanagyságok megszállottjai (a szociológusok), a mérések fanatikusai (a pszichológusok) vagy a csakis aggregátumokban gondolkodó közgazdászok ki tudtak találni ellenük (Geertz 1994:189). De a Dokumentumfilm épp azzal, hogy a mikroszkopikus és nemcsak verbális szférát rögzíti, a szinkron filmidő révén egyszermind meg is akadályozza, hogy a helyi igazságoktól elrugaszkodó és általános elméletek felé módosuljon a beszéd folyamat jelentésének érzékítése. A filmképben nincs „általános”. Még egy tájkép, egy városi tömegben fölvetett utcai nyüzsgés is apró konkrétumok képeiből, emberi léptékű kis történések sorozataiból vagy folyamából áll össze. És épülhet rá, nehezédhet rá később többféle narratíva is, de a társadalmi beszéd folyamat vagy történés folyamat követése képi beszéd módban és képi értelmezésben valósul meg – mikroszkopikusan tehát, valós időben és valósnak tetsző térben.

A dokumentumfilm, akár ha etnográfus, akár ha filmes, „valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. Ezek a struktúrák egyszerre idegenek, szabálytalanok és rejtettek, s neki kell

kitalálnia, hogy először miként ragadja meg, majd hogyan mutassa be őket. S így áll a dolog működésének már a legföldhözragadtabb szintjén, a terepmunka őserdejében is: az adatközlők kikérdezésében, szertartások megfigyelésében, rokonsági kritériumok kiválasztásában, a tulajdonviszonyok kinyomozásában, a háztartások összeírásában..., azaz a kutatási napló megírása során. Az etnográfia művelése arra hasonlít, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy 'létrehozzuk valamilyen olvasatát') – egy idegen, elhomályosító, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli szöveget, ami azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem a megformált viselkedés illékony példáival íródott” (Geertz 1994:177). Az antropológus dilemmáit a filmesre ráerőltetve, vagy személyébe belevetítve számos további következmény jut szerephez. Ezek legfontosabbika, hogy míg az etnográfus (ha görcsösen tudományos akar lenni, akkor ártalmasabban, s ha lírai akar lenni, akkor érintőlegesebben) információkat, híreket, vélekedéseket, álmokat vagy mítoszokat gyűjt, addig a filmes lenyomatokat vesz, látványkeretbe illeszthető mintázatot formál abból, ami sokszor nem kívánkozna kétdimenziós megjelenésformába erőszakolódni. S nem pusztán a történet, hanem épp a *jelentésteli tartalmak* (a képződő mozgások, ritmusok, gesztusok, viselkedésformák, mélyben zajló dinamikák) rögzítését kell vállalnia, mégpedig egy másik nyelv szabályai szerint. Ez a másik nyelv nem azonos a beszélt nyelvekkel, nem okvetlenül egyezik az ikonikus kifejezésformák klasszikus rendszerével, nem is szükségképpen tud megfelelni e narratív rendszereket összhangba hozó programnak – mégis meg kell kísérelnie a társas viselkedéseket és képzeteket ritmusossá hangolni, hogy ennek révén a nézői-értelmezői érzékre hasson. Ez a film nyelve, s ha van a „language” értelmében vett nyelvezet, akkor ez talán az „image” révén fogható össze mint filmnyelvezet, filmbeszéd.

A „filmi sűrű leírás” a Max Weberre visszautaló geertzi kultúrafogalom mentén jó útmutató ehhez, vagy legalábbis jó ürügy a tisztázásra: ha a kulturális antropológia „a jelentés nyomába szegődő értelmező tudomány”, amelynek révén a „kifejtés” a cél, vagyis „a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázata” (Geertz 1994:172), akkor a dokumentumfilmes antropológiai igényű vállalása éppen a *filmi jelentéstulajdonítás* lesz. A film hitele nemcsak (vagy nem szükségképpen) a képek hitelességére épül (hisz képet manipulálni, vagy képet és hangot megfelelően installálni nem lehetetlen), hanem arra, hogy a *képi lenyomat éppúgy étikus*, mint a tudományos fogalmak rendszere, melyeket az értelmező munka során a kutató alkalmaz egyes társadalmi tények leírásához, de a filmfolyamatban ennek az *étikus univerzumnak émikussá kell válnia*. Az átváltozás létrejöhet az alkotó, a filmkészítő révén, s átélhetővé lesz a nézőben magában is. Ennek kézbe tartása, befolyásolása, a hatáselemek arányainak, ritmusának, tónusainak jelentésfolyamattá alakítása pedig az interpretátor, a filmkészítő feladata. A társadalmi ritmus, és ennek stilisztikai-retorikai többese, a *társadalmi stílus* pedig olyan komponensekből épül föl, amelyek mintáit a *viselkedésmódok* adják, ezek filmi megjelenítésében a tipizálás mellett a *szereptulajdonítás* eszköze játszik szerepet, s mindezt keretezi, életszerű kontextusba helyezi a filmidő és a valós idő közötti eltérés, vagyis a *sűrítés* technikája.

Az elméleti, avagy „metodológiai” okfejtés itt nem kíván mélyebb szférákba merülni: mindezt csakis (vagy elsősorban) annak ürügyén jártam körül, hogy a Gulyás-filmek társadalmi viselkedésmintáit vegyem szemügyre, vagyis egy lehetséges kontextusba illeszem a filmbeszéd „gulyási” módját és az ennek nyomán kialakuló szereprendszerek mentális-morális tartalmait.

Régi vita, tengernyi hezitálás veszi körül az antropológiai témaválasztás, a tudományterület „fókuszáltsága” kérdését. Clyde Kluckhohn vállalta a bátorságot, s kimondta (Geertz pedig nem titkolt kajánsággal idézi): „az antropológia egy intellektuális orvvadász-engedély”. Igaz ez annyiban, hogy (talán, talán-talán) „bármire”, bárminek értelmezésére alkalmas lehet. S

ha kutatásról, beilleszkedésről, tapasztalatok regisztrálásáról van szó, akkor a megismert vagy merészen körvonalazott jelenségek értelmezése maga is egyfajta „szövegolvasás”, a kultúra szövetének, szövésmintájának „letapogatása”, amely nemigen nélkülözheti az önértékelést, a (megvallott vagy titkolt) összehasonlítást, az önelfogadtatás krízisét „a terepen”, legyen a „másik oldalán” egy vizilóvadász törzs, egy nagyvárosi drog-diszkrétó vagy egy krisnás közösség. S ha egyáltalán kutatásról van szó, semmilyen mértékben nem nélkülözhető az empátia prioritása, a szerep- és nézőpont-változtatás állandó kísérlete, a megérteni vágyott közösség vagy egyén sajátlagos nézőpontjának belátása és nagybecsülése. Meggyőződésem, hogy mindez: a naplóírástól az interpretációig, a mintaválasztástól a filmes fénytechnikáig, a hangfelvételek minőségétől a film nézőkhöz juttatásának útjaiig a „letapogatásnak” olyan sűrített módját adja, amelyben a kiemelt személyiség, a „főszereplő” vagy a társadalmi környezet arra van ítélve, hogy elébe kínálkozzon más megítéléseknek, nézői értékrendnek, befogadói normáknak. S ez az, amit úgy kívánok értékelni, mint a hangosan kimondott és szcenikusan megjelenített magatartásminták morális rendszerét.

A filmfelvételeket és a filmi kutatást részint megelőzi, részint kíséri, részint követi is egyfajta folyamatos tesztelése az érvényességnek. Ki mit mond(ott), kinek volt „igaza”, ki és miként válaszolt erre, s hogyan változtak ettől a diskurzustól a körülmények, feltétel-együttesek, sorsok. Mindezeket követően a feltárás és a *feed-back*, az önreflexív visszatekintés és a megértés próbája a *közösség reflexiói* alapján is értékelendők. A „megnevezés joga” éppúgy a kutatóé, mint a megismerhető jelenségek esetében a helyi társadalom lakóié. S az, hogy a kérdezők és kérdezettek, megfigyelők és megfigyelték kölcsönösen diskurzussá erősítik a tapasztaltakat, aligha más jellegű, mint egy nyelv vállalása és használata, értése és gyarapítása; egy nyelvezet, amelynek megvan a maga grammatikája, megjelenítő ereje és szimbólumhordozó mélysége. Amit e nyelvi sodrásban a kutató tehet: feltételezi, megkeresi és felmutatja a teoretikusan megnevezhető értéket. Értékeket, amelyek épp a helyi közösség számára azok, s ha ezeket valaki felmutatni képes vagy hajlamos, az a „szokványos”, nem feltűnő, nem karakteres viselkedéssel szemben valami mást tükröz, mellyel szereptudatosan azonosulhat más is, és nem csupán az, aki felmutatja, hanem az is, aki átérzi, elfogadja, értékeli, megtiszteli.

Moral Society

„Ugyancsak külön dimenziót képez a kutatás és a helyi társadalom ‘szubjektív’ illetve ‘objektív’ megközelítésének végnélküli vitája, beleértve a kölcsönös sértésváltásokat ezek értékéről és jelentőségéről – ám mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük, értelmét veszíti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke. Sziklák vagy álmok, helyi vagy globális, ősi vagy modern – mindegyik ebbe a világba tartozik, a kérdés inkább arra vonatkozik, mit jelentenek, mit fejeznek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén” – írja Geertz annak kapcsán, mit és miért kínál az antropológiai megismerés, miként tette egykor és miként teszi mostanság (Geertz, i.m. 177).

Sziklák és álmok lényegében minden dokumentumfilmben vannak, más és más formában. A szereptudatos, karakteres viselkedés pedig részint ezeknek felmutatási eszköze számára nyújt leképezési felületet. A dokumentumfilmek hősformáló funkciója közismert. Érvénytelen közhelyességgel szólva: minden dokumentumfilm valamiképpen azért készül, mert szeretne e felületen értelmezhetővé váló magatartásokból megmutatni valamennyit, amennyi a vélt-képzelt nézők számára üzenetként szolgálhat. A Gulyás-filmek hősei ezen az üzenetkörön belül sajátos karakterjegyeket viselnek: rendszerint heroikus küzdelmet vívnak valamely megnevezhető vagy messze távol lévő főhatalom ellen, s teszik ezt azzal a morális fennsőbbiséggel, amely pedig kifejezetten a magabizó, öntudatos emberek sajátja; teszik

továbbá a morális példamutatás eszközével, egyéni normakövető és normaformáló karakterrel. Ilyen Kallós Zoltán, Medves Alfonz, a Tanítványok „pozitív” hősei, a nagygéci árvíz „túlélői” és esetlen-kelletlen helybenmaradói, az isonzói túlélők, a hortobágyi és a „malenkij robotos” meghurcoltak legkarakteresebb személyiségei, vagy Gyula számos (nem Jánossal közös) „magánfilmjének” szereplői is. Számomra sokkal inkább az az eldöntendő, milyen arányban vannak jelen e filmekben azok a magatartásminták, amelyek a nyilvános beszédet, a kikiabált igazságtalanságot, a fennhangon megfogalmazott tiltakozást hordozzák, s milyen hangütés jellemzi a „csendes” hősokeket. (Nem kívánok persze filmstatisztikát készíteni, inkább az izgat, mikor és miért épp ilyenek vagy amolyanok ezek a hősokek... – ennek pontos definiálásához filmenkénti elemzésre lenne szükség, melyre itt és most nem vállalkozhatok). Összességében, a Gulyás-filmek alaptónusában és folyamában persze nem gondolom mereven elválaszthatónak a szereplők karakterét és morális mintázatát, a magatartások és értékrendszerek hangos megfogalmazását, meg azt a tartalmat, amelyet utóbb nem kell belemagyarázni a filmbe, hanem csupán a nézői interpretációs közegben kell elhelyezni. Sőt, úgy vélem, hogy megannyi Gulyás-(fő)szereplőt épp az jellemez, hogy nem kívánt (volna) politikai értéktartalmak szócsöve lenni, nem akart tudatos küzdővé válni, nem ragadott zászlót – csupáncsak felmutatta önmagát, kinyilvánította erkölcsi ítéletét, hangot adott ellenvéleményének, vagy egyszerűen ellenállt annak az iszapos sodrásnak, amely valamiféle morális posványra ragadta volna tova. Ezek a magatartásminták nem a primér értelemben vett politikai érdekhorizonton jelennek meg, nem a pártos hovátartozás szükségképpen kifejezői. Sőt, egyes esetekben épp a pártosság az ellenállás oka: a politikai eszélyességgel szemben ad morális tartást egy iskola vezetése és a szokimondás vállalása a penészleki történetben, egy „igazodó” iskolaigazgatóval szembeni fenntartások a szentlőrinci pedagógiai kísérletben, a gazdasági ésszerűség és a polgárparaszti öntudat alakjában a domaházi esetben, vagy a kulturális értéktartalmak átmentéseként a Balladák filmjében...

Geertz úgy mondja: „mihelyt a kultúrát és magát az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük, értelmét veszíti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár e kettő keveréke...” – s a Gulyás-filmekben épp ez, a kultúrának az ember viselkedésében megnyilvánuló volta ad hangsúlyt a szimbolikus cselekvéseknek, a mintába rendezett magatartásoknak, lelki és tudati szerkezeteknek, mentális megnyilatkozásoknak. E tanulmány „komponálgatása” közben elgondolkodtam azon, miféle belső arány nyilatkozik meg a Gulyás-filmekben a (legprimérből olvasatban) fenntartások nélkül is elfogadhatóan pozitív emberhősokek, és ellenoldalon az „ördögiek”, a gyűlölnivalók, a lesajnálhatók, a szárnalmasak körét tekintve. Facsarni kell az emlékezetemet, hogy „valóságot” a manipulációk láncolatában felfogó, egyedi mivoltukban ocsmányul megjelenő személyiségek helyet kaptak-e ezekben a filmekben? Az életesen nyers élethelyzetekben számos olyan alak mutatkozik meg – Medve Alfonz ügyvédje például, vagy a domaházi téesz megyei („hovatovábbiakban”) elvtársa, az ohatpusztakocsi táborban egykor kápóként szolgáló vallási megszállott, vagy a *Tanítványok* Pipinje –, akik első vagy második nézői pillanattól kezdve őszintén utálhatók; de Gyula alighanem legalapvetőbb üzenete számomra az, hogy még ezen undormányos figuráknak is megvannak vagy lehetnek okaik a szolgálai vagy hatalmi morál követésében vállalt szerepük mögött. Gyula egyszerűen nem tud elfogultan szeretni vagy elfogultan utálni, s ennyiben riasztóan nem játékfilmes vagy áldokumentumfilmes a rendezői attitűdje. Nem szól egy szót sem a megérthetők megértése, a megítélhetők megítélése, a szerethetők ölelése fontosságáról – de a szereplők maguk vallanak erről kellő hitellel. S bárha jól tudom, hogy a nyolcvanas évek eleje-közepére, amikor részese lehettem a terepmunkáknak, forgatásoknak, vágási és összeállítási munkáknak, nem tipikusan az a korszak volt, amikor a mumusok őszintén megnyilatkoztak volna a maguk pokoli világáról (ezenfelül a gulyási életműnek ez kb. egyhatoda volt csupán!), de merészelném megfogalmazni azt az ellenvéleményt, hogy igazán hiányzik egyszer olyasvalaki „filmhősoke”

avatása”, aki a maga ténylegesen mocskos lény mivoltában is éppoly tiszta példázatul szolgálhat, ahogyan az „életesen nyers” valóságok gulyási képleteiben a megérthető-megkedvelhető magatartásminták jelen vannak. Mint társadalomkutató azt is sejtem, tapasztalom, hogy ezek az emberek jórészt tartanak a nyilvánosságtól, s ha nem veszik észre, mitől kellene tartaniok, akkor politikai pojáca mivoltukban olyan „bátorsággal” képesek vállalni az álságok és hazugságok nyílt értékrendjét, hogy annak filmre vétele nem könnyű feladat (sőt: ugyanez a képlet a társadalomkutatások, szociológiai leírások könyvtárnyi szakirodalmából is jórészt hiányzik...!).

Amiért mindezt ekként sorolom elő, az nem más, mint az a felfogásmód vagy értékképzet, hogy Gulyás Gyula kutatói, filmes, oktatói, vagy épp magánemberi mélyrétegében úgy kap helyet az erkölcsi értékrend, úgy fogalmazódik ez filmekbe, e filmes életműbe, hogy ehhez nem a híradós, áldokumentumfilm vagy hamisdokumentumfilm attitűd ad keretet, hanem a Benne megérlelődött kulturális magatartásminta, értékrend és normarendszer. Ezt a kulturális magatartást nem motiválja a „Fekete Doboz”-os leleplezői vehemencia, nem csalja meg a képhűség és szövegvalóság elemeitől eltekinteni képes narratív sikerképesség hírtelevíziós beállítottsága, de még csak a lassú és aprólékos leírásban művészi finomságokat is kínáló néprajzi filmes magatartás sem. A halk, megértő, megértést interpretáló filmszöveg jellemzi, felhők és sziklák, égbolt egy homokszemcsében, s a lehetetlenségek messzi túlsópartja... Fontosnak gondolom, hogy az antropológia – és ezért az antropológiai film is – gyakorta nem rövidre zárt válaszokat akar adni, hanem kérdéseket feltenni, emellett sok más filmes műfajhoz arányítva is jelen kell legyen benne az énikus látásmód – vagyis a kutatói jelenlét központi kérdés marad, felhők és sziklák, sorsok és megmutatkozások esetében is. Gulyás Gyula e megmutatkozások felmutatója – s kívánom, adja az ég, hogy ez a beszédmódja az idői lehetetlenségek messzi túlsópartjára elhangozzon...

Irodalom

Bacsó Béla (szerk.) *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.

Boglár Lajos 1995 Szimbolizáció és akkulturáció. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk. *Jelbeszéd az életünk*. Osiris, Budapest, 389-394.

Borsányi László 1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia*, 99(1) :53-82.

Cohen, Abner 1983 A szimbolikus cselekvés és az én struktúrája. In: Hoppál Mihály – Niedermüller Péter szerk. *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 69-76.

Danforth, Loring 1982 *The Death Rituals of Rural Greece*. New Jersey, 5-7.

Füredi Zoltán – Gergely István – Komlósi Orsolya szerk. 2002 *Dialéktus Fesztivál. Filmkatalógus és vizuális antropológiai írások*. Palantír Film, Budapest.

A. Gergely András 1989 A gesztus művészete egy elaknásított területen. (A Gulyás-testvérek láger-filmjéről). In: *Törvénytétel nélkül...* Láng Kiadó, Budapest, 146-153.

A. Gergely András 1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Scientia Humana sorozat, MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest.

Geertz, Clifford 1995 A tények után. *Magyar Lettre International*, 18: 26-29.

Geertz, Clifford 1994 *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 352-368.

- Imdahl, Max 1993 Gondolatok a kép identitásáról. In: Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.
- Kibédi Varga Áron 1993 Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. In: Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 112-140.
- Merleau-Ponty, Maurice 1993. A látható és a láthatatlan. In: Bacsó Béla szerk. *Kép – Képiség*. Athenaeum, 4., T-Twins Kiadó, Budapest, 27-42.
- Piróth István 1998 *Bevezetés az antropológiai informatika alapjaiba*. Szigorlati dolgozat, ELTE, Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest.
- Piróth István 1992 *Egy néprajzi-antropológiai terepmunka általános bemutatása*. Kézirat, ELTE, Budapest.
- Sumner, William Graham 1978 Kollektív viselkedési módok (I. fejezet), A viselkedési normák jellemző vonásai (II. fejezet). In: *Népszokások*. Gondolat, Budapest, 123-182, 211-224.
- Thomka Beáta 1998. Képi időszerkezetek. In: Thomka Beáta szerk. *Narratívák 1. Képleírás, képi elbeszélés*. Kijárat Kiadó, Pécs, 7-17.

Azért a kép az úr...

Hatvanéves lett Gulyás János

Távoli alakot látsz, s közletről szól egy hang, belterjesen, mintha melletted állna... Vagy egy nő beszél, s férfit követ a kép. Esetleg egy miliót, atmoszférát, képi harmóniát perget a vászonra a vetítő, s közben mintha egy történetbe kapcsolódnánk be...

Disszonancia? Vágáshiba? Tekercs-csere a moziban...?

Korántsem. Csak János beszél, a maga hangján. Gulyás János, a képeivel, a lassú svenekkel, a rávezető ritmussal. Textusok egy kontextusban. És mindig, amikor csak lehet, összefüggések, lendületek, ívek, ritmika. Képfolyam. Mintha folyó kanyarulata, csillanó felszíne lenne, s láttán nem kell azon valóban elgondolkodnod, hogy valahol ered, valamerre tart, s valamibe torkollik. Természetes, hogy így van, hogy ez van. Nem igényel értelmezést, nem kell a magyarázat mankója hozzá. Így van jól, mert a dolgok így működnek...

Ugyanez egy mobil-szobornál, s hasonlóképp egy „hatker” roma életútnál. Valahol számomra a képírás művészete ebből, ezekből, ezek folyamából és kiterjedéseiből áll.

Mert hát János képművész. Még akkor is, ha mint minden zongorista a pálya csúcsán, nekimerészkedik karmesterkedni, s az vagy jól áll neki, vagy pózos lesz tőle.

János képfolyama nekem nagy tanulság volt. Nem születtem képmesternek, tanulni vágytam csupán, amit erről tudni lehet. Magyarázgatni keveset hallottam, s ha mégis, akkor meg is lepott rendszerint, milyen árnyalt plasztikussággal, ugyanakkor mégis rendszerszerűen építkező, de folyamatosan ezernyi külső körülménytől függő mindaz, amit megfogalmaz, amit kamera-tollal följegyez. A képírás iskolája ugyanakkor sosem tankönyv-szárazságú. Ahogy nem mondta, de csinálta, ahogy a muszter vagy a vágott film tükrözte, abban cizelláltabban volt benne mindaz, amit erről tudni érdemes, mintha kamera-iskolába komponálta volna.

Nem lettem képművész (végülis), de megtanultam megbecsülni a megkomponált valóságot. A természetes „keretei” közt kibontakozó, sűrű, jelentéseket hordozó *képjelentést*. Ahogyan egy merített papíron egy XVI. századi szöveg, vagy miként egy oltárképen a szárnyak, melyek „húzzák” is, szorítva keretezik is a történetet, meg amiként egy zenei kompozícióban a ritmus kerete, a ritmusok összessége stílussá áll össze, ugyanúgy jeleníti meg választott jelentésterét a képek sora, mozgások dinamikája, s maga a filmelbeszélés egésze.

Hálás is vagyok ezért, meg sajnálom is „kimaradásomat” ezekről az „órákról”... – mint valamely „sutyerák” nebuló, aki midőn felnötté érik, már be meri vallani, hogy végzetesen kihagyott valamit, aminek birtokában máshol tartana, mást és másoknak mondana el...

A képfolyam láttán, a képsorok hullámzásában fel-feltűnő jelentéstartalomban ugyanakkor érzem, látom, értékelni próbálom a képírás elemi, s nagy merészen még úgy is mondanám: emelkedettebb jelentéstartalmait. Sok százezer képre emlékszem, a vágott filmek egészének belső ritmikájára vagy aszimmetrikus montázsaira is, lassú jelentésfolyammá komponálódásukra és időnkénti aritmikus szétesésükre is. Vágószoba, filmkigyók Galapagos-szigete, reménytelen küzdelem a laokóni feladattal, hogy ebből valami jelentéses egész lesz... Hány meg hány film „szöveg” alakult így formába az öt év alatt, míg láb alatt voltam a Gulyás-műhelyben...! Hány és hány verzió, képtelen képsor-kísérlet, képes varázslat...

Miért is, hogy a képekre inkább emlékezünk, mint a pontos szövegre? Szövegekkel és szövegekből „élek” az elmúlt két évtized óta is, s már végtelen szöveg-tengerek hajósaként is

inkább vagyok képes a szememben őrzött „GULYÁSJÁNOSKÉPEK” egy-egy fotójára, kimerevedett kompozíciójára emlékezni, mint a tényleges film-szöveg-foszlányokra.

A képből, fényvel és formával elbeszélte történetek-jelentések ugyanakkor feszélyezően egyirányba masíroznak... Miként sokaknak nehezebbre esik nem mulatni azon, ha egy vágóasztalon visszafelé hajtott film vizuális alakzatait látják, szinte zavaróan hat az is, hogy a fekvő képekben látás képességére eddük magunkat. Álló fotó, teljesalakos kompozícióban mozgó alak „fizimiskája” éppoly nem-filmi tünemény, mint a blank-sötétre komponált filmbetétek kísérleti játéka. Vagyis, fotóban elbeszélve, mozgófotóban gondolkodva, s magának a mozgásnak, kiemelésnek, megszemélyesítésnek vagy megszólalásnak funkciót tulajdonító, vagy leképező hatásnak egész hőmpölygése szinte öntörvényű létre ébred egy kamera kompendiumán belül..., majd a vágóasztalon, vásznon is. Ha ennek a vizuális narratívának emlék-műhelyét sikerül földéznem, akkor a látott-vágott-vetített-értelmezett filmek képvilági sokaságából nemcsak az rémlik föl, hogy ezt mind-mind meg kellett komponálnia „valakinek”, hanem az a keserűség is, amely a dokumentumfilmmezők alapvető bánata, (s utólag már kár lenne tagadni is: a Gulyás-testvérek állandó műhelyvita-témája is volt), nevezetesen a kép vagy hang prioritásának küzdelme. Amit János képre komponált, aminek íve volt, tartott valahonnan valahová, áthaladt ezen-azon, hogy céljára közelítsen, vagy totálból egy arc barázdáira, egy szem tükrére vezesse „rá” a nézőt, azt a szövegre vágáskor mind szétszabták – ha csak időlegesen is. De a montázs-kísérlet közben mindegyre fogyott a vágáspontok egzaktusa, s úszott el kép vagy hang a ráfutás okán, gyarapodott a töltelékanyag, mállott szét a filmidő... Ahogy a felvétel pillanatában maga a szituatív gondolat képi keretet kapott, s ahogy ez később rákapcsolódott magára a filmi dialógra, textusra, mondanivalóra, majd a vágókések szabták mindegyre rövidebbre, azzal veszni látszott maga a megépítettség, az íveltség, a kontextus. Aláhúzott textussal maga az éltető közeg lett ösztövérebb... – s méltatlan közegbe került néha az üzenet tartalma... Egy része olykor visszajött a végső összeállításakor, de a munkapéldányok sokaságában bizonytalán akadt tengernyi olyan snitt is, amely utóbb veszendőbe ment, mert már nem került elő utólag, lévén teljessége már hiányos volt a korábbi átszabászat technikai következményétől...

A mindig csak egyre sűrűbb, ezért folytonosan szűkülő filmidő, amint a hang életessége vált kapcsolódó felületté, mellőzöttté tette a képi ritmust, a vágások tempóját, az egész filmfolyam harmóniáját... A képbeszédmód lepisszegve, sarokba állítva szolgálja a „mozit” magát. János folytonos heroizmusa, szinte „vakon” tisztánlátó szándéka talán így érett meg külön életút-folytatásra. S még azt sem merném állítani, hogy nem igazságosan...

Mindenesetre új korszakként... Ám közelebb a hatvanhoz, mint a mozi-életút saját amatőr-filmes kezdeteihez...

„Besorolások”

Miként e számunk (*Anthropolis*, 2004/1.) egyik jeles írásában, G. W. Stocking tudománytörténeti tanulmányában azt némi pikirtséggel említi, a százötven évvel ezelőtti antropológia úgy jelenik meg a kor tudósai és közvéleménye előtt, mint a zoológia alá besorolt tudásterület. Más és pontosabb diszciplína-definícióval mi sem büszkélkedhetünk, ha azt tekintjük, hogy miként van jelen a magyar tudományos (akadémiai, oktatási-kulturális, egyetemi-főiskolai) szférában ez a felfogásmód és kutatási vagy interpretációs törekvés. Ugyanezért aligha lehet csodálkoznunk azon, hogy bár diszciplináris helye korántsem meghatározott, mégis elegánsan dúsítja immár könyvespolcainkat az utóbbi időkben az a több tucat kiadvány, amely a könyvajánló vagy könyvkereső mezőkben „antropológia” vagy „etnológia” címszóként szerepel.

Mindezért (s ez akár felkiáltójeles mondat is lehetne itt!) az utóbbi évek hallatlan intenzitású nyitása, az antropológia mint oktatási tartalom sokszorozódó megjelenése szinte valamennyi egyetemünkön és főiskolánkon, immár korántsem tesz halogathatóvá, hogy a könyvtári leíró katalógusok módosított tárgyszójegyzéke nyomán a magyar tudományos akadémikusság is szembenézzen a kulturális antropológia kihívásaival, intézményeinek és szakmai fórumainak, ágazatainak és publikációs repertoárjának tényével. Ezúttal azonban ahelyett, hogy e kevésbé rugalmas tudományos őrtoronny öszideji magányát zordan zavarni próbálnám akár csak a L’Harmattan kiadó által közrebocsátott kötetek szemlélésével, vagy előteném az *Anthropolis* lapjait a debreceni Csokonai Kiadó és a Miskolci Egyetem antropológiai sorozatának recenzióival, az *Antropos* (Biczó Gábor szerkesztette) sokasodó köteteivel, inkább egy terepbejárásra invitálom az olvasót. Arra vetemedem alább, hogy olyan köteteket veszek kézbe, amelyek nem oly kikezdhetséges evidenciával antropológiaiak, viszont annál több belátásra és toleranciára ítélnék bennünket, amennyiben olvasóikká válnánk. Ez a „mintha-antropológia” (ha nem is tisztán zoológia, ám) olyan ismeretlen vizekre vezet, amelyeken éppen a köztesség, az alakulás, a valamiből valamivé átváltozás kínálja a kalandot. Másképpen szólva: a hiányzó antropológiai jelen helyett a jövőt körvonalazza...

Attól, hogy a kulturális antropológia korai korszakának legkihívóbb problematikájára, az íróasztal mellől végre-valahára kimozdulni hajlamos kutató életteli találkozására és terepkutatási élményére utal, szinte első helyre tolakszik az MTA Kisebbségkutató Intézetének vaskos kötete, a *Tér és terep*. A tavalyi keménykötésű kiadványhoz (a sorozat nyitó kötetéhez) hasonló módon, idén is Kovács Nóra és Szarka László gondozásában köszön ránk a kiadós terjedelmű, keményborítós mű, alcímében a „*Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.*” megkülönböztetéssel. Tavaly egy igencsak lelkes recenzióval értékeltém a válogatást több nyilvános fórumon is, így hát feszengető kíváncsisággal szimatoltam bele az idej négyésfélszáz oldalba. Az első mustra meggyőzőtt: ha lehet ilyen terjedelemben minden évben valami meglepő, üdítő tudományosságú válogatásra lelni, hát ez most finom ívben fölülzárnyalja a tavalyit...!

No de mit csudálkozhat, örömködhet az ember huszonegy minoritáskutatási tanulmányban?! Szívesen kétkednék magam is, de itt írásonként új kontextus kínálkozik, s mindenféle generálszószerű kultúraközi írást találunk a könyvben, hűsz szerzői aktivitásból egybetársítva. Mi tagadás, a szerzőket (lényegében kivétel nélkül) ismerem, sőt ők is ismernek, ami fölöttébb kínossá varázsolja a munkák minősítésének vállalását. Értékelni vagy nyomatékokat méricskélni (mindenféle összemérési és viszonyítási alap nélkül) értelmetlen attrakció – ehelyett talán föl kellene építenem és érzékenyen okadatolnom is illene egy értékrendet, melyben egyesek gondolatai „emelkedettebbek” vagy magvasabbak, mint másokéi, egyik-másik írás bölcsőbb vagy elmésebb, mint a többi, stb. – ám nem vagyok

osztályfőnök, még kevésbé főügyész, így legfőleg csak relatív minőségeket áll módomban felmutatni. Vizslatom ezért talán inkább az olvasók oldaláról, akiknek az öngazoló intézményi működékényszer mellett (vagy helyett) mégiscsak szólnának ezek a műegészek... Igen, ám „az antropológia hajlama, hogy kétségbe vonja az ortodox interpretációt” (lásd erről jelen számunkban Johan Pottier írását) talán még sokáig megszenvedi majd azt a termékeny bizonytalanságot, amelyet „önmaga minduntalan megkérdőjelezésére fordított. S ha mellette (vagy olykor ellene) egy sor tudományterület is öndefiníciós nyugókkal küzd, akkor az összeredmény korántsem bizonyosan meggyőző hatású, hanem épp a nem-definiált tudástartományok labilis élményét adja.

Ez persze nem lenne baj, ha mint olvasó, kutató, kérdező/válaszadó ember ebben meg is nyugszom immár... Ám a kötet írásai – épp a társadalmi tér és földrajzi terep, avagy földrajzi tér és társadalmi terep asszociatív mezőjében – kiváltképpen elgondolkodtatnak: hiszen itt a hazai kisebbségkutatás egy újdontúj akadémiai műhelye mutatkozik meg, mely kutatói körnek több mint fele kulturális antropológus iskolázottságú, másik fele meg történész, filosz, szociológus, nyelvész, jogász, s miegyéb. Ha tehát az antropológia valahol köztes területen honol a vallástudomány, mikrotörténetírás, szociálpszichológia, kommunikációelmélet, szimbolikus imterpretációk és etnopolitikák között, akkor éppen a demográfiai, társadalomföldrajzi, migrációelméleti, kisebbségjogi „tényanyag” lehetne háttére vagy bázisa a narratív összevetéseknek. Ez azonban nem így van – az antropológia „puha társadalomtudomány” jellege éppoly folyékony itt, mint a kisebbségtudomány módszertana, s így együtt is csak kezdeményei valaminek, aminek még keresztelőjén sem voltunk jelen, hát még erős és harcoss diszciplínává érésének ünnepén...

Mármost ha kisebbségi vagyok, máshogyan olvasok, mint ha magam is kisebbségkutató vagy antropológus vagyok. A kisebbségkutatási módszertan ugyanis nemcsak egyféle, „szabványosított” formában van, hanem számtalan stílusban megjelenik, mégpedig épp az egyes kutatási helyszínek, célok, eljárásmodok, látványosságok és kíváncsiságok mentén. A kötet e téren „öszvér-jellegű”, belepakoltak mindent, aminek az évközi kutatási eredmények összegzése lenne a feladata. De ha az antropológiai és kisebbségkutatási pályák egymással rokonságban is állnak azon az alapon, hogy élő társadalmi közegben, kutatási tapasztalat alapján, empirikus tudást közvetítenek egy erre fogékony társadalmi közeg számára, akkor is disszonánsan hat itt például Tabajdi Csaba jelentése az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének a romák jogi helyzetéről szóló adattári forrásaként, mert semmilyen kiterjedésében nem vethető össze a kollektív emlékezetéről szóló eszmefuttatással, (Blénesi Éva etnikai síkok mentén gondolkodó elméleti írásával), ahogyan Vékás János 2002. évi magyarországi és határon túli eseményekről szóló krónikája, vagy Szarka László 2001. évi népszámlálási adatokból kielemezett kisebbségi identitásvállalási trendjei sem lehetnek ugyanazzal a kutatói mércével mérhetők, mint az etnikus tradíciót és szimbolikus önmegjelenítést egy szlovákiai német közösségben megfigyelő kutatás összegző áttekintése Ilyés Zoltán kihívóan invenciózus írásában, vagy Hajnal Virág érzékeny tudásmembránjának rezgésében.

A három nagyobb tanulmányfüzér szembetűnően elválík a kötetben, de együtt azért megfér az évkönyv-jelleg határain belül: *kutatási tereptanulmányok* és térátélési változásfolyamatok ritmusképletei olvashatók az elsőben (pl. Hajnal Virág, Papp Richárd, Kovács Nóra, Nyíri Pál, Fejős Zoltán, Vajda Imre és Prónai Csaba írásai); azután *nemzetiségi* népszámlálási és kisebbségi csoportszerveződési folyamatok, trendek adatbázisaira *reflektáló írások* sorjázna (Bindorffer Györgyi, Szabó Orsolya, Kozma István, Kállai Ernő, Szarka László, Tóth Ágnes, Vékás János munkái, ezek teszik ki a kötet közel felét); végül az *adattári közlés* értékű záró fejezetben Tabajdi Csaba és Vékás János dolgozatai találhatók.

Utóbbiakra mintha másodsor térnek ki... Nem ok nélkül: a kisebbségtudomány a jelzett kategorizálhatatlanság mellett is kétféle formában reprezentálja magát – ide értve a történeti forrásanyag-feldolgozások elnagyolt beilleszthetőségét és a kutatás nélküli elméleti interpretáció zanzásított megjelenítését –, mégpedig: adatközlés és esszéjellegű helyzetfeltárás egyensúlya alkotja a szakirodalom java többségét, olykor-olykor változó arányokkal, de idővel mindig kikristályosodó mértékben. Saját olvasószemüvegem fölöttébb etnokulturális színezettségű, ezért is szívesebben engedem át a megélt élethelyzetekről hírt adó, tónusos rítusokat ismertető, árnyalt interperszonális közelítésekben avatott és érintett tollal lényeges impressziókat földidéző tereptanulmányokat (amilyenek Papp Richárd, Hajnal Virág, Ilyés Zoltán, Kovács Nóra, Bakó Boglárka, Vajda Imre és Prónai Csaba írásai), mintsem a többdimenziós-színes-szélesvásznú adatsorokat látványosan fölvonultató felméréseket (pl. Kállai Ernő, Kovács András, Vékás János, Kozma István, Tabajdi Csaba dolgozatát), mert az utóbbiakból valamiért hiányzik nekem az ember, a kisebbségi, a kicsi, a szenvedő, az átélő, az érintett személyiség – s hiányzik elemi értelemben is a személyesség. Hiányzom tehát én is, mint kisebbségi olvasó, akiről, (akiért? akinek?) részben ez a társ-szaktudomány is szólni akarna..., s talán mint kutató is, akinek ha kérdései vannak, azok nemcsak a kisebbségiség oldaláról, hanem az „antropos” oldaláról is fontosak nekem. Dacára ennek a hiányérzetnek, azért a két „élménytartomány” között, adat és jelentés dimenziói körében még vitathatatlanul létezik e tudományterület nyelvészociológián, kisebbségdemográfián, minoritásföldrajzon, etnostatistikán és narratív histórián edzett feltárási módja is, amely voltaképp a legkonvencionálisabb interpretációja a kisebbségek léthelyzetének (itt most ebből a köztes, interdiszciplináris tudástartományból több írás is szerepel Tóth Ágnes, Szabó Orsolya, Szarka László, Mandel Kinga, Vizi Balázs, Bindorffer Györgyi tollából). A köztesség szférája ez, köztes megfogalmazásban... – talányos átmenetiség a tudások domborzatán, gondolatfolyamok partjai közt...

Van persze ez elnagyolt besorolásba csak erőszakkal illeszthető több más megközelítésmód is, melyek nem a kisebbség hangján (émikusan, az érdekelt közösség saját szótárával és hangoltságával) szólnak, ugyanakkor oly izgalmas témákat taglalnak, vagy akképpen érvelnek, hogy ez áthatja az adatsorok vagy „tényszámok” szféráját – ilyen Fejős Zoltán város-ritmus-tanulmánya, Blénesi Éva „ébredő történelem”-felfogása, a Vajda-Prónai páros gömöri roma terepszemle-beszámolója, Bakó Boglárka életrajzi módszerről szóló fejtegetése, vagy Nyíri Pál kínai migrációs írása, s mellettük a szerkesztők egyike, Kovács Nóra argentinai magyar esettanulmánya. De például (ha a kisebbségtudomány szélesebb határvidékét vizslatjuk) már „anyagában” is szárazkás, élménymentességet szinte kimondatlanul is garantáló írás Vizi Balázs európa-tanácsi roma ajánlás-jegyzéke, Mandel Kinga román felsőoktatás-politikai kritikai esszéje, Bindorffer Györgyi baranyai német nyelvi-integrációs tükörképe, vagy Szabó Orsolya szlovák, és Szarka László délszláv etnoregionális körképe – amelyek (több más írás mellett) a hazai és határon túli kisebbségváltozási trendeket taglalják. Kozma István a magyarországi mikrokisebbségekről közöl új tónusú (maguk a kisebbségek felől nézve talán merészen kategorikusnak tetsző) áttekintést, Kovács András pedig az elmúlt másfél évtized bevándorláspolitikai fővonalait rajzolja föl. Utóbbiak nyilván olyan témakörök, amelyekben az involváltság, beavatottság akár „etnocentrikus elfogultság” vádját is képezhetné, ezért hát mint témák alapvetően távolságtartásra hangoltak... A kétfajta tónus különbsége nem a vállalás komolyságában ragadható meg (bár terepen kutatni kissé más szintű vállalás, mint néhány forrásközlést egymásra vetíteni egy akadémiai irodában...!), hanem a földolgozás kifutását, hatását, „horizontját” tekintve, de aligha van meg egyik a másik nélkül, s e tudásterület mindkettő nélkül...

Nem törekszem kényszeredett besorolásokra...! – szabadkoztam fönntebb. Viszont a kötet lassú átlapozásos ismertetése közben mégis belém ivódik az értelmezés-árnyalatok és átélés-

orientációk megkülönböztetésének nyomán kínálkozó stiláris másság, amelyet például Ilyés Zoltán szimbolikus köztességeket felmutató mecenzéfi írása, illetve Hajnal Virág és Papp Richárd vajdasági-szerémségi terepmunkája e közösségtanulmányok finomszerkezetében megjelenít. Mindhárman kulturális antropológusok, ki-ki még a földrajz, a nyelvészet vagy a történettudomány mikrotársadalmi orientációja felől is kiegészíti kisebbségi kíváncsiságát, s adja személyes tónusát a kutatási „adatanyaghoz”. S bár e kötet szerzőinek közel fele kulturális antropológus, ez nem zárja őket egyetlen interpretációs módszertanba, hanem épp az értelmezések árnyalatait dicsérő interdiszciplináris tudásterület szofisztikált megközelítésmódjait tudja kellően illusztrálni, mintegy „visszahitelesítve” az adatot, ténytet, mondanivalót, jelentést és hatást. Nem lehet ugyanakkor elhallgatni, hogy a kisebbség-problematika demográfiai-statisztikai-népességföldrajzi kezelésmódja ma még sokszor alig van köszönőviszonyban az antropológiai terepmunkák ihlette reprezentációkkal – talán majd évek múltán e két terület összébb simul, társult viszonyba lép, s kevesebb ürügyet kínál a fejbekölöntó kritikára...

Ezzel együtt a kisebbségkutatási könyvpiacra (jelentésben és hatásban, árnyalt összképben és lokális tereptapasztalatban) éppenséggel nincs szükség. Másként szólva, napra nap jelennek meg olyan kiadványok, melyekre nemcsak az érintett vagy megszólaló kisebbségi közösségeknek van szüksége, hanem a társadalmi környezetüknek, politikai intézményrendszerünknek, egész közfelfogásunknak éppúgy. Ezek a kiadványok (értve itt folyóiratokat, helyismereti monográfiákat, osztogatnivaló „szóróanyagot”, vagyis a megmutatkozás legkülönbözőbb alakzatait) nemegyszer meglepő, kutatások szempontjait is pontosító, teljesebb látványegészhöz is érdemben hozzájáruló tartalmúak vagy szándékúak, vagyis várható-vélhető olvasóközösségük éppen az a lokális világ, amelyről szólnak, vagy az az etnokulturális milió, amelyben helyüket-szerepüket keresik. Sokkal ritkább ugyanakkor az a tudományos igényességgel megmutatkozó, alkalmasint összehasonlító elemzésre is módot kínáló, vagy szélesebb horizontot is átfogó forrásmű, amely vállaltan interetnikus, interkulturális és tudományközi belátásokat, érzékeny felismeréseket tesz lehetővé. A szakkérdések iránt érdeklődő ugyanakkor tudhatja, hogy annyi a tudományos homálybogyozás mennyisége, annyi a megszólalni próbáló kisebbség, s annyi a tájegységek, saját belterjes világok reprezentálására vállalkozó szakértelmiségi is, hogy szinte már ennek a homályoszlító folyamatnak egyik „sürgösségi ellátást biztosító” intézménye lett az MTA Kisebbségkutató Intézete, amely az akadémiai szintre emelkedett minoritáskutatásoknak nemcsak központja, hanem az antropológia akademizálásának is gerjesztője, támogatója, tesztelője ugyanakkor. Az MTA Társadalomkutató központja, (amely lazán átkarolja féltucatnyi intézmény működését, hébe-hóba kooperációját is), évek óta gyámolítója annak a Műhelytanulmányok-sorozatnak, amelyben a tudomány templomában alkalmanként összenyalábolható ágazati tudás megmutatkozik vékonyabb tájékoztatók, vagy éppen (s főleg gyakrabban is) vaskosabb kötetek formájában. A hazai társadalomkutatások akadémiai központja volt megjelenítési fóruma annak a konferencia-előadásokat tartalmazó kötetnek is, amely tematikus körébe a Kárpát-medencei népcsoport-sokszínűséget emelte. Interetnikus kutatásokról, helyi és tájegységi közösségek, kollektív identitások leképezéséről van itt szó, melyek *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében* címen jelentek meg Bakó Boglárka szerkesztésében és koordinálásában. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003). Pro forma ez egy 2000 márciusában indult akadémiai program tematikus kutatásainak eredményeit összegző konferencia anyaga, melyet (némi költségvetési és kiadási nehézségek nyomán) tavaly jelentetett meg a Kisebbségkutató. Az öt kutatási régió (Erdély, Vajdaság, Burgenland, Felvidék, Kárpátalja) együttélési viszonyait persze nem lehet még egy közel négyszáz oldalas kiadványban sem feldolgozni, de annyit föltétlenül érdemes elismerni, hogy számtalan rész kérdésben megvilágosító eredményeket tükröz a kötet. Persze azok számára, akik nem élnek ezekben a közegekben, nem részesei vagy

aktív tagjai a helyi társadalmaknak, nem okvetlenül tartalmaz e kiadvány általánosításra alkalmas téziseket, de ez (szerencsére) nem is volt szándéka.

Mit tartalmaz akkor, s kiktől?

Némiképp távolságtartó véleményt formálva: azoktól közöl kutatási terepmunkára épülő tanulmányokat, akik ezeket a lokális világokat a legközelebről ismerik. Kutatóktól, amik már régen elindultak egy helyi világ részletesebb áttekintése irányába, megpályáztak ezzel egy kutatási támogatást, megkapták azt, folytatták feltáró működésüket, s most tálalják tapasztalataikat. Azokban a helyi társadalmakban, amelyekről hírt hoznak, alighanem ők a legjáratosabbak, olykor személyes kötődésük sem véletlen, kutatási motivációjuk is „etnocentrikus” háttérrel bír. Nem abban az „elfogult” vagy „elvakult” értelemben, ahogyan a helyiséget oly sokszor provinciálissá tévő, értékőrző, de tudományos horizontot csak a falusi templomtorony magasságáig áttekintő felszisszenések azt sokszor tükrözik. Hanem épp az interetnikus közelítéshez szükséges rálátás, beavatottság, érvényesség és tudományos átbeszélés igényével, továbbá azzal a kitekintéssel kiegészítve, amely a lokalitás és a globalizációs folyamatok hullámszásában gazdag nemzetközi szakirodalmat vehet figyelembe. Mi több, lévén szó nem kis részben határainkon kívül élő kutatókról, rendelkezésükre áll ezenfelül a helyi (kárpataljai, felvidéki, örvidéki, vajdasági, erdélyi) kutatók és források egy része, az ott készült elemzések ismeretanyaga is, melyeket a teoretikus kutatáselméleti és módszertani szcientárium összehasonlításra alkalmas háttérhez mérhetnek. S ha pusztán a tartalomjegyzék alapján tekintjük át, milyen ívet ölel át ez a lokális-globális helyzetfelmérés, akkor olyan kulcsfogalmakra lelünk, mint „beszélőközösség”, „szimbolikus terek”, „interetnikus kommunikációk”, „etnikumok térszerkezete”, „politikai együttélés”, „interakciós rend”, „spontán migrációk”, „szorongás és megbélyegzés szociokulturális dimenziói”, stb.

Az, hogy kik kutattak, hogyan kutattak, mit hoztak mutatóba – már a nehezkesebb kérdéskör. Aligha van méltatlanabb méltatás, mint amely tizenöt magvasabb tanulmány és azok szerzői közül kiemel kettőt-ötöt, amivel azt a látszatot kelti, hogy a többi „nem ér annyit”. Pedig ez a látszat ez esetben is érvénytelen lenne, hiszen módszerek, tudásegységek, prezentációs módok, érzékenységek sokféleségéből a recenzens is csupán úgy tud kiemelni, ha a magáéhoz közelít, az őt megérintőt értékeli többre. (Jószérivel ezt is vállalom, ha kell, számomra Hajnal Virág, Túros Endre, Fosztó László és a Biró–Bodó páros írása a leghatásosabb, de tudom magamról, hogy a térképekkel-táblázatokkal tagolt, sokdimenziós ábrákkal alátámasztott elemzések kiváltképpen taszítanak, ezért nem engedhetem meg magamnak ezek kevesebbére értékelését, mint az „átlitteralizált” megjelenítéseket. Tagadjam, hogy az élő és emberközeli belátások, egy kocsma vasárnap délutánja, egy ünnep jelképrendszerét használó ember személyes motivációja, egy kávézás intim pillanata számomra többet árul el a lét átélhető teljességéről vagy ennek lehetetlenségéről, mint egy mellékletnyi színes és négydimenziós ábra nyelvismereti kérdőívek lakosság-arányos eredményeiről, melyekben nem szerepel egy nyelvbotlás, egy árulkodóan ügyetlenül használt igeidő, egy káromkodás vagy egy tüsszentés hangja sem...?!).

Kiemelni mégis kell, hisz egy tanulmánykötet – annak is, aki szerkesztette, annak is, aki olvassa, s annak számára is, akiről szól – mindenképpen vegyes lehet csupán. De ahogyan Fosztó László az ineretnikus kutatások szociálanropológiai és community studies-kutatásait szemléli, mondjuk a kollektív emlékezet és az interakciók, a stigmatizáció és a ritualizáltság száldobosi szintjein, vagy ahogyan Hajnal Virág az élő kultúra szociolingvisztikai és nyelvi antropológiai megközelítését vállalja Feketics szerb-magyar-montenegrói elbeszéléseiből merítve, s amiként Biró A. Zoltán és Bodó Julianna tálalják a korondi magyar-cigány együttélés informális kapcsolati szintjeit, vagy Túros Endre a kisbácsiak vallási és politikai-szimbolikus elhatárolódás térhasználati minőségeit, némiképp rímelően Gagyí József fehéregyházi Petőfi-

ünnepek révén megváltozó lokalitásépítési játszmáira – az a helyi kutatásokban edződött tudományosság számára is újdonságereje nem csupán a lokális világok egyikének részletezőbb bemutatásában áll, hanem olyan szemléletirány és metodika alkalmazásában, amely emberközelbe költözik és közel hajol a lélek sóhajaihoz, a kollektivitás vágyálmáihoz és reménytelen reményeihez. Ezzel ellentétben például Puskó Gábor Tornalján készített identitásvizsgálata, amely éppúgy nemzetközi felmérési trendek, etno-geográfiai vagy nyelvnéprajzi háttérre támaszkodik, mint az itt említettek munkái, de olyan magyar-szlovák nyelvpolitikai és sztereotipizálási mutatókra, térszerkezet-változási árnyalatokra, interkulturális csereviszonyokra figyel, amelyek mintha inkább kvantitatív eljárásra épülnének, holott mentalitásról, idegenek és helybeliek érzelmi közeledéséről-távolodásáról, hovatovább egységesüléséről beszél, ám ezt kevésbé hitelesíti életes szituációkat tükröző idézetekkel, mint a főntebb „kiemelték”. Danter Izabella már idéz is néhány szót a nyelvváltás és az emlékműállítási procedúra ürügyén, de ezek is inkább a diószegi kérdőíves kutatás kisszámú adatközlőjével készült felvételek „hangulatfestői”, semmint a mély megértés módszerének megnyilatkozásai. Az ukrán-szlovák-magyar hármashatár szögletében felvő Csap nemzetiségi kontaktzónáinak felvétele és elfogulatlan leírása is teljességgel megfelel a tudomány megkövetelte okadatolt közlésmódok ideáljának, de módszerei hiába is épülnek mélyinterjú, beszélgetés, adatfeltárás történeti helyzetképekre, valamiképpen a személyesség hiányzik Cserniczkó István tanulmányából is.

Nem folytatom, még azt hihetné az olvasó, hogy gyengécske és kényszerű kutatásbeszámolók válogatását kapja kézhez ebben a kötetben... Nem arról van szó, hogy a lokalitások kérdéskörét immár nemcsak a globalitás dimenziójában méri a kortárs „etnometodológia” vagy interetnikus kultúrakutatás, és ezért az imént említett dolgozatok „alatta maradnának” az előírtos diskurzuselméleti interpretációknak. Sőt, még csak nem is arról, hogy bárhol a tudományok határvidékén volna olyan egyértelmű norma, mely a kulturális antropológiai, komplex kultúrakutatási, interetnikus diskurzuselméleti szinteken elvárások teljesítését róná a kutatókra, melyeket egyik így, másik amúgy képes vállalni. Nem is kívánható, hogy a szakma-szinten okvetetlenkedés nélkül elismert Pozsony Ferenc, aki ráadásul az egyik legizgalmasabb kérdéscsoportot, a nemzeti identitás és a polgárosodási-modernizációs kihívás székelyföldi eseménysorából kiemelt háromszéki esettanulmányban Zabola etnikumközi viszonyait elemzi, ne lenne birtokában (az egyébiránt éppen általa egyetemi-doktori szinten is oktatott) kisebbségkutatási módszertannak, ugyanúgy lásson és írjon, mint Árendás Zsuzsa, aki kéthónapos „állomásozó terepmunka” során készített taksonyi felvételét igényes narratológiai kontextusban tárja fel, de más etnikum-kutatási iskolázottsága és szakmai ismeretanyaga van, mint például Oláh Sándornak akár, aki székelysombori komplex terepkutatását szintúgy két hónap alatt végezte, de három évtizede kutatja a térség összes települését a legkülönbözőbb túlélési stratégiák, gazdasági szerepvállalások, politikai reprezentációk levéltári, szociológiai, történeti adatanyaga előterében.

Röviden: azt hiszem, azért nem „minőségi” különbségekről van itt szó, (s ennek mentén „osztályozásról”), mert a minoritáskutatások „módszertana” sem lehet egyöntetű, nincsenek etalon-tudások és kötelező értelmezési tiszteletkörök, csupán érzékenységek, metódusok, helyben érvényes megközelítések vannak, s ezekre épülő interpretációk. Az interpretációkat pedig nemcsak a szaktudományos nyelvi kontextusok, hanem a lokális világokban érvényes, őket nem veszélyeztető, a térségi tudományterületen konvencionálisnak tekintett megjelenítési szintek is meghatározzák. Ez nagy előnye, de komoly veszélye is az „akadémikus” kisebbségkutatásoknak. Az a közeg ugyanis, amely politikatudományi, történeti, nyelvtudományi, szociálpszichológiai, etnogeográfiai, tértudományi, néprajzi vagy kisebbségsszociológiai környezetként körülveszi ezeket a lokális identitáskutatásokat, majdnem kivétel nélkül olyan etabliozott intézményiségre tekinthet vissza, amire például a mentalitáskutatások, interetnikus

kommunikáció-kutatások, kulturális antropológiai közösségkutatások nem hivatkozhatnak. Az MTA Kisebbségkutató Intézete azonban éppen azt az arcát tudja fölmutatni e kötet(sorozat) révén, amely a kutatóinak körében egyre növekvő számú antropológus segítségével nővön lehet, s épp azt a tudományos többletet adhatja a „bevált” módszertanú, „szakszerű” és „objektív” interpretációt vállaló tudásterületekhez, amelyre a látszólagos bizonytalanság, a puha megközelítések és érzékeny belátások tétovásága, az intuitív megközelítés, a mély megértés képessége, a „nem-információk” jelentésterének átlátása, a rejtett beszédmódok kontextuális kezelése teszi képessé. Nyilvánvaló egyszersmind, hogy a felvidéki, délvidéki, erdélyi tudományosság hagyományai, vagy épp a kárpátaljai kezdeményezések más és más kutatómódszertani vagy interpretációs gyakorlatra épülnek, más „iskolák” és nézetirányok folytatását képviselik – vagyis beszédmódjuk, stíláriskolájuk is más lesz.

Jellemző ebből a szempontból is a kötet szerkesztő Bakó Boglárka tanulmánya. A fő törekvésnek teljességgel megfelelően egy élő közösség interetnikus sokrétűségét, interkulturális rétegzettségét, eltérő reprezentációs vagy „artisztikus” jegyeit vonultatja föl megannyi szövegidézetrel, a barcasági Apáca híres „kakaslövési” attrakciója körüli feszültségek, térbeli osztottsággal együttjáró átbeszélési gyakorlatok, ünnepkezelési és nyilvános eljárás módok bemutatásával. A múltból (különbözőképpen, etnikus eltérésekkel) eredeztetett, de „jövőteremtő apácaiságot” új és régi konfliktusában körülírva, a községi lakosság látszólagos egységét a belső (érték- és érdek-) hierarchia leírásával élővé téve azt a kulturális antropológiai nézőpontot érvényesíti, amely számára a mulandó múltása, a tradíció változása, vagy épp a nemlétező tradíció megteremtődési folyamata (hasonlóképpen mint Gagyai, Biró–Bodó, Turós, Hajnal írásában e kötetben) épp olyan társadalmi tények, amelyek nem lesznek attól impozánsabbak, ha táblázatba foglaljuk őket, de ható és változó mivoltuk a legtényszerűbbnek tűnő adattal is egyenrangú marad.

Az antropológiai másságkutatás, a kisebbségtudományi szintéziskutatás, a jelenkortörténeti változáskutatás olyan összhangjai állnak itt össze lokális világokká (így, többes számban, több világgá, s egy-egy világon belül is több mikrovilággá!), hogy egymás után vagy „egybeolvasva” őket, valóban a Kárpát-medence együttélő közösségeinek állapotrajzát, továbbá az erről különbözőképpen interpretáló tudások sokféle minőségét látjuk e tudásterben egyberendeződni. Az Intézet korábbi kötetei, a kisebbségi monográfiák, műhelytanulmányok, konferencia-kötetek sorozatai immár nemcsak egyre bővülő (és főképp: kiadott, hozzáférhetővé tett!) adattárral szolgálnak a hazai és határainkon túli kisebbségtudományi közgondolkodás számára, hanem frissítő, állapotjavító módszertannal, új empirikus kutatások árnyalatgazdag bemutatásával járulnak hozzá a lokális világok (bármily jogosan vitatott, így – többes számban – nem okvetlenül elfogadható) megismeréséhez. Az új trend kritikai értékelése még hátravan, bár nem késlekedhet már sokat – de közismert és hozzáférhető alapanyagok nélkül ez is lehetetlen lenne. A lokális világokról ugyanis épp annyival kellene többet tudnunk, amennyivel a Kárpát-medencei együttélések és együttgondolkodások lehetőségeiről...

Együttélés és együttgondolkodás, befogadás és kiszorítás, lokalitás és migráció a szélesebb értelemben vett kultúrák köziség a meghatározó témaköre egy újabb kötetnek, amelyet A. Gergely András és Papp Richárd szerkesztett egybe *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok I.* címen (MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004). A kötet tanulmányai a felfedezéstől, kérdésfeltevéstől a megismerésig és segítségnyújtásig ívelnek – témaköreikben a szerzők a kisebbségi, etnikai vagy vallási, kulturális- és identitásközösségek megértését, helyzetük narratív-leíró bemutatását vállalják. A kötetet társadalomkutatók jegyzik, akik szociológiai vagy pszichológiai, néprajzi vagy demográfiai, nyelvi vagy szociális kérdésekre építik megismerési technikáikat – emellett szinte mindannyiukban közös jellemvonás, hogy

antropológiai kutatási helyzetekben, terepmunka során gyűjtött adatok és megfigyelések birtokában fogalmaznak meg teoretikus következtetéseket. A kulturális antropológia, mely ennek a – primer képletekre nem egyszerűsíthető – világnak megismerő és értelmező tudománya, talán épp azzal járulhat hozzá a kisebbségi lét, a kulturális másság, a változó és többretegű identitás megnevezéséhez, ha a kulturális komplexitás felé közelítve megosztja tapasztalatait nemcsak a kisebbségkutatókkal, hanem nyelvész, pszichológus, vallásszociológus, igazgatásjogász, társadalomtörténész vagy politikai földrajztudós kortársakkal, hanem magukkal a kutatott közösségekkel is. Mindezt úgy, hogy e közösségeket azok kutatják, akik tanult szakmájuk, örömmel vállalt professziójuk terepére leltek a lokális világokban. Az antropológusnak ez a létfeltétele, enélkül nem definiálhatja önmagát. S miközben szerepe szerint az antropológus a tanulmányozott kultúra (kissé önjelölt) szószólója, hírnöke, (Mario Vargas Llosa által megjelenített) „beszélője”, egyúttal a „többségi közösség” tolmácsa is.

A kisebbségek és kultúrák terepszemléjét fölmutató kötet tolmácsai másfél tucatnyi lokális világba kalauzolnak el. Mégpedig úgy teszik ezt, hogy a kisebbségkutatás egykori kulcskérdése elől nem térnek ki, de (olykor szinte) az akcióantropológia eszköztárával válaszolnak. A közép- vagy kelet-európai kisebbségkutatás legfőbb hagyományainak egyike volt a „lehet-e kisebbségnek lenni” kérdés térségi és történeti megfogalmazása – az antropológiai kutatások viszont hozzájárulhatnak olyan válaszokhoz, amelyek további, s ennél mélyebb, felelősebb, sokrétűbb megfontolásokra készíthetnek mindenkit.

A szerzők többsége antropológus (egy részük még diák-státuszban, de már) választékosan szakszerű elméleti kérdésfelvetéssel élve fogja át terepét. Boross Balázs, akitől eddig már számos pusztinai terepmunka-tanulmányt olvashattunk egyes kiadványokban, ezúttal azokat a kutatásmetodikai gondokat és felismeréseket osztja meg velünk, amelyeknek nemcsak a kisebbségi sorsban élők, hanem a romániai magyar kisebbség csángó kisebbsége mentén van érvényessége, hanem a terep és az antropológus sohasem előre kódolt viszonyában. Ugyanilyen átélt, megmerítkezett élménytartalmak felmutatásával szerepel a kötetben Horváth Kata, aki a közgondolkodásban és egyes identitás-csoportokban meglévő cigány-kép és paraszt-kép dichotómiáját járja körül, sztereotípiákat, párhuzamokat, ellenpontokat és függő változókat megnevezve az együtt vagy egymás mellett élő szociokulturális csoportokban, ezek mindennapi kommunikációiban. Az interkulturális vagy etnikumközi kommunikációk egy sajátlagos „beépülési módszertannal” dolgozó képviselőjének interpretációjáról van itt szó, miként Pálos Dóra esetében is hasonlóan, aki a roma/újmagyar kategóriák nyomába eredt Zalakaroson, s szinte „a terep részévé” vált maga is a kiválasztott-meglelt család körében.

Az antropológiai és kisebbségkutatási párhuzamok mentén több távolságtartó, de egészében mégis elmélyült involváltságot sugárzó írás is olvasható a kötetben: Jacsev Nikolai „Peko népét”, a szetukat tanulmányozta identitáskereső múltjuk és mai etnikai reneszánszuk miliójében; Varró Zsuzsa a budapesti kurdok közösségét keresi megkülönböztető hasonlóságok mentén az identitás-vállalások szempontjából; Kolozsi Ádám a Pest-környéki bolgár csoport(ok) identitáselemeit taglalja igen invenciózus elméleti felfeztetést követően; Hajdú Gabriella a nemzeti identitás és a kulturális mintázatok továbbélésének lenyomatait gyűjtögeti a budapesti görögség körében – egyszerűen olyan antropológiai horizonton kerülgetik a komplex kulturális reprezentációk formáit-fajtáit, amelynek tágassága nem csupán kisebbségkutatási szempontból gazdagító, hanem az antropológus émikus/étikus avatottságára is vall.

Kevésbé mondható el a pusztán kisebbségkutatási hangoltság néhány további írásról, ám ezek kitűnően megjelenítik a kisebbségnek mint identitás-állandónak és formai egzaktumnak

meglétét olyan szubkulturális szférában, amelyben a minoritás-jelleg szükséges, de nem elégséges definíció része: ezek ugyanis számos esetben kisebbségi csoportok, de minden esetben vallásiak is. Geszti Zsófia például a vallási identitás és a felekezeti konfliktusok „görögök” és pravoszlávok közötti árnyalatváltozásait taglalja az utóbbi évek kárpátaljai falusi miliójában; Drjenovszky Zsófiát a budai muszlim közösség életmódja és alkalmazkodási stratégiái érdekelték; Nikitscher Péter a budapesti bahá’i közösség életéről és normáiról gyűjtött terepmunka-anyagot; Király Attila aprólékos eligazítást tart a budapesti Zen Kvan Um iskolájának közösségéről, kiegészítve ezt olyan árnyalt szakrális ismertetővel, amely életmódtól és szertartásrendtől kezdve a kutató és a hívők által átélt nyomasztó közérzetek hullámain át vezet roppant sok ismeretlen momentum szinte teljes körű rajzáig; Kemény Márton a Krisztus Magyarországi Egyháza egyik közösségében keres eligazodási pontokat, figyelemreméltó éberséggel...; Kocsis Gabriella a Krisnás hit és a somogyvámosi Krisna-völgy részletes tájrajzával fog meg, nem kerülgetve a térség falusi lakosságának és a betelepülő híveknek korántsem mindig konfliktusmentes kapcsolathálójának kérdését sem; még ezeknél is cizelláltabb belső hitvilág tárul föl Vincze Kata Zsófia interjúnak álcázott terepkutatási tanulmányából, amelyet a Bethlen téri zsinagóga híveiről készülő kutatása részeként mutat be, de mindenkinek, aki azt hitte eddig, hogy van némi fogalma a zsinagógai élet feltételezhető módjairól, meglehetősen meglepő árnyalatokkal szolgál az itt közölt peszachi beszélgetés; ugyanez a terepe és innen származó tanulmányainak sora jellemezte Papp Richárdot ezidáig, aki azonban itt most a Vajdaságban kezdett kutatása nyomán ír a történelmi egyházak és kisegyházak közösségeinek, kultúráinak kölcsönhatásairól, a kisebbség kisebbségeként vallási osztottságot is reprezentáló csoportkapcsolatokról és értékdimenziókról; Barta Géza pedig Északkelet-Indiába csábít bennünket, ahol a donyipoloizmus (a Hold-Nap-Isten) születésének folyamatát követi, egy Arunachal Pradesh-beli etnikai csoportozat és társadalmi aktiválódások térségi formációi felől jellemezve a hit, a lét, a hagyomány és az inventált hagyomány sajátlagos megnyilvánulásait. A kötet záró tanulmánya Haraszi Annáé, aki nemcsak a pakisztáni hegyek magasába, a kalash népcsoport egy településére kalauzol minket, hanem azt is elbeszéli átélt józansággal, hogy miként juthat kérdező antropológus az akcionalista szerepkörébe, s miképp alakult ki az akcióantropológia elmúlt néhány évtizedében az a tevékenységi felelősség-kör, amelybe kelet-európai kutatóként sem elszántan beállni nem lehet, sem felelőtlenül kiszállni belőle...

Kisebbségek, vallások, kisebbségi vallások, antropológiai „felületek”, kutatói horizontok és tudományelméleti vagy megismerés-módszertani árnyalatok... – ezekről árulkodnak a fent érintett (vagyis épp csak átfutott, jelzett) kötetek. Amennyire a konkrét, kisebbségi vagy szubkulturális csoportokkal kapcsolatos tudásunkat gazdagítják, épp annyira kihívóak is az árnyalt interpretációk szintjén és a kisebbségkutatások zártabb, merevebb, „okadatoltabb” módszertana ellenében. Vagy talán inkább ellenpontjaként?

Meglátjuk. Mindkét empirikus tudásterület egyaránt csecsemő- vagy kiseddkorú még nálunk. Lehet, módunk lesz megvárni, amíg nagyra nőnek... S ha nem kérdezik, hogy tehetik-e, ez annál hamarabb bekövetkezhet...

Városantropológia – magából a képből nézve

Francia-magyar fotókiállítás a Néprajzi Múzeumban⁷

Merész lehet a képzelet, amelyben egy város térbelisége, lakócsoportjainak interkulturális kölcsönhatásai, létmódok együttese és mássága fogalmazódik meg egy antropológiai kutatás alapjaként. De nem reménytelen. Legalábbis a városantropológia horizontjába könnyedén belefér efféle szegmense a városi társadalmaknak.

„*Interkulturális kölcsönhatások*” címen indult évekkel ezelőtt egy francia (lyoni és grenoble-i egyetemi), valamint egy magyar (ELTE és MTA) kutatócsoportból álló együttműködés, mely kulturális minisztériumi támogatással kutatócserét, kölcsönös terepszemléket, s végül egy-egy kiállítást tett lehetővé a franciaországi Grenoble múzeumában, majd itthon a Néprajzi Múzeumban. A Berriat városrész és Terézváros összehasonlító szándékú kutatása most egy éve mutatkozott meg először a Musée Dauphinois termeiben, jobbra Michel Gasarian fotóin, filmjén és hangfelvételein építve föl egy városi világ lenyomatait, vendégként pedig Hajnal László Endre terézvárosi családfotói és szituációs városképei kaptak helyet az összevetést kínálva. A franciák most nálunk vendégeskednek, s Hajnal fotói teszik ki a java mennyiséget a Néprajzi Múzeumban november 29-én nyíló tárlat képeiből. Már a két közös kiállítás is kultúrák közötti megértést, beleérzést, ritmusok és harmóniak kölcsönösségét, mállatagságok és közérzetek közelharcát mutatja, s ahogy Grenoble-ban, úgy Pesten is helyet kapnak a városlakók „kis történetei”, reflexiói, város-imázsai a megmutatkozás, én-reprezentáció részeként.

Hiába is keresnénk, nincs egyértelmű és egyjelentésű definíciója a városantropológia tudásterületének. Ha vannak is konvenciók, de sem a francia tudományágak közt, sem a magyar antropológiai törekvések között nincs konszenzus arról, mit kell és mit lehet tartalmaznia a város antropológiai kutatásának, vagy a feltárás eredményének. (Erről vall egyébiránt Bán Dávid *Anthropolis*-honlapon föllelhető ismertetése Anne Raulin: *Anthropologie urbaine* c. kötetéről; de ezt bizonyítja a főntebb utalt francia és a magyar kutatócsoport Párizsban most megjelent kötete is: *La ville, ses cultures, ses frontières: Démarches d'anthropologues dans des villes d'Europe*, ed. Jacques Barou, Alain Battégay, András A. Gergely). A két kutatócsoport könnyedén belátta, hogy eltérő szerkezetű, funkciójú, s másfajta népesség lakta városok vagy városrészek akkor sem összehasonlíthatóak, ha a kutatás eredendően ezt remélte. Ami azonban egybevethető, az a városok-városrészek mikrotörténete, lokális históriája, lakosaik térhasználati módja, etnikai és kulturális keveredésük jellege, időátélési élményei, makrohistóriára reflektáló magatartása, városimázs-alkotó képessége és még számos miliő-függő jelenség. Ami ebből a kutatás eszköztára és szempontrendszerre „mellett” érvényesnek tetszhetett, az éppen a város önképe, a városlakók önreprezentációs módjai, a helyi érdekek és értékek át-meg-átfonódó szálai, az identitás vállalásának mikéntje. S mert az identitás sosem pusztán közérzet vagy lelki lakópark, az identitás-formáló momentumok megannyi képben, képzetben, képzeletben megformálódnak, továbbá kifejeződnek kapcsolatokban, magatartásokban, kommunikációs stratégiákban, rítusokban, közviselkedésben, ünnepekben – ezért mindezek már fényképezhetők is. Így lett a kutatás módszeréből (fotóhasználat interjúzás közben, városfotók és családfotók mint reprezentációs felületek meg szimbolikus üzenetek, képes elbeszélésmódok jelentés-

⁷ Kutató- és szerzőtársak: Szántó Diána, Komjáthy Zsuzsa, az Artemisszió Alapítvány munkatársai.

tartalmainak elemzése stb.) olyan végeredmény, mely sokszor az írott szaknyelvi kifejezőskincs helyett is pontosabb, jelentés-dúsabb, árnyaltabb – s főleg kiállíthatóbb.

Nézzük, mi fogalmazódott meg minderről maguktól a kutatóktól, akik nem egy egész várost, hanem egy kerületet, még inkább városrészt vagy körzetet szemeltek ki kutatási terepként, hogy „nemzeti csapatként” magyarok magyarokkal, franciák franciákkal fedezzék fel saját városi világaik sajátosságait. Ezt időről-időre, félévenként kiegészítette (az OM nemzetközi kutató-csere-programjától kapott támogatás révén) olyasfajta találgatók sorozata, amelyeken a kutatási szempontokat, eredményeket, módszereket és szubjektív ráközelítési eljárás módokat a saját társadalmában kutató antropológusként vállalták, vitatták meg és utóbb publikálták is.

A kiállított fotók, melyek nyilvánvalóan csupán szerény tükrét tarthatják a kutató szem elé mindannak, amit a terep felismert sajátosságai kínálnak, nem kívánt teljes értékű választ adni arra az alapkérdésre: milyen képet alkot önmagáról az érintett városi társadalmak, csoportok, körök, családok behatárolt köre, s ha ezek a reflektált világok, mikrokultúrák szélesebb horizonton is belátásokat kínálnak, vajon ezek összevethetők-e egymással jó ezer kilométernyi távolságból...?! A fény által képzett „sűrű leírás” persze nem helyettesíti a kutatás közben gyűjtött ismeretanyag szövegbe foglalását, de részint tükrözi azt, amit a kérdezettek önmagukról kialakított képként formáltak, vagy környezetükről sugalltak, megmutatni és körülírni hajlandóak voltak.

Terézváros és Berriat egykor egy nagyváros-belváros-főváros perifériáján helyezkedtek el, s lettek idővel a belső városrészek történelmi típusához sorolható, meglehetősen vegyes lakosságú, eltérő profilú lakóterei. Mai létmódjukat is az átmenetiség jellemzi, ipari zónáik és iparos-rétegeik kikényszerültek a belső szférából, helyükre modern üzleti élet nyomult vagy lakás- és házfoglaló mobilitás választotta időleges lakóternek azokat a háztömbjeiket, gyártelepeiket, amelyek immár funkciójukat veszítve fölszámolásra ítéltettek. Ha az itt élők hangját hallgatjuk, a belakott tér mint egy falu jelenik meg az interjúk intim szövegrészeiben, a közelségek és bensőségegek, relatív függések és vállalt marginalitások mellett is. Ebben az életszférában etnikai tagoltság (Terézvárosban németek, örmények, zsidók, lengyelek, ukránok, szerbek, cigányok éltek egykor és egymást megtűrve élnek mindmáig, Berriat pedig a portugálokat, olaszokat, spanyolokat, lengyeleket, maghrebi menekülteket fogadta be, s a bevándorlások hullámai úgyszintén nem csitultak el), emellett mindkét társadalmi térben kiskereskedők, kisiparosok, félpaszti rétegek találtak otthonra a virtigli munkások mellett is. Mindkét kerületben jelen van a gazdagság, mint az Terézvárosban a diplomata- és követségi körzetben, a Városligeti fasor és a MÁV-Kórház között tisztán látszik, beékelődve 19. század végi villák és polgári bérházak közé, az Eprekert melletti és a Lendvai utcai tájakon – amúgy nem túl nagy földrajzi távolságra a valódi szegénységtől, a Munkácsy utcai vagy Podmaniczky utcai proletárlakásoktól és lepusztult kishivatalnok-kolóniától.

Mindezt még írásban ábrázolni, tanulmánykötetbe illeszteni is nehézkes vállalkozás lenne (egyetlen ház alaposabb bemutatása is kötet-formát öltene), de még kockázatosabb a képek nyelvén elmondani. Nincs ugyanis prototípusa sem Berriat-nak, sem Terézvárosnak, csupán tengernyi sors és konfliktus, harmónia és szétesettség, épületes-impozáns nagyság és rangjafosztott méltóság egysége honol mindkét térben. A kérdés, és a városantropológus számára a lehetséges válaszok kínálata mégis leginkább abban állt, amit maguk a lakosok mondanak saját világaikról, saját kultúraikról, saját környezetük és életviláguk karakteréről. A fotók pedig erről a még képlekenyebb, még több interpretációra szoruló reprezentációról kell lenyomatot vegyenek és falra illeszthető módon visszatükrözzenek. Nem is lehet ezért több maga a kiállítás, mint a sok-sok potenciális lenyomat közül az egyik, sok-sok részletfelvétel közül egy-egy, vagy tízezer sorsból kiválasztott néhány másodperc csupán. A kiállítás ezeket a másodperceket mutatja föl, utcán és lakásban, köztéri cselekvésben és intim

magánszférában, köztes terekben és közhelyekben. Olyan szerepeket, identitás-lenyomatokat, vállalt sorsokat, arcokra íródott életutakat láthatunk itt viszont, amelyek szembe jönnek amúgy az utcán, de akkor jelentés nélküliek szinte, itt pedig főszerepben illusztrálják a lakosi lét formáit, tartalmait, hiányérzeteit, pótmegoldásait, harmóniáit és konfliktusait.

A kiállítási katalógus szövege, s a képek falra aggatott sora, mely kiegészül teremszövegekkel, eligazító útmutatókkal, interjú-részletekkel is, nemcsak szimplán „hitelesíti” a teoretikus megjelenítést, hanem közreműködőkké is avatja a családokat, közösségeket, lakópolgárokat, korosztályokat, etnokulturális megnyilvánulásokat, mintaszolgáltatásokat és értékforgalmazásokat, familiáris network-öt és lakóterei konfliktusosságot, meg minden egyebet, amit a maga árnyaltságában egy városkutatás még felmutathat. Ezeknek persze reménytelenül sűrített változatai a fotók, akár a francia oldalt, akár a magyart nézzük. Szinte alig történik más (több, jobb, vagy kevesebb), mint olvasatokat kódolnak a kutatók a szövegekbe, s vizuális jelentéstartalmakat sugároznak a fotók maguk, mintha valami textus kerülne kontextusba, melynek valóban mi magunk vagyunk az értelmezői. Egy híd, rajta áthaladó gyalogossal, csupán egy „térén átmenő ember” a fotón, de aki számára a híd, amely a kerülethatár fölött ível át, egyúttal a marginális zónát is jelzi Berriat mentén, az jól tudja, mit jelent(ett) a marginalizált zónában élni évtizedekig... Miként a Nyugati vasút vonala Terézvárost határolva: pereme, külvárosa ez is a pesti városrésznek történeti értelemben szintúgy, mint társadalmi ranglétra fokai szerint; de belvárosává vagy központjává lett a Nyugati tér, a West End City, a Lipótváros csücske és az Újlipótváros idenyúló sarka révén, s ez a státusváltozás ma már más jelentés-kontextusba kerül át, szimbolikus funkciókra tesz szert... S ugyanígy kerül fókuszpontba Berriat főtere, a St. Bruno, vagy jeles napja, a Színek ünnepe, ugyanígy tükrözi a lepusztult gyárfal és üzemcsarnok annak ellenpontját, ami posztmodern üvegbeton építményként magasodik a kerület fölé, ahogyan az Andrássy út mai renovált villái-palotái szemeznek a Munkácsy utcai szegénysorral... Interkulturális érintkezések, párbeszédok ezek létmódok, életformák, értékrendszerek, megélhetési övezetek között, „kerületi” és „környéki”, „magán” és „közös” világok között...

A kiállítás egyes termei kvázitematikusan vannak elgondolva: közterek és funkciók, közösségi terek és használóik, családportrék, magántérhasználat és térkapcsolatok átmenetiségei, képek és képzetek a (város)képeken belül, a maguk legszélesebb jelentésterében... Hogyan is fotózható mindez...? Közterek és magánterek párbeszédét olvashatjuk a fotók sorában, termék vonalában, magában a kiállítási térben is, mely tükrözi, vagy épp vitathatóvá teszi a térhasználat, térkiszajátítás szokásrendjének harmonikus voltát, de mutatja az egyes lakosi csoportok helyfoglalási játszmáit, térnyerését, közösségi normarendjét. A „jelenetek”, melyek fotókon élnek vonulnak, a névtelenség eszközével is élnek, nagyobb tömegek megjelenési helyeit (felvonulás, diszkó, metrólépcső, aluljárós lét, bevásárlóközpont) véve lajstromba, s mellettük egy következő teremben a családi kör mélységes mély intimitása, kulturális „toposzai” kapnak helyet, egyebek közt olyan beékelte „illusztrációkkal”, mint az interjúk során kölcsönként fotók, családi emlékképek, vagy a kerületről (az Artemisszió készítésére készített) pályázati anyagok, fotók a saját terézvárosi világ lenyomataival.

A kiállítás francia képeinek síkjában, téri dimenziói közt is ez a közérdekű és magánjellegű lakozik egyszerre. A sajátnak érzett közös tér, a közös célokra áldozott magánszféra ritmikus változása, vagy egyszerűen csak tagolódása a városban, mint utak és falak merev osztoztságának formája, kiegészül a közösségi terek és használóik életmódjával, a családportrékkal és interjú-szövegekkel, illatokkal és színekkel, térformákkal és létfeltételekkel. Mindezek között ott vannak az érintkezések, a kölcsönhatások és a határok is, melyeket a városlakók éppúgy, mint a városkutatók vagy várostervezők, szüntelenül átlépnek, átrajzolnak, átterveznek – hol közösen, hol önhatalmúan. Az antropológiai megközelítés ettől ugyan nem lesz könnyebb, de a határtalanságok átélésében nem lesz mesterkélte sem a

városlakó, sem a városkutató aktivitása: hol merev törésvonalak fölött és alatt, hogy közigazgatási racionalitások között, hol ingatlanpiaci árnyékharcban látszik „átlépettnek” a városi tájak, emberi sorsok, kapcsolati kultúrák és kölcsönhatások színes világa.

A városok kutatásának vizuális emlékezetet firtató szakirodalma éppen most van kialakulóban. (Erre vállalkozott, a sokféle lehetséges megközelítést ölelte át a 2005 májusában Pécsen megtartott „Terek, képek és tér-képek: a modern város” c. konferencia is). Az „üres város” fotózásától mint klasszikus városfotó-hagyománytól Féner Tamás „üres város”-fotóig számos változat kialakult már ez ideig is. A *Város-képek* kiállításon a „kipusztult város” fény- és tényképei mellett Michel Gasarian életképei, és a portrékat mindig csak életközegben fényképező Hajnal László fotói is azt az élhető várost láttatják, amelyből nincs térképre kopírozható változat, csakis nyüzsgő, életteli és perszonalizált változat van. A kiállítás képei közt olykor feltűnik egy másik, a textusok és kontextusok „citációs technikáira” rímelő képtípus: a hétköznapi városbeszédben seregnyi változatban megjelenő képi beszédek pillanatképe, a „kép a képben” fotó. Fényképre kínáló mállatag falfelület, melyen fotó díszelg...; robogó villamos reklámfelvétele, mely mintha részét képezné a perszonális környezet akusztikus atmoszférájának és vizuális kép-egészének. Magunk is képben vagyunk – másoknak, így mások is részei önképünknek vagy környezeti összképünknek... Képre kép másolódik, s minderről a leképezett fotó immár sokadik „reprodukciója” egy valódi-lehetséges valóságnak...

A képes képtelenségek városi élményei, a magántérhasználat és a térkapcsolatok átmenetiségei azt a társadalmi terepet körvonalazzák, amelyet a városantropológia a maga önkényes módján lehatárol és áttekinteni próbál. A képek és képzetek a (város)képeken belül éppen a kitekintésre, az átkacsintásra, a hasonlatos másságok kilesésére alkalmas felületeket, s mögöttük-alattuk a jelentések, események folyamát, hordozott és titkolt, megformált és tovatükrözött hatások együttesét jelentik. S ha nem is egykönnyen tudható, miként formálódik, mivé lesz, honnan veszi mintáit a kortárs városantropológia, talán épp e vizualizált megjelenésmódok segíthetik a képzelet határait megbontani, művészeti és tudás-művészeti horizontok felé kitérni. Legalábbis addig, amíg ennél nem lesz határozottabb a városantropológia mint diszciplína körvonala. De lehet, hogy azután is, hisz városi képeink nemcsak városképek, hanem (nem kevéssé direkt utalással a szaktudományos érdeklődést vezető-irányító Niedermüller Péter egyik alapozó írására) imaginációk is, képzeleti valóságok, mentális tájak, melyekből ha nem is tudományterület, de annak kutatható és megérthető képei egybeszerveződnek.

A *Városképek*-kiállítás ennek a patchwork-szerű szerveződésnek egyik korszakos kísérlete. S amíg számos ilyen próbálkozás meg nem haladja, egyúttal példája is.

Forrás: <http://www.anthropolis.ngo.hu/ajanlo/varosfoto.doc>

Európa francia cigányai?⁸

Egyszer Devecseri Gábor műfordító és költő, a *Bikasírató* című színpadi művét azzal a sorral kezdte: „Ami a bikaviadalt illeti, én bikapárti vagyok...”

Akár a költő, akár a bikaviadal nézőközönsége éppúgy lehet elfogult (már amennyiben példaképpen egy pikador vagy bika irányában lehet az ember egyáltalán elfogult...!), mint társadalmi csoportok, kisebbségi közösségek, vagy éppen tudásirányok, kutatási területek, aldiszciplínák iránt. Kutatói körökben az efféle elköteleződés részint rokonszenvet vált ki, részint némi lekezeléssel körülvett, hiszen a 19. századi természettudományos objektivitás hagyománya ellentmondani látszik a kutató vagy értelmező kitüntetett attitűdjének, preferált érdeklődési területének „objektív” megközelítését illetően.

Prónai Csaba – talán elfogadja Ő is, talán nem –, egyértelműen cigánypárti. Amit ír, mond, kötetformán egybeszerkeszt, az mind képvisel valamilyen (szerencsére nem pártos, nem mozgalmi, s mégcsak nem is meghatott vagy könnyes szemű) elfogultságot. Ennek bizonyosan lenne, aki kárát látja, ám én nem így mérícskélem Prónai érdeklődési körét és vállalásait. A „*Cigányok Európában*” sorozat, nem kis mértékben az Új Mandátum kiadói merészségének köszönhetően (s ezúttal a L’Harmattan kiadó és a Kisebbségkutató Intézet segítségével), immáron harmadik kötetét mutatja be, amely valósággal irigylésre méltó gazdagságú. Társadalomkutató lévén évtizedek óta – nem tagadom, csupán időnként nekilendülő – megújuló érdeklődést mutattam a cigányokról megjelenő írások iránt, s tapasztaltam, hogy ezek egyre szélesedő köre üdvös változáson megy át, mind szemléletében, mind tematikus gazdagságát illetően. A fölöttébb üdvös változás egyik momentuma ezért, hogy ez a 2000-ben induló sorozat, Prónai szerkesztésében, *Kulturális antropológiai tanulmányok* alcímmel jelenik meg, s a kötetek anyaga valami imponálóan újat, mást, emberközelit hoz mindahhoz képest, amit annakelőtte jeles vagy pályakezdő szociológusok, kisebbségkutatók, önkormányzati vagy kormányzati szakemberek, írók, költők, nyelvészek vagy történészek a cigányokról egyáltalán írtak. Bernard Formoso, Leonardo Piasere és Patrick Williams alap-tanulmányai az első kötetben, az olasz kutatók egész sorának dolgozatait közreadó második kötet, s most a harmadik *Patrick Williams* francia forrásműve oly módon újdonságú szemléletmódot hoztak a cigánykutatásokba, hogy jószerivel az ember nem is érti, miként és milyen merészséggel lehetett korábban más nyelven, más attitűddel roma-kutatásokat végezni vagy eredményeiket közreadni – mindezek *nélkül*.

E könyvismertetést szükségképpen rövidre kell fognom, amit csak azért nem sajnálok, mert egyrészt Prónai Csaba félszáz oldalas bevezetőjében kitűnő áttekintést ad Williams munkásságáról (jelzem: ezúttal nem hasonlítva össze, nem ütköztetve aprólékosan Piasere és Formoso szemléletmódjaival vagy megannyi más definícióval és kutatási metodikával), másrészt azért nem is sajnálhatok, mert az igazi élvezetet nem ez ismertető, hanem maga a kötet anyaga, árnyaltsága, jól fordított és élvezetes-izgalmas olvasásélménye adja teljesebben, vagyis ezt nem szükséges pótolnom. Prónai vállalása, és nemkülönben Patrick Williams szemléletmódja kiválóan érzékelteti a romológia helyzetéből fakadó, a téma és tudásterület szabta feltétel-együttest, valamint a kutatói attitűd kínálta felfedező vállalkozást, melyet részleteiben kapunk Williams művéből. De hol itt az elfogultság?

⁸ Patrick Williams: *Cigány házasság*. Új Mandátum Könyvkiadó – L’Harmattan Könyvkiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004. *Cigányok Európában 3. Franciaország*. A kötetet szerkesztette Prónai Csaba. Az ismertetés elhangzott az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet legújabb köteteinek bemutatóján, 2005. május 12.

Egy alanyi szociológus szólhat „releváns adatok” alapján, egy történész lehet „távolságtartó”, még egy kultúrakutató sem okvetlenül kell híve legyen az elemzésre kiválasztott területnek... Egy antropológusnak azonban belülállónak, akár elfogultnak is lehet-kell lennie, hogy megnevezett témáját mindig azok szemével legyen képes látni, s úgy is fogja fel, ahogy partnerei, konkrétan a kutatott közösség tagjai. Tudományos-e, „objektív”-e ez a nézőpont? Vitatható ez, de vélekedésem szerint igen; sőt, éppen mert tudomása van saját kötődéseiről, mert konstatálni képes ragaszkodása okait, s mert pontosan tudhatja (akarja tudni!) objektívjának fókusz-távolságát, cserélhető optikáját, torzítását s ennek hatását a közösségre, az elkészült pillanatképre vagy a felmutatandó eredményekre vonatkozóan, még sokkal „objektívabb” is, mint aki egyszerűen csak evidensnek veszi, hogy mátrixokba foglalva operacionalizált tudást ad át. Az antropológus tolmács kell legyen a szó legkiterjedtebb értelmében, olyan szakfordító, aki mind a nyelvben, mind a kommunikálandó tartalomban, mind pedig a befogadó közegben egyaránt járatos, érintett és elkötelezett.

Persze, mint ilyet, éppúgy kötelezi számos konvenció (a kutatásetikáé, a módszertanoké, a közlésmódoké), kötelezi továbbá kutatói felelősség a kutatott közösség, őszinteség és hallgatólagos igazmondási megállapodás is a szakma köreivel, a társtudományokkal, vagy épp a támogató-kutatásfinanszírozó intézményekkel összefüggésben. A kutatási jelentések formalizáltságán túl azonban ott áll a mindenkori szöveg, a kötet anyaga, a beszámoló formája mindarról, amit tapasztalt, észlelt, tudomásul vett, megértett, és elbeszélésre érdemesnek minősített. Ez tehát – tekintsük ekként akár kevesebbnek, akár többnek, mint „a” tudományt – egyfajta (írás)művészet, alkotói műfaj is. De nemcsak az – s ebben áll az antropológus külön felelőssége.

Lássuk, hogyan viszonyul mindehhez Patrick Williams! Szavai hitelét (s vélem én, elfogultságait is) az adja, hogy nem egy-két hétvégét töltött egy szekértáborban vagy cigánysoron, hanem negyedszázada él egy Párizs külvárosába költözött *kálderás* (oláh) közösségben. Ugyanakkor a francia cigánykutatások intézményi központjának, folyóiratának alapítója, lelke, fenntartója is. Kiindulópontja ezekből következően az, hogy cigány és gádzsó közös határa épp arra a *meghatározottságra* épül, amelyet *közös történetük* formál. Egymásnak mintegy ellen-definíciói: a nem-cigányok nélkül nincsen értelme a cigánynak, s nélkülük a „gádzsó világ” is más kontextusú.

E más kontextus egyik legfelszínesebb és egyben legegységesebb jele, hogy miként vélekednek a cigányokról az adott társadalom szélesebb köreiben. Előítélet, fajelmélet, vádak, stigmák, képzelmenyek tömege veszi körül a konvencionálissá merevedett képzeteket. Viszont éppen a kutató az, aki láttatja, hogy a romák látszólagos egysége vagy egyneműsége belső tagoltságot takar, így „általában” beszélni róluk nemcsak felelőtlen, de téves is. A Párizs külvárosában élő cigányok részint mánusok (avagy *szintók*), részint zsitánók (azaz katalán-kasztíliai *kálók*), részben pedig több más vándorlás közben különféle hagyományt átvevő, de leginkább a németes-zsidó nyelvhatást mutató *jénisek*. A csoport *rom*-cigányok körébe sorolása ismét egy másik kontextusban eltéréseket mutat az északi és a déli országok cigányaihoz képest is. Talán túl szimpla, de áttekinthető mindez azzal az analógiával, hogy a „fehér” ember fogalmának csak a feketékkel, sárgákkal, félbarnákkal, kékekkel és másokkal összevetve van értelme, de ahol (mondjuk Európában) sok a fehér, ott ők maguk is elkülönítik a svédeket, németeket, oroszokat, albánokat, magyarokat, szerbeket vagy amerikaiakat. S bár ők mind-mind mások, de a cigányok (vagy négerék, vagy ázsiaiak) felől nézve „egyformán” nem színesek. Ugyanakkor, mint éppen ebben a felosztásban is, jelen van a másságok tagolhatósága táji és téri, nemzeti vagy egyéb kategóriák mentén. Ez a párizsi romák esetében ugyancsak megvan, pl. szlovén, piemonti, német, spanyol stb. csoportkülönbségek is fennállnak, van továbbá szakmai besorolás (lovári, kálderás, csurári), van rokonsági-

leszármazási rendszer (ezt a *vicák* formájában írja le Williams, s mint igazolja is, tükrözik ezt familiáris névhasználatok, ősök tiszteletére épülő képzetek egyaránt).

A cigány világ tehát nem homogén és nem állandó még Párizs keleti külvárosában sem: magát a cigány közösségi létet is emberek, szokások, szavak, jelentések, szimbólumok mozgása és körforgása jellemzi. Ez ugyan (társadalomtudományi értelemben) evidensnek tűnik, Williams azonban kiemeli, hogy több ennél, mert cigány létüket számukra leginkább a környezetükkel kialakult *kapcsolat*, a kölcsönviszony határozza meg. A környezetük számára, a külvilág felfogásában pedig életmódjuk adja másságukat, illetve vándorlásuk, élethelyzetük, identitásuk elfogadhatóságát. Ennek lényege pedig, hogy olyan helyzetűek, akiket ha el is fogadnak, s mégannyira, ha elutasítanak, leginkább csak „máshol szeretnének látni”. Az együttlét definíciója tehát a környezet számára a távollétben, vagy legalább a távolságban fogható meg a leginkább. A cigány életmódközösség számára ezért (bármely kapcsolati, gazdasági, igazgatási, életvezetési kérdésben) mindig az áthidalás, a közeledés, a viszonyulás az első teendő, a kölcsönkapcsolat alapjaként az adaptáció, a mindennapi és változó alkalmazkodás a legfőbb feladat vagy kiindulópont.

Mindezek okán a cigánykutatókat is az érdekli, milyen *helyzetet* alakított ki a társadalom, amelyben szétszóródva vagy csoportosan együtt élve jelen vannak – vagyis a *státuskérdés*, helyzetábrázolás jellemzi az elemzéseket. A másik kutató-típus számára az érintkezések felületei, a létmódok és feltételek együttese, a zártságok és mozgások adják a témát, ők az identitást a történelemben, a gazdasági rendszerekben, a kultúrában, az intézményekben és a szervezetségben keresik, vagyis *funkcionális* sajátosságokat elemeznek.

E két szemléletirány között (vagy fölött) Williams a cigány históriát olyan „mozgalmas változatosságnak” tartja, mely az Indiából származás és vándorlás mentén vezet, szükségképpen szétaprózódással járt, de karakterét nem csupán a vándorlás adja, hanem a környezettel való mindenkori *viszonyulás* (adaptáció) módja, a bejárt útvonalak összhatása, a kölcsönkapcsolatok és tanulási folyamatok, *válaszok*, kiszolgáltatottsági viszonyok és vállalt szolgáltatói-munkavégzési technikák együttese. Merthogy a gazdasági folyamatban a kálderások elsősorban is kereskedők, szolgáltatók, független forgalmazók, kötetlen munkaidejű termelők (ekként például üstfoltozók, ónozók, közsörűsök, cirkuszosok is), valamint az jellemző rájuk, hogy egyenlőségi elven osztoznak a munkavégzéssel vagy cserével szerzett hasznon. Teszik mindezt úgy, hogy voltaképpen a nem-definálhatóságra, a „láthatatlanságra” építik jelenlétüket és mozgásaikat a „külső” társadalomban, de ennek a harcképtelenséget kevésbé, szolidaritást viszont annál inkább tükröző magatartásnak eredményeként például a piacon megjelenő más (jugoszláv, szlovén) roma csoportokat nem szorítják ki a piacról, mert ez nemcsak kooperáció-ellenes lenne, hanem éppen a gádzsó piacszemléletet, vállalkozási ököljogot és hamis sikerképességet tükrözné, vagyis olyan nem-cigány viselkedés lenne, amelyet nem vállalhatnak...

Külön is izgalmas cigánykutatói kérdés, hogy a munkavállalás esetében miként jelenik meg a csoport mint piaci szereplő azok előtt, akik munkaadónak tekinthetők. A romák jól ismerik a környezet oktondi előítéleteit, melyek őket tolvajnak, lustának, koszosnak vélik, s esetenként a cigány-jelleg időleges felfüggesztésével olyan „idegenséget” vállalnak inkább, amely elfogadottabb a munkavállalók körében (például menekültként, idegen munkavállalóként mutatkoznak). Ezzel a stratégiával bizonyítani tudják, hogy ha nem is virtuóz iparosok (pl. bizonyos munkákat egyenesen továbbadnak alvállalkozóknak, akiket viszont megfizetnek), de éppoly kevésbé jellemzi őket mindaz, amivel a sztereotípiák révén jellemzik vagy besorolják őket.

Williams ezt a sztereotípa-együttest nem a cigánypolitikus nézőpontjából vagy a védőügyvéd szerepében cáfolja. Részletesen taglalja doktori értekezésében a nyelvi, zenei, tisztasági, életminőségi, narratív-mesei sajátosságokat számos, a nyolcvanas évek során írott

tanulmányában. A rövidebb írásokhoz képest a *Cigány esküvő* olyan alapos monográfia (eredetileg 1984-ben jelent meg), amely hozzájárulhat ahhoz, hogy mind a rítus, mind annak család és közösség szempontjából kapcsolatmegegerősítő, társadalmi csoportformáló és kultúrakifejező jellege kellő alapot kapjon a cigánykutatások tudásterületén belül. Ugyanakkor épp a monografikus aprólékosság miatt azért fölmerül a szerzőben, hogy az etnikus sajátosságok leltára, amely egy specifikus tudomány felépítését célozná, csak a bezárulásuknak egy módja, szabadságuk és kiteljesedésük béklyója lenne, ha nem vállalná a teljesebb feltárás következetes és mindig újrakezdett programját. „A ciganológia csak akkor igazolható, ha egyszerre jelent tudást a másikról és saját magunkról” (55. oldal). Ezért az „ők” és a „mi” közötti folyamatos interakció lejegyzéséből kell állnia az antropológiai munkának, azt célozva, hogy másságuk ne legyen egzotikusnak vagy anarchikusnak tűnő, hanem a mi világunk megtanulásának módja is legyen egyúttal. A romák esetében olykor „elillanó” struktúrák és funkciók, devianciák és elfogultságok együtt adják azt a totalitást, amely a cigány-gádzsó kapcsolatok összességét jelenti a különbözőségek és hasonlóságok összeegyeztethetőségében (56. oldal).

Az elfogultság és a devianciák megértésének módja sajátos egyvelegben mutatkozik Patrick Williams munkáiban. A romák intézményeinek sorra vételekor taglalja az egyet-nem-értések kezelésére létrehozott „bírói” intézmény, a krisz jelentőségét. De kiderül az is, hogy a vitás kérdésekben döntéshozó rangú testület működését (mely voltaképpen a romák nyilvánossága előtt lefolytatott „perek” és a konfliktusfeloldás fóruma) épp a nyilvános problémakezelés lehetőségének és normatív hatásának felmutatásaként szánják, viszont a szabályok szerint gázso jelen sem lehet a krisz idején, így szinte lehetetlen róla érdemi leírást készítenie a kívülállónak. Williams is inkább úgy ír erről, mint aki átlátja működését, de elegendően informatív ahhoz, hogy képet kapjunk róla, ugyanakkor nem ébreszti az igényt, hogy sokoldalúbban igazolja tételeit, vagyis avasson be a titkos részletekbe. S mint a roma-kutatók többsége, épp a lényegi tartalmak esetében fogadtatja el velünk, hogy annyi a szükséges tudás, amennyit ad, s nem hiányzik az, amit a romákkal lehetséges kapcsolatban gázso úgysem tudhat. Másik példája is szól erről a hiteles és elégséges beszámolóról, melynél nem merül föl a kétely, hogy nincs tekintettel a romák belső tudására, és a körülöttük élő társadalom más típusú, más érdekű világára. Éppen a kölcsönhatások megjelenítése az, ami érdekessé teszi művét! Leírja például, hogy a romák társadalma éppúgy nem egységes és egyenlő, mint a környezetük társadalma, egyúttal a sikeres (vagy szerencsés, vagy jól alkalmazkodó) romák jellemzéseiként is elősorolja, hogy a vetélkedés és versengés létezik körükben, de a sikeres tranzakciók vagy a gazdagodás hasznát a győztes csak akkor tudja legitimálni, ha nem magánérdekű célokra, hanem a közösség javára fordítja (21. oldal). Sőt, a magánérdekű gazdasági vagy politikai siker nagymértékű presztízsröplést és -vesztést eredményez körükben, amit a környezetük szinte csakis azzal a közhellyel képes kezelni, hogy a cigányok családcentrikusak és gyerekszeretőek, holott egészében a társas lény mint közösségi szereplő teljesen más felfogását tükrözi inkább.

A kötet – bár a könyv a *Cigány házasság* címet viseli, miáltal is az gondolható, hogy egy 480 oldalas monográfiát tartunk a kezünkben, mely ekkora terjedelmet szentel a házasság módjának, mégsem csupán erről szól – tartalmi egységei hat blokkot képeznek. Maga Williams is úgy nyilatkozik, hogy „a leánykérés ceremóniája lehetővé teszi, hogy szinte teljesen megvizsgálhassuk a társadalmi viszonyokat, melyek a kálderás illetve *rom* csoportokat körülveszik”. A *leánykérés* fejezetében Williams nem elvont gondolatokat közöl, még akkor sem, ha az eredeti leánykérési szituáció-leírás régebbi időpontból származik, mint a róla való kommentárok többsége. Itt ismét az antropológus kutatómódszertani titkaiba kapunk betekintést, midőn a több mint öt órás leánykérési szertartás sűrű leírását, szövegszerű idézését, illetve a kiegészítő helyzetjellemzést és értelmezést megkapjuk. Kezdve a ház alaprajzával, a

tárgyakkal, a térhasználat jellemzésével, a „kérő” és „adó” szereplők játszmáinak, valamint a közösségi rítus más résztvevőinek jellemzésével, lényegében egy rokonsági kapcsolatrend formálódására láthatunk rá, s valóban föltárul a kockázatok, tétek, árak és jelképek, értékek és normák szinte teljesnek mondható rendszere, az egész *verbális rituálé* aprólékos leírása révén pedig a belső kapcsolatrend, a történések összefüggései, a megerősítések és szerepmódosulások sokszínű „színjátéka” is kibomlik. A meny kiválasztása, megkérése, odaadása, jólétének és méltóságának garanciái nem szimplán piaci csereügylet tárgyai (noha a kívülállónak így tetszhet), hanem a család jövőképeinek ügye, a *kumpánia* (együttélő közösség) egészének ügye, a cigányok összességének ügye is az ő saját értelmezésükben. S hogy mindebben milyen szerepe van korábbi rokonsági relációknak, pénznek, rangnak, tiszteletnek, a presztízs életformát átfestő jellegének, vagy az alku révén kialakuló további nemzedéki kapcsolatoknak, azt kívülálló szemével nemigen lehet meglátni. Még a szertartást (történelmi ideje nyolcvan százalékáig) lényegében szó szerint „lejegyző” kutatóban is felmerül a kétség, hogy a kálderás rom retorika pompázatosága bemutatható-e a maga teljességében anélkül, hogy a leírás tükrözné a gesztusok, hangsúlyok, indulatok, verbális cselek, kommunikációs játszmák teljes folyamatát és dinamikáját...

A következő nagyobb egység a kötetben *A cigány rendszer* leírása, mely cím részint nem tükrözi a struktúra és funkciók, kódok és jelentéstartalmak összességét, inkább csupán jelzi, hogy valamiféle rendszer épül az idegen számára észrevehetetlen nyelvi, népcsoport-elnevezési, identitási, kapcsolathálózati, rokonsági rendszeri specifikumokra. Maga a népnév (*hitano, bohemian, gypsy, gitane, rom*) számos esetben sem a hivatalos elnevezéseknek, sem az öndefiníciós igényeknek nem felel meg. Sőt, a tudományos definíció – vagyis jellegzetesen a nemcigányok meghatározási kísérlete – sem tud mit kezdeni ezzel a népességgel: „olyan nép, amely az i.sz. X. században hagyta el az indiai szubkontinenst” és azóta vándorol – mondja az ismeretterjesztő szándékú leírás. Ugyanakkor „egy cigány, aki azt mondja, hogy ő cigány, a nem-cigányoktól tanulta ezt” (131. oldal), hiszen amennyiben tényleg az, sokkal inkább megkülönböztető csoportnevet használ, nem pedig a hamis általánosítást. Még Franciaországban is inkább *rom* vagy *manus* elnevezések szerint tagolódnak, de még ennél is inkább a csoportok vagy alcsoportok elnevezéseit használják. Rom és manus sosem az *egységükre* hivatkoznak, hanem a csoportnévre (merthogy manus minden nem-rom cigány): eszerint létezik a rom cigányok csoportfelosztásában 1) *kelderás* vagy kálderás, 2) *lovári*, 3) *csurári*, és létezik ezek számos alcsoportját összefogó névként a *szintók* köre, akik a) *kálók*, b) *manusok*, c) *jénisek*, vagy d) *pirdók* (*voyageurs*). S hogy „magyar” vonatkozásai se maradjanak ki: akik nem tartoznak a három főbb csoportba, azokat a nem-rom cigányok köreként magyarcigánynak (*ongróá*) sorolják be.

A látszólag egy recenziót túlterhelő részletezés itt annyiból tanulságos, hogy talán mutatja: a cigányok rendszere nem kíván „egyetemességre törekvő látásmódot” érvényesíteni, mert ez kizárólag csak kívülről jöhetne, csakis nem-romaké lehetne, s ezért nem is felelne meg nekik (133. oldal). Williams a franciaországi cigány társadalom megjelenítésében lépcsőzetesen különíti el a roma kutatások felfogásmódjait és tapasztalatait, megkülönböztetve *osztályozásokat* (ezek sokfélesége etnoföldrajzi, lingvisztikai, saját és kívülálló csoportalkotási módokat, besorolási konvenciókat tükröz, lásd. 134-143. oldal); meghatározásokat (területek, szerveződési egységek, önmegjelentések, kívülről jövő leírások, 146-174. oldal); *viszonyok* (ezek közt csoportközies, leszármazásiai, rokonságiak, nyelviak, névhasználatiak bonyolult rendszerét, 175-203. oldal); illetve magát a *rendszert*, a párizsi rom-cigányok halmazából kialakult vicák, a kölcsönös házassági és leszármazási viszonyrendszer tagoltságát is bemutatva (213-220. oldal). Nemcsak meggyőz arról, hogy aki nem él köztük több mint harminc éve, az képtelen lesz átlátni e belső dimenziókat, de ki is jelenti: nincs

„általános reprezentáció” lehetősége, maguk a romák számára a környező világ és önmaguk is csupán a gázsó és roma felosztásban gondolhatók el (220. oldal).

A kötet további írásai *A kumpaniáról* (227-296); a házasság intézményéről (297-383); a *leánykérés* értéktartalmainak kommentálásáról (385-466) szólnak, valamint egy, a kötet megírásakor ide beemelt, két amerikai forrásművet ismertető-kijegyzetelő írásból (467-476) állnak. Ezek nem kevésbé izgalmas írások, de részletesebb ismertetésük már valóban túllépné a recenzió szokott kereteit.

Patrick Williams munkáját és felfogásmódját összességében jellemezvén, kiemelendő indíttatásának két *émikus* szempontja. (Az émikus megközelítés a nyelvészetből veszi példáját, a fonémikus megjelenésmód analógiájával, vagyis tartalmi, lényegi sajátosságot jelent, a forma által hordozott belső jelentésegységet). Az egyik az, hogy a tudományos kutatás célja mindig a valóság birtokba vétele – a cigánykutatás ezért nem nélkülözheti a félelmet sem, hogy a „megfoghatóság”, a sűrű leírás révén módot teremt az ellenőrzésre, a kívülről jövő kényszerek szükségképpen elfogadására, vagy közvetlen a hatóságok (sokszor pusztán önigazoló) tevékenysége révén fenyegető feltételek kialakulására. Ezért a kutatónak óhatatlanul is súlyos etikai felelőssége van minden leírt szó mögött.

A másik önreflexív megfogalmazás még ennél is fenyegetőbb: a társadalom (s különösen a hatóságok) felől jövő „normalizálás” szándéka és ellenőrzési jogosultsága kényszerűen belerántja a kutatót abba a szerepbe, hogy „szakértőként” részt vegyen a romák megismerésében, ezzel mintegy áruló is legyen egy kicsit – miközben a hatalmasokat voltaképp sosem érdekli igazán, mi és hogyan, miért és mióta van a roma közösségben...! Ezért érdemes óvakodni az egyszerűsítő leírásoktól éppúgy, mint a különbségek, az egzotikumok „gyártásától”, vagyis olyan feldolgozástól, amely kiállítási példányt formál a kutató közösségből. A pontos megfigyelés és az ebből fakadó leírás emiatt sosem „a cigányok” megmutatására kell irányuljon, hanem a teljesebb társadalmi kontextusukat kell felmutassa, melynek szövetébe tartoznak. Épp a cigánykutatások a legfőbb bizonyosságai annak, mi történik, ha „a megfigyelés tárgya reagál a megfigyelésre és válaszolni tud a megfigyelőnek” (77. oldal). Ezt a technikát pedig Williams óhatatlanul gyakorolja, hiszen közöttük él, egyúttal a francia társadalomban is, meg a francia tudományos világban is...

A megfigyelés, a résztvevő jelenlét és a leírás viszonya adja az antropológiai megközelítést. Ugyanakkor a hagyományos (példaként európai etnológiai, vagy brit szociálintropológiai) kutatói szempontok itt a kellő óvatosság miatt ki kell egészüljenek olyan nézőpontokkal, amelyek a kutató önreflexióit tükrözik. Williams megfogalmazásában: „Az egyetlen elvárás, amit minden olvasóval szemben támaszthatunk, a következő: e munkát bizonyos emberek életéről szóló elmélkedési kísérletnek tekintsék, és ne az emberek életébe való beavatkozás eszközének” (77. oldal). Fontos mindez azért, mert kutatás maga is megváltoztatja (a jelenlét, a beszélgetések, a publikáció, a reflexiók, a kritikai visszhang révén is) a kutató és kutató közötti kapcsolatot, s föltehető, hogy nemcsak legközelebb, de talán soha többet egyetlen közösség sem lehet már érdekelt egy kutatási helyzet elfogadásában.

Patrick Williams három alaptényezőt emel ki a cigánykutatásokkal összefüggésben (s nem kell talán különösebben készíteni az olvasót, hogy asszociációt formáljon a magyarországi németek, a kelet-európai zsidóság, vagy épp az amszterdami szurinamiak hasonló helyzetét, vitatott előtörténetét, etnikai-kulturális túlélési stratégiáit érintő kérdésekről)... Az első, hogy a cigányok léteznek – ez olyan alaptény, amelyen nem érdemes vitatkozni, de nyilván minden további árnyalat, értelmezés, ítélet vagy megismerés alaptétele lehet; a második az, hogy amióta léteznek, azok a társadalmak, amelyekkel kapcsolatba kerültek, mindig is igyekeztek megszabadulni tőlük (akár erőszak, kiűzés, börtön, deportálás, kiirtás, akár szelid ráhatás,

például beolvasztás alkalmazásával); e kettőből következik a harmadik: amióta cigányok egyáltalán léteznek, félreismerik őket.

S hogy e félreismerés ne legyen végletes, végzetes vagy végleges, Patrick Williams nem szűnik meg kiemelt közössége (s olykor más csoportok) kutatója lenni. Munkája pedig épp azt a szemléletet formálja, amely a hazai kutatásokban már rögzült, s művének üzenetei azokra is inspirálóan lesznek képesek hatni, akik immár megelégedtek azzal, amit a cigányságról tudnak vagy tudni vélnek. Hogy mindez másképpen van, arra voltaképp izgalmas forrásmű és jó példa Williams kötete, méltó társaként a már megjelent írásoknak-köteteknek, továbbá a tervek szerint e sorozatban még ezután megjelenőknek is.

Identitás-tér és etnikai terep⁹

(ismertetés)

Most jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában a *Tér és terep* című tanulmánykötet-sorozat újabb opusza, immáron három sötétkék ponttal a gerincén. (S mert a belbecs remélhetően fontosabbá lehet, mint a küllem, csupán tipográfiai fantáziám kacérkodik a majdani 17. kötet sűrűn telipontozott gerincével... Lehet, ez pusztán formai nyünyörgés, hisz a keményborítós kötet már messzire üzeni, hogy ismét kiadós válogatást kapunk...). A tanulmány-válogatás most is olyan, hogy tavalyi (recenzori) lelkesültségemet idén sem tudom visszafogni a könyv tanulmányainak láttán-olvastán.

A sorozatot – mert most már visszavonhatatlanul az, ide értve, hogy intézményi funkciója szerint évkönyv is –, az MTA Kisebbségkutató Intézetében szerkesztik, s alcíme is következetesen *Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Már az első válogatás óta Szarka László és Kovács Nóra gondozza a szövegeket, idén pedig, a harmadik válogatásban csatlakozott hozzájuk Osvát Anna is.

Kiadósság és tudományos formáltság (általában) nincsenek okvetlenül szoros rokonságban... Nemegyszer azonban igen. Szinte kínos elégedettség szólhat viszont (ismét) belőlem, ha immáron harmadszor is kritikusa lévén a sorozat épp aktuális kötetének, még mindig úgy látom, hogy ebben az évkönyvben kitartóan impozáns egységet formálnak az egyberakott írások. S lévén mind az intézmény, mind pedig kutatóinak ismerője, talán még azt is merészelném összegzőként állítani, hogy egyre jobb és jobb kiadványok sikerednek egybe, egyre megmunkáltabb írások... – bárha a választott témakörök vagy tapasztalati tudásterületek mintha állandósulni látszanának. Kitartóan figyelmes pályatársként lassan már elhatározhatnám, hogy az egyes kötetekben mindig csak bizonyos kutatók írásait követem figyelemmel, vagy mindig másikat választok... – mert hát a mostaniban éppúgy, mint a korábbi kötetekben, annyi lenne az ismertetésre, interpretációra érdemes tanulmány, hogy egyértelmű sértésnek, kizárásnak érezhetné a szerzők egy része, miért nem foglalkozom alaposabban az általa írottakkal, miért mindig mások vannak soron...! Pedig a huszonhárom szerző husz tanulmánya egyértelműen nem kerülhet azonos mélységű értelmezésre, megolvasásra vagy értékelésre... – én el nem unnam, de az olvasó biztosan.

Lóugrásokkal lehetne csupán haladni a kötetben, vagy huszárrohammal, akkor talán a végére érek egy rövid felsorolásnak, amelyből senki sem maradt ki. Ámde a szerkesztés rendjét követve, az első blokkal kezdve már elakadok. Nem bizonytalanság vagy időhiány, hanem a *Kulturális határok – adaptációs folyamatok* alcím kínálta sokféleség okán. Ha csak Ilyés Zoltán határfogalom-fölvezető áttekintését nézem, amelyben a nyelvi és felfogásbeli határok átfedik a történeti-földrajzi-etnikai övezeteket, a statikusnak tetsző fontvonalak fölött a határátlépések valóságos és tényleges jelenségei villannak föl, a kulturális találkozások és mimikri-magatartások belesimulnak a szituációk, narratívák, kulturális mezsgye-átjárások dinamikájába, s érintkezési (vagy kontaktus-)zónává alakulnak Ilyés értelmezésében és a kutató társadalmi terepek „saját hangján” – akkor még mindig nem árultam el, hogy szeretnivaló az kínos pontosság, eszélyesség és árnyalt cizelláltság, amellyel a szerző írásait megformálja és mondandóját szerkezetbe ötvözi. Izgalmasan látja és hitelesen mutatja meg, hogy a társadalomtudományi határ-paradigmák, (amelyekben bármely térség szereplői saját

⁹ Az ismertetés elhangzott az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet legújabb köteteinek bemutatóján, 2005. május 12.

reprezentációjukként jelennek meg), a valamely területre vonatkozó lokális és szimbolikus képzetek révén nemcsak attitűdöket alakítanak ki, nemcsak térformáló funkciójuk erősödik meg, de igénylik is az időbeliséggel kísért jelentéstartalmak változásainak tudomásul vételét. Ilyés a határ mint gát, az elválasztó vonal, a kint és bent közötti limitált jelenség állapotrajzával és felfogástörténetével vezeti be a kötet első felének elemzéseit, sorra véve földrajzot és gazdaságot, politikát és etnográfát, szociológiát és narratív tüneményeket, oral history-t és antropológiai felfogásmódokat, határregiók életforma-mintáit, értelmezési- és szerepjátékait, periféria-közéret és találkozási zóna esélyeit, végül a határfeloldások, dekompozíciók veszélyeit is, elősorolva a kiszolgáltatottságot, a biztonsághiányt, majd a kooperációkkal együtt járó köztességek jelentőségét járja körül. Annyiféle és oly sok dimenzióját a térnek, időnek, funkcióknak és struktúráknak, szervezett és spontán alakzatoknak, lazán interetnikus és mereven előnykereső narratíva-változatoknak, hogy ezek átlátása nyomán az olvasó – ha még nem kezdett elbizonytalanodni – immáron másként tekint a további fejezetcímekre.

De van-e (imígyen, határ-paradigmatikusan tekintve) fixnek vélhető eleme egyáltalán a határoknak? Vagy ha nincs is már, volt-e egykoron? Szinte a felvezető gondolatmenet ívére szabja közléseit Hofer Tamás is, midőn a történeti és etnográfiai határfogalmak relatív voltát illusztrálja megannyi példával. Attól kezdve, hogy etimológiai kontextusban a *határ* szó a hatás és hatalom kiterjeszhetőségi limitjét jelezte, azon át, hogy a szabadnak tetsző réten, folyóvízen, parlagterületen is ott voltak a helyiek által pontosan ismert határjelek, övezetek, birtoklási térségek, röghöz kötöttségek, tilosnak minősített terek, jelkép-alkalmazási jogosultságok, a pandúrok jelvényétől a német és francia kártya használatának térségeiig, az etnikai önbesorolás mentális határaitól a haza virtuális horizontjáig vagy vágyképéig... S ezen még jócskán túl is, hisz ahány „kicövekelt” tulajdoni határ, földrajzi vagy akár mentális határtérség, történeti „evidencia” csak van, épp annyi a határátjárások száma, módja és leleményes válfaja...

A nemzettudatok változó határjelképei és a határok alatti-fölötti átjárások, áramlások tapasztalatai a kötet e pontján már szinte teljessé válnak (a huszadik oldalon a négyszázból!). A térségi kapcsolatok rendje, árnyalatai, a rokonsági-baráti-közösségi összekapcsolódások és elválások oly sokrétűek, hogy valósággal relativizálják nem csupán a határfogalma(ka)t, hanem az erről merengő kutatók szakirodalmi hivatkozásait is. Nem tudni, valójában mi akadályozza meg a társadalombúvárokat abban, hogy mindannyian ugyanazt a szakirodalmi bázist használják, de a sokféleség édes haszna éppen abban mutatkozik meg egyértelműbben, hogy ahány szerző, annyi más szerzőségi jegyzéket és inspirációt képes meríteni a kortárs vagy történeti érvényű forrásművekből. Kérdés persze, hogy épp valamely szerkesztői gondosság lehet-e képes az írárok lehetséges találkozási pontjain legalább egy lábjegyzetet reszkírozni arra, ha analóg vagy vitatkozó álláspont olvasható ugyanabban a kiadványban, melyet az egy műhelyben munkálkodó szerzőgárda akár disputaként is közös munka részének tekinthetne... – de erre itt nem került sor. Vagy ez okfejtéseknek egymásra hangolása, kontrasztálása talán inkább az olvasó feladata lenne...? Nem tudom igazán, ám ismerve a tudományos intézeti kiadványok készülségi szokásait, úgy vélem, inkább időhiány, a megkésve leadott kéziratok összehangolásának elmaradása okozza, hogy az egyes írárok egymásra nem (vagy igen ritkán) reflektálnak, csak csupa „külső” forrásra. Pedig „önkörükön” belül is tartalmas vitát formálhatna a fölhasznált források értéke, haszna, olvasata, idézhetőségének rangja, vagy épp gazdagító hatású lehetne, ha egymás írásait is érdemben ismernék a szerzők...

A történeti kontextusú és néprajzi-antropológiai érvényű határfogalom-változások mindazonáltal nem csupán a kutatók egyes körei, tematikus konferenciák vagy közkeletű források használata révén lesznek parttalanok, hanem egyes diszciplínákon belül is igen érdekes verziók mutathatók ki. Kocsis Károly a politikai földrajz frontvonalainak és határoló

fogalomköreinek szemlájében a lakatlan természeti környezettől (hegylánc, mocsár, erdő, láp, gyepű) az államegység garanciájaképpen integrált területi kihatásokig (frontier, limes, boundary) nemcsak a klimatikus viszonyok, történelmi tünemények nagyító alá vételét végzi el, de a határolásnak épp a határok mozgása-változása okán szükségképpen részévé vált zónák jellemzőit keresve az elválasztóvonalak (határolás, korlátozás) mellett az összekapcsolásra, egybekötésre is alkalmas természeti és társadalmi kritériumokat sorolja elő (pl. telekommunikáció, nyelvi kontaktusok, kereskedelmi zónák, etnikai-vallási kölcsönhatások, regionális kooperációk). Ugyanakkor figyelmeztet is arra, hogy a történelmi-politikai revanszándékok (etnikai alapú irredentizmusok, kisebbségpolitikai manipulációk, vallásváltási kényszerek, migrációs törekvések, etnikai tisztogatások) tetszőleges helyszíneken erősíthetik meg a kizáró és bekebelező típusú határokat, vagy tehetik akár csak merevvé és törékennyé a nyelvi közlekedés vagy az asszimilációs trendek térségeit.

A határ mint geográfiai vagy kulturális, állami vagy etnikai képződmény mindezek mellett egyfajta nyílás, ajtó vagy ablak is, melyen át tényleges vagy virtuális híd vezet a bent felől a kint felé, egy ellentmondásos kettős szuverenitás érvényesítése ellenében, vagy az interakciók tudomásulvétele formájában. Bindorffer Györgyi a dichotóm határfogalom (innenső és túlnani) végpontjai között lehetséges kategorizálások statikus és dinamikus jellemvonásait taglalja, a határkijelöléseket a társadalomlélektan által jól ismert „mi”-csoport és „ők”-csoport identifikáló jelenségeivel hozza összefüggésbe. Jelzi persze, hogy határokat nemcsak a hatalom húz meg (persze legfőképpen ő!), hanem két oldalról építik (vagy bontják is). Az identitás és önvédelem alakításának eszköze éppúgy, mint olyan konstrukció, amelyet alkalmilag és tetszőlegesen kiválogatott elemekből is összeállíthat egy csoport tagsága, melynek elemi önmeghatározásához tartozik a „másoktól való különbözőség” és pozitív önértékelés kisebbségi vagy többségi érv-készlete. Minthogy pedig az etnikai és kisebbségi határok korántsem mindig esnek egybe a kulturális, gazdasági, politikai vagy földrajzi határokkal, ezért már magába a közösnek tekintett térbe is kettős identitások vagy osztott közösség-érzetek kapaszkodhatnak. Ezek között a folytonos interakciók, kölcsönhatások dolgoznak, hisz akit kizárnak az egyik, (példaként, mondjuk) vallási identitás-csoportból, az még nyelvi, kulturális, etnikai, térbeli vagy gazdasági helyzetét tekintve tartozhat más csoport(ok)hoz. Sokszor kettős hatás, többretegű identitás erősödik meg a külső és belső szituációk nyomáskülönbségei mentén, de az érdekek, érvényesülési racionalitások vagy gazdasági-politikai faktor-hatások is jelen vannak mindebben, sőt át-meg-átmetszik a látszólag rögzített határokat (pl. nemzeti identitásokat, haza-képzeteket, diaszpóra-öntudatokat, képzelt-közösségi kapcsolatokat). A folyamatok mai irányait tekintve zordulás, merevedés is található közösségeken belül és rajtuk kívül is, ám hosszabb időtávon a határok „spiritualizálódása”, képletesse alakulása, kultúráváltási gyakorlatok és készségek általánosabbá válása figyelhető meg.

Ha ez idáig a kulturális határok és azokon belüli adaptációs folyamatok túl sok rétegét idéztem is elő a kötetből, Feischmidt Margit tanulmányából aztán már végképp az elválasztó-ösztető határfogalmak és bennük-alattuk-fölöttük átívelő kultúráközi kölcsönhatások nehezen osztályozható sokasága tolakszik elő. Geopolitikai megkülönböztetéstől a határsávi és határátlépési gyakorlatokig, közösségi kiterjedéstől a szimbolikus jelentésvilágok határtalan határaiig sorolja a változatokat. Azonosságba foglalt osztottság, egyenlőtlen hozzáférés és birtoklás, integráció és szegregáció mintázatai, különbségeket reprodukáló és egybetartozásokat legitimáló határfunkciók mellett ugyanis a területileg megjelenített (border) és a közelségben rejlő (frontier) áthatás-mozgás-kontaktusfelület-együttműködés hibrid folyamatait különíti el. Az összekötő híd-metaphora és a zárva vagy nyitva tartott ajtó jelképisége egyformán konstruált kettészakítottságot tükröz, ugyanakkor vonzást is tartalmaz, miként a határvidékek társadalmi számára kettős hovátartozás: „haza”, hátszországba, meg

„idegenbe”, a másság felé is egyszerre kötődni részben kettős identitás, kooperációs esély, részben meg konfliktus alapja és hordozója-kifejezője is.

Mindez elméleti áttekintésként szolgál Feischmidt Margit számára, hogy azután a választott nézőpontból az antropológusok által határként értelmezett elválasztó mechanizmusokat, a határok által megosztottak védekező magatartását, továbbá az etnikai csoportkapcsolatok határ(ki)kerülő gyakorlatait vegye szemügyre, mezsgyék, nemzeti identitások, kulturális érdekjátzmák, szimbolikus diskurzusok és kulturális hátszágok territoriális érvényesülésében, közelebből pedig az erdélyi románok és magyarok határépítési és határfeldolgozási stratégiáiban. Határátlépési helyzeteket, román stigmatizálási diskurzusokat, külső irányból jött (nemzeti) határdefiníciók elfogadását és emocionálisan közvetített Trianon-vágyképeket egyaránt sorra vesz, az etnikai szolidaritás helyzeteit, a migrációkkal kapcsolatos vélekedéseket és megítélési vagy értéktulajdonítási diszkussziókat taglalja, a romániai magyarok „magyar-képeinek” illusztrálásával pedig olyan hibrid életvilágok azonosítási folyamataira közelít rá, amelyekre kevésszer és kevesebb érvénnyel tekintenek a szociológiai, kisebbségkutatási tanulmányok többségében.

A határ-narratívákról szóló beszéd persze nemcsak a kisebbségkutatók jellemző vonása (sőt!), a határátlépések hétköznapi helyzeteiben nemcsak a mesélőknek, hanem a kutatóknak, sőt az olvasóknak is megvan a maga értő, értelmező szerepe. Bakó Boglárka esettanulmánya egy erdélyi faluban végzett terepkutatás (látszólag) „mellékterméke”, melyben egy zárt falusi közösségben végzett hosszabb kutatómunka határátlépési helyzeteit illusztrálja olyan asszonyorsókkal, amelyek „normatörők” voltak, átléptek a saját evangélikus közösség periferiájáról az újabb, híveket hódító karizmatikus vallási közösségbe, ezzel kiléptek a számukra közösségi büntetésként vagy stigmaként meghatározott marginalizáltságból, megváltoztattak nemi szerepekhez fűződő hagyományt, a „női társadalom” elvárásaival is szembekerülve, sőt új vallási közösségükben etnikai és nemi szerepkötöttségektől mentesen találtak helyet. „Mássá” váltak, „új női típus” jellegzetes vonásait formálták meg, s ha eredeti vallási csoporttagságuk immár meg is szűnt, pusztán a példával, a másként élés esélyével és a perifériára szorítottság elleni aktivitással olyan etikai modellt formáltak, amelynek eltérő jegyei a hagyományos közösséggel szembeniek, azon kívüliek, lényegében családfüggetlenek (egy olyan korban, amikor a nagycsalád ideálja és konvenciója már más szempontból sem fenntartható).

Nemi szerephatárok átlépése, outsider állapot véglegessé válása, stigmatizáltság és másság vállalása... – olyan közösségi normaszegések folyamata ez, amelynek megjelenése (vagy tételezése) nemcsak a hiteket, vallásokat, hanem az életviteli kultúrákat és értékrendeket is éppúgy áthatja. Nemigen lehet ez másként korunk európai zsidóságával sem, amelynek csoportjai ismét aggodalommal tapasztalják az új antiszemitizmus megjelenését és látható elszaporodását Európa térségében. Kovács András ezt a viszonyt, a holokauszt utáni állapotot már megtagadó európai közviselkedést veszi reflektorfénybe: midőn a megmenekült zsidóság immár nem az arisztokráciában, hanem az államokkal vállalt íratlan szerződésben merte látni jövőjének kevéske esélyét, ebbe a jogvédelem, a gyűlöletbeszéd tiltása, az államalkotó demokratizmus elemi egyenlőség-esélye is beleértődött; sőt: az európaiság kinyilvánításának és az államközi kapcsolatok gazdagodásának idillikus állapotaként a morális kötelezettségvállalás ugyancsak garanciaként szolgált... – elvileg. Mert gyakorlatilag viszont a (jöllehet szerepére, újrafőlismert esélyeire, vállalható identitására, sőt intézményes védelmi formák sokaságára hagyatkozni próbáló) zsidó reneszánsz alighogy alakulni kezdett, azonmód szembetalálta magát az új antiszemitizmus vehemens és elharapódzó új hullámával. Az államokkal kötött morális szerződés nem vált társadalmi szerződéssé, s ma már egyre kevésbé lehet tradicionális kultúrára hivatkozva az európai kultúra megszabott útjától eltérő irányban identitást keresni, egyre esélytelenebb azt állítani, hogy ami amerikai, az nem föltétlenül zsidó is, ami izraeli, az

nem okvetlenül háborús, ami más, az még nem okvetlenül rossz vagy ellenséges is. A világháborút követő állapot, az európai zsidóság és az európai államok közötti szerződéses viszony ma már elhalványult, a rövid időszakot jellemző harmónia ma már számos újabb szélsőséges csoport rövid távú politikai kalkulációjának van kitéve, veszélyeztetve a kontinens zsidóságának mint önértéknek fennmaradását. Morális határ, lelkiismereti kompenzáció és a partneri kapcsolat szimbiózisa került veszélybe, miközben e határok és egyensúlyok mindig is belsőleg osztottak, kívülről is tagoltak, környezet által sem kitartóan támogatottak voltak. „Zsidó és nem zsidó közszereplők és politikusok tudatos döntésére – és ezzel komoly konfliktusok vállalására – van szükség ahhoz, hogy Európa és zsidói között helyreálljon a harmónia. Ha az európai identitás körüli konfliktusokból nem azok kerülnek ki győztesen, akik számára a zsidóság jelenléte a kontinensen önérték, előfordulhat, hogy a félelem, az értetlenség és a rövid távú politikai kalkulációk spirálja olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek jövőhatetetlenül szétrombolják azt a szimbiózist, amely a Shoa utáni évtizedekben fokozatosan kialakulni látszott az európai népek és az Európában élő zsidóság között” – írja Kovács.

Hogy a szimbiózis a határokon innen vagy túl van-e, hogy Európai és népei még egykor volt határaik között élnek-e, s ami körülöttük vagy bennük változott, az föloldotta-e az értetlenség és félelem légkörét... – ma még (vagy már) aligha tudhatni. De hogy a határok funkcionalitása életre hív másfajta etno-territoriális konfliktusokat és kultúra-közi értetlenségeket, az bizonyos. A kötetnek ezen a pontján már világosan kitetszik, hogy a hazai és európai kisebbségelméleti vagy lokalitás-kutatási témakörök miként illeszkednek mozaikkövekként az identitás-terek és etnikai-kisebbségi terek szimbolikus geográfiájába. Az esetelemzések, térségi tereptanulmányok sorát épp a zsidóság számára is okkal igényelt tolerancia-szemlélet, meg az asszimiláció- vagy megmaradás-kérdések aktualitása nyomán Petteri Laihonen írása viszi tovább: a romániai bánági (bánáti) többnyelvűség elemzésével olyan nyelvi ideológiákra mutat rá, melyek a kutatók által kevésbé preferált térségben érvényesülnek. Mennyiségi szövegváltozatok gyűjtése helyett minőségi elemzést végez olyan kutatói szerepvállalással, amely nem a bennfentesé, nem a jobban-tudóé vagy az őslakosé, hanem az idegené, a külső szemlélőé, akit ugyanakkor a „terep hangja” érdekel elsősorban, nem pedig a kutatási koncepció igazolhatósága. Lévén finn kutató, akit a többnyelvű közösség tényleges beszélt-nyelvi gyakorlata foglalkoztat, nem pedig a nemzeti ellenkezések helytörténete, szerét ejti annak, hogy ne csupán egyetlen (magyar) kisebbségi közösséggel foglalkozzon, mely ugyan a legnagyobb, de mellette román, német, szlovák, horvát, bolgár, szerb és sváb szórványcsoportok is élnek, s mindez lehetetlenné teszi a Bánágban a nyelvsziget kialakulását, inkább a többnyelvűség érhető tetten. A nyelvpolitikába persze az ideológia, az iskola, a politikai képviselet esélyei, az egyházak hatása, a tolerancia még létező módjai, valamint a regionális identitás alakulása is belejátszik. Ezt a multikulturalitás helyi módjai, a befogadó magatartás hagyományai, a nyelvcsere sajátos változatai is befolyásolják, s a mindennapi élet közösségi szintjén kezelhetővé teszik.

„Apró jelekben is tetten érhetők vagyunk... (...) Azért ez a mi kávénk, mert olyan, mint mi, vendégszerető, meleg, olyan igazi balkáni, nem rohan, van ideje a másakra, és délibb, melegebb, barátságosabb, mint máshol Európában” – foglalja össze ezt a hétköznapi élményt Hajnal Virág és Papp Richárd tanulmányuk bevezető soraiban, utalva arra, hogy nem csupán saját „olvasatuk”, értelmezésük fókuszában áll a mikrojelenségek elemzése, de ebben is inkább azokra figyelnek oda, akik kutatás közben maguk hívják föl a figyelmet egy jelenség szociokulturális voltára, holisztikus tartalmára, mely nélkül maga a lét is nehézkesen értelmezhető. A kávézás mint hétköznapi esemény írásukban nemcsak történés, együttlétléti állapot, hanem rituális gyakorlat, melyen át a megfigyelt közösség kultúrájának komplex összefüggésrendszerére pillanthatnak rá. A kávézás rítusa a délvidéki magyar közösségekben (Dobradóban, Zentán és Bácsfeketehegyen) azért is nyer különös fontosságot, mert a

generációk közötti egykori viszonyok változása, a zadruga szervezetének szétesése és a modern életvitel betolakodása közepette alig maradt már csupán néhány elem, mely az életmódot strukturálja, a napot tagolja, az emberi kapcsolatokat bensőségesse lenni hagyja. Az egymásra figyelő nyitottság, a nemi szerepek szabályozottsága, a kulturális értékrend fennmaradása nemcsak etnikus jelleget ölt, hanem a másságot, a helyi „ellenkultúrát”, a saját világkép és térérzékelés horizontját megszabó közösségséget is építi. A kulturális határok, a térbeli mozgások, a létértelmezés kisebbségi viszonyrendszere azt a mentális épséget (vagy legalább ennek vágyát) szolgálja, amely nélkül e tájon megmaradni szinte lehetetlen. A kulturális- és identitás-határok ilyenén építése, fenntartása mentalitás-kategóriákat formál, megkülönbözteti Észak és Dél, Kelet és Nyugat, „balkáni” és „európai” kulturális égtájak mentalitásföldrajzi jelentőségét is.

Politikai egyenjogúság, nemzeti oszthatatlanság vagy államterületi sérthetlenség jogi-igazgatási kategóriarendszere persze nincs okvetlenül szoros kapcsolatban a demográfiai, térhasználati, kartográfiai vagy etnoföldrajzi jelenségekkel. Keményfi Róbert itt közölt tanulmánya az 1848-as, 1868-as jogszabályalkotásig, valamint a huszadik század eleji etnolingvisztikai előzményekig megy vissza, hogy a kisebbségkezelés gyakorlatában „bevett” vagy bevezetett térképezési szemléletváltozást illusztrálja. Nyelvhatárok, nyelv-szigeti és nyelvváltási folyamatok szimbolikus ábrázolásában vállalt politikusi szerepeket, a nemzetiségi térképészet plasztikus szerkesztési elveit és (látszólag) „politikailag semleges” tudományos precizitásait hozza példaként arra, miként lehetett bármikor kiforgatni vagy politikai célra fölhasználni a kisebbségek térképi ábrázolását, vagy az „egyes etnikumok terület-birtokló erejéről” szóló benyomásokat és szimbolikus politikai manipulációkat.

Merthogy az etnopolitika különböző alternatívákban nyilatkozik meg, s korántsem független az etnikai csoportváltozásoktól, ezt régóta tudjuk. Tóth Ágnes és Vékás János 2001-es népszámlálási adatelemzése a külföldön születettek kisebbségi-nemzeti kötődései szerinti azonosságkeresését taglalja. A határok és identitásválasztás jelenségeit – azok különböző szinteken reflektált képződményeiben nagyító alá véve – ez a tanulmány nemcsak a közösségek fennmaradásának szolidaritási, mobilitási, mintaválasztási mutatóit fürkészi a demográfiai anyagban, hanem a népszámlálás-módszertani bázison a nevesített, életviteli közösségek kettős identitás-meghatározódását is kimutatja (valójában nem kettévált vagy megosztott, hanem többes kötődés formáit vizsgálva). Az országonként, kisebbségenként, többséghez fűződő viszonyban és demográfiai mutatókban ismertetett helyzetkép példa arra, hogy a népszámlálási statisztika nem a valós, mégcsak nem is a vallott adatokat mutatja, hanem az identitásjellemzők domináns, kompakt, többirányú etnospecifikus sokféleségét, melyet nem okvetlenül az anyaország vagy a politikai trendek segítenek gazdagodni, hanem a „tartós és dinamikus fejlődési pályára került” kisebbségek, a bevándorláspolitika és a konfliktusmegoldó szándékok összehangoltsága legalább annyira.

A törvényi kezelés és a kisebbségi létállapotok fura lebegtetése alkotmányos alapokon is tiltásokat intézményesített a szocializmus-kori nemzetiségi kérdéskezelésben, melynek reformált részletszabályozását az 1993. évi kisebbségi törvény volt hivatva megoldani. Azóta többféle kormányzati (és ellenzéki) kisebbségpolitika került a köztudatba, a kisebbség-fogalmat nemcsak határ(olás)ok és jogi garanciák, hanem etnikum-szintű önszerveződési törekvések is átfomálták. Erről Szabó Orsolya értekezik, dilemmává téve, hogy valódi reform, vagy csupán módosítások látszatai vették-e körül e folyamatot, s ha a 13 legitim kisebbségből nyolc elutasítja a választói névjegyzéket, akkor a rohamos asszimiláció következményét vajon el kell fogadni, vagy érdemes még a jogi szabályozás további reformját szorgalmazni. Ezek is határok tudniillik, a választójog problematikája és az uniós csatlakozás normái még inkább azokká teszik őket, akár tekintet nélkül is a kulturális autonómia, a kisebbségjogi és emberi jogi normák meglétére vagy érvényesíthetőségére.

Ugyanerről az alapról Eiler Ferenc már egy következő ciklusban, az 1998-2004-es önkormányzati választások reformidőszakában bekövetkezett módosulásokat követve értekezik. A szabályozások buktatóit, pénzügyi és szervezeti kötelmeit, helyi vagy országos kisebbségi autonómiák formáit, visszaéléseket és korrekciós folyamatokat ismerteti, a kormánypártok és a képviselők csatározásait is említi, kiemelten szólva a cigány kisebbségi törekvésekről, lévén ezek mégiscsak a legnagyobb kisebbséget érintik...

Változási igények, kisebbségi működés-zavarok kutatása alapján folytatja az előző témakört Kállai Ernő írása, aki harminc települési önkormányzat funkcionalitását épp a helyi képviselők és vezetők pozitív programja tükrében elemzi. Konfliktusok és harmóniák, határok és határátjárások minden helyi szinten személyközi viszonyokat tükröznek, így messze nem igaz a cigányellenesség konfliktusokból származó vádja, de annál inkább érvényesül a szakértelem hiánya a roma kisebbségi kultúrában funkcióba jutottak körét tekintve. S hogy képes-e bármely helyi csoport, kulturális hagyományoktól függetlenül, vagy azok ellenére problémamegoldó feladatra vállalkozni, nem kis részben a kulturális identitás-megőrzés határhelyezeteitől függ, bár a jogi védelem és antidiszkriminatív garanciarendszer, vagy a finanszírozás és a cselekvésképeség korlátai éppoly „külső” határokként szolgálnak, mint a belső félelem a megosztottságtól, a hamis képviselőktől, a szavazóképes lakosság morális merészségétől.

A kérdésfelvetések és -megoldások korántsem mindig azoktól származnak, akik magát az élethelyzetet nap mint nap átélik, formálják. Vagy nemcsak tőlük... Függ többek között a közmoráltól, a politikai érdekcsoportok gyűrűződésétől és az intézményi szabályozásoktól is, de nem hanyagolható el a közgondolkodás sem, amelyre pedig (jó esetben) a kutatások is visszahatnak, esetleg szemléletformáló vagy korszakos belátásokat is lehetővé téve. Épp ezért izgalmas és fontos, miként vélekedik és gondolkodik a társadalomkutatás magukról a kisebbségi helyzetekről, s ezen belül is a romák körül konstruálódó ismeretek egész terrénumáról. *A Tér és terep III.* kötete igen széles palettán vonultatja föl a megfigyelések, megértések, regisztrálások, értelmezések és rendszerezések technikáit, s ezekhez képest elkülönítő, választékosabb és puhább eszköznek minősülő a kulturális antropológia nézőpontja. Prónai Csaba írása (három példa alapján) azt taglalja, miként hatottak a cigányokról kialakult hamis vélekedések ellen a kulturális antropológiai konstrukciók, amelyek döntő fordulathoz, paradigmaváltozáshoz járultak hozzá a cigánykutatásokban. A „piszkos” cigány, az „élősködő” cigány és a „nevelhetetlen” purdék etnokulturális „típusa” oly sokféle nemcigány felfogásban él, hogy valódi tudományos közbotrány-számba menő felfedezéseket produkálnak mindazon szerzők, akik hajlandók voltak közelebb kerülni a cigány létmódhoz, s megpróbálták belátni vagy meglátni mindazt, amit sokan csak félreértésekkel pótolnak. Megláthatták így azt is, miként látnak és néznek e láthatatlan világok lakói azokra, akik magukat oly láthatónak és jelentősnek tartják...! „A cigányok ugyanis attól a naptól fogva interkulturálisak, amióta cigányok. Hozzájuk képest az antropológusok újszülöttek” – idézi Prónai a jeles Leonardo Piasere felfogásmódját, rögzítve mások munkái alapján is azt, hogy a cigány és nemcigány világok közötti nyitottságok/zártságok azért képesek határrá erősödni, mert épp a „cigányok földrajza” vált teljességgel ismeretlen földdé a nemcigányok számára, s a „külvilág” szemében a táborközösség inkább gettó és elmaradottság-szimbólum, mintsem egy szerves és egészséges kulturális közösség miliője.

Sajátuk tartani, vagy idegenként kezelni – ez nemcsak a stabilizálódott kulturális másságok szemlélethatárát megszabó nézőpont kérdése. A Vasfüggöny mögötti és utáni országhatárok átjárhatósága kihívta a döntéshozás kényszerét a „menni vagy maradni” kérdésében is, vagyis a mobilitás, a vándorlás, a menekülés, az áttelepülés és otthonválasztás minden kényszerét és perspektíváját előidézte. A sokféle mozgásosság közepette pedig átrajzolta a határok, a

perifériák, a „végek” dilemmáit is. Váradi Mónika Mária (Doris Wastl-Walter és Fiedrich Veider segítségével kezdett európai) határdiskurzus-kutatása ezeket a kihívásokat és részválaszokat regisztrálta, noha eltérő mértékben a kettős határokkal övezett európai térségekben: szlovén-olasz, keletnémet, német-cseh és német-lengyel otthon-narratívákban és életút-interjúkban olyan színskáláját mutatta fel a morálisan vállalt helybenmaradásnak, melyek a migrációs narratívák ellen szólnak ugyan, de belső indokai a perifériáról valamely központba kerülés vágyképeivel találkoznak. A kötődések nyelvi-stilisztikai, s legalább ennyire morális-sikerképességi lenyomatai végső soron arról (is) szólnak, hogy ne kelljen a határvidéken, átmeneti övezetben, parciális állapotban érezniük magukat, hanem lehetőséget nyerjenek a marginalitásból menekülés révén a pozitív identitás és integritás folyamatos átélésére.

Menekültként élni, vagy bevándoroltként remélni, esetleg határon túliként vágyakozni, vagy éppen merészen nekivágni a reménytelen munkapiacnak és kiszolgáltatottságnak – az 1990-es évtized kormeghatározó életélménye lett százezrek és milliók csoport-történelmében. Kováts András a magyar bevándorláspolitikai intézményi szervezetének működését, elveit, a passzív-megengedő és az aktív-befogadó migrációfelfogás változási trendjeit ismerteti, beleértve a határon túli közösségek stratégiáit, kisebbségdefiníciós szemléletváltozások útjait, védelmi magatartások indokait is. „Nincs koncepció olyan programok kidolgozására, amelyek a befogadó közösségek és a menekültek közötti feszültség enyhítését célozzák. A kormányzati kommunikáció rendre összemosza a menekültügyet az illegális bevándorlással és az embercsempészettel, nem szól a menedékkérők befogadásának humanitárius elemeiről, tovább erősítve ezzel a lakosság menekültekkel szembeni előítéleteit” – összegzi üzenetét a szerző. Pedig a nemzetközi migráció európai trendjei bennünket is megfontolásra és felkészülésre kellene ösztökéljenek, nem pedig olyan határolásokra, amelyek csakis a bevándorlók előtt leeresztett sorompók cölöpjei lehetnek, nem pedig a jogi, politikai és kulturális közösségbe tartozás talpkövei.

A kötet kulturális adaptációs (első), etnopolitikai (második) blokkja után az adattár harmadik, immár megszokott egysége található. Ebben éppen a migrációk és kisebbségvédelmi megoldások ismertetési vezeték be az Európai Konvent vonatkozó elgondolásait, jogforrásait, alkotmányos intézményeit is bemutató forrásháttérrel. Vizi Balázs a kulturális sokszínűség európai modelljét mint a kisebbségi nyelvek támogatási, védelmi és diszkrimináció-ellenes csomagterv részét ismerteti, fordításban közreadva a Konvent konkrét javaslatát. Az „Egység a sokszínűségben” indítvány olyan intézmények, bizottságok felállítását célozza, melyek talán éppen a fentiekben tárgyalt, félreértett és szűkkeblűen interpretált kisebbségfelfogások trendje elleni hatékony fellépést szorgalmazzák. S hogy a folyamatban jellegadó események, intézmények, felfogásmódok és megoldásképletek még milyen messze vannak tőlünk, az adattár részeként itt közzétett magyarországi kisebbségi kronológia (Mlecsenkov László munkája) is illusztrálja. A kötetzáró sajtóhír-válogatás (Vékás János összegzése) magyarországi és határon túli eseménytörténetet kínál a 2003-as évből.

Van a kötetnek (alighanem a benne foglalt tanulmányok szerkesztettségéből fakadó, vagy talán az olvasói érdeklődés és lankadás hullámzásaiból eredő) sajátlagos dinamikája. A tanulmányok hol nyitnak valami új és egybefoglalható felé, hol zárnak valamely közösség milliójébe; átélhetjük az egyes vagy többes számú szubjektivitást („velem hogyan történt”, „mi mit akartunk”), s egy következő írásban az egyes szám harmadik személyű objektivitást; térben nyitott, de terepek színeit és állagát tekintve olykor meglehetősen zárt dimenziók között mozgunk; elvont és elméleti „szétszalazások” mellett-előtt sűrű terepkutatások terébe kerülünk, saját identitásunk próbájává válik mások téridentitása és határolási gyakorlata... Tér és terep sajátos dinamikáját még a kutatási és elméleti szinteken kívül a magyar és határon túli, belső és külső, hazai és európai, lokális és univerzális tudások ismeretanyaga

színezi. Nem utolsó szerkesztői-szerzői mutatvány ez, s ha előzményei már megvoltak az előző két kötetben is, e harmadik most kellőképpen jólhangoltra sikeredett.

Merthogy sikeredett. Ez talán szűkös „jelentéshatárú”, de egyértelműen summázható eredmény. Tereké és terepeké egyaránt, ahol a kutatók mozogtak, fölfedeztek, megneveztek, viszonyítottak. S vajon mi egyéb érdeme lehetne még egy kollektív tanulmánykötetnek...!?

A kiadvány adatai: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Szerkesztette Kovács Nóra, Osvát Anna és Szarka László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 401 oldal, 2990 Ft.

Határok és határátjárások

Barth kötetéről, új kiadása ürügyén

Egy könyv, melyet harmadszázada folyamatosan hivatkoznak, olvasnak, érvényesnek tartanak. Egy tanulmány-válogatás, melyet oly kevesen olvastak ténylegesen a hazai kutatók közül is, ám rangja és híre akkora, hogy bőszen hivatkozza mindenki. Egy alapvető szakirodalommá lett szümpozium-kiadvány, amely korszakosan változtatta meg az etnikai kérdések körüli felfogásmódot, s határozta meg új irányát mindazon felfogásoknak, amelyek az etnicitás problematikáját kívánták felölelni vagy érinteni. Homályt oszlatott a lebegtetett határok fölött, bevezetett a több etnikumú társadalomszerkezet kulturális miliójébe, miközben számos karakteres térségbe invitált Norvégiától Etiópiáig, Szudántól Mexikóig, Afganisztántól Laoszig. Fredrik Barth harmincoldalas bevezetője nemcsak egészében és részleteiben, hanem elméleti és empirikus, rendszerjellegűen áttekinthető és folyékonyan határtalan természete szerint mutatta ki a társadalmi folyamatok és szerveződési módok etnikus jellegét, egyúttal azt is, miként válik azonosmód mállataggá, átmenetivé, határait vesztővé mindaz, amiről oly egzaktul is lehet beszélni.

Az Etnikai csoportok... (ezután így utalok rá) mint kötet egy 1967. februárjában rendezett bergeni szociálandropológus találkozó vitaanyagából formálódott. Miután a skandináv kutatók előzetes problémafelvetése és előadásvázlata körbejárt, mielőtt konferenciázni kezdtek volna, így a teoretikus vita immár érvényes kérdésekkel, egymásra utaló gesztusokkal, s végtére is olyasfajta harmonikussággal indult, amiből nem véletlenül lett korszakmeghatározó kézikönyv. S minthogy az öt térségi egyetemről jött etnológus csoport eredendően is a világ különféle tájain kutatta az etnicitás kérdéseit, mi sem volt csábítóbb, mint összevetni mindezt, s azt tenni „húzókérdéssé”, miként szerveződik a „polietnikus”, vagyis többféle etnikai csoportozat jelenlétéből formálódó tér, s miként alakulnak ennek határai, kölcsönhatásai, mintaválasztásai, konfliktusai és kiegyezései. Erre a szemléletmódokat, tapasztalatokat és okfejtéseket összegző gesztusra Barth vállalkozott, aki az *eticitás* vitatott és sejtelmes kérdéskörét tette antropológiai súlyú kihívássá, s eközben magát az *etnikai identitást* is körülírta.

Alapjaiban lehetetlen helyzetben van a recenzens, amikor (némileg határolt terjedelemben) a százötven oldalas kötet hét előadását kívánja ismertetni. Lévén szó konferencia-szintű diskurzusról, a résztvevők (persze a tudományos érintkezés és hivatkozás normatív hatása alatt, de ebből következőleg szilárd árnyaltságú és okadatolt forrásanyagra támaszkodva) olyan ismeretlen „kistérségi” vagy lokális mélyvilágokba vezetnek be, amelyeket a mellékelt térképek nélkül még lokalizálni is alig lehet, nemhogy sajátlagos belső etnikai dimenzióikat kellő kontextusban értelmezni. Tették akkor mindezt úgy, hogy a kulcskérdések és „hívószavak”, mint stigmatizáció, mobilitás, etnikai gazdaság, integráció, kizárás és bekebelezés, dichotomizáció, határfunkciók, politikai stabilitás, legitimitás, társadalmi konfliktus (és hasonlók, hosszú sorban) részletezve is csak úgy kerültek kontextusba, hogy ismertnek vették a többi előadó mondandóját, téziseit, érvelési módját és üzeneteit. Mindezen árnyaltságokat itt röviden felvillantani olyan vállalkozás lenne, mint egy-egy szentjánosbogarat definiálni a sötétben... – s ráadásul a kötet egésze épp azt a jelenséget tükrözi, ami szentjánosékat is jellemzi, hogy a fel-felplánáló fények idővel ritmussá állnak össze, s mint megannyi aprócska lampion, egy tempóban kezdenek villódzni a tájban...

A recenzens válsághelyzetét részben, sőt kifejezetten kényelmessé téve oldja föl Barth, aki az előzetes rezümék alapján már átlátta, miről és miként folyik majd a diskurzus, s a várható elméleti kereteket nemcsak elvont teóriákba foglalta, hanem a maga pastu vidéken (Pathans,

Afganisztán és Nyugat-Pakisztán határán, még az ötvenes években) kezdett kutatásával illusztrálta is. Ez az önmeghatározási szinten igen markánsan megjelenő térség ugyan széttagolt (szegmentált) törzsi-települési szervezetben, központosított állami intézményrendszer nélkül egzisztál, de a területi szórtság és a körzetben vállalt különféle társadalmi szerepek-funkciók éppúgy érvényesültek az etnicitás dimenziói közt, mint (a bevezetőjében alkalmanként felsejlő példában, norvég farmerek, lapp és finn gazdálkodók kisebbségi léthelyzetében. Az analógia talán meredeknek tűnik, de ha – nem törekedvén mereven még a harminc oldalas elméleti bevezető teljes ismertetésére sem – elkövetem az a cselt, hogy saját fejezetcímei szerint tematikusan kivonatolom Barth elméleti alapvetését, akkor talán könnyen átláthatóvá válik, miként lesz a határok révén meghatározhatóvá egy etnikai csoport időben folyamatos és intézményesített szervezettsége. (Ugyanakkor pedig épp a határok ködlő jellege miatt az átjárások, kölcsönhatások, tér- és időhasználati módok nemcsak a kulturális különbségeket cövekelik körül, hanem a kultúráköziséget is folytonossá és határolhatatlanná, változásnak kitetté teszik).

Barth gondolatmenete szerint az *etnikai csoportmeghatározások* leginkább úgy írhatók le, mint *kultúra-függő egységek* és mint *szerveződési módok*. Az *etnikai csoporthatárok* szinte mindenütt egy *polietnikus társadalmi rendszer* elemei, amelyben az *identitás-szerveződés* és az *értékrendek* is az etnikai csoportok *kölcsönös függésrendje* alapján kapnak *státuszt*. Ezt természetesen körülveszik *ökológiai* nézőpontból fontos momentumok, meghatározzák történeti érvényűen ható *demográfiai perspektívák* is. Minthogy a történelem, a lokális események menete és a külső hatások-kényszerek rendszere éppoly *identitásváltozási* tényezőknek kitettek, mint a belső értékrendek, a komplex (s még inkább a Barth által korábbi tanulmányokban is traktált „pluralista”) társadalmak struktúrái formalizálják és működtetik vagy akadályozzák a *kulturális határok közeledésének* vagy távolságának teljesebb rendszerét. Ezért az etnikai csoportok a *társadalmi rétegződés* komponensei is, melyet mint rendszert a *változékonyság* jellemez, s ennek okai és módjai a pastuknál éppoly sokrétűek, mint a lappoknál (hogyan mindjárt kollégája és szerzőtársa tanulmányára, a „Miként lesz társadalmi megbélyegzés eszközévé az etnikai identitás” című Harald Eidheim-írásra utaljon). Az etnikai csoportozatok sok esetben *kisebbségek*, megannyi helyzetben *páriák*, s szinte egyetemlegesen (legalább is a keleti univerzalizisztikus vallások alapján tagolódo rendszerekben) *társadalmi perifériák szervezeti típusainak* felelnek meg. Mindezen társas és tömeg-kapcsolatokat, földrajzi és történeti dimenziókat nem a bezártság határozza meg, hanem inkább a mindenkori *kulturális érintkezések* és a *változás*. A gondolatmenet zárásaként némi áttekintést ad arról, milyenek az *etnikai csoportviszonyok* külsődleges és belső, inherens *kezelési módjai*. Konferencia-bevezetőjét pedig azzal fejezi be, hogy van még egy fölöttébb kiemelendő aspektus, melyet sem néprajzkutató, sem történész, sem politikus nem hagyhat figyelmen kívül, s antropológus még kevésbé... – ez pedig az összefüggés az etnikai csoportok és *kulturális fejlődés* kérdéseiben.

Barth okfejtése egy (ma már igen egyszerűnek, tézis-szerűnek tűnő) képletre épül, melyet a hatvanas évek angolszász (leginkább brit) szociálanropológiai irányzatának részbeni kritikájára hangoz; a meghatározónak tartott strukturalista-funkcionalista gondolati hagyománnyal szemben úgy véli, hogy az egyedek nem egy „adott” kultúra normáinak és értékeinek így-úgy meghatározott „hordozói”, hanem szerinte az egyénnek épp aktív társadalmi tényezőként kell figyelembe venni percepcióit és célorientált döntéshozó képességét, önmeghatározását és viszonyát ahhoz, ami külső történés (vagyis amit kívülről, de őt is érintően döntenek el). Úgy véli: az etnicitás nem valamely változ(tat)hatatlan kulturális jellemzők halmaza, amelyben minden egyes egyén névvel vagy funkcióval azonosítható lenne, s ezáltal köréje határt lehetne formálni; hanem épp úgy jön létre az etnicitás mint létállapot, hogy magát a társas teret határoló láthatatlan mezőket lépi át a legtöbb jellegadó cselekvés. Ez a tranzakcionalista alapképlet arra

épül, hogy a jelentésszerű (szabott, alkotott, elfogadott, elutasított) etnikai határok minduntalan átjárhatók, ámde minden kívülről befelé és fölülről lefelé (vagy fordítva) zajló hatás interakciót eredményez, s épp a hovatartozás vagy azonosulás vállalt tere alkotja magát a határt. Számításba veszi azt is, hogy ezáltal a hétköznapi értelemben vett távolmaradás vagy csatlakozás szabályai és hatásai karakteresen képesek változni is. Barth az ekként „újraírt”, „átbeszél”, „hullámtermészete” alapján áradás és apály dimenziói közt terjedő változásfolyamatot tekinti eseménysorozat-értékű történelemnek, amely nem az egyéneken kívüli sodrást eredményezi, hanem kölcsönkapcsolatot, s ebben a szabályosságot átélő, elfogadó, kiterjedéseit kezelni tudó személyiség mindig egy szélesebb horizonttal, földrajzi és kulturális értelemben egyaránt vett kiterjedéssel kerül kapcsolatba. Itt fogalmazódik meg nemcsak a kívülálló nézőpontja, amely „etnikai csoportként” definiál valamit, anélkül, hogy köze lenne hozzá vagy részese lenne a definiált komplexitásnak, hanem a belülálló álláspontja is, amely számára ugyancsak korlátos lenne, ha a közösség, etnikai kultúra vagy térségi kiterjedés kizárólag belső dimenzióit venné figyelembe, szinte elutasítva mindama külső hatást, amelytől végtére is mégsem lehet független.

A barthi értelemben körülírt etnicitás tehát kifejezetten tranzakcionális természetű, meghatározói a belső és külső folyamatok: előbbiek értelmében az, hogy ezek révén jelzik az egyének egy csoporthoz tartozásukat és a csoporton kívülieket is ezáltal határolják el, amit persze saját identitásuk meghatározásáért a kívülállóknak ugyancsak megtesznek. Itt lehet különbséget keresni az individuális jelleg és a csoportos megnyilvánulás között, de az énközpontú etnicitás alapszinten csak akkor értelmezhető, ha az identitás-megjelenítés egy társadalmilag fölépített identitásra és kulturálisan legitim gyakorlatra vonatkozik. Az idő faktora és az önmeghatározási folyamat kezdete látszólag tisztán belsőleg generáltnak tűnhet, de már ez sincs elemi tranzakciók nélkül, minthogy feltételez valamely környezetet, elbeszélőket és értőket, szociálisan reflexív környezetet, amelyben és amelyért vagy amely ellen megtörténnek maguk az önmeghatározási kísérletek, és amely nélkül értelmét veszítené megannyi kívülről meghatározó hatás vagy önértelmezési kezdeményezés is.

Az identitás épülésében nem kisebb a hatása mindahány külsődleges meghatározási folyamatnak sem. Ezek kívülről befelé szabályozó, egyúttal mások felé orientáló erőhatások és folyamatok, amelyek alkalmával bármely egyén vagy csoport másokat néven nevez, elősegítve ezáltal önmeghatározásának érvényre juttatását, minthogy a másik definiálása egyben az én megerősítésére is szolgálhat. A szerepskála másik oldalán persze lehet az egyik csoport által a másikra erőltetett meghatározás, konfliktusos eseteket nem számítva is mindez sorsalakítóan befolyásolhatja a meghatározni kívánt csoport szocialitását, társas élményét, közösnek tekintett tapasztalatait. Sokszor már maga a definíció is kizár valahonnan azzal, hogy összezár másokkal, vagy bezár egy társadalmi milióba azáltal, hogy a külső meghatározást belsőre cseréli fel, de nem vesz figyelembe létező más külső hatásokat. (Ez például a térbeli településmód, a gyűjtő-, ható-, vadászterület vagy piaci övezet teljes felfüggesztése lenne, továbbá a hatalomgyakorlás – mint erőforrások kisajátítása és a hozzáférés folytonosságának biztosítása – lehetetlenné válása is, hiszen ez értelemszerűen együtt jár a szerepek, rangok, funkciók társadalmi meghatározottságával, továbbá a külső hatások fékezésének feladatával, amely csak akkor lehet eredményes, ha a társas lét viszonyaiba ágyazottan legitim. A hatalom és autoritás társadalmi viszonyokba ágyazottsága szükségessé teszi a „Mi” meghatározását, mely viszont lehetetlen a „Mások” definíciója nélkül. Ez a külső és belső hatások oly komplex jellegét teszi beláthatóvá, amit csak részben egészít ki az énmeghatározás indirekt jellege: Én az vagyok, aki a Nem-Ők.) A példa révén Barth a kétszereplős folyamat folytonosságát jelzi, az interakció meghatározta „Mi” és a „Mások” közötti határokat pedig nem csupán etnospecifikus jelenségként értelmezi, hanem a személyes identitásformálást is úgy nevezi meg, mint társadalmi vagy egyéni, a külső és belső meghatározási folyamatok találkozási pontján létrejött állapotot.

Ez állapot előtörténete, s a folytonos folyamatok jellege nem engedi feledni, hogy a több-ethnikumú társadalmak szerveződése éppen a modernitás korában kiegészül (sőt átmosást is elszenved) a világ bürokratikus kezelésmódjai, a kommunikációs fejlődés tényei, a sodró urbanizációs hullámok radikális változásai mentén. Az átírt, újraformálódott határok, az egyes elemeket, társas egységeket elmaszatozni próbáló hatások, a kulturális különbségek révén meghatározásra kerülő én-tudatok és mi-tudatok nemcsak a változást teszik folytonossá, hanem a folytonosságot is megváltoztatják, ezáltal a határfogalmak és határátjárási gyakorlatok nem csupán események, „cselek”, lokális történések lesznek, hanem előtörténetükkel összefüggő, kölcsönösségek adottságait kínáló, egyén és csoport részvételi esélyeit immár más dimenziókban szorongató identitás-állapotok formálói is.

A kötetben közölt írások (Harald Eidheim, Gunnar Haaland, Jan-Petter Blom, Karl Eric Knutsson, Henning Siverts, Karl G. Izikowitz és a bevezetőn kívüli, már utalt pastu terepkutatás ismertetésével maga Barth is) nem eredménytelenül járultak hozzá az etnikai határdefiníciók korszakos ismeretkincséhez – bárha a kötet 1998-as előszavában Barth maga is utal egykori gondolataik érvényességének korlátaira, valamint a magyar nyelven is megjelent „újraolvasási” kísérletben olvasható pontosítási szándékra (lásd *Regio*, 1996/1.) –, mégis, az 1969-es kötet, melynek magyar fordítása korántsem volna érdektelen, éppen frissnek megmaradt szellemisége és tudományos, kutatási, interpretációs árnyaltsága okán, minden antropológus, szociológus, kisebbségkutató, történész vagy pszichológus könyvespolcára odakívánkozik.

A kiadvány adatai: Fredrik Barth ed. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Waveland Press, Inc., Long Grove, Illinois, 1998, 155 oldal.

Kisebbségi egészség kontra kirekesztettség

Babusik Ferenc: Az esélyegyenlőtlenség korlátai Magyarországon

A közelmúlt években mindegyre sokasodik az a tudományos és intézményes befektetés, amelyet kormányzati, öngazgatási és civil szervezetek a társadalmi esélyegyenlőtlenség ellen folyó törekvésekben összegeznek. A közelmúltban, hogy Magyarországon miniszteriális szintű kérdéssé avatták az esélyegyenlőtlenség problémáját, mind több és több tanulmány, kötetnyi elemzés, kutatási tapasztalat lát napvilágot, nem kis hányadukban az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium támogatását élvezve. A nemzetközi kooperációban készülő kutatások (mint például az EXNOTA program, mely az MTA Politikai Tudományok Intézetének és az ELTE Szegénységkutató Központjának együttműködésében öt országra szóló esélykülönbségi kutatást támogat), vagy a roma kutatások, amelyek hazánk és az újonnan csatlakozott országok térségének esélyegyenlőségi kérdéseit elemzik, korántsem meglepő módon fordulnak a szociális és gazdasági, egészségi és mentális szempontból hátrányos helyzetű cigányság felé. Babusik Ferenc a vezetése alatt készült két egyenlőtlenség-kutatást ismerteti, elsősorban a cigányság egészségügyi alapellátását, háziorvosi és védőnői tapasztalatok alapján megfogalmazható strukturális egyenlőtlenségét, valamint a szociális-gazdasági szolgáltatásokhoz való hozzáférés különbségeit illetően. Kötetének második blokkja a strukturális esélyegyenlőtlenségek és az előítéletek összefüggéseit taglalja, modellezi a cigányellenesség okait és az egészségügyi hozzáférés területi aránytalanságait, az egyenlőtlenség országos tagolódását. Ezzel a feltáró munkával nem csupán információt kíván nyújtani a cigányokkal kapcsolatos beállítódásokról, az állandósult és a változó attitűdökről, továbbá az életmód, környezeti feltételek, „örökölt” esélytelenségek dimenzióiról, hanem választottan az egészségügy funkcióit, működésmódját, ellátási mutatóit teszteli abból a szempontból, milyen igényszintnek felel meg a kliensek nézőpontja alapján.

Kiindulópontja szerint az egészségügyi alapellátás szereplői két oldalról világíthatók meg: egyiken a társadalmi kirekesztettség, rossz anyagi helyzet, munkanélküliség és egészségtelen életmód miatt fokozottan veszélyeztetett roma beteg található, kinek helyzetét az egészségügyi állapot, az ellátottság esélye és a hozzáférés feltétel-együttese határozza meg, s a másik oldalon ott áll az egészségügy alkalmazotti köre, közelebről a védőnők és az orvosok tábora, akiknek magatartásán, felfogásmódján és értékrendszerén igen nagy mértékben múlik a magyarországi népesség mintegy tíz százalékának alapellátása, adaptációs esélye, jogosultsága és terápiája is.

A kötet kiterjedt és összehasonlító alapvizsgálat nyomán összegzi az adatszerű, strukturális és empirikusan is igazolni próbált kutatási anyagot. A szociális helyzettel kezdve, az iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, családi szerepvállalás és demográfiai mutatók alapján elkülöníthetőnek mutatja azokat az életminőségi mutatókat, amelyek a lakhatást, a lakóhely és környéke adottságait, a szociális háló feltételeit és a betegségek esélyének együttesét jelzik. Ide értve a születésszabályozás, abortusz, ellátási költségek fedezése, orvosi hálózatba tartozás vagy ennek hiánya, egészségmegőrzési programok hatékonysága és gyógyszerköltségek komplex együttesét – ezzel a szociális ellátásban való részesedés problematikáját jeleníti meg, körvonalazva a prevenció és a strukturális szempontból kiemelkedő esélyhátrányt jelentő elesettségi mutatók hatását is (pl. tüdőbaj, fogászati ellátatlanság, nőgyógyászati panaszok, emlőrák, stb.), melyek nem utolsósorban életmód-függőek, de komoly szerepe van a településhálózaton belüli helyzetnek is. A szociális ellátottság lényegében sosem fedezi a kieső munkajövedelmeket, így a szegénység egyik meghatározó motívuma a rászorultság és a jogos igény fordított aránya a roma népesség esetében. Mindennek további komponense a

tájékozottság (pl. a szociális segélyen túli díjak, tartósan beteg vagy fogyatékos gyermek esetében járó külön juttatás mintegy tíz százalékát nem igénylik, mert nem tudnak róla, és az időskorúak járadékának felvételét is a romák negyede veszni hagyja, merthogy „kapcsolati vákuum” van az intézmények és a jogosultak között; a rendszeres szociális segélyt sem igényli a jogosultak 47 (!) %-a, ami erős kontraszelekciót eredményez, továbbá egyfajta gettó-létbe szorítja a cigányokat).

A szegénység és depriváció mutatói között ott van tehát – s igen komoly, sőt meghatározó mértékben! – az egészségügy, ott van a cigányságot körülvevő előítéletesség, sőt az is, hogy a cigányság a maga társadalmi környezetéhez való viszonyában maga is „szelektál”, vagyis elkülönít mozgásfogyatékos, alkoholistát, homoszexuálist, menekültet, hajléktalant, külföldi idegent, állami gondozottat stb. A maguk marginális helyzetében érzelmi-kognitív távolságot is kifejezve egyfajta „respektus-dimenzióban” is áttekintést kapunk arról, kik a „választott” környezetben közel állónak tekintettek, s kik az ellenszenv mentén kezeltek a romák számára. S bár „természetes” lenne, hogy a cigányellenesnek tűnő, számos (és európai felmérések viszonylatában is egyre egyértelműbben, feltűnőbbben megfogalmazott) magyar rasszista megnyilvánulásnak kárvallottjai, a magyarokat mégis magukhoz közelinek tekintik, szemben a négerekkel, kábítószeresekkel, alkoholistákkal vagy szexuális másságok híveivel. Ez az „azonosulás az agresszorral” éppen arra utal, hogy nem engedhetik meg maguknak a társadalmi többség morális „lefokozását”, de kifejezik sajnálatukat, amiért a szociális hasonlóságban, marginalizált élethelyzetben oly sok (nem cigány) honfitársuk kénytelen mindezt élni (a rokonszenvi skálán a „szegény gázsó” fogalma a fölötte álló zsidósággal vállalt érzelmi közelség, és a feketékkel szembeni távolságtartás között van). Ez az interetnikus másság-tűrés egy igen érdekes példája, amelynek szociálpszichológiai mögöttese az alárendeltségi skála tényleges és képzelt dimenziói szerint alakult ki. Alapja, megnyilatkozó tartalma pedig összefügg azzal, amit a kötet második felében a házi orvosok és védőnők vizsgálatára vonatkozóan a szerző állít.

Az adatok alapján kimutatható, hogy a cigányellenesség negatív irányban befolyásolja az orvos-beteg viszonyt, tartósan diszkriminatív hatások tükröződnek ebben, kevesebbet nyújt az egészségügy azoknak, akik romák, ugyanakkor a csökkentett ellátási szint nem minősíthető változtathatatlan kapcsolatnak. Nincs szó végzetes hátrányokról, csupán azzal a jelenséggel összekapcsolódó mechanizmusról lehet beszélni, amely a társadalmi elit és a leszakadó rétegek közötti viszonyban általánosabban is jelen van: az egészségügy számára a romák nem képviselnek piacképes ellátási-fogyasztói erőt, ami viszont kihat a romák egészségmegtartó, preventív, gyógyulási vagy rehabilitációs rászorultságára is. Kezdődik mindez a településhálózat kieső térségeivel, a lakóközvetek orvosi ellátottságán túl (mivel az ország roma népességének 18,6 %-a él olyan településen, ahol nincs házi orvosi szolgálat!) és áttételeit tekintve (patikák, gyógyszerellátás és annak költségei, utazási költségek, betegszállítás, egészségügyi eszközök árai, stb.) kapcsolódik olyan tényezőkhöz is, mint a páciensekkel való foglalkozás időráfordítási mutatói, medikális és paramedikális feltételei, a betegek létszáma, az orvosi felszereltség mértéke, az ápolónői és védőnői segédlet biztosítottasága, kommunikációs készség szintek, stb. Az orvosokkal kialakult kapcsolat emellett nyilvánvalóan nem csupán a szociális depriváció okait jelenti, a társadalmi státusz függvényében még további esélyegyenlőtlenségi okok is közrehatnak. A magyar orvostársadalom (e kutatások adatai szerint) 55,6 %-ban nem jellemezhető semmiféle cigányellenességgel, 14 %-a azonban erősen, ezen belül is elsősorban a jólsituált fiatalabb generáció az, amelynél ez szembeszökő, s ez adat nem is függ össze a roma népesség területi tagoltságával, a páciensek közötti romák előfordulási arányszámával. Az előítéletes sztereotipizálás olyan mércéi, mint a bűnözésre, lustaságra, munkakerülésre, összeférhetetlenségre, aszociális felfogásra utaló vélemények vállalása, a vizsgált válaszadók

egyharmadára jellemző volt, minden hetedik erőteljes sztereotipizálást mutatott, lényegében kirekesztő attitűddel. Mindennek alapja főként a külső utáni megítélés (60 %-ban), a cigány identitás vállalása (49 %), a környezet vélekedése (7,2 %) és a cigány nyelv használata (1,1 %) – a százalékos arányok túlmutatnak a száz százalékon, de egy-egy vélemény több értéképzetre is vonatkozhat –, s ami még jobban növeli a diszkriminatív hatásokat, az a xenofóbia tartalmán túli értékrend. A modern, elidegenedett tömegtársadalmakban nemcsak az intolerancia hatása növekszik, hanem a tekintélyelvűség nyomán kialakult értékrend, az idegenek iránti szélsőséges türelmetlenség, az egyén önvédelmi szintjének és sérülékenységének rendkívülien szűk körűsége is. „A mai magyar társadalomban a cigányellenesség „soft” válfaja természetessé vált” – szögezi le a szerző a megrázó felismerést. Az esélyegyenlőtlenség fokozódása, arányainak növekedése szempontjából viszont nemcsak az orvosi-egészségügyi és szociális-gazdasági ellátottságot tekinti mértéknek, hanem magának a roma és nem-roma társadalom „interaktív tereinek” sokasodását, köztük kommunikációs feladatok megoldását, a szemlélet- és értékelési módok további elemzésekkel gyarapítható körét nyilvánítja olyan hatásúnak, amelyet az európai normákhoz közeledni kívánó magyar társadalom, magyar egészségügy, magyar kisebbségpolitika és esélyegyenlőségi elv normarendjében elvárható változások tesznek lehetővé vagy egyre lehetetlenebbé.

A kiadvány adatai: Babusik Ferenc: *Az esélyegyenlőtlenség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában.* L'Harmattan, Budapest, 276 oldal

Avitt modernitás – szöveg univerzális metszetek

Fried István kötetéről

Arra, miként is van berendezve korunk kultúraszemlélete, aligha kell messzebbre világitó példa, mint a hazai folyóiratok és olvasói közvélemény alkalmazkodása az újdonsághoz és a szemünk elé tornyozott értékhalom használatához... A tegnapi már elavult, a tavalyi már „passzé”, a kétéves már veterán az irodalmi művek piacán, s ennél még intenzívebb a trafikálás a kritikai sajtó, a folyóiratok és hetilapok tájékán.

Pedig... Véletlenül, egy politikaelméleti és közlésgyakorlati kérdéskör kapcsán került kezembe egy kötet, mely jó ideje már ott virít a polcomon, de valamiképpen nem volt még időm közelebről ismerkedni vele. Valahogy úgy került, ahogyan nem kevés társa is: kell, legyen itthon, most ugyan nincs időm „ilyesmit” olvasgatni, de aztán majd eltűnik a boltokból, „antikvárium” termék lesz három év múltán, alig lehet beszerezni, ha kéne is...

Nemcsak egy kötetről, nem erről a műről bucsálódok csupán, hanem az értékszempontról. A kézbe kapott mű olvasásra érdemesnek tetszett, s aligha kellett további készítés arra gondolnom: írok róla egy ismertetőt, hadd találkozhasson vele más is, a sorozat nem szokott a kirakatok centrumába kerülni, s lehet az is, hogy többek figyelmét elkerülte, akik a híradás nyomán viszont érdeklődést mutatnának...

Csakhogy: a kötet 2002-ben jelent meg. Ilyen „régiségről” nincs az a folyóirat, hetilap, talán még könyvtári szemlekiadvány sem, amelybe róla ismertetőt keresnének vagy fogadnának el. Pedig a mű „tipikus” értelmiségi olvasmány, nyelvi, történeti, közgondolkodási, politikaelméleti, irodalomkritikai érdeklődésű olvasónak kifejezetten kegyeibe kéredzkedik! Miért hát, hogy ennyire reménytelen „fölfedezni” egy tegnapit, ráébredni egy pár évvel ezelőtire, megbecsülni a tíz vagy harminc éveset is...?! Hisz épp azok, akik számára az intellektuális értékek tartósítása és közvetítése a valódi emberi-társadalmi-morális vállalás, a közelmúlt könyve még nem oly mértékben múlt idő, hogy elavult legyen már, s épp ők azt is érzékelik, hogy polihisztor recenzens legyen a talpán, aki a hetente megjelenő új és fontos könyveket mind azon frissiben megolvassa, véleményezi, értelmezi... Meglehet, a politikai és közéleti mindennapok sodrása sűrűbb és erőteljesebb, semhogy beleférne egy két-három éves szakkönyv, de épp ez a szférája a világnak olvas és használ a legkevésbé olyan műveket, amelyek esetleg történeti korszakokra előre- és visszatekintve korszellemet határoznak meg a messzi jövőből visszanezve...!

A következtetések és megfontolások folytatását az olvasóra bírom, hisz nem a jelenségről, hanem a műről szeretnék inkább szólni. S teszem ezt nem csupán olvasmányossága, interpretatív bölcsessége, stiláris frissessége okán, hanem mert olyan opuszról van szó, amely maga is olvasatokat kínál, sőt gyárt is egyenesen az olvasó szeme előtt.

Elég is ennyi a talányból: *Fried István* kötetéről beszélek, *A közép-európai szöveg univerzum* című válogatásról. Egy nem mindennaposan ismert kiadó, a Lucidus adta ki (2002-ben), a Kisebbségkutatás könyvek sorozatában, Cholnoky Győző gondozása nyomán. S már a szerzői előszó, a saját tájegységi és gondolati univerzumhoz is „útmutatót” komponáló bevezető gondolatmenet klappal azzal a felvezetéssel, amelyet (pusztán a reflexió lehetőségére vagy lehetetlenségére rímelő bevezetéssel magam is kontextusba építve) épp azért tartottam szükségesnek elmondani, mert a kötetből is kivilágló tanulság egyúttal: keletkeznek szövegek, s azon mód bekerülnek egy univerzumba, ahol helyüket más, korábbi szövegek és interpretációk határozzák meg, mielőtt még akár legcsekélyebb hatásuk is érvényesülhetne.

Fried egy bevezető tanulmánnyal a kötet címnek megfelelő gondolatvezetést vázol föl, majd három nagyobb blokkba tagolja a lehetséges mikro-univerzumok esettanulmányait. Szövegalkulások, párhuzamosságok és szubregionális olvasatok szféráiból áll maga a kötet anyaga, s ezeken belül szlovák, szlovén, cseh, magyar, erdélyi, „balkáni” és dunatáji kontextusokba tagolja eseti vagy egymásra épülő mondandóit.

Mármost hogyan is olvas az ember ilyesmit? Sorjában, a szöveg horizontális épülése folyamában csak ritkán, s csak nagyon ráérős vagy nagyon specifikus (pl. kritikai, egyetemi hallgató, nyugállományú) „felhasználó” esetében számíthat a szerző az állandósult érdeklődésre, hisz akit a hungarus-tudat még hevít, nem bizonyos, hogy Ján Kollár vagy Ivan Cankar befogadáspoétikai szempontú értelmezésére is vetemedik, s aki a hazai kisebbségtörténet reformkori időszakára még „vevő”, már korántsem garantáltan merül meg az irodalmi komparatiztika szlavofil és frankofón változatai közötti különbségekben. Ehhez szinte már csak nyomasztó adalék a visszafogott szerzői morfondírozás annak ürügyén, miképp devalválódott a tanulmánykötetek sorsa és inflálódott a cikk-, vagy tanulmány-válogatás műfaja, ha nem volt képes a szerző monografikus egységbe szervezni (eredetileg máshová, folyóiratba, rádióba, irodalmi mellékletekbe készült) íráskáit. Fried itt jórészt önkritikusan is szól, mikor kijelöli munkája helyét a kismonográfia teljesség-igényű felfogásmódja, valamint az önmagán éppen az írásközösség összhangja, harmóniája, együttesük életmű-funkciója révén túlmutatni képes tanulmánykötetek között. Megállapítva, hogy a funkciótlannul egyberámolt írásközösséget tartalmazó gyűjtemény – ha nem bír többlet-értékkel a szerzői oeuvre szempontjából –, nemcsak értelmetlen, hanem magában a szerzői gondolatvilágban rejtőző ismétlődések révén még uncsi is, elszánja magát arra, hogy a közép-európai osztozottságokat (vallási, birodalmi, nyelvi, gazdasági, érdekpolitikai, szellemtörténeti megfontolásokat) átkarolva úgy beszéljen a többnyelvű-többkultúrájú régióról, hogy megnevezi alrégióit, amelyekben belül már történetileg is fölismeret, s ma még egyértelműbbnek látszó diskurzusok hallhatók a sokféleség tónusában. S ha épp az olvasónak szánt „Útmutató”-ból nem szólna ki, Fried kötetének egészéből annál inkább kicseng annak szándéka, hogy elmondjon „valamit, ami az egyes tanulmányokban kimondatlanul benne rejlik, de végigolvasva a kötetet, az folyamatos beszédéről, egy probléma alapos körbejárásáról, fokozatos kibontásáról” bizonykodik. A kötet címében viruló „szöveg-univerzum” tehát ekként szervezi önmagát az egyes írásközösségekben, az „irodalomközi” jelentés-együttesekben, s végső fokon a szerzői intenciók nyomán az egész irodalomcentrikus gondolkodásban, amely (lévén szó irodalomról!) nem lehet meglepő, de lehet ellentmondó például a „nyelv-rokonsági alapú” vagy a politikai-ideológiai bázisú, vagy épp a virtuális univerzumokat építő-összefogó (pl. „szovjet” irodalom, „nemzeti kultúra”, „jugoszláv népek irodalma” stb.) alakzatokkal szembeállítva.

Fried István (saját használatra és prozódiként is) mint alrégióról beszél Kelet-Közép-Európáról, „még hozzá aszerint, hogy az átmeneti/közvetítő szubrégiók közül egyes korszakokban mely mutat inkább közép-európai vonásokat. Így egyáltalán nem vélem elképzelhetetlennek és elítélendőnek, ha valaki az Osztrák-Magyar Monarchiát szubrégióként fogja föl, mint ahogy nem politikai, nem nyelv-rokonsági, hanem kulturális szempontként egy komparatív jugoszlavisztikát szintén megfontolandó vállalkozásnak minősíték” (13. old.). A szerző itt azt a (Dionýz Ďurišin által föllállított) szempontrendszer követi, amely „elképzelés szerint egy régió irodalmait olyan jelenségek hathatják át, mint a két- és többnyelvűség, kettős- és többkultúráság, a kettős irodalmiság (‘biliterárnost’), kettős honosság (...). Az egyes irodalmak kapcsolatai, érintkezései, recepciós magatartásai, alakulástörténete irodalomközi folyamatot hozhatnak létre, amennyiben az irodalmakat közösségként, régióként, szubrégióként fogjuk föl, s ezek irodalomközi együttesként minősülhetnek” – idézi Ďurišin teóriáját Fried István (u. o.). Ezzel hangsúlyozza, hogy a nemzeti irodalmak és az irodalomközi folyamatok ontológiai státusra jutnak, a látható és látnivaló jelentésteret etnikai, nyelvi, ideológiai,

vallási, gyarmati-adminisztratív vagy más differenciáló hatásterekbe lehet sorolni, s ebben az eddig inkább szinkron-szemlélet helyébe a diakronikus, egyidejűségben létező, a kezdetlegességtől a bonyolultságig, a szóbeliségtől a kontextualitásig olyan köztes területként érvényesülő jelentésrétegek illeszkednek egymáshoz, amelyek határfüggetlenek. A komparatiztika elvén így az interkulturális és intermediális dialógusok formálódnak egésszé, létező identitások kapnak kiterjedt érvényességet, kölcsönhatások válnak világossá, s a földrajzi-területi, politikai-adminisztratív tagoltság helyett a kulturális és esztétikai polifónia válik jellegadóvá.

Fried ekként tagolva történet és jelentést, regionális olvasatot és kapcsolathálózati vonásokat, szociokulturális viszonylatokat és narratívákat, főként arra helyez a hangsúlyt a továbbiakban, hogy (miként a szlovák irodalom cseh, magyar, német, lengyel kapcsolatai, vagy a szlovén irodalom osztrák, olasz, német, magyar, szerb, horvát kötődései ezt életesen példázzák) mindez nem a „minden mindennel összefügg” szimplifikált gesztusával értékelendő, hanem az országhatárok által el nem választott részirodalmak, sőt országhatárokon belüli alrendszerként értelmezhető szub-irodalmak kontextusaival értelmezhető értelmezésre adnak alkalmat. „Ugyanakkor a kétfajta kontextus többnyire nem egymás ellenében működik, hanem egymásra hatva, egymás sokrétű befogadási folyamataiban tevőlegesen részt kérve és kapva. Igaz, hogy a jelen korszak inkább olvasói, mint írói kettős irodalmiságnak kedvez, ám a különféle nyelvű kultúrákban való részvétel a hagyománytörténelemben és az élő irodalom szerveződésében egyként föllelhető. Ebből feltehetőleg levonható olyan következtetés: amellet, hogy az irodalom fogalma nem rögzíthető meg, hiszen koronként és elméletenként változó, mit tartanak irodalomnak, nemzeti irodalomnak; a régiófogalom legalább oly mértékben változó...” (u. o. 14-15. old.).

A változó tartalom és értelmezés, a változékony kontextus ezért korántsem indokolatlanul arra vezeti a szerzőt, s ezzel az olvasót, értelmezőt, továbbgondolót is, hogy magát az irodalmiságot, a narrált vagy elbeszélte élményiséget és tapasztalatot értelmezze szövegüniverzumként. „... a szöveg ebben a szóösszetételben nem írásban vagy szóban közölt mondanó, hanem a leginkább a kultúra emlékezetében létrejött és szüntelenül létre jövő tapasztalat és gondolatosság, amely a legtágabban értett kultúra valamennyi területén (az anyagi kultúrában is) realizálódhat, azaz művészetté és a hétköznapi élő kultúrájává lehet, nyelvi tapasztalattá, gasztronómiává, városrendezéssé, érintkezési szokássá éppen úgy, mint irodalomná” (u. o. 18).

Szerzői koncepciónak sem silány, kultúraelméleti üzenetnek pedig kifejezetten szárnyaló ez elgondolás. Fried részint arra hivatkozik, hogy a 19. század végének egy sajátos „szokásrendje” szerint az akkori tudásminőségeket, ha áttekintő képet kívántak adni, nem hierarchikusan szervezett tudástárban, vagy szisztematizáltan tárlt üzenetszerűségben tették, hanem a természettudományos és művészeti-irodalmi ismeretanyagot úgy voltak képesek tálni, hogy additív módon, az alá-fölrendelés helyett az egymás mellett tállás eszközével tették; másképpen szólva: ha összehasonlítást nem is adtak a szó minősítő értelmében (bár illő tisztelettel megkülönböztették a „nagyokat” a kicsiktől), annál inkább tették ezt a távollás tartó leírás értelmében, kicsit remélve ugyanakkor, hogy ez az ismertetésre váró mikroüniverzumokat egy „határtalanságában határolt szövegüniverzum” felé tereli, s a helyi ízek nem pusztán provinciálisakká lesznek, de éppen jellegük adja majd értéküket. Ha volt is „apamitoszt” teremtő példa a ferencjós-kás szakálvisélet utánzásában, vagy volt a középületek festésére irányadónak tekintett Schönbrunn-sárga és Mária Terézia-sárga színezék, azért a prágai, pozsonyi, kolozsvári, szabadkai, szegedi vagy újpesti tónusok mégis túlhaladták az „intervenció” hatásokat, meg ha éppoly ezüsttükros kávéházba fordulhatott be Krúdy bármely hőse Fiumében és Lembergben, Aradon és Budán, azért az ízek eltérő minőségeit fogyaszthatta odabent...

Fried példái és irodalmi alakjainak a kötetben sorjázó hasonlóságai, „betérései” és élményazonosságai nemcsak abból a szempontból izgalmasak, hogy a szerző a Monarchia-élményként kezelt elemei közé sorolja a párhuzamos életrajzokat (Kafka–Hasek–Bruno Schulz–Krúdy–Joseph Roth–Stefan Zweig–Danilo Kiš, illetve Chopin–Liszt–Smetana, Janáček–Bartók–Alban Berg–Enescu stb.), hanem olyan tüneményeket is a kultúra körébe emel és jelentésterüket is kölcsönhatásokba tagolja, amilyenek például a pályaudvarok és vendéglők, színházépületek és körutak, hivatalok és nyelvi fordulatok, föderációs reformtervek, protokolláris szerződések, egymás kultúrájához közelítési szándékok, mozgalmak és közös tudományos vállalkozások, kiadói és folyóirat-kísérletek, iskolateremtések, oktatási-egyetemi társiasságok, sorsközösségi hagyományfelfogások és kölcsönös határépítési vagy határlebontási gyakorlatok. Nem pusztán „hagyományokról” beszél tehát az irodalmi szöveg szándéka szerinti tartalmak ürügyén, nemcsak konstruált és szükségleti kifejezésterről értekeznek, hanem a hagyományértelmezés kirekesztettségi és szembefordulási folyamatairól is épp annyira. Ettől nemcsak a kultúra „nagyságát” nevezi meg, amelyben a nyelvek és tartalmak *életvidám kölcsönössége* nem formális komponens, hanem éltető elem, amely nem hagyja kiszáradni, önmaga számára is érdektelenné válni...; hanem arra is utal, hogy éppen az egymás közti kulturális érintkezés *emblematis tartalma* lett a *kizárás helyetti átvétel* kölcsönössége, valamint a hagyomány(ok)hoz való állandósult viszony is olyan párbeszéd-erőként működhetett, amelyben minden nemzedék, törekvés, hit és stílaritás megtalálhatta a maga programját, célját, értékhorozó formáit.

Túl azonban annak örömén, hogy a Fried által itt bemutatott körvonalak miképpen határoz(hat)ták meg a nagyrégió irodalmi „közpolitikáját”, úttörő személyiségeinek mérvadó életútját és művét, érdemes itt még egy kapcsolódó szempontra irányítani a figyelmet. Fried az irodalmár és irodalomtörténész nézőpontjából látja-láttatja a közép-európai kulturális interferenciák másfél-két évszázados nemzeti és nemzet-fölötti jelentéstörténetét. Ugyanakkor, midőn számos kitekintése, reflektorfénye irányul közéleti és történeti, politikai és ideológiai, csoportképződési és stílusárnyalati tüneményekre, már magán a kortárs irodalomértési és narratív textualitási viszonyrendszeren sem túlságosan kívül álló irodalomantropológiai dimenziókra nem érez rá. Pedig ez nemcsak a nyolcvanas évek végétől napjainkig egyre meghatározóbbá váló felfogásmódokat tükröző szemléletirány, hanem oly közel van Fried itt felvázolt aspektusához, hogy szinte csábít az analógiákra...

A nemzeti jelentések történeti és kontextuális dimenzióiról épp egyazon kötetben írtunk mindketten (*A nemzet antropológiája*. Új Mandátum, Budapest, 2002), így ezt a nézőpontot most nem részletezem. S amit Fried utóbbi évtizedben elkövetett irodalomelméleti építkezéséről mondhatnék, már számos recenzióban-reflexióban megtettem, jórészt igen hálálkodó, pozitív hangnemben. Itt most épp ezért a hozsannázás helyett inkább azt a továbbgondolási kalandot engedném meg magamnak, hogy legalább utalás-értékű megjegyzéssel a kultúraelmélet és a kultúrakutatás amaz aspektusára irányítsam a figyelmet, amelyre mindannyiunk érdeklődését már Clifford Geertz is hangolta, midőn a „művészet mint kulturális rendszer” teóriáját előadta, s ebben is, ahogy más munkáiban (lásd bővebben *Az értelmzés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994) arra csábít, hogy a *textust mindig is kontextusban* értelmezzük, a szöveget pedig úgy, hogy az mindig is a kultúra teljességével van összefüggésben, a szimbólumteremtés maga is szimbolikus kötődéseink-függéseink tartományain belül zajlik, s ezért a magunk teremtette kultúra hálójában vergődve csupán alkalmi lehet a fölismerés, hogy mindezen jelenségek összefüggenek...!

Nem kicsinyítve azonban Fried érdemét, hogy erre ismételten fölhívta figyelmünket, s hogy metamorfózisaink térszemléleti hatásaiba ismét úgy von be, miáltal kávéházi irodalom és iskolateremtő mozgalom, tájegységi stílaritás és stílus-horizontok sokfélesége, alkotói életutak és helyszínek „kvázi-fölcsereíhetősége”, rokonítható portrék és befogadói kultúrák

sokfélesége sorjázik elő tanulmány-válogatásának lapjairól. E gyűjteményes kötet „meghatározott körű szövegüniverzumot jár körbe, keresztül-kasul, mégis: az önmaga szabta rendet betartva” – írja Fried, s ha lehet recenzensi ellenvéleményt záró sorokba elrejteni, ennek épp az ellenkezőjét vallom: az önmaga szabta rend a „célzott beszélgetés” másik oldalán, a befogadók felől nézve éppen arra biztat, hogy ne a rendet tekintsük elsődlegesnek, hanem az üniverzumok kölcsönhatásainak lehetőségeit. A magunk „rendtelensége”, más rendje éppenséggel rendszerformálási és -átírási esélyt rejteget, avagy annak módját, ahogy az irodalmi jelentést éppúgy, mint az irodalomelméletit, a magunk olvasatai szerint fogadjuk és értelmezzük a jövőben. Ám ha lehet irodalomról és más hasonló szimbolikus lomról érdemi hatással írni... – hát éppen ezt tette Fried István is.

A kiadvány adatai: *Fried István: A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2002. (Kisebbségkutatás könyvek sorozat)

Az örök idegen, avagy az antiszemitizmus mindig „kéznél” van

(Kovács András új kötetéről)

A szerző már bevezető soraiban megállapítja, hogy „a kommunista rendszer bukása után Magyarországon is megjelent a nyílt antiszemitizmus”, melyet számosan a szólás- és véleményszabadság intézményesedéseként értelmeztek, többen a rendszerváltás okozta megrázókódítások, elbizonytalanodás, pártok közötti harcok, választói döntésképtelenség, vagy éppen a nemzetközi befolyás („zsidó világuralom”, „bolsevik plutokrata” érdekcsoportok sikerképessége) nyomán tartottak vagy tartanak magyarázhatónak...

Hatások és ellenhatások, történelmi párhuzamok és minták, 19. századi német-osztrák előképek, cionista és anticionista pártpolitika... – mindezek lehetősége és együttes vagy elkülönült (újra)megjelenése Kovács szerint olyan, az antiszemitizmus-kutatások Európa- és világszerte ismert eredményeihez kapcsolódik, melyeket nem csupán a rendszerváltó kelet-európai országokban fedezhetünk föl. Hiszen az európai csatlakozást remélő nemzetállami világban talán még kevésbé is van jelen az aktív antiszemitizmus, mint épp azokban a nyugati államokban, amelyek mintaként és befogadóként szolgálnak az unifikálódó földrészen. A nyugati államokban a zsidósággal kapcsolatos előítéletesség mintegy 25 %-os, ennél lényegében hazánkban sem magasabb (a különböző skálákon 25-35 % jön ki, aszerint, mit kérdeznek, milyen elfogadottság, pártválasztási mutatók, megkérdezett korosztályok, politikai hangoltságok vagy időpontok szerint értékeli a „tényszámokat”), s ezt nem csupán a kutatók állítják, hanem a közvélekedés is jóváhagyja (63 %-nyi megkérdezett zsidó szerint nőtt az előítéletesség, a népesség 23 %-a szerint ugyancsak nőtt, 49 % szerint csak azonos maradt...).

Kovács András fölhangolójában társadalomelméleti problémaként taglalja az antiszemitizmus felbukkanásának történelmi kontinuitását, csoportjelenségként megjelenését, kultúraként és ideológiaként mutatkozását. Mintegy föltételként kezeli az előítéletesség nem pusztán csak történelmi (kereszténység előtti, „pogány”, antijudaista keresztény, felvilágosodás-kori, polgári és modern) formáit, hanem motivációs hátterét, individuál- és csoportpszichológiai okait, társadalmi neurózisként megformálódását és tömegpszichózissá izmosodását is számításba veszi. Empirikus skálák alapján klasszifikálja a tekintélyelvű személyiség részvételét, a zárt és nyitott (Eysenck szerint „durvalelkű” és „finomlelkű”) személyiségstruktúra formálódásának okait, a motivációs elméletek szerinti beállítódás-magyarázatokat, az etnocentrizmus és xenofóbia következményeit. Ebben a démonizálást éppúgy, mint az abszurd világösszeesküvés-gyanút, a zsidó mint „a Jóval örök harcban álló Gonosz” megtestesítődését, az autoritást elutasító ellenséget, a misztikus demokrácia veszélyét, „a tekintélyelvű antidemokrata valamennyi ellenségének társadalmi reprezentációját” (35. old.) csakúgy nyomon követi, mint a mindenkori külső csoportok torzképét, a gondolkodás rugalmasságát csökkentő, konfliktusokat gerjesztő milióként bemutatását, a társadalmi tudásban a készen kapott sztereotípiák-készlet fontosságát, stb.

Az antiszemitizmus szótára, a nyilvánosság előtt zajló diskurzus és nyelvhasználat épp ezekkel összefüggésben nem a „primitív” gondolkodáshoz köthető, hanem a mindenkori társadalmi elit képviselői szervezik és „teremtik meg az asszociatív kapcsolatot bizonyos társadalmi feszültségek és a ‘zsidókérdés’ között, és ők hozzák létre azt a nyelvet és azokat a fórumokat, amelyek ezeket az asszociációkat diszkurzív közhelyekké teszik még azok számára is, akik egyébként visszautasítják őket” (55. old.). A politikai rendszerátalakulás éppen ez okból a legintenzívebb közeg lehet a közvélekedés hamis hangoltságára, a nyilvánosság előtti narratívák megsokasodására, az előítéletes személyiségek megnyilatkozására, akik mintha „ezzel a közvélekedésnek adnának hangot”, hiszen (jelen esetben éppúgy, amiként fél évszázaddal vagy egy egészszel korábban is történt) „a társadalom tagjai hajlamosak azokat a véleményeket

támogatni, amelyeket tekintélyes közszereplők képviselnek mérvadó fórumokon”, ahol mintegy legitimitást nyernek rögtön, főként azok előtt, akik a társadalmi margón ágállnak, vagy a politikai centrumban mutatkoznak. Olyan jelenségekre mutat rá itt, mint a Szent Korona hetilap és a Hunnia Füzetek betöltött szerepe, a „magyarországi zsidóuralomra” utaló (s a bolsevizmust hazánkra szabadító Kun Béla, Korvin Ottó, Szamuely Tibor, Vágó Béla – mint „még véletlenül sem keresztény és magyar emberek” hatásával érvelő, Horthy vezérkari pozícióit elfoglaló, majd a „moszkvai négyesfogat” égisze alatt teret nyerő befolyásosak „faji önzését” kifogásoló) szemléletmód szélsőjobbos interpretációi, a liberális párttörekvéseket „liberál-bolsevista” mumusként beállító érvelés, a „kereszténnyé, nemzetivé és magyarrá” teendő új országot álmodó legitimitációk, a holokauszt-tagadó érvelésmódok, stb.

A rendszerváltás utáni antiszemita diskurzus a népies (MDF) és urbánus (SZDSZ), a „mi” (népiek) és „ők” (internacionalisták), a határon túliak és itteniek, a „nemzetietlenek” és nemzetiek dichotómiájában formálta meg érvelési alapjait annak a „zsidó kommunizmus” toposznak (Csurka szótárában ez a radikális antikommunistákra éppúgy kiterjeszhető volt, mint Csoóri szótárában a nemzeti nihilizmust sürgető „mások”), amely 1990-től kezdve a „Mi és az Ők létezésében” a magyarság és zsidóság különbözőségét és versengését magától értetődő tényként kezeli. A kisebbség (történelmi korok óta folytonos keserű tapasztalatai okán) bizalmatlan és önvédelmi reakciókat épít ki, szükségképpen más politikai egységbe szorul, mint a többségi elvű, a kisebbséget önkorlátozásra felszólító képviselő. A rendszerváltás közbeni/utáni retorika a „zsidó hataloméhség” és „térfoglalás” veszélymotívumaival a magyar kultúra pusztulását, végét projektáló, gyanakvásra fölszólító, görcsös összetartásra ösztönző és éber figyelésre készítő ideológiáját állítja szembe – Kovács szerint korántsem azonosíthatóan, de több ponton analóg módon, mint a 19. század második felében fogant ideológiai hagyományhoz köthetően (65. old.). A Mi és az Ők mint a nemzeti önvédelem sikolya a világ-összeesküvés ellen, olyan hatalomszerzési fázisban, politikai nyilvánossági játszmákban, sajtó- és gazdasági pozíció-szerzésben, a küzdelmes évek fő kontrasztjaként fogalmazódik meg, amelyekben a kisebbség/többség viszonyai mint argumentált sorskérdések, egyszer s mindenkorra létfeltételek, meg a túlélésre való beállítottság elemi jogosultságai körvonalazódnak. Az antiszemita előítéleteség ezen a ponton a tüzzel-vassal és erőszakkal vagy fondorlattal elfogadtatott kényszereket hangsúlyozza, mint a kommunizmus korának gyakorlatát, amelytől a jelen esetben a már elvitathatatlan többségi „önvédelmi reakció” menthet meg, vagyis az, hogy a többséget nem hagyhatjuk a kisebbség alá rendelődni... A régi antiszemita sémák föllevenítése és politikai diskurzusba emelése a vezető státusú és hangadó értelmiségi-politikus csoport által egy direkt beszéd szintjén elhatárolt antiszemitizmust úgy köti össze a „Mi” (a Nemzet) és az „Ők” (az Idegenek) konfliktusával, hogy az végül a (többségi, közös, magyar, nemzeti) túlélés és a legitimitásért folyó jogos küzdelem dichotómiájában kap helyet. A „pénz világbirodalmának alávetett” magyarság (határon belül és kívül) ekként nyer jogosultságot a megfogalmazható bizalmatlanságra, az „előítéletmentes” magyar nép optimista jövőképeinek elrabolhatatlanságára és arra, hogy a nyelv hagyományos fordulatai révén „a rejtett módon élőködő ellenség biologizáló leírására használt metaforákkal” ne hagyja a „zsidókérdést” emlegetni, de a metaforarendszer és tematika segítségével mégis rámutasson „arra, hogy ki húzódik meg az álarc mögött”.

A „nép elvézése” mint a politikai átrendeződés veszélyét tematizáló fenyegetés, továbbá a „vészterhes működés” lehetősége, mely „az országot ma is néhány száz volt ávós, moszkovita és kunbélás pénzügyi vadásztársaság markában” látja, akik „természetesen már mind liberálisok lettek”, nemcsak a jövőt látja kritikusként, hanem „a múltért vállalandó harcot” olyan feltételként szabná, amely nem illeszkedik ugyan közvetlenül az antiszemita diskurzusba, de a szimbolikus politizálásban a magyarság megfeneklett fejlődését (a német „történeiszvitához” és a francia-német antifasizmus-kommunizmus narratívához hasonlóan) egy konzervatív és egy modernizációs sémát tematizál, beleszöve mindebbe a magyarság trianoni veszteségét, a Horthy-

rendszerre következő megtorlás jogtalanságát, vagyis a nemzeti konzervativizmus kemény harcát, a „kis-ország” diskurzus örökös fenyegetettségi élményét is.

Kovács három diskurzuskört különböztet meg, melyek egy lánczá szövdnek össze ugyanakkor: a nyíltan antiszemita, náci és újnáci megnyilvánulásokét, melyeket marginalizálnak lát és kis létszámú csoportjaik súlytalan jelenlétét fogalmazza meg; második körben a politikai centrum antiszemita diskurzusát nevezi meg, a nemzeti összefogásra építő, „magyar kollektívum szubsztanciáját veszélyeztető” és rejtekező idegen Zsidó túlhatalom rémképével egyetemben; a harmadikban pedig a politikai-kulturális élet konzervatív (de nem antiszemita) antikommunizmusát körvonalazza, jelezve, hogy e múlt-orientált diskurzusmező épp a feltételeket, közeget jelenthette a nyíltabb antiszemitizmus számára (v.ö. 75-84. old.). Mindezek együttes hatása volt, hogy a nyelvi eszközzel kialakított „nyelvi tér” olyan „átkontextualizálást” eredményezett, amelyben az antiszemita beszéd legitimitása megerősödhetett. Ezt a – sokak számára meglepő és félelemkeltő – diskurzust nemcsak a magyar értelmiségi közbeszéd, a közpolitika és a zsidóellenes nézetek nyilvános kezelésének optimális módjairól szóló merengések vagy viták vették körül, hanem a rendszerváltás megváltozott retorikai mezőjében magának a befogadó-válaszadó közegnek, vagyis a magyar társadalomnak rész-válaszai, ellenállásai, pártoló vagy megfélemlető reakciói is. A közel tíz évnyi kutatásra épülő harmadik nagyobb blokk a kötetben azt a kiegészítést testesíti meg, amely Kovács megközelítésmódjának egy újabb szintje. Míg az első két fejezet a teoretikus (szociálpszichológiai?) szintet, valamint a közbeszéd-elemzés (sajtóidézetek, kritikai olvasatok) második rétegét ismertette, a magyar társadalom 1994 és 2002 közötti előítéletességi szintjeit immár empirikus kutatási anyagból teszi áttekinthetővé. Ez (a kötet szinte törzsanyagát, terjedelmének egyharmadát) adó, vizsgálati eredményeket taglaló blokk nemcsak a szaktudományi kutatások szemléleti előzményeit, mintáit veszi sorra, hanem európai összehasonlító bázison helyezi el saját kutatási tapasztalatait is. Az „antiszemitizmus-skálák” révén a nacionalizmus és patriotizmus viszonyrendszerében kapunk összehasonlító térképet a környező országok antiszemitizmus-állapotáról, s ebben korántsem képviselünk kiugró helyzetet. Finom distinkciókat eredményez, hogy Kovács András nem követi a korábbi kutatások pozitív és negatív válaszokat, kisebb marginális (viszont differenciálatlan középszintű) csoportokat elkülönítő skáláit, hanem föloldja, árnyalja a kapott válaszokat azok tartalmi, az aktuális közbeszéd-tematikák, kognitív szintek, emotív és konatív (azaz: sztereotípiák, érzelmi telítettség és diszkriminációs készség) faktorai szerint. Ez a három-skálás mérés (az első, 1995-ös, majd második, 2002-es adatfelvétel) szolgált alapjául annak az összegzésnek, mely szerint „a mai magyar felnőtt lakosság 29%-a a nem antiszemita, 25%-a antiszemita és 32%-a elfogadja a zsidókról kialakult évszázados gazdasági sztereotípiák némelyikét anélkül, hogy ehhez különösebb antiszemita érzületet társítana. A megkérdezettek további 14%-ának attitűdjei a sok válaszhiány miatt nem mérhetők, s így az attitűdhiány következtében ez a csoport is inkább a nem antiszemiták közé sorolható. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mai magyar felnőtt lakosság egynegyede minősíthető antiszemitának” (107. old.).

Érdemes részletezést talál az olvasó a kötetben e számadatok demográfiai, térbeli, iskolázottsági, jövedelmi, életkori, nemi és státuscsoport-dimenzióiról is: példaképpen az előítéletek közötti különbség iskolázottságtól és nemektől független voltáról, a szélsőséges vélemények Budapesten kétszeres arányáról, a magasabb státusúak körében csökkenő arányú előítéletességről, a lakóhely és gazdasági erőforrás-függő nézetek specifikumairól. Az összegzés szerint „az adatok kétféle – középosztályi és az alsó rétegek körében terjedő – előítéletesség létezését jelzik” (113. old.). Ám, ha az antiszemitizmus abszolút számokban mégiscsak mérhető növekedését közelebről is szemléljük, kiderül, hogy a magyar népességben a szülők korosztályához képest lefelé csúszó 47%-os csoportnak hatvan százaléka vallja be több-kevesebb antiszemitizmusát! S ezek az arányszámok kevés ok miatt

fognak mostanában javulni, sőt... Viszont a társadalmi reménytelenséget vallók körében jóval hangsúlyosabban van jelen az antiszemitizmus, a múlt iránti nosztalgia pedig közel tízszerese azokénak, akik nem antiszemiták. Eltérést mutat a vallásos hívők körében is a sztereotípiák jelenléte, és a nem hívőkkel összevetve a templomjárók fokozottan hajlamosak az antiszemita előítéletek követésére, miként ezt a nemzeti érzületet erősen hangsúlyozók körében is hasonlóképpen lehet érzékelni (119-125. old.). Ha pedig más etnikai-kulturális csoportok között tesztelik az antiszemita előítéletet, akkor az egyéb (arab, bosnyák, kínai, néger, román, sváb) csoportokkal összevetve tapasztalható mindegyik elutasítása, de ez esetben a zsidóság a közepesen megtűrtek körébe kerül (a németekkel együtt), a többi csoport iránti ellenszenv még markánsabb, vagyis a xenofóbia hazai szintje is igen erőteljes, ami (külső és alkalmi hatások függvényében) bármikor fordulhat a hazai zsidóság ellen is.

Kovács, amikor oksági magyarázato(ka)t keres az antiszemitizmus jelenlétére, ezek között fő komponensként a konzervativizmus hagyományát emeli ki. A 2002-es felmérés alapján kijelenti, hogy „az elmúlt hét évben nem nőtt az antiszemiták aránya a felnőtt magyar lakosságban, még akkor sem, ha a rejtőzködő antiszemiták csoportját is közéjük számítjuk. Jelentősen megváltozott azonban az antiszemita előítéletek oki hátterének, az előítéletek tartalmának és a zsidóellenes előítéleteket tápláló csoportoknak a szerkezete” (186. old.). Az anómia már nem jelenik meg a zsidóellenességet közvetlenül motiváló okok között, ezek ugyanis már mind világnézeti-politikai és társadalmi jellegűek: a xenofóbiára hajlamos társadalmi csoportok körében „racionalizálódott” az anómia, vagyis „az integrálatlanság okozta feszültséget bizonyos világnézet-politikai választások kanalizálhatják, és ezek gyakran zsidóellenes beállítottsággal járnak együtt”. Ennek része lehet politikai identitásválasztás, s immár „nem a társadalmi integráció és frusztráció foka választja el egymástól az antiszemita és nem antiszemita csoportokat, hanem a világnézeti-politikai orientáció”, amely „mögött – akárcsak 1995-ben – egy magas státusú nacionalista csoport áll, amelynek nacionalizmusa és antiszemitizmusa is jól megkülönböztethető az alacsony státusú nacionalisták hasonló attitűdjeitől”, politikai táborválasztási szimbólumaitól (186-187. old.).

Ezek a magatartások, értékek és diskurzusrendek az Európai Unióban már régóta meghaladottak és szalonképtelennek számítanak. Például az is, hogy a szovjet tömb egyes országaiban az antiszemitizmus időről-időre – anticionista retorikába csomagolva – az állampolitika részei voltak, belügyi szervek által megfigyelt tevékenységként, felekezeti vagy egyházakon kívüli társadalmi terepeken egyaránt. S ha a „zsidókérdést” a korszak politikai apparátusai nem is túrték meg, azért a zsidó származási és kapcsolati szférát következetesen nyilvántartották. Ha az előítéletek ma talán nem is nagyobb, mint a nyugati államok többségében (Hollandia kivételével), a „posszibilista antiszemitizmus-elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéletek, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívül álló és egymástól is független történelmi tényezők következménye” (251-252. old.). Ennek egyik oka például, hogy a rendszerváltás politikai pártjai és nagy táborai nemigen tudtak eltérő társadalmi terveket kínálni, és ezért arra kényszerültek, hogy mindenekelőtt a szimbolikus szférában különböztessék meg magukat a másiktól, legitimációs problémáikat (ugyanis hogy nem rendelkeztek történelmi múlttal és körülhatárolható tömegekkel) viszont épp a történelemre hivatkozó retorikával, a szimbolikus térben teremtették meg, így a „zsidókérdés” nyelve szükségképpen a felszín alatt már évtizedek óta bujkáló önazonossági igény szerint alakult ki, az értelmiségi pozícióharcok és szubkultúrák meglétét tükrözve, identitás-diskurzusokba átfordulva. A szociális és nemzeti problematikát a nemzeti önvédelem retorikájába ágyazó, hiányzó perspektívákat és partikuláris problémákat nagy társadalmi csoportok önértékeként megfogalmazó univerzálisabb nyelv egyfajta legitim diskurzusként

jelentkezett, a régi rendszer(ek)hez való viszonyt és az antimodernizációs változást egyaránt körvonalazva (ld. 253-257. old.).

Mindezek egyelőre csak szavak – fogalmazza a szerző –, s azok is maradhatnak addig, amíg ki nem alakul és hatékony erővé nem válik az a nyelvi mező, amelyben politikai közszereplők „a hataloméhes hazai Idegen, a Zsidó által képviselt nemzetvesztő erők nemzetvédő ellenfeleiként jelenítik meg magukat, és a politika és társadalom valamennyi konfliktusát e két erő harcaként mutatják be, ha vannak a társadalomban olyan, jelentős csoportok, amelyekkel felfedeztethető, hogy diffúz kiszolgáltatottságérzésük oka a nemzet fenyegetettsége, orientációvesztettségüké a nemzeti hagyomány megsemmisülése, depriváltságuké pedig a könyörtelen Idegen feltartóztathatatlan térfoglalása” (258. old.). A hazai történelemben már voltak ilyen korszakok, amelyekben az antiszemita ideológiára nem a szélsőségesen deprivált helyzetben élő rétegek voltak szükségszerűen a legfogékonyabbak, hanem a megrendült státusú, elbizonytalanodott élethelyzetű csoportok, amelyek számára elegendő magyarázat, hogy a hanyatlásért és kudarcért minden felelősséget egyetlen bűnbakra háríthatnak, a széles körben elterjedt elégedetlenséget és elbizonytalanodást „racionális” okkal „néven nevezhetik”, társadalmi integráltságukat esetleg visszanyerhetik. Ennek egyik (jóllehet első) formája a „nemzetit” a „nemzetietlentől” elválasztó kód. E kódot „értő” és használó politikai pártosodásban talán vannak szélsőséges elemek is, de a „kommunista múltat” elutasító és új jelent vagy jövőt még nem lelő „pragmatikus” társadalmi csoportok többsége még mindig bizonytalan (a politikai pártot választók mindössze 12%-a maradt „hű” a pártjához két választáson keresztül). E pragmatikus csoportok három komponensűek: egy részük a nemválasztókból áll, másik hányaduk az akkori Fidesz választóit adta, a harmadik pedig a vidék konzervatív pártjainak híveiből tevődik össze, s közös jellemzőjük az anómia, az elérvénytelenedés és elbizonytalanodás átlagnál erősebb foka. A vesztesek ők, a lecsúszók, a csekély mobilitási esélyekkel rendelkezők, azok, akik az 1995-ös felmérés frusztrált csoportját alkották, s akik közt az átlagnál nagyobb arányban voltak antiszemiták. Ők egészültek ki azokkal, akik frusztrált nacionalizmussal élnek együtt, s akiket a többiekhez nem elsősorban az kapcsol, hogy nem integrálódtak a társadalomba, hanem hogy fiatal és városi rétegeként fogékonyak a nemzeti radikalizmussal összekapcsolódó politikai antiszemitizmus ideológiájára, s van akkora súlyuk, „ami kísértésbe ejthet bizonyos politikai csoportosulásokat, hogy az antiszemita ideológiát próbálják meg mozgósításukra és megnyerésükre használni”, a zsidóellenes előítéletességet nyelvvé, kultúrává, ideológiává – azaz „izmussá” – szervezni. Ennek a legitim és illegitim világmagyarázatok határait kijelölő elitdiskurzus esetleg gátat vethet annyiban, hogy az antiszemita világmagyarázatot az illegitim szférába utalja, s ha ennek az ítéletnek a nyilvánosság előtt is érvényt képes szerezni, „akkor van esély arra, hogy fokozatosan elhalványul az antiszemita nyelv jelentéstartománya, és a zsidóellenes előítéletek lassanként beleolvadnak a társadalomban tenyésző többi etnocentrikus, xenofób előítéletek szürke masszájába. Ha nem, akkor megkezdődik egy veszélyes történelmi kaland” – summázza mondandóját befejezésként Kovács András.

Kötete, ha lehet átfogóan értékelni, a jelenségek történeti, szociológiai, kisebblélektani, diskurzuselméleti és bizonyos tekintetben kulturális antropológiai metszetét, kommunikációs és nyilvánosságelméleti összegzését adja, érdemben építve kortárs és korábbi kutatásokra, társadalomlélektani folyamatokra, tömegpszichológiai megfigyelésekre is. Olyan kötet, amelyet nemcsak a zsidósággal kapcsolatosan érdemes írni és olvasni, megérteni és komolyan venni...

A kiadvány adatai: Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. PolgART, Budapest, 2005. 269 oldal, 2800.- Ft

A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években

Recenzió Bodó Julianna kötetről

Ha nem lenne kicsit „olcsó” megoldás, akkor a címre rímelően, némiképp játékosan azzal kezdeném e kötet „ajánlását”, hogy a szerző áttekintő munkájának megjelenése ünnep azoknak, akik hatalom és társadalom viszonyával foglalkoznak, vagy ennek „titkos bugyraiba” szeretnék mélyebben betekinteni... Mert hát kétségtelenül kiváló alkalom, ha friss magyar nyelvű tudományos mű jelenik meg az erdélyi tudáshorizonton..., de azonmód hozzá kellene tennem: nem oly kivételes nap ez, hiszen épp Bodó Julianna és a KAM kutatói elismerésre méltó rendszerességgel publikálnak könyvekben, folyóiratokban, konferencia-kiadványokban – részint saját kutatóközpontjuk sorozataiban, részint a magyarországi társadalomtudományi szakirodalomban. Emiatt aztán el sem lehetne titkolni, hogy a Kulturális Antropológia Munkacsoport, amely mint etnológiai kutatókör indult a nyolcvanas évek első harmadában, néphagyományok és ifjúságkutatások programjával, ma már az erdélyi tudománytermelés egyik legfontosabb (regionális és antropológiai) műhelye, másként fogalmazva: az a konokul kitartó kutatói közösség, ahol igényes és választékos tudományossággal talán a legtöbb munka lát napvilágot a határokon túli kutatóhelyek terméséből. A korai „munkacsoport” megnevezés, valamint a hozzá kapcsolódó „kulturális antropológia” jelző 1989 óta került a köztudatba a romániai magyar nyilvánosságban, ám azóta még az egyre sokasodó rokon-tudományági műhelyek között is kivételes ranghelyzetben van. Ha csupán a honlapjukon is olvasható kiadványok sorozatát nézzük és tematikáit elemezzük, máris egyértelműen kiderül, hogy minden nemzetközi kitekintés, elméleti kísérlet és számos nemzetközi együttműködés mellett a Regionális és Antropológiai Kutatások Központja elsősorban a székelyföldi, csíki-medencei kultúra komplexitásának vizsgálatát tekinti feladatának. A magyar társadalomtudományi közérdeklődés számára mindenekelőtt ez a műhely szolgáltatja azt a tudásbázist, amely a térség népeit, társadalmi csoportjait, gazdasági folyamatait, kulturális és mentális változását érvényesen nyomon követi. Ebben a megértő, résztvevő, kritikai és elméleti kontextusban is megfelelő módon eligazodó kutatói szerepben talán már egyre több jó szakember tud előtérbe kerülni, de – ha nem igazodom az intézményközi viták, érdekek, politikai irányvonalak át-nem-látható szövevényéhez, pártos elvárásokhoz vagy értékrendi vitákhoz, akkor – felelősséggel kimondhatom, hogy iskola és korszellem-teremtő hatásával ez a húszéves kutatóműhely az egyik legkivételesebb teljesítményt mutatta fel a nem-kormányzati és nem-állami (vagy egyetemi) támogatottságot kiérdemlő intézmények közül. A Központ több kutatója és számos kutatása élvezi azt a megbecsülést, amely nem eszközölhető intézményi fenntartótól, mert a kortársak, a „szakma” elismerését tükrözi, s amely nem is „megvásárolható”, hanem csupán kiérdemmelhető, elnyerhető.

Nos, éppen ezt az elnyert elismerést és a „megszolgált” munkával járó kutatói elkötelezettséget tudja illő szerénységgel, de folyamatosan fenntartani a Központ megannyi kutatója azzal, hogy szakmai igényessége és elméleti kitekintése mindig azon a zsinórmértéken van, ahol nem kell engedményeket tennie politikai félrehallások miatt, nem kell szakszerűtlen homálykodásba kezdenie védhetetlen állítások miatt, vagy magyarázkodnia utólag „nem úgy értettem...!” típusú szabadkozásokkal. Épp ellenkezőleg: a mai magyar társadalomtudományi közgondolkodás felől nézve kifejezetten irigylésre méltó biztonsággal és valóság-érzékeny bölcsességgel telítve születnek meg ezek a KAM-kiadványok – melyek talán nem jutnak el minden székely család könyvespolcára, de akár a romániai magyar, akár a

„magyarhoni” társadalomtudomány számára elsődleges és mívés munkák. Ebbe a sorozatba, ebbe a morális és szakmai trendbe illeszkedik immár Bodó Julianna új munkája is, amelyben egy (pontosabban: több) régi témáját veszi elő és tárgyalja kimerítő terjedelemben, átfogó gesztussal, s mégis invenciózus esettanulmányok, tematikus elemzések formájában.

A három nagyobb részre tagolt szöveganyag nyolc egységből áll, ezek mindegyike valamilyen módon a társadalmi és politikai nyilvánosság kezelésének, megjelenésmódjainak, funkciójának közelebbi leírását, komplex megközelítést adja. Külön érdeme az is, hogy a magyarországi politikai tudományokba csak az elmúlt két-három évben (lassan-lassan) belopódzó „politikai marketing” is bekerül témaválasztékába, illetve az elemzett folyamatok föltárásmódjába, szemhatárára. Talán érdemes itt néhány szóval körülhatárolni, milyen horizontot fog át, milyen tudományterületek felé tekint ki, és mely diszciplínák érdeklődésére tarthat igényt Bodó Julianna új munkája... (Nem érzem magam igazán hivatottnak a teljes körkép megrajzolására, de lévén érdeklődésem hasonló, úgy vélem, vázlatosan körülírni akkor is fontos ezeket a tudástományokat, ha lesznek majd bőven más szakemberek, akik a saját szakmai felhasználásra további szakterületeken látják majd hasznosnak a leírtak átértelmezését...).

Nagy vonalakban négy (egyenként is nehezen határolható) tudásterület között és fölött helyezhető el Bodó Julianna munkája. (Ez nem azt jelenti, hogy „sehol” sincs, hanem épp fordítva, mindegyiken egyaránt érvényesen van jelen...!)

Elsőként a politikai antropológiát említeném, amely nem a politikai pártviszonyok vagy szavazó tömegek kérdéseivel foglalkozik, hanem a politikum szimbolikus megnyilvánulásaival, az interperszonális intézményekkel (amilyenek az érdekek, szokások, értékrendek, narratívák, jelképes-jelentéses beszédmodok, retorikák, rítusok stb.), számos esetben beleértve olyan közösségi-kulturális megnyilvánulásokat is, amelyek nem közvetlenül vagy szándékoltan politikaiak, de hatásukat tekintve már politikai jelentésűek vagy jelentőségűek. Mindezt úgy kapja az olvasó, hogy elmarad a „régvolt-szép-világ” nosztalgikus ébresztése éppúgy, mint a szocializmusellenes publicisztikai kiszólások kínálkozó tömege.

A második tudásterület mind a Szerzőnek, mind a kutatóközpontnak ugyancsak kitartó érdeklődéséből építkező, meglehetősen interdiszciplináris természetű mikrovilág: az identitáskutatások, kisebbségi és etnikai elemzések köre. Nem mintha mindenáron kisebbségi identitás-kérdést kívánna faragni a csoporthoz tartozás, a viselkedésmódok, a tradíciók és a kényszerű modernizálódás folyamataiból... – sőt, ellenkezőleg, ami a politikum és a társadalom viszonylataiból korántsem egysíkúan mutatkozik, és a közösségváltozási folyamatokban sem könnyedén követhető, az válik kiválasztott tárgyává. Ünneplés és ünnepformák, élményközösség és társadalmi cselekvés, rítusok és bekebelezési-kizárási megoldások, térhasználat és időérzékelés, szokásnormák és politikai „előirányzatok” sűrű szövedéke az, amit fölfejt szálanként, értelmet (vagy legalábbis jelentést) adva a trendeknek, „ki tudja, miért is történt úgy...!” jelenségeknek. Kiemelten fontos ennek a nézőpontnak asszociációs tere, amely a kollektív emlékezet, a társadalmi jelentéstulajdonítás, a rétegzett beszéd, a „performatív értelem” szempontjából tárgyalható, s amivel a kortárs politikai tudományok nem is igen tudnak még mit kezdeni.

Részint ennek az „emlékezeti” és viselkedési készletnek, továbbá az ünnepek és a politikai folyamatok mentén mindenkor is érvényes „átbeszélési folyamatoknak” van különös kisugárzása arra a természeti és politikai miliőre, amely a harmadik nagyobb tudományterületi univerzum a kötet mélyebb felosztási rendszerében, s amit korunk gondolkodási mintái között a regionális keretek jelentenek. A Szerzőnek eddig is kutatási terepe volt a városi (jelesül csíkszeredai) lakóközösség eseménytörténeteinek és átalakulási folyamatainak figyelemmel

kísérése, az ünnepek politikai tartalmainak, lefolyásának értelmezése... – most ezt még több összefüggésben, még árnyaltabban, még szisztematikusabban kapjuk. Ha nem is mindig (vagy kizárólag) a topológiai-földrajzi térben, de annál inkább a város mint közösség, a város mint társadalmi csoportok mozgástere, a város mint „kehely”, amelyben „történeket” a dolgok, vagy mint „ritmus”, amely az élet rendjét, folyamatait tagolja és kiteljesíti, harmonikussá és konfliktusossá teszi. Besorolási kényszer vállalása nélkül ezt a szintet gondolom én a városantropológia egyik, az utóbbi közel száz esztendőben különösen megerősödő, sőt önálló diszciplínává is váló területének, de ez Bodó Juliannánál átszövődik a kultúra, az életmódok, az értékelvek és léthelyzetek sokféle dimenziójával.

A negyedik nagyobb tudásterület azután már sok apróbbra is oszlik, árnyaltabb összefüggésbe kerül az előző hárommal, anélkül, hogy a Szerző szándékosan elkülönítette volna: ez a szociálpszichológiai, politikai szociológiai és magatartáskutatási szint, beleértve csoportviselkedések magyarázatait, mozgási alternatívák át-nem-látható vagy kifejezetten rejtőzködő jelentéseit, „sugallt” vagy értelmezést igénylő tartalmait. Az antropológiai gondolkodás, amely a kutató viselkedési normájaként szabja a jelenlétet, a „beavatottságot”, a belső (émikus) értékrend alapján való gondolkodást, itt találkozunk a leírási móddal, amelyet a kulturális antropológia vall sajátjának. Ennek nemcsak eszköze, hanem elemi része a tényleírás, az adatok közlése, a források megismerése és áttekinthető csoportosítása, szakszerű felhasználás és hivatkozásmódja, de éppoly elemi tartozéka az is, hogy a kutatónak a maga saját tapasztalatai alapján egy tágabb kontextusba kell helyezni, interpretálni, értelmeznie illik mindazt, amit megragadhatónak tart. Úgy vélem, nemcsak „kiterjedése” és „belső mélysége” okán, hanem a jelentéshorizont szükségképpen kitágulása miatt is ez az egyik leggazdagabb rétege Bodó Julianna könyvének.

A mű kiindulópontja a szocializmus-kori ünneplési gyakorlatból kiolvasható eljárásmodok ismertetése, amelyet az idői folyamatok szerint a politikai rendszerváltás 1989 utáni korszakáig íveltet. Ezt az időszakot, s különösen az erdélyi magyar politikai átmenet szimbolikus megjelenési folyamatát még senki nem vizsgálta átfogóan, nemcsak magyar kutatók között nem, de a nyugati politikatudomány jelesei közül sem. Mintegy „ráadásképpen” a Bodó Julianna által ismertetett ünneplési, szimbolikus térkiszajátítási és ceremonikus gyakorlat nem pusztán a politikai intézmények (párt, állam, társadalmi szervezetek, sajtó, nyilvánosság-reprezentáló szférák) szempontjából nyert fontosságot, hanem a határon túli magyar és nem-magyar (röviden: interetnikus) konfliktusok, konszenzusok, alkufolyamatok szempontjából is. Felfogásában a politikai nyilvánosság olyan ceremóniái, amelyek ünneplési gyakorlatban formálódtak ki, a nyilvános és a privát szféra közötti politikai térben kaptak hangsúlyos szerepet, térátélési és térfoglalási játszmák eszközévé váltak, egyfajta sajátos „téri beszédmód” részei lettek. Ez azt is jelenti, hogy a politikai közbeszéd, a nyilvános szóolás, a naponta és helyszínenként is különböző kontextusokba kerülő „textusok” olyan intézményként fungálnak, amilyen például az értékrendszerek, normák, szokásjogok, gondolkodási tradíciók, presztízs, közvélemény stb. A kommunikáció, s ezen belül az interetnikus kapcsolatok rendszere tehát olyan rítusokba tagolódik, olyan „átbeszélési folyamatokat” indít el, amelyekben a hivatalos és a privát, a közpolitikai és a mentális, a hatalmi-intézményes és a közösségi-normatív struktúrák találkoznak, kerülnek harmóniába (vagy gyakrabban konfliktusba). Mindezen kérdések és részletes, árnyalt elemzésük úgy képezi a kötet tartalmát, hogy a politikatudomány szakmai horizontját egy sajátosan új színfolttal, az antropológiai tudástartománnyal rokonítja.

A politikai rendszerek leíró jellegű bemutatása (akár törzsi csoportokról, akár az ENSZ-ről vagy az amerikai Kongresszusról van szó az esettanulmányokban) a politikatudományok egy olyan határterületén kaptak diszciplináris helyet, amelyet a politikusok, a szociológusok vagy a szokásnéprajz kutatói korántsem mindig látnak át vagy vesznek figyelembe. Azonban a

sokszor újszerű politikatudományi megközelítések – mint például a globális folyamatok kontextusába ágyazott esettanulmányok, az európai integrációs mozgásban új szereppel gazdagodó nemzetközi szervezetek leírásai, a gazdasági elitek új szerepét követő analízisek stb. – számos korábbi politológiai feldolgozáshoz csupán mennyiségi többlettel járulnak hozzá; ennél fogva gyakorta nélkülözik azt a nívót, amely ebben a kötetben viszont megtalálható. Egyszerűbben szólva: nemcsak politikai antropológiát művel a szerző, de „a politika” antropológiai megközelítéséhez kínál megfontolandó adalékokat, s ezekből a magyar politikátörténet egy új korszakának árnyalt irányzata rajzolódik ki. Ebben az új felfogásmódban a politika nem szimpla eseménytörténet vagy intézménytörténet formájában kerül megnevezésre, hanem mindennapi működésmódjának, erőhatásoktól és kölcsönkapcsolatoktól áthatott viszonyainak bemutatása segítségével Bodó Julianna a narratív-interpretatív antropológiai megközelítés tudományos eredményeihez is eredeti megfigyelésekkel járul hozzá. A könyv anyaga ezáltal nem csupán „egy szakkönyv” lesz a sok közül, hanem egyfelől oktatásban is használható alapkönyv, másfelől a tudományos viták érv-készletét is érdemben gazdagító vitairat, végül pedig a hazai politikatudományt a szimbolikus politikai elemzések felől átható szakmunka is, mintegy ráadásként a határon túli magyar tudományosság egy műhelyét képviselve. A kötet kiadása tehát nem egyszerűen a MTA Politikai Tudományok Intézetének szakmai reprezentációját és a KAM szaktudományos presztízsét öregbíti, hanem bekapcsolja azokat a tudományos határterületeket is (így pl. a kisebbségkutatást, az etnikai narratológia-elemzéseket, a határdiskurzusok területét, a kulturális antropológiát, az intuitív szociológiát, a politikai pszichológiát, a politikai marketinget, a kommunikáció- és média-elemzéseket, valamint a szimbolikus politikai analíziseket), amelyek nélkül ma már a politikatudomány jóval ösztövérebb lenne.

A kötet anyagát teljessé tevő igényes, választékos könyvészeti anyag azoknak is kalauzul szolgálhat, akik e megközelítéseket a társtudományok felől próbálják majd értékelni. Egészében véve, egy kiváló kötettel gazdagodik Bodó Julianna munkája által az erdélyi (és a határon túli) magyar politikatudomány, amelynek valódi rangot nem annyira a magyarországi szakemberek adhatnak, hanem az az erdélyi társadalom, amelyről a munka alapvetően szól. Kívánom, hogy a szakemberek körén, oktatókon, diákokon túl önkormányzati képviselőkhöz, pedagógusokhoz, kutatókhoz, politikusokhoz, a média szakértőihez is mielőbb eljusson ez a könyv – melynek megjelenése nemcsak ünnepeink értelmezésében és átélésében, hanem társadalmunk és politikáink további árnyalásában segítheti olvasóit ...

Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években.* Scientia Humana, (Politológia sorozat), MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004, 243 oldal

Pécsi Politikai Tanulmányok II.

(A könyvbemutató megnyitószövege)

Egy új tudományos mű vagy szakkönyv piacra kerülésénél talán két alapvető fontosságú kérdés van, vagy három – függően attól is, mire vállalkozik a kiadó: valójában mit és miért, ténylegesen ki(k)nek, végül pedig miként mutatkozik mindez. Vagyis: az első szempont a *szerező*, avagy – mint ez esetben is – a szerzők sora, kiléte, neve, rangja. A második: kinek szól a mű, ki lesz tényleges vagy potenciális *olvasója*? A függő harmadik szinte tisztán piaci kérdés, de a hatás elemi tartozéka: mi a *címe*, hogyan hat ez, kit vonz látatlanban is, kit csigáz föl a kirakatba téve vagy egy jó barát könyvespolcán...?

Hadd kezdem az utóbbival. Nem dob föl a cím. De visszafogottan szakszerű, szükszavúan szokimondó. Nem tudhatjuk, hogyan hat majd – ám arra bizton számítani lehet, hogy a könyvesboltban bóklászó vásárló nem csap le rá leplezetlen éhséggel...! Igaz, ennek másik, s éppoly fontos mozzanata az lehet: olyanokra számíthat a kötet olvasóként, akik nem borítót vesznek vagy polc-nehezéket, hanem inkább tudástárat, tankönyvet, szakkönyvet keresnek.

Ezzel vissza is kerültem a második lényeges szemponthoz, az olvasói érintettséghez. Nos, a tapasztalat arra mutat, hogy többszerzős (vagy akár egyszerezős) tanulmánykötetet sem olvasnak *végig* az érdeklődők, hanem egy-egy alkotó vagy témakör ébreszti inkább figyelmüket. Itt éppen a sokféleség édes haszna mutatkozik a „vegyes vágott” kínálatban. Vagy, hogy legyenek egy kissé konkrétabb: esettanulmányoktól, elméleti írásokon át a közpolitikai esszéig, reflexiókig, értekezés-részletekig számos műfaj és műnem virul egy mezőben – megannyi csali a politológiai szimatvételhez. Helyi politika és térségi elmélet, választási empiria és külországi esettanulmány, régió- és városkutatás, politikai színjátékok szereplői és rendezői, drámai hősei és tragikus dívái egyaránt aktorai ennek az írott mutatványnak. Mindez persze nem garancia a politikai napilapot is „igaz/hamis” kétszínű ács-ceruzával preparálni hajlamos olvasó megnyerésére (hogy itt a politológusok körében közmegebecsülésnek örvendő Gombár Csaba egykori kedves attrakciójára utaljak...), – de ha önkormányzati szakember, kisebbségpolitikus, városi technokrata, pártokrata vagy politokrata kezébe jut ez a kötet, az bizonyosan lel majd benne inspiráló írást...! Vagy vegyük az ismeretlen diákot, az egyetemi polgárt, akinek még mindmegannyi témakör új – számára ez akár tankönyv-státusú kiadvány lehet! Más egyetemek és főiskolák, mai és holnapi doktoriskolák szemében is olyan opuszként értékesülhet tehát, mely példát kínál különböző szintű és mélységű megközelítésekre, a politikatudományi retorika árnyalataira, tematikus vállalásaira is.

Mind az olvasó(k), mind az ismeretszintek kérdése itt belekarol a *szerező*kébe, továbbá a *témakörök*be. Engedjék meg, hogy ennél a kapcsolatnál időzzek alább a legtöbbit...! Azzal együtt is, hogy sajnálatosan rövid leszek, mert hát másfél tucat szerzőt és műveiket röviden ismertetni igencsak hosszasan tartana az én barokkos stílusomban... A kézbe vett könyvről elsőként távolságtartó kép készíthető. Lehetne a kötetet a Széchenyi Könyvtár gyűjteményébe simuló, vagy a Parlamenti Könyvtár polcára került kiadvánnyként úgy becsülni, hogy egyike az évi több ezer vagy tízezer leltári számnak, vagy korántsem kiugró tétele a nemzeti bibliográfiának... Nézzük azonban ezt a könyvértéket Veszprémből, Egerből vagy Beregszászból – mindjárt kiemelt ársíjára lesz! Az Akadémia Egyesített Társadalomtudományi Könyvtárában talán simán beleszürkül a polcok tarkaságába... – de fogjon valaki Fehérvárott, Szombathelyen vagy Temesvárott egy hasonló kötetet! S ahol oktatás van, ahol kutatók írnak köteteket, ahol doktoranduszok és egyetemi oktatók állítják ki közösen saját munkáikat, az irigylésre méltó ott is, ahol csak egy-egy írást olvasnak elő

belőle, mert hát az együttes élmény, a közreműködők összetartozása nem csekély eredmény...!

A „Pécsi Politikai Tanulmányok” kissé határozatlan mélységű, ám a térben annál konkrétabban elhelyezett. Ez jó is, baj is. Hajlamosak vagyunk (még mindig) a helyit parciálisnak, a vidékit periférikusnak, a lokálisat önérdekűnek minősíteni, lett légyen szó alkotóról, műről, eredményről vagy kérdésről akár. Pedig a világvárosi sem kevésbé „provinciális”, ha New Yorkból vagy Tokióból nézzük, a magyar Akadémia sem nagyobb szabású, mint a jávai vagy a bogotai, lokális mivolta a világhőmpölygés szintjéről értékelve éppoly relatíve csekély! A provincia üzenete pedig csak azok által meghallható, akik nem keveslik, hanem éppoly teljesnek gondolják a helyi történéseket is. Mert vajon mit tudhatna a világnagy tudomány a helyiek nélkül éppen a *helyekről*...? Merthogy e tanulmányok esetében éppen a helyi könyvpiac, a helyi oktatói kör, s a pécsi helyszínre gyűlt hallgatói gárda lesz a közvetlen hatásmérő, az bizonyos. Ami itt révükön összeállt, az – talán nem a világhőmpölygés lendületét megváltoztató, de – *helyi alkotás*, s épp ez lehet előnye azok számára, akik nem kizárólag a túlhízott fővárosi könyvkiadást vizitálják. *Az itt megjelent szerzői művek, az itt közölt írások ugyanis a lokális világokat, helyi társadalmakat, kistérségi történéseket, a regionális léptéket fogják át.* Ez pedig épp a makropolitikai széljárások közepette fontos! Aki csak világrészek közötti légijáratokat tart valamire, még fogalmat sem alkothat egy alpesi völgy hűvös légörvényéről, egy sárkányrepülő táj- és térélményéről, egy pásztorsíp dallamivéről vagy a tücskök csábdaláról. Lehet, hogy a modern, politikai típusú kozmopolitizmusnak nincs is szüksége ezekre – de a Robert Merton által fél évszázada megfigyelt „befolyásolási minták” rendszerében a helyek emlékezete, értéke, egymásra vonatkozása, networkje és kulturális-szociális struktúrája akkor is meghatározó marad, ha lesznek, akik oda sem figyelnek majd rá. Az emberek ugyanis magától értetődően és a legtermészetesebb módon tartoznak egy saját kultúrához, saját politikához, saját környezethez, saját életvilághoz – s tartoznak akkor is, ha a kutatók ezt nem veszik észre, mert csupán érintőlegesen vettek mintát róluk. A nagyléptű, „hétmérföldes” politikatudomány talán elsüvít a táj fölött, de ha olykor-olykor mégis önreflexióval él, akkor azért tudhatja-beláthatja, hogy *a dolgok mindig helyben történnek.*

A pécsi politológia tanszék kötete, a szerzők invitálása *ezt a lokális világot* tükrözi, tematikusan akár az Uniót, a hazai cigányságot, a Baranya és Tolna megyei választásokat vagy a tanzániai önkormányzatiságot szemlélve is. Az olvasó pedig, lett légyen akár a legkozmpolitább, valójában sosem globalitást olvas, még ha *róla* olvas is. Hisz amiben mint egyén, mint politikai szereplő, mint egy kultúra (és ezen belül politikai kultúra) részese ténylegesen érintett, az *mindig lokális*. Az olvasó – ha egyetemi hallgató, ha külföldi politológus, ha a majdani utókor politikatörténeti kutatója vagy a mai közpolitika, média, szakirányítás szereplője – a *helyi-ség* fontossá válásának, érvényességének kérdéseivel szembesül óhatatlanul is. Terepismeret és helyi egzakttság nélküli – éppen *ilyen* fajta – könyvek hiányában csak általánosságokat mondhat a politológus, a kormányzati tanácsadó, sőt: a történész, az ökológus, az egyetemi dékán vagy a kisebbségi képviselő is.

E kötet szerzői többféle szerepben, számos metodológiával, eltérő tónusban szóltak, kutatásaik részletkérdései is azokat foghatják meg, akik ezt a polifóniát kedvelik. A politika/tudomány többszólamúsága, a helyi tudások térségi foglalatja, az árnyalt közlésmódok választékos kínálata ez a kötet. Csakis azoknak ajánlom, akik az ilyesmit kedvelik! Első szerkezeti egységében egy helyi OTKA-kutatás résztanulmányait olvashatjuk Kaposvár és Szekszárd politikai világairól, választási erőviszonyairól, civil társadalmairól, oktatási és tudástársadalmi feltételeiről Kunszt Mária, Laczkóné Tuka Ágnes, Kern András és Schmidt Andrea munkáiként, melyeket Kákai László pártelméleti és civiltársadalmi fejlődéspályákat tagláló írása vezet be. A kötet második szerkezeti egysége a doktoriskola hallgatóinak

polgármester-kutatási, városmenedzselési, turisztikai, regionális és térszociális, valamint uniós parlamentáris szférába kínál betekintést (Labodáné Lakatos Szilvia, Fűri Anikó, Sifter József, Brachinger Tamás, Gonda Tibor, Oláh Miklós, Koller Inez és Brucker Balázs írásai révén). A harmadik nagyobb egység a hazai határokon túli policy-k (Tarrósy István és Tuka Ágnes) bemutatására vállalkozó, valamint – angol nyelven – az intézményi ideológiákat pre- és post-szocialista hatalmi térben taglaló dolgozatokból (Eric C. Brown, Siale Horowitz és S.Szabó Péter munkáiból) áll. Indokolhatatlanul méltatlan lenne tizenhét dolgozat, s ugyanennyi szerző közül bármelyiket is kiemelni – a recenzens szuverén játéka persze megengedné, hogy Oláh Miklós magyar és S.Szabó Péter angol dolgozatát hangsúlyos kérdésfelvetésként kezeljem, ám egy módszertani látványosságának is beillő színes-szélesvásznú táblázatos megjelenítés aligha vetekedhet „mezitlábás”, de annál invenciózusabb szövegsorok között érvényes üzeneteket kódoló installációval... –, így a vállaltan-vallottan eltérő fajsúlyú tanulmányok egészét próbálom inkább együttes mivoltukban értékelni. Ez értékelés pedig kevésbé térhet el attól a funkciótól, amit a helyi-ség, a kollektív gondolkodás, a lokalitások létjoga megkíván, s amit az olvasó kézhez kap a kötet lapjairól. Praktikus-pragmatikus és merőben teoretikus hatás, alkalmazásért kiáltó javaslat-tömeg, követésre érdemes vagy mérlegelésre készítő üzenetek sora hangzik elő a könyv lapjairól. Kimunkáltabb és mívesebb, vagy kezdeménynek biztató, de folytatásra váró, vagy összehasonlításra is alkalmas megfontolások sorozata ez – bizonyonnyal inkább azoknak szólóan, akik maguk is a lokalitások lakói, vagy azoknak, akik mindig is globálisan próbálnának gondolkodni, de valójában ezt sem tehetik lokális tudás, helyi érvényességű tartalmak nélkül...

A Pécsi Politikai Tanulmányok egy sorozat címe immár! Várjuk a következő kötetet!

Ezt a kiadványt pedig köszönjük a szerzőknek, és ajánljuk is már első körben mindazoknak, akik szerzői, szerkesztői, lektorai, támogatói, oktatói, témavezetői, tutorai, opponensei vagy kollégái voltak a kutatóknak – hisz, valljuk be, ettől még nem szükségképpen váltak olvasóikká is! S még indokoltabban ajánlhatjuk a jelen és a jövő politológusainak, kutatóknak és diákoknak egyaránt, akik majd ha kézbe veszik a könyvet, ha olvasásába belefognak, miként az Ismeretlen Érdeklődő nemkülönben, talán majd maguk is elcsodálkoznak azon, mennyi szakmai kihívás, megfontolnivaló, vitatandó rejlik a lapok között! Ehhez az élményhez pedig kíváncsiságot, befogadókészséget, jó olvasgatást kívánok mindenkinek!

A kiadvány adatai: S. Szabó Péter szerk. *Pécsi Politikai Tanulmányok II.* A Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikai Tanulmányok Tanszéke és Doktori Iskolája, 2005. 285 oldal.

Norma vagy kivétel? A helytörténeti rang univerzalizásáról

Zelei Miklós: A halasi norma című regényes életrajza kapcsán

Egy város, egy megyében, egy fogalommá vált emberrel. S egy portré-kötet, interjú-kötet, dokumentum-füzér Óróla, „a Szeder”-ről, ahogyan Kiskunhalason mondják, avagy Nagy Szeder Istvánról, a halasi polgárról, az egykori kiscgazda-vezetőről, a mérnökről, a negyvenkét magyar börtönt megjárt közéleti szereplőről. Zelei Miklós „népkönyv”-nek nevezi, amit közreadott a GM&Társai Kiadónál, s amelyet megírt az NKA Szépirodalmi Szakmai Kollégiuma pályázati támogatásával, „dokumentum regény Nagy Szeder István élete” munkacímme.

Rövidre fogott jelenségrajz ez itt, nem több, az opusz kézbevétele követően. A kötet cím nem a szerző kreálása, azt főszereplőjére aggatta egykor kortársa. Senki sem tehet talán arról, ha normává válik... – kivéve, ha oly kitartóan konok, pontos, hajlíthatatlan, mint Nagy Szeder volt. Ezt sugallja a szerző-szerkesztő is, a kötetéről megjelent reflexiók és recenzió (Forrás, 2005. február), továbbá a könyv forgalmazásában szerepet vállaló honlapok, újságszövegek, közszereplések is (Spinoza Ház).

A szintűgy kiskunhalasi származású Zelei számára alighanem szükségszerű minta volt „a Mérnök Úr”. Nagy Szeder megkerülhetetlen korszaka, példája, minőségjelzője, ideáltípusa egy morálisan elkötelezett, politikailag is involvált személyiségnek, emberi magatartásnak, amely talán nem minden településnek adatik meg. De ahol mégis, ott regény készül róla idővel... Vagy szobor, vagy utcanévtábla, dokumentumfilm, levéltári fond, és helyi rádióműsor-témává lesz, sőt még a reá emlékezőkkel is városi tévé-riportfilm készül... Kiskunhalason nincs is (és nem is volt) sok olyan személyiség, akivel ez megtörténhetne: ha feltesszük, hogy igaz, akkor Dankó Pista származási helye, Bibó István szülőhelye, avagy a jeles történetíró és akadémikus Szilády Áron városa. És az 56-os csendőrsortúzé, a halasi csipkéé, Lakatos Menyhért meg Erdei Ferenc tanyaképeié, s talán a dél-alföldi építészeti szecesszióé is. (Aki ennél többet asszociál Halashoz, az már ismeri is ezt a várost...!).

Zelei munkája több mint korszakos! Nagy Szeder Istvánt érdemben megfaggatnia éppúgy nem sikerült börtönőreinek és kihallgatóinak, mint a várostörténészeknek, tévéseknek, újságíróknak, helyi politikusoknak. Ebben a kötetben mégis megvan az önéletírás szóbeli hitelessége, árnyaltsága, élethűsége. Megvan a „fordulatos élet” aprólékos dokumentációja, a kortársak és kortanúk megszólaltatásának igénye, az okadatoló precizitás garanciája is, szinte a Nagy Szederre jellemző mérnöki pontosságra törekvés teljességével. Egy korszak (hovatovább egy évszázad) karképe, egy város hitelesnek mondható mikrotörténeti rajzolata, egy magyarországi megye történeti fősodorból kieső, mégis időnként kardinalisnak tetsző változásoképlete is; mi több, mindez épp ama garanciális személyiség tolmácsolásában, akinek azért lehetünk képesek súlyosnak tekinteni minden megfogalmazását, mert személyességével támasztja alá, személyisége pedig épp szavai, tanúságtételei szerint bír olyan hitelességgel, amit nem helyettesíthet száraz adat vagy az objektív történetmondás szenttelensége.

Zelei mindezt egybefogja, a kortársakkal készített interjúk révén narratívába is helyezi, lábjegyzeteivel korrektté kerekíti. A „halasi normát” úgy rajzolja meg, hogy helytörténeti rangú összképet ad, üzenete egyértelműen a morális univerzum igényét közvetíti, s a kötet olvastán lassanként kifejlődő portré tükröt állít a másként és másért hívók-cselekvők elébe. Zelei univerzális normát fogalmaz meg „a halasi norma” révén. A kendőzetlenül nyílt, életveszélyt és hátrányt is kitartóan vállaló, elveiből soha jottányit sem engedő típus – vagy, ahogyan Zelei maga fogalmazza az előszóban: „szeretetlenű ember, romantikus lélek” –

megidézése „rendhagyó megoldásokat kíván”: az „adatokból, cserepekből, történekekből, vélekedésekből és észrevételekből összeállt egy rendkívüli élet története”. Egy olyan emberé, aki „abban lelte örömét, ha másokkal, de akár ellenfeivel is, jót tehetett. Volt bátorsága ahhoz, hogy saját törvényei szerint éljen, ez volt az ő boldogsága”. S az összeállító-szerző ezt a boldogságot fogja keretbe, teszi plasztikussá és publicisztikusan is befogadhatóvá.

A dicséretes munka épp a szerző vállalása révén kínálkozik gazdagabb értékelésre is. Vagy, hogy pontosabb lehessen, ha nem is normatív mércével mérve „gazdagabb”, de jelentésárnyalataiban, kontextusaiban tagoltabb, árnyaltabb és a „népkönyv”-jellegén túli hatást is mérlegre tévő felbecsülést követel. Több tekintetben. Elsőként talán épp a cím tárgyában, jelentéshátterében, a „norma” értelmezésében.

Egy jeles politikus (Pfeiffer Zoltán, FKGP, 1947) használta jelző a szűkebb közösségben, pártban, cselekvési együttlétben épp arra jó, hogy megkülönböztessen, cinkosan befolyásoljon, fölbecsüljön és biztasson. Norma, azaz: szabványminta, előírásos forma, követelmény, erkölcsi viselkedés-minimum, ideális szabály íratlan rendjének megtestesítője valóban lehetett akkoriban Nagy Szeder István. De ez a jelző, s az a szándék, hogy Zelei a címszereplő „örökségéről, etikai és politikai üzenetének időszerűségéről” szóljon, továbbá ennek igazolására hozza-vadássza össze a kortárs emlékezők vallomásait, továbbá csoportosítja át az interjúk helyzetben elmondottakat, épp arról szól teljesebb kitekintésben, hogy Nagy Szeder nemszabványos, normarontó, eltérő, nyakas, csakazértis-ellenzék volti és maradt politikai vagy emberi életútja egészén át. Nem „a halasi norma” volt, hanem minden halasiak közül kiemelkedő, lebíráthatatlan, megfélemlítettségében is büszke tartású, mondhatnánk makrancosan konok személyiség. A maga életében és tudományos munkásságában – folytatva bár a végtelen szorgalmú idősebb Nagy Szeder István helytörténeti munkásságát – a „fiatal Szeder” olyan zordon, tántoríthatatlan elszántsággal kutatta a halasi múltat, mint ahogyan a mérnöki precizitást tekintette saját normájának akkor is, ha szélmalmost restaurált, latrinát tervezett vagy börtönmodernizációs feladatot teljesített rabtársaival együtt. Ez nem a mindennapos helyi mérték, hanem a mérnöki iskolázottság jegye, nem a szokvány, hanem a kivételes. Vagy csak egyszerűen: más. Zelei elmulasztja e másság okának, mögöttesének megformálódását. Kapunk tőle egy roppant változatos sorsképletet, egy zavaros életmenet állomásainak útvonalrajzával együtt – de nem teljesebb a képlet: merre és miért arra, hogyan és kikkel, kik képviselőjében és ki mindenki nevében, miért magányosan és nem-szokványosan... Hiányos marad a normatartalom bemutatása, merthogy nincs kontextusba ágyazva.

Zelei „népkönyvnek” titulálja művét, legalább is az alcímben. Mi a népkönyv ebben az esetben? Népéletrajz? Egy nép változásrajza? Egy népcsoport mentalitástörténete? Egy népről szóló hősné? Egy népnek szóló tanmese? A „halasiak hangja” különkiadásban? Vagy a ki nem mondott népéletrajzok foglalatja egyetlen személyiség tükrében? Esetleg csupán népszerű történelemkönyv? Népkönyvtárak könyve? Népszerűen megírt történelem? Népszerűséget építő, kultuszformáló olvasókönyv?

Gyanítom, inkább arról van szó, amire épp Nagy Szeder stiláris fordulatai szintűgy példák, s életének eseményei nem különbül: „mindig azt akartam, mindig azt mondtam, mindig azt tettem... – amit a nép!”. Amit a nép akart, amit a nép mondott volna, amit a nép követelt... A nép fia a népért. Normaformálóan. Normakövetelően.

Zelei érzékenyen követi mentorát, ahogy a nép fia szólott, s ahogyan még más fiak is megszólalhattak itt a kötetben: hasson az úgy, mint a nép hangja. Azé a népé vagy népképviselőé, akinek nincsenek, mert nem is lehetnek ellenfelei, ellenségei, ellenzői – hisz ha lennének, akkor a nép fiát ellenezve épp maguk szüntetnék meg azt az érvényes narratívát, melyet e népfiai megszólalása legitimál. Másként szólva: éltek és élnek még, akár Halason is,

akik „valamiért” nem szerették Szeder, nem fogadták el önjelölt népképviselői (ahogy Zelei írja: közvetlen képviselői) demokráciáját, nem tekintették a kiszáradt az egyetlen mércének, nem túrták (vagy csak nehezen) a cigányellenes helyi polgárosult szellemet, vagy a civilizátori (normatív) hangnemet. S ehhez az ellenzéki-ellenséges beszédmóddhoz meg is találták a maguk érveit, a népképviselői érveit ugyanúgy, mint a pártközponti jóváhagyást...

Hiányzik tehát a kötetből a narratívák rendszerbe szedése, a szerzői-szerkesztői interpretáció! Zelei erről úgy véli, majd maguk az elbeszéltek tények (???) fogják elrendezni a jelentésteret, a Szeder által összerakott múlt-impressziók fogják jelentéssel ellátni vagy áthatni a történeti anyagot, az „adategyesítés” beteljesíti önnön feladatát. Neki már annyi szerzői kötelezettsége sincsen, hogy „jellemze azokat az embereket, akikről ír”, hisz – mondja a szerző – „jellemzenek mindenkit a szavai, a tettei”...! Ez nemes melegség volna, ha nem épp olyasvalakit jellemzene, aki maga is megannyi jellemzési móddal, árnyalattal, ítélettel, sommás minősítéssel vagy precíz árnyalással fogalmaz a környezetéről, jelleméről, életfelfogásokról, életmódokról, emberi és erkölcsi karakterekről, szervezet-emberekről, hősökről és tizenhat éves kurvákról...

Zelei népszerű formába szuszakol egy népszerűtlenül népszerű emberi portrét, vállalásos sorsot, morális fenséget. Népszerűen hivatkozik arra, hogy a ténytények beszélnek – miközben a szociológiai, történeti, néprajzi vagy kommunikatív értelemben vett társadalmi tények nemhogy nem beszélnek egyazon nyelven, de telis-tele vannak a kontextusok, komplexusok, értelmezési módok és félreértelmezések, árnyalt manipulációk és populáris szóficamok, pártszövegek és korjellemző értelmezésmódok jellegzetes példáival. Ezek ott lapulnak Szeder vallomásaiban is, ellenfeleinek szótáraiban is, kortársainak emlékezetében és interpretációiban is. Csak épp azt a látszatot kapjuk, mintha a szerző-szerkesztő tudna beszélni nélkülük...! A szerző „csak” egy „boldog ember” életútjának „adategyesítését” végzi el, s teszi ezt megvallott befolyásolási szándék nélkül...

A kérdés azonban – e nemes szándékot a legkevésbé sem minősítve – első körben is az: van-e érdektelen közlésmód egyáltalán? S ha van (szerintem nincs), miért éppen a publicista-közíró-újságíró-szerkesztő-riporter ne tudná, hogy nemigen lehetséges emberi nagyság a viszonyítások nélkül, hogy kevésbé hitelesen létezik ideális személyiség a környezet árnyalt bemutatása nélkül, s hogy nincs esemény vagy történés a fókuszpontba emelt tüneményhez kapcsolódó viszonylatok vagy körülmények nélkül. A narratív-elbeszélő történetmondás megelőzi, körülveszi és követi Nagy Szeder István átbeszélési kísérleteit, a narrativitás kikerülhetetlen a szerkesztő-szerző számára is, a helyi és perszonális történelem eseményei, helyszínei mindig körül vannak ölelve más-más narratívákkal. Ezekből (egyebek közt Nagy Szedernél is megannyi formában megjelennek) olyan identitásformák, magatartásmódok, élményalakzatok, minta-kollekciók formálódnak rendre, amelyek nem egyes szám harmadik személyben deklarált köztörténet, hanem személyes vagy kollektív lokális köztörténeté teszik mindazt, ami itt elhangzik. A mikrotörténetírás nem mai találmány, s ha Nagy Szeder Istvánnak sosem kellett számolnia a történettudomány narratológiai szempontjaival, azért az mégsem teljesíthetetlen követelmény a szerkesztő-szerzőt illetően, hogy ne csak az elhangzó válaszokat kapjuk meg a fölteszt kérdések nélkül (e téren egyébiránt következetes, hisz az interjúszituáció jellemzése kimaradt a kötetből, pedig az interjúkészítésnél közismerten fontos komponens, hogyan kérdeznak, hogyan siklanak el tágabb vagy szűkebb értelmezési árnyalatok fölött, s hogyan lehet egyáltalán egy kérdésre válaszolnia annak, akit akár kérdezni sem kell, mert mondja a magáét, mint éppen Nagy Szeder is...!), hanem azt is megtudhassuk, miként él a válaszadáskor a házilagos (vagy helyi) használatra szánt érvekkel, miképpen épít a személyes tudomásaira, vagy hagyatkozik a kollektív emlékezetre. Nagy Szeder ugyanis épp az a típus volt, akinél szövegszerűen kimutatható a szószálhasogató precizitás és az elnagyolt értékelés, főtéma és alprobléma váltott használata, interpretációs síkok tetszőleges változtatása

– ami nem jellemhiba, hanem stíluskérdés. Ám ha a kérdezettnél stílus kérdése is, az interpretáció nagy összefüggéseit felmutatni vállaló „igric” számára már nem pusztán felelősség kérdése, hanem azé a dilemmáé is, amit Nagy Szeder úgy fogalmaz meg: „A honismeret ott kezdődik, hogy a családokkal mi történt. És ha ez megvan, akkor lesz majd helytörténet meg országtörténet. Addig nem”. Viszont ha „a halasi noma” mértékadó voltát úgy mutatja be s szerző, hogy nem érzékelteti sem a többi mértéket, mértékegységet, sem a mértékhasználatot és az ezt körülölelő hatásokat, akkor a mérték sem válik mérhetővé, csak fikcióvá lesz.

Kritikai ellenvéleményemmel szemben kétségtelenül fölhozható, hogy miért követelem, amire a szerző nem vállalkozott, miért kérem számon a tudományos norma szerinti interpretációt, ha Zelei a publicisztikaira épített...?! Nos, ez józan érv lenne – kétségtelenül csalog. De csupán abban a kontextusban, amelyben a kivételes embert normának tekintő írástól a normák benne rejlő szintjét megkívánhatónak mondom! Hisz ha a szerző üzenetét jól olvasom, talán bizony arról szól ez a Nagy Szeder portrékötet, hogy többre is vihette volna, nagyszabásúbb is lehetett volna, ha a körülmények, a kor, a környezet, az ellenfelei, a morális törpék időszaka nem húzza vissza, nem börtönzi be folyton folyvást, ha kiteljesedhet abban a milióban, amelyben él, s ha beteljesítheti küldetését, amelyet vállalni próbált példás következetességgel. Ugyanígy a kötet is képes lenne – s mert más hasonló mű eddig erre képes nem lehetett, *kellene* is képes legyen! – a teljesebb ábrázolásra, amit nem maguk „a tények” és adatok, hanem a portrévázlat alkotója lett volna igazán képes vállalni!

Zelei intenciója, szándékszerű törekvése, legfőbb üzenete, hogy ez az ember nemcsak egy börtönviselt szakember volt a mérnöki tudományokkal megáldva, hanem Emberi Nagyság, Norma is. Sőt: nem egyszerűen helyi norma, hanem egyetemes. Példás, mindenkor és minden morálisan gondolkodni vagy mérlegelni képes felfogás számára valóan nagyszabású. De épp azzal, hogy egy nagyszabásúság mögül „kispórolja” a társadalomrajzot, Zelei szimplán az olvasó felelősségi körébe utalja a tájékozódásnak azt a szintjét, amelyre magától az nem lehet képes: nem ismerheti a részletes kiskunhalasi társadalomtörténetet, redempcióstúl és kiváltságostúl, katolikus betelepítésesdítől kuruc rablásosdiig, helyi elit-históriától tanyai szolganépig, párttörténetől mezőgazdasági profilváltásig, tanyafelszámolástól erőltetett iparosításig, zsidóellenességtől cigánypolitikáig, parasztvármegyétől kiskun származástudatig... A száraz, sőt az élménydús leírásból sem tudjuk meg, hogy amikor 1947-ben politikai támogatóitól, szavazóitól és mandátum-lehetőségétől megfosztották, majd letartóztatták Nagy Szedert, nem tettek-e vele több jót, mintha beviszik a Pártiskolára, Parlamentbe, a népi demokratikus populizmus intézményrendszerébe... Vagy, amikor 1956 novemberétől januárig fedő alatt tartotta a halasi népi-polgári forrongást, adományt gyűjtött a pesti proletároknak, vagy reménykedett és a helyi hatalom szekundálása mellett feszültségmentesítette a várost, mennyien akadtak, akik számára ez csupán a bolsevista rendformálás rejtett módja volt; vagy akik megúszták a három évi börtönt, nem úgy, mint Nagy Szeder, azok számára miként vált legitimé a helyi hatalom bárdolatlan uralomtechnikája, miként vállalhatták ennek nehézségeit is, s tekintették evidensnek vagy precedens értékűnek, hogy az alkalmatlan pillanatban kisvárosi „ellenforradalmat” szító ember nem volt kellőképpen figyelemmel az adottságokra és erőviszonyokra, s ezért ült elsősorban, nem pedig a mondvacsinált pénzügyi tranzakció miatt... S ugyanígy nem tudjuk meg, miként alakult a Szederhez való viszonya a helyi pártirányításnak, miként szolgált „precedensként” a megyében vagy Budapesten, s miként hihette, hogy „az emberek hisznek bennem, ...az én kitüntetésem egyike ez a hit”; illetve nem válik világossá a kontextus, mennyiben volt esetleg csupán téveszméktől áthatott, ha magányos népvezérként álmodozott, vagy mennyiben vált társadalomformáló szándéka pusztán tévképzetté, ha nem tudott egyensúlyt tartani haladó „univerzális” eszmék és lokális maradiság között, midőn a

kommunizmus dicsérete helyett a meg nem értett kiscgazda-eszményekről beszélt kitartóan, egész életében...?!

Szigorúbbra szabva a kritikai mondandót: Zelei érzékeny alkotóként formálja meg Nagy Szeder emlékszobrát, s rögtön talapzatra is állítja, megkoszorúzza, körül-ünnepli. De nem engedi látni, milyen ligetbe, pagonyba, város-erdőbe vagy homokpusztába állította szobrát, s mintha nem is érdekelné, hogyan hat az, mi veszi körül, kinek szól, ha szól egyáltalán...?! A helytörténet értéke persze lehet magáért való, lehet majd csak hosszabb távon értékesülő, mint maga Nagy Szeder életműve is, és lehet univerzálisként tételezett. Zelei ezt a későbbi értékesülési normát sugallja, sőt hisz a norma hatásában is. Bízunk abban, hogy amit Szeder teljesített, az nem pusztán a helyi érdekek mentén érdekes, hanem elvontan szép is, esendően nemes is, egyetemlegesen érvényes is. Ám, hogy ezt elhitesse velünk, morális példázattá neveli Szeder sorsát, népszerűvé teszi a regényes életút-leírások kedvelői számára, népkönyvvé, amely a népet elvont ideaként kezeli, nem társadalmi konkrétumként, s főleg nem olyanként, akinek nemcsak rajongása lehetséges, hanem ellenvéleménye is, nemcsak rendszerváltó vágyképe lehet időszerű, hanem opportunizmusa is, s nemcsak egyetlen útválasztásban hihet, hanem még sok másban is. A kollektív emlékezet Nagy Szederre vonatkozó részéből Zelei csak a halasi normaépítés hőiséhez pozitívan viszonyulók hangját erősíti föl, Szeder ellenzékét ezzel szinte lekezeli – pedig Szeder portréja is teljesebb lehetne, „norma” volta is igazolhatóbbnak látszana, ha környezete nem csupán pillanatképekké merevített szürke háttér lenne, hanem a portré szerves része.

Zelei korszakosat hozott – ezzel kezdtem jellemzését. De azzal zárom, hogy sajnálatos, csupán a történeti publicisztikában érvényes ez a kontextus, ott sem teljességgel. (Ott legfőllebb egyedinek minősíthető). Épp az a sajnálatos, hogy a szélesebb kontextus nélküli beszédmód nem pusztán formális elvárás, hanem olyan *norma*, amelyet nem halasiak alkotnak, nem halasiaknak, hanem annak az univerzális igénynek, elvárásnak megfelelően kellene figyelembe venni, ami a helytörténetírást is áthatja az újabb időkben. A halasi univerzumon belül Zelei műve – ha nem is siker-sztori, de – érdemi tett, viszont a helyi sosincs a környezete nélkül, ahogy a halasi főhatalom sincs a tanyák népe nélkül, Szeder példája sem lehetséges a lokális öntudat kiskun mintája nélkül, a helytörténész „ellenbeszédje” sem érvényes a korszakok jellegzetes beszédmódjai nélkül (s ezen belül a hatalmi beszédmód meg a társadalmi tiltakozás is egyként fontos, egymásra utalt szereplők megnyilvánulása!). Univerzálissá, vagy hogy korunk népszerű fogalmi konstruktumát használjam: globálissá is csupán az az érték, norma, példa vagy minta válhat, amelyet lokálisan hitelesítettek.

Zelei munkájának befogadása lehetne csupán a halasiak joga – de nemcsak az övék. Mi, a szélesebb társadalmi kontextus is igényt formálunk „a halasi Norma” ismeretére. Egyebek között éppen azért, mert saját normáink alakításában is alapvető szerepet kapnak a helyi normák, s mert a helyi normák is beágyazódnak a közfelfogás, közgondolkodás, közpolitika és közkerkölcs normarendjébe. E kölcsönösség és kölcsönhatás pedig akkor sem függeszthető fel, ha Nagy Szeder István „meghaladta” a normát, s akkor sem, ha Ő maga volt „a norma”. Erre a viszonyításra pedig talán éppen Zelei műve figyelmeztet a figyelemre érdemes munkák normaformáló hatásával.

A kiadvány adatai: Zelei Miklós: *A halasi norma. Nagy Szeder István regényes élete. Népkönyv*. Szerkesztette: Filep Tamás Gusztáv. GM&Társai Kiadó, Budapest, 2003.

Földrajzi néprajz, mint etno-tértudomány

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha vannak ugyanakkor rossz szokásai a tudás-ágazatoknak (avagy, kortárs fogalommal és meghökkentő sugalmazással: a „kreatív iparágaknak” és „tartalomszolgáltatásoknak”), továbbá még a hétköznapi könyvpiacnak is. Ilyen rossz szokás például az „elévülés” tüneténye, a megkopás élménye, a kínálati készletből eltűnés jelensége éppúgy, mint a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje. E kis számú, de megmaradásra és kitartó figyelemre érdemes, szisztematikusan megválogatott alapvető könyvkupacba csempészném Keményfi Róbert munkáját, amely egy szerényen poros és érdektelen „cívsvárosi” egyetem „kötelező irodalom”-szagú sorozatába illeszkedik, s úgy surrant el mellette vagy fölötte a közömbösen maradi szakmai érdektelenség, ahogyan az már manapság senkit sem lep meg vagy háborít föl.

Földrajzi szemlélet a néprajztudományban címmel talán nem is igen lehet harmincöt könyvtári olvasónál vagy jegyzetvásárlónál többre számítani, sajnos még akkor sem, ha az alcím, amely csupán a kíváncsiságát leplezni nem képes olvasó számára szerénykedik a belső címlapon, esetleg további öt-tíz olvasót még vonzana is: *Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei* (Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004).

Ilyesfajta „felütéssel” azután vagy óriásit kell tudni mondania a kötet kritikusanak, rendszer-építőt, megújítót, vagy épp ellenkezőleg, bőszen ledorongolót... Az olvasó érdeklődést gerjesztő elégedetlenségére számítva azonban itt most egyiket sem teszem. Minthogy szak-könyvről, s már e címből-alcímből is kitetszően interdiszciplináris munkáról van szó, a lelkes „hosszannázás” talán azon mód hiteltelennek is tetszhet, mielőtt még érdemben megszólalt volna a bíráló. A ledorongolást pedig manapság hallgatással szokás szakmai téren „elegánsan” helyettesíteni. S hogy nem könnyű a kötet ismertetését magamra vállalni, mi sem jelzi jobban, mint hogy két éve latolgatom, mit is lehetne írni erről a könyvről, s maga a szerző is olykor félénken rákérdez, írom-e egyáltalán...

Pedig Keményfi opusza nemcsak futó ismertetést kíván, hanem mi tagadás, meg is érdemelné a lelkes üdvözítést! Nem is csupán azért, mert a szerző a kötet közel háromszázötven oldalán kitartó következetességgel gondoskodik a két, magában véve is rangos, önkörén belül is „multivokális” tudásterület összehangolásáról, hanem mert teszi mindezt a két szemléletmód jóízű, finom és árnyalt harmóniájával, egybecsiszolásuk aprólékos gondját céhes mestermunkaként vállalva. Mintegy „mellékesen” végzi el ezenközben a legnehezebb feladatokat: korábbi munkáinak, az európai görög katolikus vallási területről írott tanulmányainak és adatgyűjtéseinek átfogó felhasználását, „problémakatalógusként” a különféle metodikai keretek bemutatását, szerteágazó tudományközi munkák érvkészletének adaptálását, illetve az etnikai és felekezeti térszerkezet fogalomtárának áttekintését a célból, hogy összegző eljárásmodot javasoljon (oktatási célra is) a tértudományok *szakmatörténeti* és a kortárs vallásnéprajzi nézőpontok egyes ágainak *mentalitáshistóriai* összebékítésére.

Merthogy a mű a debreceni Néprajz-tanszék szakrális néphagyomány-kutatásaira épülve a vallás térbeliségének és politikai-földrajzi-kulturális jelentéstartalmainak föltárására, résztémákon át a múltbeli és jelenkori terepkutatások, térképek, levéltári anyagok, statisztikák és mikrokörnyezeti elemek átfogó bemutatására szolgál. Olvassa akár helytörténész vagy demográfus, kisebbségsszociológus vagy vallásantropológus, ezt a szinte archeológiai rétegződést biztosan meglelheti benne. Az etnikai és térszerkezeti vizsgálatok összehangolása, a néprajzi és a földrajzi kutatások eltérő szemléleti (mert hát főképpen téri és idői, de leginkább kulturális hullámzást tükröző, szinte morfológiai) aspektusai bizonyos fajta

„finomszerkezeti” leírásban található meg itt. Például a *kisebbségi-kulturális jelenségek nemzeti-felekezeti térképekre vetítése* olyan szemléleti nívumot kínál, amelyet a vallásosság térbeliségének eddig kissé elhanyagolt kutatási témává avatása követ, megtoldva települési szintű térszerkezeti felmérésekkel, empirikus és hivatalos adatok korrigált eltéréseinek megvilágításával, a felmérési módok és a községi összeírások pontossági és megbízhatósági mérlegelésével, továbbá más megismerési szintekkel..., hogy mindez végül egy fölöttébb impozáns áttekintés olvasmányosan közreadott tartalmává simuljon össze.

Amennyire terepismeretem és szakirodalmi tájékozottságom engedi, kellő határozottsággal mondhatom: nem szoktak ilyen komplexitást felmutatni a részterületek kutatói, s még kevésbé szoktak mikrolokális szintű árnyalatokig elmerészkedni a nagy áttekintések tudorai. A „nagy” és „kis elbeszélések” közötti szféra jelentéstartalmait Keményfi mégis valahogy úgy volt képes egységbe szervezni, kézbe foghatónak és a maga föltártsága mentén plasztikusan megragadhatónak feltüntetni a két diszciplína terepnumát, hogy kötete nyomán szinte nem is értjük, miért és hol volt, hol lehetett akkora különbség a szaknyelvi interpretációk között, amely nehezítette volna vagy lehetetlenné tette az „átlátást” a rokon területre. Pedig a debreceni néprajzi iskola, Bálint Sándor érzékenysége, Györffy István térségi teljességet átfogó vállalása, majd Bartha Elek vallásnéprajzi kutatási iránya, s megannyi kolléga térben és időben szinkron és diakrón összefüggéseket is felmutató hatása szinte nem is teszi első pillanatra oly innovatívnak tetszőnek ezt a tudásterületi kölcsönhatás-együttest. Amint azonban az egyes fejezetek belső tartalmait, hangsúlyait, fölmutatottan kihangzó üzeneteit kezdjük mérlegelni, mindjárt sokkal árnyaltabban látszik, mi minden hiányzott a korábbi szemléletmódból, s mennyire „előkészített” volt már mindkét diszciplína határain belül ez a kölcsönösnek tűnő összhang, mely valamiért létre mégsem jöhetett eddig az időig, s amelynek e keretben most Keményfi adott méltó rangot.

A Szerző szándéka korántsem kíván megrázó, ébresztő vagy szembesítő lenni. Mint aki evidenciákhoz, földrajzi tényekhez és térképészeti kódokhoz szokott, úgy közli észrevételeit, úgy taglalja érveit és akként is építi fel gondolati vonalvezetését. Tényszerűségeket beszél jobbra, holott számos helyen kitetszik: a „tények” mögött mindig sejdíti a jelentések kontextusát, érzékelteti a dimenziókat, relációkat, szinte képletbe foglalható arányképződményeket. Mivelhogy a földrajz is (a maga szcientizálódási folyamatában igen későn, a huszadik század elejére intézményesülni képes diszciplína módjára) efféle téri eszköztárral él, ha meg kell határoznia egy társadalmi jelenség kiterjedtségét; s a néprajztudomány is, midőn a spirituális ködlésből korrekt mód kimetszett képletként kell felmutatnia a hit mentén egyházi kapcsolatokat, vallási tagoltságot, felekezeti erőviszonyokat és szakrális áthatásokat, valamiképp a „tényszerűnek tetsző” lényegeket kell felmutassa – a kettő összevonásával azután már sokkalta komplexebb eseti érvényességet kell igazolnia. Keményfi ördögös alaposággal adaptálja és vezeti be a kontaktzóna fogalmát, melyet azután szinte fejezetenként kapcsol össze a jelentések és értelmezések terepnumaival. S alapelveként is azt követi, hogy szegmentumokra szedi a főfogalmakat (etnikai tér, vallási tér, szakralitás, etnicitás, államnemzet, kultúrnemzet, térképezés, térmodellek, mentális tér, térköziség-proxemika, módszertani térkonstrukciók – így a statisztikai-geográfiai módszerek, ökológiai életterek, regionális dimenziók, átmeneti terek – különbségeit), majd az elméleti és empirikus megközelítések vázlatára nyomán a kortárs értelmezések és lehetséges interpretációk komplexumát, s ezekben építi be mindennapi példáit, a működő vallási és etnikai identitások kiterjedését, kölcsönhatásait taglalva. A kötet egyötöde még így is a melléklet, ami doktori értekezéseknél nem ritkaság, de a földrajzra jellemző okadatoltság még ezzel együtt is meglepi az etnológiai-etnográfiai leírásokhoz szokott szemet, de mindez nem zavaró, mert folytonosan jelen van a terek közötti relációk kitapintható rácyszerkezete és hullámzása.

Nehezen képzelheti el az olvasó, miképpen lehet mondjuk az etnicitás, a hívő életvitel, a hely, vagy a szórvány kategóriáját érzékletes egzaktussággal megtölteni, de Keményfinek ez példásan sikerül. Ott, ahol mások a vallások törésvonalait markíroznák vastag filctollal, Keményfi

éppenséggel finom áthallásokra módot adó túllfátylat húz csupán (például az etnikai és nemzeti térkép-készítés ill. színhasználat szimbolikájának összefüggéseire koncentrálva, vagy a mentális terek és proxemikus kódok konstruált térképekre vetítésének megoldásait ecsetelve), s amit a legjava történész, szociológus vagy kulturális antropológus is megirigyelhetne: a határokat éppen a köztességben, a nyitott ablakok révén, vagy magukban a folyamatokban meglelt állandósággal példázva teszi érzékletessé. Ez a szemléleti multipolaritás éppen a mindennapi élet térhasználati gyakorlata értelmében válik kardinálisan fontossá, s épp e fontosság óvatosságra intő jellege épül bele szervesen a Szerző optikai térmodelljébe. De mert empirikus módszere immár régóta a történetileg evidens belső gyakorlatra fókuszáló megértés volt (például levéltári, könyvtári, kartográfiai alanyagok összehasonlító elemzésével és értelmezésével), ezt a vállaltan belülről nézőpontot keresztezi a pragmatikus megjelenítések magyarázatával (így a tér-rekonstrukciós vagy rehabilitációs eljárások esélyeinek latolgatásával).

Keményfi e művével első körben a fölrajzosok és a néprajzosok egyre szélesedő körének megérintését kísérli meg, a köztük lévő távolságot kívánja csökkenteni a jól megépített valóság-konstrukciók, hidak révén. Az általa képviselt választékosság módszertani magabiztossággal és igazoló alanyal a két rokon tudomány közötti mesterséges (és képzelt!) falakat kísérli meg lebontani vagy áttetszővé, transzparenssé varázsolni, amelyek nem a társadalmi valóság működésmódjaiban, hanem a róluk kialakított, révükön megfogalmazott határépítésben elválnak immár a társadalmi tényvilágtól, de ugyanakkor visszahatnak, s idővel olykor domináns hatásként a térszerkezetek látszólagos mozdulatlanságát is befolyásolják. Evidenssé teszi, hogy felosztani, megosztani, keretek közé préselni és szeparálni olyan hatalompolitikai elv, amelyet rendre valamiféle doktrína, ideológiai cél vagy manipulációs gyakorlat szándéka formál, nem pedig a társadalmi szereplők maguk...

A mű célja – az alkotó szándékával egészséges harmóniában –, nem a diszciplínák közötti határépítés és védelmi övezet-konstruálás, amelynek mintáját épp a hatalompolitikai beszédmód adja, hanem az ablakok, áttereszek, ajtók, áthatások terének tágítása, a befogadó közeg folyamatos puhítása, rugalmas válaszra készítése. Ezzel Keményfi oszlopos jelentőségű opuszt alkotott, melynek további fél vagy másfél tucat társadalomtudományi területen munkálkodó embertudományos ágazat számára van kötelező irodalom-jellegen túli fontossága.

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha egyébként más tudás-ágazatok már megkoptak, az érdeklődés aprócska pontokra fókuszálódott immár, s inkább a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje veszi körül az efféle munkákat, semmint a lelkes fogadtatás. Írásom, mely készülhetett volna a kötet megjelenésének másnapján is akár, épp ennek a kommunikáció-túltengéses korszaknak következtében vajúdott évekig, s immár elsősorban talán azért szántam el magam, mert látva látszik, hogy ismét itt egy mű a szemünk előtt, melyre ahelyett, hogy nagyrabecsüléssel néznénk, helyette révetegen bámulunk, majd lassan ráborulunk egy nyugodt álom ártatlan mámorában.

Pedig a könyv egyszerűen szólva: fontos. Jó, hogy van immár. Nem elaludni, ébredni kell tőle... Artikulációs mozgásterünket ugyanis épp Keményfi teremti újra az etnikai és vallásföldrajz határvonalain át-meg-átjárva, szemhatárán a tér-antropológiai és interetnikus kölcsönhatások mentális tudomány-térképe segítségével...

A kiadvány adatai: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.

Kockázat, polgár, geopolitika

(avagy foci-diplomácia és polgárosodás)

Már különösebben alapos szakirodalmi forrásismeret nélkül is igen szembeszökő ténynek tűnik, hogy a külgazdaság, az energetika vagy a kisebbségpolitika is rendelkezik a hazai ágazati politikák intézményeivel, ezeknek megvannak apparátusaik és vezetőik is, sőt van jelentősebb politikatudományi elméleti háttérük is... – a labdarúgásnak pedig nincsen diszciplínája. Van ugyan sportminisztérium, vannak „sportdiplomáciai” törekvések és sikerek – de nincs mindehhez alkalmazott politikatudományi tudásterület. Olimpiai aspirációink és (hivatásos-élvonalbeli politológus tanácsadóval a háttérben) Torgyán doktor regnálása óta azonban a nemzeti sport mintha nem csupán a labdát űzők és szurkolóik magánügye lenne, hanem egyenesen a nemzetformálás egyik közmegítélésre érdemesített ügylete... Akadnak még kulturális antropológusok is, akik mindezt elemezni próbálják (pl. Bali János, Vidacs Bea, akik a futball mint nemzeti szimbólumforgalmazás eszköztárát kutatták), de valahogy sehogy sem akad a politika tudósai közt olyan, aki résztvevő megfigyelés vagy szurkolói identitás vállalásával tudományos igényű híradást szentelne a sportnak, vagy akár a legtöbb nézőt és érdeket, rendőrt és tőkét megmozgató focinak. (Pedig talán lennének néhányan, akik csatársort, gólarányt, percre pontos eseménymenetet is föl tudnának idézni az elmúlt évtizedek foci-kronikáját kiegészítve...).

Mindezek okán is külön figyelemre érdemes, sőt: a magyar külpolitika historikumát is színesítően kiegészítő esemény a történész Borsi-Kálmán Béla életművének három legutóbbi nagy opusza. A párizsi magyar diplomácia ismert képviselője ugyanis meglehetősen jellegzetes tudományos produktummal járul(t) hozzá a meccsek, gólok, sikerek és csapatstratégiák struktúraelemzéseikhez: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár* című kötete ugyanis kivételes történetírói munka, melyben a köztörténeti, kulturdiplomáciai és kisebbségpolitikai tematikus feldolgozások épp annyi helyet kapnak, mint a (szerényen) lábjegyzetformán csatolt kutatás- és kutató-történeti adalékok, s a romániai magyar asszimilációs folyamatokra is hasonló hangsúly kerül, mint egy budai gimnáziumi vagy egyetemi focicsapat identitásvállalásának felmutatására. Szólhatna ez itt vádiratként is, de éppen ellenkezőleg szánom...: úgy vélem, az előszót író Fejtő Ferenc sem véletlenül hajlik arra, hogy megtisztelje a szubjektív hang megformálóját, azt, aki a köztörténet eseménymenetéből és az erről szóló tudományos disputából nem is óhajtja kihagyni azt az élő közeget, amelyben a tudományosság megszületik. Mindenki föl tudja idézni, hogyan szólal meg a szociológus Konrád György az író Konrád Györgyben, mi módon van jelen a ruszcsuki zsidó milió Elias Canetti tömegpszichológiai gondolataiban, hogyan tükröződik a hithűséget valló-vállaló ember típusa Szekfü Gyula „sterilen tudományos” műveiben, miként hallik ki a magánélet vitelének lehetősége és lehetetlensége Jászi Oszkár vagy Bibó István tudományos munkásságából... Úgy fest, mintha a történészek mentesek lennének a magán-életvitel nyűgjétől és kanyarjaitól... – holott tudjuk, nincs ez így. S még kevésbé lehetne, ha kisebbségi létben, „multikulturális” közegben, szórványban, Románia és Magyarország közös perifériáján, a Bánátban növekedik fel valaki, ha amott is, majd repatriált magyarként vidéki városainkban is, később beilleszkedni és asszimilálódni próbálva budapesti diákként és tudományos kutatóként is folytonosan meg kell küzdjön a közpolitikán belüli magánlét jelentőségével és jelentésével... A szerző, aki előző munkái egyikében már hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetpolitikák (*Nemzetfogalom és nemzetstratégiák*) történeti elemzőjének lehessen tekinteni, ebben a kötetében is alapvetően arról szól, hogy a román és magyar viszony, a nemzeti és a szabadelvű eszmeiség milyen történeti relációban vannak egymással. A konfliktus, a szakadás, a törésvonalak menti magyarázatok szinte politikai „mérkőzésenként”

kísérik e viszony antinómiáit, hergelik vagy épp elsimítják az el-elduruló vitákat, olykor túlélőművészekként mutatják be az események kárvallottainak vagy organizátorainak folytonos küzdelmeit, hangos sikereit és latens megújulásait. A jelenkori európai „csatlakozási folyamat”, az esélylatolgotások ezernyi ága-boga és érdekháttere pedig nemcsak széttagolják, megosztják a tudományterületeket, de szinte kizárólagos „csatlakozási- és hűségnyilatkozatokat” várnak minden közéleti és tudósembertől. Épp ezért az, aki mindkét oldalon (avagy történeti dimenziókat tekintve: minden érintett országban) képes átlátni az érdekek rendjét, a politikai retorika cseleit és a hosszú időtartamú folyamatok jelentőségét, az csak nehezen tudja megkerülni a szenvedélyesen nem-tudományos alaphangot.

Borsi-Kálmán Béla ezt a problematikát úgy tudja vállaltan meghaladni, hogy egyfelől még szubjektívabb lesz az „objektív” viszonylatok megjelenítésében, másfelől még generálisabb kulcsfogalmak felé tereli a figyelmet, s ezzel kivételes univerzumot hoz létre. A „nemesi polgárosodás” témakörében született tanulmányaiból válogatott kötet végkicsengésben olyan politikai eszmetörténeti jelentőségű munkává válik, amelyből tisztán kitetszik, hogy a magyar társadalomfejlődés útján a korábban még vitathatatlan súlyúnak tekintett parasztság (és tegyük hozzá: az idővel még univerzálisabbnak tételezett munkásság) „makrohistóriája” egy eddig rejtőzködő kategóriával egészül ki: a létező, de térhez sosem juttatott *felemelkedő polgárság*, illetve a morális érzékében *megnemesedő nemesség* szociális körével. Borsi-Kálmán bevezető tanulmánya sem véletlenül a francia forradalom „receptiója” ürügyén indul, összevetve a polgári Franciaország jakobinus világát a nemesi Magyarhon kiművelt emberfőinek társaságával. S ahogy a korábbi, *Együtt, vagy külön utakon* oldalain már előre jelezte végkonklúzióját a román-magyar viszony kikerülhetetlenül közös megoldáskeresését illetően, vagy ahogy a *Kockázatos viszonyok* veszedelmein átívelő „csapatsszellemű” megoldásán merengett el az irodalmi és kulturális önszemlélet bizonyosságairól, úgy ezt a nemesi-polgári „focicsapatot” is a mentális-kulturális kölcsönösség mentén állítja föl. Kötete a rendszerváltások közép-kelet-európai évtizedében és az európai aspirációk korában még aktuálisabb attól, hogy nem valamely politológiai toronymagassból vagy történészi felhőkakukkvárból „teszi helyre” a folyamatokat, hanem a legszuverénebb szférából, a családi és értelmiségi milióból támasztja alá emlékművel, levéltári bűvárlatokkal és fotókkal is azt a modernizációs átmenetet, amelyben a nemzetépítés alapkövei (szabadság, polgárság, köztársaság, felvilágosodott eszmeiség, egyenlőség-eszmék) és a migrációs hullámok vagy belső gyarmatosítások által kikezdett települési autonómiák oly kiábrándító harmóniában találkoznak.

A kötet egyik legkiadósabb tanulmánya a történeti Temesköz és a Bánság fővárosa, Temesvár helyének és szerepének bemutatására szolgál: historikus idők óta olyan szerb és bolgár, román és zsidó, úri középosztályi és középbirtokos rétegek heterogén szociológiai közege volt ez a város, amelyben az ideológiai és morális rend urbanizációs mintát követ ugyan, de ebben kulcs-szerepe van a térség és a régió zsidóságának, a „fin de siècle” kesergő hangulatát felülmúlni képes nagyvárosi (polgár)nemességnek is. A történelem illúziói és álma, az elmúlt évszázadok veszteség-tudata és elszalasztott perspektívái egymásra rétegződnek ugyan, de „a hiábavalónak tetsző erőfeszítések egyfajta képzeletbeli *szűrő*ként is elgondolható érzelmi-tudati *lenyomata*ként vagyunk mindnyájan, *kivétel nélkül*, „magyarok”, továbbra is potenciális „polgáriasult nemesek” és ki tudja, leszünk talán egyszer „megnemesedett” polgárok”.

Borsi-Kálmán hittel hiszi: olyan embernek lenni, aki tudja, hogy egyetlen támpont a cselekvéshez „a történeti gondolkodás, és mindaz, amit már megtettünk” (Collingwood), s ez nem valamiféle utópia, hanem az embernek „saját maga emberi természetének ismeretét” jelenti és követeli meg. E követelésnek a népies-urbánus vita leágazásait, meg a nacionalizmus és a magyar értelmiség történeti konfliktusokkal teli viszonyát (megkérdőjelezett nacionalizmus) áttekintő olvasata egy francia modellt és egy kárpáti-dunai modellt

körvonalaz, ezek szerkezeti sajátosságait értelmiségi szerepvállalásban éri tetten – s ez a felfogásmód lesz Borsi-Kálmán Béla sajátja, miután vidékiséget, romániaiságát, haza- és otthon-fogalmakban gazdag énkeresését épp azzal az asszimiláns adottsággal teljesíti ki, amely sem a budapesti elit, sem a vidéki feltörekvők számára nem annyira sikeres, s amelynek kompenzációs tartalma mindig is gazdagabb azok körében, akik a csapatmunkát vállalják, mint azoknál, akik a geostratégiát legszívesebben nemzetállami keretben kívánják tovább játszani. Talán nosztalgikus élettények és szimbolikus társadalmi tények kócos harmóniájának tűnik ez így, de érzékenyen jelzi azt is, hogy az együttmaradás európai programja valójában csak akkor kap túlélési esélyt, ha gazdasági, politikai és mentális háttérrel kínálhat „annak a sokszínű multikulturális civil társadalomnak az újraképződéséhez”, amelynek talán nosztalgiáktól mentes rekonstruálása sem csupán egy „alanyi történelmi életút hordaléka” lenne, hanem élményvilágok párhuzamainak és eredmények historikus egybevetésének mérkőzése legalább annyira. Olyasmi, amit a diplomácia- és a foci-történet egyaránt tényanyagnak tekint, egyúttal olyan is, amit a focidiplomácia sem tekintene idegenszerűnek, ha egyszer megszületne végre.

Borsi-Kálmán Béla most megjelent legutóbbi kötete (*Pillanatkép*) két írást tartalmaz a geopolitika tárgykeréből. A fókuszpont immár a „szabad világ” liberális diadalát kísérő robbanások, terrorakciók és bosszúháborúk mediatisztált világába vezet, egyfajta fölvilágosult katasztrófizmussal, melyet talán „otthonról” hozott és csempészte át most a diplomácia és a politikatudomány határán. A francia államesélyességgel fölfogott Európa, az amerikai „álmom”-világ és a rossz reálpolitikák kavargása, amely a globalizációs-geopolitizációs stratégiákat mostanság jellemzi, olyasfajta sokmenetes „bajnokságra” emlékeztet, amelyet az előzetes élménytapszatalatra alapozott borúlátás épp annyira jellemez, mint a képzelgéses derűlátás, a szebb és jobb jövő kivetítése egy majdani győzelem esélyképletébe. A „kétpólusú nemzetközi élet” terrorisztikus egyensúlyának felbillenése, a nemzetközi szervezetek kontrollszerepének funkciófosztása, illetve a világhatalmi játszmák és antiamerikanista terrorháború formájában jelentkező forgatókönyv-átirat immár igencsak megnehezíti, hogy népek és kultúrák, erőterek és megszokott térfelosztás egykori rendjében gondolkodjon tovább az emberiség. Borsi-Kálmán a francia érdekérvényesítési pályákat és játéktechnikákat vizsgálva olyan pozitív és negatív variánsokat sorol elő, amelyek a Bush, Villepin és Blair „csatársor” 2003. februári-márciusi beszédein alapulnak. Ha nem is tényleges epilógusként, de a kötet az Európa-köztársaság kiötlőjének, Michel Foucher-nak a történelmek és geográfikák között zajló változás-teóriáját ismertette kifejtve, hogy amennyiben a magyar külpolitika és diplomácia nem kényszerül rá váratlan játékos-cserére, játékstratégia-váltásra, vagy az idejétmúlt „keleti ország” szerep folytatására, akkor meglehetősen nagy esélye van annak, hogy az egykori „nyugati nagyhatalmakkal” azonos elvi státusban folytathasson európai politikát és érvényesíthessen elavult kisebbségtudattól mentesülő diplomáciát. A „katonacsizma wilsonizmus” és az „iszlám reneszánsz” geopolitikai határain (is) lévő magyar társadalom- és politikaváltozás ekként olyan makrostratégiai középpályára kényszerül, amelyen a küzdő felek nem csupán a gólarányok szempontjából különböznek, hanem a kultúrák interferenciája szempontjából is. Borsi-Kálmán madách-i alapokra helyezett bizodalma itt találkozik azzal a regionális önismerettel, amely kevésbé a fukuyamai vagy huntingtoni jóslatra reflektál, inkább a tájegységi kultúraváltozások kispályás megoldásaira.

A szerző (bár ehelyütt is megkapta Fejtő Ferenc elfogultan kritikus előszavát) nem várja el olvasóitól, hogy besorolják, hogy történésznek, politológusnak, kisebbségpolitikusnak vagy geostratégának minősítsék. Amit ír, az műfaját tekintve nem tisztán mikrotörténelem, nem is kultúr-diplomácia-elmélet, nem minoritástörténet, sem etnogeográfia. Egyfajta történelmi és politikai antropológia talán, morálhistóriával és interkulturális kommunikációval fűszerezve. Hibrid műfaj – de konzekvens, kihívó és érdekes. Sokan lesznek a történész pályatársak

között, akik fujjognak majd a lelátón, de mint játszma, ez a vállalás és ez az oeuvre rendkívül következetes, küzdőképes és eredményes. Nem baj, hogy van ilyen. Olyasmi, amit olvasni és tanulni, vitatni és továbbadni egyaránt érdemes. Olyasmi, ami még nem a labdarúgás diszciplínája, de már a diszciplínák között megindult sportszerű küzdelem eredménye...

Az utalt művek:

Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002, 303 old.

Kockázatos viszonyok. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 168 old.

Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. Akadémiai, Budapest, 1993.

Együtt, vagy külön utakon. Magvető, Budapest, 1984.

Illúziókergetés vagy ismétléskényszer? Román-magyar nemzetpolitikai elgondolások és megegyezési kísérletek a XIX. században. Kriterion – Balassi, Bukarest – Budapest, 1995.

Kihívás és eretnecség. Adalékok a román-magyar viszony történetéhez. Kaláka Könyvek, 1996.

Pillanatkép. Két írás a geopolitika tárgyköréből. Nyitott Könyv, L'Harmattan, Budapest, 2003. 140 old.

Etnikus vallások...?

Papp Richárd könyvéről

Tudományos kihívásnak is beillő monográfia jelent meg a BIP (Books in Print) kiadói társulás kisebbségi sorozatában. Már a címe is „kötözködő”, sőt kérdőjeles, mintha bizonyos módon el akarná bizonytalanítani az olvasót: valóságos tüneményről beszél vagy képzelmenyek együtteséről... Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban?* című kötete az MTA Kisebbségkutató Intézete és a Gondolat Kiadói Kör indította kiadványok sorában még ennek ellenére is elmosódhatna a mostanság burjánzó kisebbségkutatói kötetek között. Azonban alcíme azoknak is a szeme elé tolakszik, akik hajlamosak lennének egy provokatív könyvcím mögött nem látni többet, mint „szimpla” áttekintést vagy vitairatot. Azt mondja ugyanis: „*Kisebbségi léhelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*”. Nem is egy léhelyzet, nem is egyetlen értelmezés, hanem mindjárt több...

Mármost, talán mindazok, akik a könyvet az *etnikus* jelző miatt vennék-vehetnék kézbe, egyhamar ráéreznek az etnikus vallás mibenlétére, fölfedezik azt is, hogy a „nemzeti ökumenizmus”, a történelmi egyházak, és a bennük-velük együtt élő magyarság része is a nemzeti identitásnak, meg nem is. Akiket meg a címbéli *Vajdaság* foghat meg, azok a zentai és feketicsi kutatásból kikandikáló integrációs hatás-együttesek és túlélési stratégiák identitásformáló kérdéseire lelnek majd. S ha vallás is, etnikum is, „Balkán” is, Vajdaság is mögé vetülne a kötetcímnek, ott villog az alcím, amit – jóllehet, nem ma „találták föl” – a kulturális antropológia hangol talányosra. S akiben még ez sem kelt érdeklődést, az még fönnakadhat az *értelmezések* címben fölkinált többoldalú, többretegű mivoltán...

A recenzens igen kockázatos föladatot vállal magára, ha ezt a kötetet amúgy sebtiben föltá-lalhatónak hiszi, vagy bízik az olvasók kisebbségi-etnikus-vallási-nemzeti identitásállapotában és tájegységi népismeretében. A könyvnek (fülszövege alapján is) alapképlete az, hogy az etnikus kevertségű társadalmakban – amelyekben az identitás esetleg leírható lenne az etnikus önbesorolás bevált normáit kötetve – egyfajta társadalmi alrendszerként nevezhető meg a(z) anya)nemzethez való viszony, s ezt megerősíti, lelki erővel táplálja a vallások rendje, intézményrendszere, normaalkotó hagyománya. De ez Papp Richárd szerint mégis így, vagy nem így egyszerű, mert a mindennapi életben és választási stratégiák között éppen a saját vallás lenne hivatott az etnikus besoroltságot visszaigazolni: hiszen „aki magyar, az katolikus is” ezen a tájon (mint a zentai magyarok többsége)... Ámde a feketicsi magyarok reformátusok! A zentai szerbek pravoszlávok, de a köztük élő, az elmúlt évtizedben egyre növekvő számban megtelepedő montenegróiak többsége viszont ateista hitet választ, ha teheti... Van akkor egyáltalán olyan, a valláshoz kötődő etnicitás, amely a csoport egészét jellemezhetné? S van-e, ha mindenki az összefonódások hálójában él? Van-e integráló hatása a vallásnak, ha a mindennapi élet folyamában sokkal gyakoribb az etnikus látszatok és sorsválasztások szerinti elkülönböződés, mint a felekezeti hovátartozás?

A kötet két-és-negyedszáz oldalon ad választ ezekre a hezitálásokra. Beleszövi a kisegyházak helyzetét, a változó etnikus identitásokat, a nemzethez fűződő viszonyban a nemzet „megszűnését” és új nációk formálódását (például a „jugoszlávság” mint növekvő létszámú kisebbség szó szerint identitás-háló nélkül marad a rendszerváltás és a balkáni háború éveiben, szétesik az egykor erős délszláv egység, de erősödve kerül ki pl. Crna Gora, Montenegró, Horvátország, és végső soron Vajdaság is). Hogyan keres és hogyan találhat talajt ebben a közegben a kisegyházak köre, hogyan hangolható össze a társadalmi, lakóközösségi vagy termelési kapcsolathálózatban, rokonsági és szomszédási rendben együttműködők megannyi csoportja...?

Papp Richárd „választ ad” – sugalltam főntebb. Azonban a válasz részint vitairat-formát ölt, részint egy behatárolt térség szinte szakmonografikus feldolgozását kínálja. De „válasza” sem egyféle, nem a „messziről jött kutató” kockázatmentes minősítéseit tükrözi, hanem éppen azt követi nyomon, miképpen formálódik át-meg-át a zentai és feketicsi magyarság identitás-élménye abban a multikulturális, multietnikus és interszakrális térben, amit olykor megtestesíthet egy-egy település, megjeleníthet vagy betölthet egy vallási csoport vagy felekezet, és hordozhat a szimbólumok széles hatóköre mentén oly sok minden, hogy azt semmiféle stabilizálódott kutatómódszertannal nemigen lehet föltárni. A válasz éppen ezért nem (és szinte sosem) egyféle, hanem interpretációk széles horizontja, kultúraközi kommunikációk sokféle módja, etnikus szimbólumkészletek piaci rendszere befolyásolja, mikor és mire válaszolhat az, aki kintről jön, mikor és milyen kérdéseire kaphat elzárkózó feleletet vagy életút-mélységű vallomást.

Még mielőtt a kötetbe mélyebben is belelapoznánk, azon már a kötet cím kapcsán is el kell meditélni: fölvehető-e így, összevontan, „etnikus vallások” fogalomkörben mindaz, amit a Vajdaság képzete és valósága sugall. A rendszerező gondolkodás elemi tapasztalata nálunk, hogy a kevert műfajok nem könnyedén érvényesíthetők, a kevert valóság tartalmak pedig még kevésbé. A „kisebbségi léthelyzetek” alcím már magában véve is különös utalás arra, hogy következőleg az etnikai csoportszféra és a vallások egyként kisebbségben vannak Vajdaságban... Ám egészen a kilencvenes évekig mindössze annyi tudomásunk volt az etnicitásról, és annyi képzetünk a vallási csoportkultúrákról, amennyit a történeti tudatban a szocialista korszakot megelőző néprajztudomány és vallástudomány föltárhatott. S ennek háttérismereteként persze jelen volt az is, hogy a vallási csoportok nemegyszer kisebbségbe szorulnak, de aligha gondolkodtunk róluk mint kisebbségekről. E kötetben (immár Papp Richárd oeuvre-jében sem először) megalapozott bizonyosságát kapjuk annak, hogy a vallási identitás is szorulhat kisebbségi helyzetbe, kerülhet kihívások elé, s választ kell találnia nemcsak hitére, csoport-tagoltságára, de kisebbségi közérzetére is. Mégpedig (néhol) párhuzamban, (máskor) ellentmondásban az etnikai identitással. Erre Papp egy sor példát mutat magyar és nem magyar kisebbségi és vallási identitások révén.

A másik, címbe cövekelt kihívás ugyancsak szakít a konvencionális besorolással: a (többrétegűen) kisebbségi léthelyzeteket a kulturális antropológia felől nézve kívánja értelmezni. Mármost, eleve talányosnak tűnik, miképpen forgalmazza saját tudományterületének megismerési és deskriptív eredményeit egy olyan tudományág, amely (hivatalosan) nincs is jelen a Magyar Tudományos Akadémia tudományági palettáján... (Van ugyan antropológia, mint az élettudományok részterülete, de az nem kulturális, még kevésbé vallási vagy kisebbségi kérdések befogadója). Az akadémikus szinten el nem ismert tudásterület (vagy területek, mivelhogy a kisebbségtudomány is ilyen) kutatóintézete mutatja föl eredményeit, méghozzá nem is akármilyen konklúzióit, több éves kutatási anyag értelmezési horizontját, megannyi identitás-terület narratív szintjét...! Nem kevés ez, a kötet címbe emelve pedig már-már tényleges kihívás is.

A kötet lapjain a vallás és nemzettudat vitája vezeti be, vallás és tradíció, történetiség és lokalitás, állandóság és változás, „saját csoport”-tudat és egyetemesség fejezetei követik az elméleti okfejtést. A könyv szerkezetének zárópillére két fotósorozat, melyek már a narratívák vizuális erdejébe kalauzolnak el, közös kisebbségiség és közös felekezetiség, valamint lokális identitás és nemzettudat képlenyomatait példaként használva. A könyv egésze (lehet, hogy a kulturális antropológia sajátlagos nézőpontja okán) nemcsak *leír* egy (illetve számos) *rítust*, megnevezi folyamatait, bemutatja szereplőit, helyszíneit, ikonikus és szimbolikus eszköztárait, folyamatait és kulturális örökségét, hanem úgy formálódik, mintha maga is rítus lenne...! Papp Richárd szinte kötetében formálja meg a kulturális antropológiának ama lehetőségét, hogy a kutató ne csupán „rátékintsen” a kutatott témakörre, beszéltesse szereplőit, ellenpontozza

véleményeiket, csokorba szedje (akár ellentétes) álláspontok színes egyvelegét, hanem mindezt maga interpretálja úgy, mint hírhozó, mint tanú, mint Vargas Llosa *Beszélője*, s a kutatási terep élő embercsoportjai az ő szűrőjén át szólalnak meg, ő vállalja árnyalt és kontrasztos bemutatásukat, ő ellenpontozza ítélezéseiket, beleszöve saját szövegébe a meghallgatott embersorsok és nézetek végtelen és színes mondatfüzéreit. Mintha egy rítus „forgatókönyvét” kínálná ezáltal: a megismerő és a megismert viszonya, a megismerés folyamata, a bonyodalmak és megoldások, kilátástalanságok és harmóniák ugyanabba az értelmező szövegbe kerülnek – nemcsak a teoretikus bevezetőben, hanem később is, a főszövegben. Mintegy rituálisan vezeti be, hogyan teljesíti ki a kultúra és a vallás a politikai és gazdasági feltételektől korántsem független integratív szerepét, s hogyan fejeződik ki az identitás az etnicitás és a felekezetiiség – tradíciói és hétköznapi megjelenési formái által. Minderről szerényen csupán annyit ír: „A jelen kutatás ... a vallási jelenségek megértése és értelmezése alapján próbálja megismertetni az olvasót egy kommunista autoritárius – s ezáltal többek között vallásellenes – hatalmi rendszer bukása utáni jelenben élő közép-európai multietnikus régió, a Vajdaság világával”. Ha nem volna ez talán túlságosan is hozsannázó hangulatú jellemzés, legszívesebben úgy fogalmaznám, hogy Papp Richárd szertartásosan avat be bennünket abba a kulturális komplexitásba, amelyben két-három esztendeje meg-megújuló intenzitással kutat. Szinte a szövegalkotás rítusát valósítja meg, idézetek és értelmezések során át, egészen a rövidre fogott, de annál magvasabb konklúzióig. Korábbi írásaiban (a munkácsi Haggadáról, a csíksomlyói búcsúról, a Bethlen téri zsinagóga ünnepéről és annak résztvevőiről, vagy éppen a zsidó irodalom időábrázolási formáiról szóló tanulmányaiban) ugyanezt leljük meg, ám itt és most egy térben kiterjedtebb, időben mélyen tagolt, szociális kontextusokkal és politikai jelentéstartalmakkal még sűrűbben megrakott milióbe kalauzol bennünket, hogy annak rejtett és rejtekező, megmutatkozni próbáló és konfrontálódni kénytelen variációit kövesse nyomon és értelmezze számunkra. Egészében a vallásantropológia egy újnak tetsző, igen izgalmas ágát tűnik megformálni, egyben a kisebbségtudomány nyelvi, politikai, intézményi és szociokulturális elemzéseit is gazdagítva a vallás és a mindennapi létformák szimbolikus jelentésárnyalatainak megmutatásával.

A kötet azonban nem pusztán „tanítás” kíván lenni. Tanúságtétel is, vitairat is (különösen az elméleti bevezetőben látványos ez, ahol a térség vallás- és társadalomkutatóinak adatait, áttekintő leírásait, interpretációit szembeesíti azzal az antropológiai nézőponttal és vállalással, amelyet velük szemben – vagy tőlük jócskán eltérő intenzitással és megismerő attitűddel – a kötet egészében felmutat); de mindezek után a második világháborút követő időszak szimbolikus antropológiai kutatásainak nyomdokain haladva azt a lehetséges interpretációt követi, amelyet a „sűrű leírás” melletti kötelezettségként Clifford Geertz javasol az antropológiai megismerés eszközének. Papp Richárd nemcsak követi ezt (különösebb merevség és bizonyításkényszer nélkül), hanem „az együttélés, a közösségek mindennapjaiban való részvétel, a lehető legtöbb interakcióba való bekapcsolódás” során szinte jelenlévővé avatja olvasóit is. Módszerét kiegészíti részint azzal az önreflexióval, amely ugyancsak az antropológus sajátja, midőn újra meg újra visszakérdez saját vélekedéseire, ismét és ismét visszaviszi „szövegét” vagy értelmezéseit a kutatási helyszínre és találkoztatja a meginterjúvoltak, megismertek egyre szélesedő köreivel, továbbá igénybe veszi segítségüket abban is, hogy az „átbeszélés” eszközével mindegyre közelebb és közelebb kerülhessen a megismerhető szférákba, adandó esetben éppen azok révén és azok kíséretében, akik az efféle interpretációs eljárást nem okvetlenül tudatosítják magukban, még akkor sem, ha pedig gyakorolják...

Az interjúszövegek és értelmezéseik sokasága mindezek felül nemcsak az adott (két település és több vallás, számos helyi rokonsági csoport és korosztályi csoport, vallási közösség és etnikus entitás) mikrouniverzumát testesíti meg, hanem rítuselemzések és szimbólum-értelmezések segítségével egy vallási-és-etnikai térszerkezeti tagoltságot is megjelenít.

Ilyesmire sem a demográfiai vagy történeti, nyelvi vagy foglalkozási, vallási vagy politikai térképekre vetített kisebbségkutatói szakirodalom nem vállalkozott eddig, ahogyan a kisebbségtudomány szociológiai dimenziókban és színes táblázatokba foglalt adatfeldolgozás-sorozataiban sem kínált példát. Megítélésem szerint a kötet címbe és alcímbe foglalt „talányok” és kihívások mögött ez az újszerűség rejlik, illetve a kutatásnak mint elméleti szakirodalommal előkészített, viták során érlelődő, de végülis a helyszínen is változni-formálódni képes kérdésfelvetései ugyancsak innen értelmezhetők. Nagyönis trivialisálva, de a szociológiai-kisebbségkutatói szaktudományos közelítésekhez viszonyítva ez abban is képes megjelenni, hogy a kutató (ez esetben a Szerző) folyamatosan képes próbál maradni arra, hogy „a különféle hipotetikus elképzelések erőltetése helyett” a vallási tér szimbólumainak és a benne élők felfogásmódjának megértése révén „a belső kategóriák világa és azok értelmezései” alapján rajzolja meg a kérdés- és problémaköröket. Ez a „megértő antropológiai” és intuitív társadalomkutatói attitűd lesz alkalmas arra, hogy „a kulturális antropológiai meglátások alkalmazhatóságának, továbbgondolhatóságának egyik, talán nem érdektelen illusztrációjaként” legyen felfogható mindaz, amit kötetében összefoglalt.

A relativizáló szemléletmód, amely áttekintve a nappali és éjszakai kultúra, a tradíciók és vallások, adaptációs stratégiák és kultúraátvételek formáit, elvezethet odáig, hogy a társadalmi változásokra és politikai-kulturális kihívásokra adott vajdasági válaszok sokféleségét egyfajta „regionális ökumenizmusban” nevezze meg. Úgy látja, hogy „a helyi egyházaknak az állami hatalommal és a politikai ideológiával szemben kellett megőrizniük vallásgyakorlatuk, tanításuk, saját kultúrájuk tradícióit, s megteremteni ezen értékek továbbadását” (...) A pravoszláv szerb egyház és a valláshoz kötődő többségi nemzet tagjai is ‘kisebbségben’ lettek az ‘állammal’, a ‘szocialista társadalommal’ szemben, (...) s ez a ‘közös sors’ a közelmúltig inkább csak az egyházak szervezetei között hozott létre példákat a közeledésre, de ahogyan az elmúlt ötven évben is a közös keresztény értékek vállalása és továbbadása hozta közelebb a felekezeteket egymáshoz, úgy az sem elképzelhetetlen, hogy a jelen változó körülményei közepette szintén e közös tradíció és értékrendszer fogja még közelebb hozni a multietnikus társadalom ‘saját közösségeinek’ tagjait is egymáshoz”.

A szerző által megjelenített kisebbségi társadalmi közeg(ek) a saját társadalom és a külvilág, a saját lakótér ill. kulturális tér és a környezet, a saját vallás és a többi(-többségi) vallások rendszere által kínált világertelmezésben a dezintegráltságot, „a szétesettség érzését” fogalmazzák meg. Papp Richárd nem tartja lehetetlennek (az imént idézett vágyképpel, jóslattal, jövőreménnyel ellentétben), hogy a vallási és kulturális tradíciók integrálódhatnak az intézményekbe, ölthetnek etnikus jelleget is, kaphatnak jogi és morális biztosítékokkal körülvett garanciarendszert is – de mindvégig alapjuk volt és maradt az, hogy „a saját vallás volt a saját tradíció és saját kultúra hordozója, tudatosítója, hagyományozója a (főként kisebbségi) etnikumok számára... (...) Azonban lehetségessé válhat a vallási jelentések és a nemzeti identitás közötti konfrontáció is... A konfliktusforrás az egyes etnikumokon belül feltételezhető a vallásos és nem-vallásos tagok között, ... ami leginkább a kisegyházak esetében jelentkezik, míg a történelmi egyházak úgy kívánják egyszerre megerősíteni a vallásosság második szintjét és elősegíteni az etnikumok, felekezetek közötti közeledést, hogy közben hangsúlyozzák és vállalják kulturális sajátosságaikat azon elv alapján, miszerint az egymás mellett élés és az egymáshoz közeledés csak úgy valósulhat meg optimálisan az adott etnikumok között, ha azok értik és vállalják saját kultúrájukat, tradíciójukat is”. S amennyiben a vallások, etnikus kultúrák és közösségek tisztában lesznek már egymás értékeivel és a sajátjaikkal is, egymás számára nem tiltott területek lesznek, és a „másik” majdan már nem ellenség lesz, hanem a biztonságos létmódok egyik elengedhetetlen feltétele, akkor majd még kevesebb akadálya lesz annak, hogy egymáshoz közeledjenek, egymást megértsék, saját kultúrájuk és környezetük kultúrája közötti értelmezési-átbeszélési rituálékat lefolytassák.

Amíg pedig nemcsak vallások, nemcsak etnikai kultúrák, hanem diszciplínák között is eltérések, konfrontációk zajlanak módszer és nézőpont, szimplifikálás és komplexitás, ottlét és tapasztalat, ittlét és interpretáció, empiria és elmélet között, addig az idézett jövőkép nemcsak a Vajdaság vallási-etnikai-kulturális csoportjai számára lenne biztató, hanem a tudományok egyes területei számára is. Ehhez az értékéhez pedig Papp Richárd új kötete igen komoly mértékben járult hozzá.

A kiadvány adatai: Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban?* BIP Kiadói Társulás, Budapest, 2003.

Etnokulturális és szociokulturális stratégiák

Könyvesbolti kalandozások mostanság ritkán képesek „kielégítő” kalandként befejeződni. Nem különös élmény az sem, ha a fékevesztett érdeklődő az Internet segítségével idézi meg, midőn egy problematikához háttérodalmat vagy inspirációkat keres. Aligha túlzás annyit mondani: kétségbe ejtően előnt mindent a tudnivalók tömege, a „békés” eszmélés pillanatára még esély sincs kilátásban, annyiféle forrás veszi kedvét a biztos tudásra vágyakozónak.

Van persze boldogító kapaszkodó éppen ezért, nem is kevés. De szinte gyanúsán furán hat némely összhang, melyre az ember nem vágya, mégis tapasztalatként éri. Kelletlenül rövidre fogva úgy fejezném ki: mintha „mindenből” ugyanaz a téma csordogálna elő, mintha mindenki ugyanazt írná meg, s ha nem is ugyanúgy, de félelmes összhangzásban...! Ami ennél is furább tud lenni, az éppen a könyvek piacán igen izgalmas: egykoron, aki tankönyvet akart venni, az tudhatta, mely boltokban van ilyesmi, aki idegen nyelvű forrásokat keresett, az megintcsak két-három helyre mehetett Budapesten, akit meg az antikvár sport-könyvek hoztak lázba, az is megszámlálható helyszínen remélhetett ritkaságra találni. Budapest hírhedetten túlközpontosodott könyvkiadási főváros volt, a vidéki kiadók listája murisan rövidke lehetett csupán, még a nyolcvanas évek vége felé is. Azután szétömlött az árukészlet, s ma immár azt az örvendetes élményt konstatálhatjuk, hogy a nevesincs kiadók „feljönnek”, értéktermelési szinten behozzák a legnagyobbakat is. Számos szakkönyv csakis vidéken jelenik meg, egy sor folyóirat életben maradt és konzekvens értéket tartósít még mindig. Ami pedig nem vidéki, az a kis kiadók értékelmutató gesztusa nyomán sokszor legalább oly impozáns készlettel bír, mint a legnagyobbak. Az alant következő rövid szemle is ilyen művekre épül, s olyan forrásokra-kincsekre iparkodik rámutatni, amelyek sosem vetekedhetnek majd a pazar és kivételezett kiadók kincstárával, de épp egyediségük, megküzdött értékhatárük teszi őket még értékesebbé.

„*Egyetem és társadalom. A regionális együttműködés időszerű problémái*” címmel került ki a Pécsi Tudományegyetem Nemzetközi Kapcsolatok Központjából az a kisebb kötetke, amely a maga százhetven oldalával a térség igen izgató, bőszen átmeneti és fölöttébb interdiszciplináris tematikáit öleli fel. A kötet (valójában angol nyelvű, az Alpok-Adria térség regionális gondjait firtató, 2002-es konferencia előadásainak anyagaiból összeállított mű, „*University and Society. Current Problems of Regional Co-operation*” címen közreadva) öt nagyobb kérdéskört jár keresztül-kasul: a térségi integráció, együttműködés és identitás témakörét; az egyetem, a tudás és az alkalmazkodási környezet kényszereit, trendjeit és lehetőségeit; a régiópolitikák viszonyrendszerét; a térség népeinek nyelvi zónáit és interkulturális találkozási felületeit; végül az oktatásnak, s főként a felnőttoktatásnak, permanens képzésnek és távoktatásnak igényeit, esélyeit és perspektíváit. A *Kozma László és Tarrósy István szerkesztette* kötet az utóbbi évtized rapid változásainak, technológiai fejlődésének, nemzetközi nyitást és területközi együttműködést kikényszerítő folyamatainak szemléjét adja, mégpedig éppen abban a metszetben, hogyan is képesek az önállóságnak különböző fokán megrekedt, sarokba szorított vagy retardáltan fejlődött államok nagy hirtelenségben összeállni olyan térbeli egységgé, közös képviselletté, interkulturális hatás-együttessé, amilyen talán mindig is szívesen lett volna az Alpok-Adria térség, de amilyen sohasem is lehetett. Tudományos közelítésmódok és megértési praktikák, többnyelvű társadalmak és megmerevedett politikai félszek, európai bővítés és pályakereső tömegek, kölcsönösen nem ismert nemzeti nyelvek és környezeti (vagy mentális környezeti) kölcsönhatások jellemzik ezt a konferenciát, kötetet, gondolkodásmódot, korszakot. Olyan túlélési stratégiák, megélhetési remények, értékörző folyamatok a részei-részesei ennek a trendváltozásnak, amelyek körében kénytelen-kelletlen szerepet keres az értelmiségi, amelyet

szükségképpen figyelembe kell veyen gazdasági vállalkozó, területfejlesztő, multinacionális befektető vagy nemzeti kormányzat egyaránt. Az írások, például Tóth Józsefé, aki az egykori birodalmi határok szabta „regionális” struktúrát veti térképre, majd fokozatosan „lebontja” a mai Magyarország zónái, forrásközpontjai és a lehetséges határmenti strukturális térkapcsolatok érzéki ábrájával körvonalazva, milyen fontos térbeli dimenziói vannak a kárpát-medencei és balkáni, adriai és „visegrádi” térkapcsolatoknak; vagy Vajkai Andrásé, aki az információs társadalom építgetésének korszakában törekszik tisztázni a hátrányos helyzetű egyetemi szféra esélyeit arra, hogy a holt tudások, tudásforrások, nevelői inspirációk, társadalmi stratégiák, munkahelyi környezetek és egyágú ismeretszerzési hatások miként kell(ene) alapjaikban megváltozzanak az informatika és a távoktatás, a forrás-hozzáférés és a magányosnak tetsző, mégis csupán a közhaszon szintjén értékelhető tudások korszakában; vagy Markó Péteré, aki egy Alpok-Adria Egyetem reális ábrándjával kacérkodva kérdezi meg a résztvevő felsőoktatási intézményeket és kormányzatokat: mennyi esélye van annak, hogy egymást elismerő, a kredit-rendszert kölcsönösen elfogadó, az intézményközi átjárást biztosítani képes helyzet teremthető, amelyben nem a szomszédvárak harcai kapnak hangsúlyt, hanem a szorult helyzetben lehetséges túlélési megoldások... – egyszóval az írások ténylegesen az előadási műfajhoz alkalmazkodó gondolatvázlatok, többségükben előzetes eszmefuttások inkább, mintsem tanulmányok. Ennek több hasznos-előnyös oldala van, de olyan „szereplőkkel”, mint Szépe György vagy Claudia Zimmermann, Sári Mihály vagy Lidia Cristea, esetleg izgalmasabb lett volna egy tanulmánykötet, kerekasztal-vita vagy tematikus tanulmány-válogatás, mint az előadásvázlatok kiadása. A kötet ennek dacára fontos kordokumentum, s a kérdésfelvetések olyan hihetetlenül intenzív, szinte lehengerlően és zavarbaejtően inspiráló válogatása, amely kevés monografikus munkának lehetne jellemzője.

S hamár Pécssett kalandozunk éppen, szinte „házon belül”, a Pécsi Tudományegyetem kiadásában lelhetünk rá a „*Pécsi Politikai Tanulmányok*” 2005-ben megjelent 2. kötetére (Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola, 253 oldal). A könyvről a most készülő 3. (2006-os) kötetben bővebben írtam, ezért itt rövidre fogom mondanivalómat, de annyit okvetlenül ki kell mondjak, hogy kevés olyan társadalomtudományi doktori iskola van ezidő szerint Magyarországon, ahonnan kötetek sorjáznak elő. Ez a kötet nem igazán döbbenetesen új termék a hazai könyvpiacra, viszont több szempontból is érdemes opusz: elsőként épp azért, mert a politikatudomány (is) meglehetősen budapesti központosságú, holott épp ilyen műhelyek mutatják, mennyi szakmai tartalék van még a tudományterület fejlődési és gyarapodási-megújulási trendjében. Azután azért, mert a fővárosi tudományosság ritkán tud kilépni abba a mezőbe, ahol a politika ténylegesen történik. Javarészt inkább valamely messzi horizonton feltűnő elemekként kezeli a választási adatokat és arányokat, trendeket és irányzatokat, ám helyismeret, érdek és érintettség nélkül (ami alighanem csupán a képzelmények szintjén védhető, nem pedig a társadalomszervezet működtetése és megismerése szempontjából, de az érdekeltségekről épp a helyi kutatók tudnak többet és naprakészebbet). Az *S. Szabó Péter szerkesztette* opuszban szereplő tanulmányok java hányada olyan lokális-territoriális miliőben készült, amelyre nemcsak Budapestről nem lehet érdemi módon „rálátni”, de a mindennapok tényleges szereplői (képviselők, tisztviselők, ügyintézők, vezetők, kutatók, lakosok, civil szervezetek) nélkül mindezen szinteken élő és túlélést serkentő problematikák merőben elméleti válaszokat csalnának csupán elő azokból, akik nem átélnek, hanem (úgy vélik:) átlátják a helyi kérdéseket. A pécsiek munkái ezenfelül egy térség (majdnem régiónak neveztem) különféle szereplői közötti eligazodásra invitálnak, s nemcsak eligazító hevülettel vagy konkrétsággal, hanem reflexív önállósággal is teszik ezt. Itt említhető több írás a könyvből, melyek messzi földrészekre vagy mintaadó politikai rendszerekre tekintenek a reflexió határozottságával, de (mert nem lehet másfél tucat szerzőt egyszerre „kiemelni”), csak utalok néhányra: Füri Anikó székesfehérvári esettanulmánya egészen ritka a lokális politikaelemzési szakirodalomban; Sifter József szociológiai módszerei

ugyancsak megfontolásra érdemesek; Brachinger Tamás ágazati közpolitikai esetelemzése egyenesen példás lehetne, s a legkiválóbb érzékű kutató, Oláh Miklós impozáns műve szintúgy a szakma szélesebb körének, kutatóknak és oktatóknak, diákoknak és politikai szakférfiaknak egyaránt figyelmébe ajánlható. Mindezek kötelező irodalmak lesznek darab idő múlva...! Annyit persze a kötet jellemzéseként összefoglalóan érdemes kimondani, hogy struktúra-feszegető, funkció-nyomozó, stratégia-követő tanulmányok a térség (Baranya, Tolna, s konkrétan Szekszárd, Kaposvár, Pécs mint főszereplők) egy sor olyan párt-, nyilvánosság-, választás- és köz-politikai kérdéséről szólnak, amelyek szinte egyetlen közös nevezője a *helyi politikai stratégiázás*. Miként az egyetem sincs társadalmi környezete nélkül, úgy a térségtudományi (regionális és interdiszciplináris) doktoriskola hallgatóinak témái, kutatásai, és oktatóik módszertani okításra is alkalmas dolgozatai szintúgy egymás környezetét adják, rokon tudásterületek érv-anyagát és forrásait építik bele az esettanulmányokba, áthallásokat regisztrálnak a megyék, a pártpolitikák, társadalmi szerveződési módok és etnikai vagy kulturális stratégiák területén. Egészében a kiadvány – korántsem meglepő módon – vegyes szintű és árnyaltságú írásokból áll, ezek közös üzenete, kisugárzása azonban nem ront az összképen, hanem abba a helyi harmóniába illeszkedik, amelynek része a pécsi politológiai műhely választott tematikus érdeklődése, doktori iskolájának teljesítőképessége, hallgatóinak lehetséges tudományos perspektívája is. Érdemes volt (mindezeket egybevéve) a kötetet kiadni, gondolva arra, hogy mennyi-mennyi olyan politológiai tanszék, szakcsoport, műhely, kurzus van, ahol ez a könyv szakirodalmi bázis lehet, s egyben arra is hagyatkozni, mivel gyarapodhat a hazai politikatudomány nyilvánosan elérhető tudásbázisa, mivel gazdagodhat a regionális „terepismeret” abban a tudományos felhőkakukkvarában, ahonnan ritkán szárnyalnak kiérdemesült kutatók a délvidéki terepekre... Újdonság, hogy idegen nyelvű tanulmányokat is tartalmaz a kiadvány, ez jó tendencia, biztató jel – de érdemes lenne részint ezek rövid magyar summary-jét adni, részint a kötet végén minden írást három sorban összefoglalni, számítva olyan olvasókra, akik nem elejétől végéig lapozgatják át a könyvet, hanem tematikus érdeklődésük.

Ez a típusú tematikus érdeklődés adhatja kezébe az olvasóknak azt a kötetet is, amely ha nem lenne vastag és kék, szinte észrevétlen mutatkozna a könyvesbolti polcokon, s az ördög sem súgná meg, miféle kincs rejlik benne... Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* című kötete ez (Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 387 oldal). A szerző, aki Budapesten született, a Bölcsészkaron végzett, majd az Egyesült Államokban és Japánban tanult tovább, ma már másfél évtizede a Shikoku Gakuin Daigaku japán egyetem professzora. Kutatási területe a szociolingvisztika, a pragmatika és a kognitív szemantika, s ez a kötete a nyelv és a társadalom kutatásának számos részterületén érvényes kutatási kérdésköröket fogja át (több mint 2800 szakirodalmi hivatkozással!), s mintegy „mellékletként” közli háromszáz magyar szociolingvisztikai szakkifejezés angol, német, francia, orosz, japán és kínai megfelelőit is. A nagy „kultúrnyelvek” mellett az ázsiai nyelvek sokszínű és izgalmas világát pragmatikus és poétikus kontextusban kezelő ismeretanyag olyan „stratégiákat” ismertet, amelyek a mindennapi társalgás és viselkedés mintáira, de ezeken túl az egyes államok nyelvpolitikai trendjeire is érzékenyen rávilágítanak. A szociolingvisztikai áttekintés tehát kiegészül olyan kontextusokkal, amelyek (az első borító belső oldalán a Kárpát-medence etnikai térképével, a hátsó borító verzóján Európa nyelveivel szemléltetve) olyan kutatási- és szemlélet-irányt jelölnek, amely a nyelvi viselkedés, a csoportok beszédhelyzet szerinti változásai, a nyelvi értékítéletek, a nyelvi erőviszonyok, nyelvi jogok, nyelvpolitikai dimenziók társadalmi és kulturális vonalai mentén a nyelv antropológiáját formálja meg. Ezzel nem megnyugtanni, „tájékoztatni” vagy „eligazítani” akarja az olvasót, hanem megzavarni. Megzavarni annyiban, hogy ne fogadjon el „helyes álláspontot” vagy „jámbor egyértelműségeket” a nyelvi jelentéstartalmak terén, hanem tények és ítéletek, geolingvisztikai és nyelvi ökológiai, jelnyelvi és szociolingvisztikai paradigmák mentén keresse meg és fedezze föl azokat a filozófiai alapelveket, integráló és

disszimilatív formákat, „purista babonaságokat” és nemzeti nyelvi normákat, amelyek a nyelvváltozatok típusaiként a sztenderdizáció részeivé, gondolkodásmódjaink és kommunikatív szféráink szerves részeivé válhatnak, s lehetnek normák, akadémiák és törvények, avagy titkos, képzelt és univerzális nyelvjátszmák elemei is. Sorra veszi a szlenget, zsargont és argót, nyelvi tudatosságot és spontaneitást, nyelvjárást és nemzeti nyelvet, anyanyelvet és kétnyelvűséget, emberi és nyelvi jogokat meg integráló hatásokat, a nyelvek életét és halálát, feltámadását és túlélő természetét, a mesterséges nyelveket és a manipulációkat, a beszéd-írás-írástudatlanság dimenzióit, a kommunikatív kompetencia és a nyelvi paradigma sajátosságait, föltéve és megválaszolva azt a kérdést: mennyire absztrakt a nyelvtudomány, lehetne-e akár természettudomány is, elvei és eszközmodelljei miképpen függenek szociokulturális integrációtól, autonóm kommunikáló személyiségek jelformáló gyakorlatától, s a nyelvközösség (langue és parole saussure-i distinkció alapján nem vizsgálható) természetétől, vagy másként szólva (az etnológia és a szociológia találkozási pontján formálódó) antropolingvisztika és etnolingvisztika sajátlagosságától. Fölöttébb izgalmas, hogyan (főként angolszász nyelvelméleti források nyomán) elkülöníti a *grammatikai, szociolingvisztikai, diskurzív és stratégiai kompetenciát*, mint olyan kohézív és kommunikatív egységet, amely „zavarelhárító”, *defenzív eljárásmodokban* formálódik, illetve *interperszonális kompetenciává* válik, majd interpretatívvá, tehát egy *tárgyalási univerzumba* illeszkedővé, ahol pusztán nyelvi jelekből is fölismerhetők az előfeltevések, erőviszonyok, diskurzus-stratégiák is (29-31. old.).

Kódok, készségek és stratégiák természetéről, meg a beszédesemények színtereiről úgy szól, hogy az írástudás, a nyelvi deficit vagy a kollektív ismeretanyag szocializációs „mértékegységei” megvilágítják a csoportidegenség, a nyelvi igazodás, továbbá a kódváltás és a hátrányos helyzet társas készleteit is – anélkül azonban, hogy elvesznénk a terminológiai őserdőben. A könyv „tankönyvnek” készült, vagyis inkább eligazításra alkalmas, semmint bebiflázásra szánt lenne, így mindazok, akik térségünk kultúráit, nemzeti képleteit, kultúraközi kölcsönhatásait, nyelvi és kommunikációs játzmáit tanulmányozzák, igencsak előszeretettel használhatják. Azoknak pedig, akik valamiféle tudomány-anarchiát vélnek sejteni a kötet szerteágazó nyelvi anyaga és ilyesfajta interpretációs hajlandóságai mögött, azoknak éppen a szerző példái szolgálhatnak bizonyossággal: mi mindenre alkalmas a nyelv vizsgálata, mi mindenről vall a nyelvhasználat és a kommunikáció verbális hullámhossza, s mi egyéb rejtelmek fejthetők meg a nyelvi tudatosság mögöttes vagy spontán dimenzióiból.

Épp ilyen rejtelmek és evidenciák, gyakorlatok és késztetések, kompetenciák és stratégiák dolgoznak a háttérben annak a (szinte egyszemélyes és épp ezért roppant következetes) teljesítménynek, amelyet a *Romániai Magyar Évkönyv* lapjairól látunk tükröződni. Az évek óta megjelenő, *Bodó Barna által szerkesztett*, a temesvári Diaspora alapítvány közrebozsátotta kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a HTMH támogatását élvezzi, de a pénzügyi háttér alighanem csupán a forrása, nem pedig a tartalma lehet a most kijött 2004-2005-ös kötetnek (Fundatija Diaspora – Editura Marineasa, Timișoara, 2005. 802 oldal). Olvasatom szerint a kötet öt formális, és hat tényleges egységre bontott: „*A demokrácia útján*” fejezetben politikai autonómia-törekvések, választási tanulmányok, kisebbségelméleti áttekintések és politikai stratégiai szemle található, azonnal a parlamenti pluralizmustól és állampolgársági vitától az európai integrálódásig ívelő témaválasztékkal; az „*Adatok és folyamatok*” blokk a régió kutatás, az ifjúsági szervezetek, az állam és az egyházak viszonya kérdéskörébe vezeti olvasóját; a „*Nyelvünkben élünk*” fejezet a felsőoktatás szabadsága, intézményi struktúrája, elitizmus versus partnerség, illetve oktatási és iskolavezetési reform kérdéseire enged közelebb; az „*Esetek és kérdések*” keretében pedig az ipari parkok, műemlékek, anyagi és mentális örökség, kiemelkedési utak és ez utakon járók esettanulmányi világába kalauzol; míg nem a záró blokk, a *Dokumentumok, kronológiák* a jogi hátterek és törvénykezési struktúrák korántsem eseti, inkább korszakos gondolataiba kínál kalandozást. Az Évkönyv eme *strukturális*

elemei immár visszatérőek, *funkciójuk* megállapodott évek óta, s ha ez alkalommal talán több is a fiatal szerző a dupla-vastag kötetben, azt kell mondjuk: a határon túli, erdélyi, székelyföldi, bánági magyarság olyasfajta *túlélési stratégiáját* illusztrálja a kötet java, amit talán (a szerkesztő szerint is) „a politikai, demokráciával kapcsolatos elemzések száma” példáz a legjobban, valamint „a szakmai piacra most belépő fiatal szakértők örvendéses jelenléte” (XI. old.).

A kötetben – az első áttekintésre és alaposabb lapozgatásra építve (mert valljuk be, nyolcszáz oldal végigolvasásának nem fog neki az ember fokozott noszogató nélkül...) –, a legszembeszökőbb élmény éppen az a „kommunikatív kompetencia” és „nyelvben élő” vagy nyelvi jelekből megmutató átjárhatóság, amelyről saját kötetében Cseresnyési értekezik japán és kínai, magyar és európai példák fölött, de amely az interperszonális és lokális diskurzus-stratégiákban válik a leginkább megmutatózóvá. Ahogyan az erdélyi emlékiratirodalom klasszikusai és a politikai publicisztika jelesei a kollektív ismeretanyagot mindegyre föl-fölidézik, az valóban szinte sugallja a közösségek szintjén lezajló beszédesemények politikai pszichológiai vagy diskurzuselméleti erőviszonyait, a közös létélmény és muszáj-állapot kényszereit, de végkicsengésében akárhány negatív példán túlélve is pozitív összhangot eredményez. „Valahol” ez a szint, a kisebbségi körülmények, autonómiák és szorongatottságok miliője az, ahol a szükségállapotú összekapaszkodás nemcsak életvezetési norma lesz, hanem nemzedékeken át továbbhagyományozott gyakorlat is, valamiféle nyelvpolitika talán (ha a terminus nem degradál, hanem rangján becsüli a szándékokat), amelyet szintúgy valamiféle hullámzó szintű *stratégiázás* (egyszer kisebbségi-lokális, majd térségi-regionális, máskor állampolitikai-autonómiai önmegfogalmazás formáiban jelentkező) *túlélés-képesség* szavatol. Bodó Barna, mint e túlélés-deficit kitartóan optimista bankára, ha egyébbel nem tenné, épp az évkönyvek teherbírás-képes újakezdésével és kiadásával lépi meg az első, irányt mutató métereket, amelyeken immár egy új nemzedék és a pályatársak következetes tömege kíséri. Az „állandó szerző” és kitartó pályatárs Bakk Miklóstól, Salat Leventétől, Csinta Samutól vagy Veress Emódtól kezdve Kántor Zoltánig és Majtényi Balázsig, vagy a fiatal szakemberek sorjázó névsoráig egy seregnyi írást és szerzőt lehetne itt idézni, akiknek írásaiból a nyelvi és demokratikus esélyformálás igénye hangzik elő. Mintha azt sugallná: a régió talponmaradási problémáiig vagy a politikai pluralizmus intézményének fölépítéséig igencsak széles páston mutatkoznak azok a felfogásmódok, amelyeket a kulturális autonómia és az identitás-építés félelmes stratégiája jellemez szélső pólusain. Magyarországi olvasatban az Évkönyv olyan, mint egy soha végéhez nem érő kaland-leírás valahol a messzi trópusokon, ahol az idegen és a kalandor hódító éppoly sokszor irányt vét, mint a magabiztos helyi adminisztráció vagy a nemzetközi segélyezés... Ezek a határátjárások és szórványállapotú helyzetrajzok ma talán eltűnnének a publicisztikai és hírhálózati hullámok sodrában, ha csupán eseti képleteket illusztrálnának; de mert állapotábrák korszakosak, jelentéstartalmuk konstans, ezáltal képesek megjeleníteni a határfenntartások és szigetszerű kultúraközi kölcsönhatások reményt csak részben keltő, viszont a mozgás és rugalmasság perspektíváit annál biztatóbban megrajzoló állapotábráját.

S hogy jogos lenne a kritika: ez nemcsak Erdélyben vagy a Bánágban van így, szinte rímél e kiadós kötetre az a hazai konferencia-anyag, amelyet az MTA kisebbségkutató intézményének támogatásával Aszódon állítottak össze egy nemzetközi elméleti találkozót követően. A helyi Petőfi Múzeum, a megyei múzeumok irányító intézménye, a városi önkormányzat és megannyi kulturális intézményi képviselő révén izgalmasra sikeredett (2004 nyári) nemzetközi konferencia a térségi találkozások, strukturális átalakulások, stratégiai folyamatok olyan összefoglalójává kerekedett, amit kevés impozáns tudományos műhely tud vagy próbál magára vállalni. A résztvevő néprajzosok, földrajzosok, nyelvészek, települési vezetők, kultúra- és közösség-menedzserek, politológusok, muzeológusok és kulturális

antropológusok homálybogyozási szándékai kétségtelen jelentés-egységgé álltak össze ezen a találkozón, ahol az „*Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében*” című kötet is formálódott. Hisz látszólag mily triviális állításnak tetszik, tudományosan azonban ugyancsak nehezen igazolható, hogy a kultúraközi kölcsönhatások miképpen szolgálnak eszközként a mentális falak lebontásához, a mintakövetések és megélhetési stratégiák formálásához, határátjárásokhoz és érintkezési felületek kezeléséhez. A vallási térfoglalás, a térségi migrációk, az „átbeszélések” és megértések lokális történetei sorjáznak a *Klamár Zoltán szerkesztette* kötet lapjain (Aszód, 2005. 296 oldal), amelyeken a területi igazgatástól a nemzetiségek telepítéséig, a nyelvi átvételektől a többnyelvűség perspektíváiig, az antiszemitizmustól a kiegyezéssel együttélésig, a szomszédság jelentés-tartalmaitól a térben és időben pulzáló, villódzó, hömpölygő kölcsönhatásokig megannyi sajátos trend és racionalitás szervezte-alakította az érdekek történelmi sodrát, az együtt vagy egymás mellett élés normáit, az interetnikus elfogadást és konfliktusos kiszorítást, a nemzetépítési és a lokális védekezési modelleket. Készségek és stratégiák, kódváltások és identitás-rétegződések, etnikai igazodások és vallási türelmetlenségek kavalkádja rajzolódik a térképre, akár ha a Pest megyei vallási csoportok történetét, a Galga menti települések érintkezési határait, a gyimesi falvak interetnikus kölcsönhatásait vagy a felvidéki és délvidéki települések etnikai-vallási tarkaságát vesszük szemügyre. Kocsis Gyula, aki a nemzetiségi-vallási térkiszajátítás jelenségeit, Keményfi Róbert, aki a térképek színezésének áttérőizált történetét, Paládi-Kovács Attila, aki a néprajzi kutatások térérzékenységet, vagy Ilyés Zoltán, aki a székelyföldi települési határhasználat modelljéből kiolvasható áthatásokat rögzítette, éppúgy határfogalmak keletkezéséről és átalakulásáról írt, mint Lábadi Károly, aki a horvátországi magyar miliöváltozást, Gráfik Imre, aki a kontaktzónák határmentiségének és regionális politikakénti jelentkezésének kérdéseit taglalta, vagy Puskó Gábor, aki a felvidéki szimbolikus térfoglalással illusztrálta az etnikai önmeghatározást, vagy mint Silling Léda, aki a táplálkozási kultúra átvételi mintáiból próbált jelentéseket kiolvasni a bácskai Kupuszina interetnikus közösségében. Virtuális térképre került a Muravidék, Kárpátalja, Szerbia és Montenegró, a Börzsöny és Erdély települései, kölcsönhatásokat kerestek a kutatók az uniós csatlakozás pillanataiban, az ünnepekben és hitéleti gyakorlatban, nyelvi átvételekben és peremvidéki átváltozásokban.

Etnikumköziség, határformálás és szórványlét – számos (előadás és) írás témaköre volt ebben a konferencia-kötetben, s nem különbül, mint az MTA Kisebbségkutató Intézete Kárpát-medencei kisebbségi magyar-lakta települések és régiók 20. századi látteleit sorra vevő konferenciáján, amelynek szöveganyagát *Ilyés Zoltán és Papp Richárd szerkesztette* kötetbe (Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat, Budapest, 2005. 128 oldal). A „*Tanulmányok a szórványról*” című könyv (immáron az internetről is letölthető! www.mtaki.hu/kiadvanyok) tizenegy tanulmánya ugyan budapesti kiadvány, de szerzői nagyobb hányadát tekintve vidékiek és határon túliak lévén, továbbá témaköreit és esettanulmányi helyszíneit véve ez a könyv is egyfajta „határátjárási” szakirodalomként besorolható. Szórványtipológia, szórvány-narratívák, diaszpóra-lét és szórvány-missziók társadalomtudományi tárgyalása kínálja e kötetben az árnyalható, elmélyíthető definíciók, megközelítésmódok és narratívák sokaságát. Ilyés Zoltán és Biczó Gábor például igen kiterjedt elméleti háttérrel rajzolt a fő témakör filozófiai, kulturális antropológiai, kisebbségkutatói, episztemológiai interpretációiból, transznacionális dimenzióiból. Mirnics Károly a szórvánnyá válás és megmaradás misszióját, Bodó Barna a szórványként megmaradt társadalmi-kulturális csoportok narratíváinak kérdéskörét, Keményfi Róbert a kisebbségkutatók többretegű fogalomhasználatát taglalja, Papp Richárd és Hajnal Virág empirikus kutatásaik fényében világítják meg a vajdasági-szerémségi magyar közösségek szórványosodásának és térségi összetartozásának kérdéseit, mely dimenziót Vetési László az egyházak, a megmaradás/megtartás szempontjából egészítette ki. Minden szerző minden

érvelés-árnyalatát itt lehetetlen földézni, annyi azonban mind az elméleti összegzésekből, mind a felmutatott hétköznapi példákból kihallható, hogy látszatok és félszek ellenére mi-képpen formálódik magatartás- és mentalitás-egységgé, a maga árnyaltságában is nemzeti identitást meghatározóvá az a kisebbségi létforma, amely technikákkal, vágyakozásokkal, reményekkel és törekvésekkel korántsem bizonyosan érheti el hovátartozásának megvallását, kinyilvánítását vagy elismertetésének jogosultságát. Itt is funkciók és struktúrák, szerepek és környezeti hatások, felfogásmódok és átélési élmények szerveződnek *megélhetési stratégiákba* – mi több, hangsúlyozottan nem is egybe, hanem több stratégiába, olykor egyszerre vagy egyugyanazon miliőben több irányba is ható univerzumba. Ezekhez háttér, mozgási dimenzió, taszító vagy kényszerítő hatás a migráció jelensége (Tóth Pál Péter), s ha mindez egyfajta etnikai földrajzba kopírozódik, vagy identitás-földrajzzá lesz, akkor már végképp nemcsak egy adott állapotról, nem csupán annak előzményeiről van szó, hanem a hatások nehezen áttekinthető és még nehezebben kezelhető összességéről – akármilyen keserves ezt elfogadni.

Mindezen kérdéskörök valami újfajta fogalomalkotást sürgetnek az emberről, a határok fenntartásáról és elmállásáról, a nyelvi vagy kulturális szigetek jellegéről, avagy arról a típusú szórványról, amely a Kárpát-medencén túl már nem a földrajzi határokon kívül rekedt népesség mobilitásáról ismerszik meg, hanem távolságtartását markánsan vállaló diaszpórára vall, valahol az Óceánon túl, Amerika és Dél-Amerika partjain vagy városaiban (mint erről Kovács Nóra értekezik a kötetben). Ez a térbeliség, és a távolság általi létmeghatározás valamiképpen a „belső utak” pályáit is jellemzi, a magatartásként és túlélő stratégiaként vállalt etnikai szereptudat részeként, illetve olyasfajta „émikus kategóriaként”, ahogyan az antropológusok szótárában az használatos. A diaszpórák diaszpórái, avagy a *szétszórattatást* mindörökkévalónak átélő vallási-kulturális csoportozat mintái (példaként a zsidóság, a cigányság egyes csoportjai és az emigráns magyarok belső emigrációs körei kínálóznak) akként tükrözik a közösségek belső erejét, hogy szinte már az etnikai ellehetetlenülés a tét...

Belső utak és külső válaszok, az identitás politikája és a politika identitása... – oly kérdések ezek, amelyeket a nyolcvanas években már Konrád György is pedzegetett az *Antipolitikában*, s Popper Péter, Pléh Csaba, Erős Ferenc, Síklaki István vagy mások is sokoldalúan taglaltak különféle munkákban. „Ma már elhalványultak a nagy remények és lázadások, amelyek akkor a hagyományos társadalmi értékek és viselkedésminták kötelékeit kezdték oldani...” – írja Buda Béla az amerikai antipolitika egyik reflexív-radikalista hősének, Timothy Leary könyvének ajánlásában. Az LSD „apostolaként” híressé, sőt hírhedetté vált pszichológus, aki a csoportterápia számos ma is használt módszerének kidolgozója, amerikai egyetemi tanár, épp a személyiség külsődleges kényszerességeit és belső szabad(os)ságait összeegyeztetni próbálva talált rá arra az útra, amely egy nemzedéki antipolitika iránya volt (vagy azzá lett idővel). *Belső utazások. Alapítsd meg saját vallásodat!* című kötete (Nyitott Könyvműhely Kiadó – NDI, Budapest, 2005, 195 oldal) nyíltan szakít mindennemű társas függés, politikai és racionális görcs, elemi érvényesülési metódus, fogyasztói rabszolgaság nyűgjével, s meghirdeti a tudatos lázadás kötelességét a teljesítményelvű, konzervatív, életforma-manipuláló rendszer ellen. „Indulj be! Hangolódj rá! Ugorj ki!” – hirdeti alapigéit Leary, s a szisztémát elhagyó, a személyiség önismeretét a pszichedelikus kalandozások révén megoldó, az életforma egészét reformáló személyiség prófétájaként olyan „harmadik erő” politikusává lett, akit inkább félretettek, bebörtönöztek, marginalizáltak a maga „közveszélyes” társadalomfilozófiájával együtt, semmint beillesztették volna az uralkodó trendekbe, politikai és kulturális stratégiákba. A szerek tilalma egyfelől, a személyiség elnyomorodása másik irányból, s a drogellenes kampányok mint győzelmes politikák úgy fogták közre Leary és korosztálya (avagy korszaka, értelmiségi szereptudata, közösségi eszménye, autonómia-fétise) belső dimenzióit, hogy azok szinte a Zen kínálta Örült Bölcsesség Iskolájának tantárgyi

ismereteivé váltak. Leary azonban nem drogkereskedő, s a Nemzeti Drogmegelőzési Intézet kiadvány-sorozata sem a kábítószerelés identitás-konstrukciókat szabályozó politikájának pusztá szócsove. A Buda Béla és Demetrovics Zsolt irányította drogtörténeti sorozat épp arra vállalkozik, hogy a droghasználatok strukturális tiltására épülő jogalkalmazási rendszer ereje ellenpontozhatóvá válhasson olyan elméleti szakirodalom révén, amely a drogok társadalmi hatását a funkciók, stratégiák, élményvilágok felől teszi értelmezhetővé. A sorozat (a Drogtörténet klasszikusai) az Edge 2000 kiadásában elsők között tette elérhetővé Albert Hofmann „*LSD – bajkeverő csodagyerekek: egy ‘varázsszer’ felfedezése*” című, kémia-történeti szempontból is nemzetközileg elismert munkáját (Budapest, 2003. 195 oldal), amely a droghasználat mélyzónáiba, a szerek közötti állapotok határsávjába, a személyiség és a pszichedelikus élménykeresés övezeteibe vezet be, s ugyanakkor jelentete meg a kiadó Timothy Leary „*Az extázis politikája. Drog, tudat, vallás*” című művét is (Edge 2000 – NDI, Budapest, 2003. 247 oldal). Ezek csupán előzmények, a tavaly megjelent Leary-kötet már a belső utazásoknak azt a „képtelen” kalandját szorgalmazza, amely a szerző próféciaja szerint (az 1967-es első magánkiadás óta igen impozáns könyvsikerként!) elsősorban is arra a transzcendens ideológiára épül, amely épp az ideológiák ellenében kínálja a felszabadult létélményt a drogok révén. A drogdiskurzusok azonban, s főként a társadalmi droghasználat stigmatizációs mechanizmusai nemcsak abból fakadtak, hogy a társadalom szélesebb körei, szubkultúrái, strukturális csoportjai számára nem bizonyultak beválthatónak a kreatív tudatállapotok átélési reményei, hanem abból is, hogy a transzcendens megvilágosodást vallások és csoportkultúrák egyaránt piaci terméként kezdték forgalmazni, s a kultikus megújulás esélye ismét kikerült az átélők kezéből, s átkerült a stratégiák kezébe. Az elszakadás, a menekülés, a révület keresése – mint korunk amerikanizálódásának és manipulálhatóságának tünetei – az autentikus lét felé segíthetik az embert, de bizonyosan nem tölthetik el az életforma-változtatás élményén túli, a teljesebb belső utakon dicsőséggel végighaladó konkvisztádor öntudatával. Az önmegvalósítás mint funkcionális főcél nemcsak antipolitikán, nem csupán egyéni vallásokon és morális stratégiákon múlik, hanem a kor kulturális dichotómiáit megoldani képes folytonos önellenőrzésen és kollektív egyezkedésen is. Talán éppen úgy, mint az új politikai teológia által megfogalmazott vallási-kulturális párhuzamosságok elméletei, a posztidealista világegyház szentenciái, vagy a hermeneutikai kultúra megújításáért küzdő teóriák sugallatai alapján kialakított „világprogramok”.

Márpedig éppen ez utóbbiak egyike, az „ember nem lakta történelmi univerzalizmustól” elszakadni próbáló *politikai teológia* próbál a racionalitás halála utáni korszakban pislá reményt kínálni a szenvedéstörténetekben elveszett, pusztulásokkal szembenézni már képtelen emberiség számára. A főntebb ismertetett europeizációs folyamat és oktatás dilemmái, a regionális terepismeret, Cseresnyési stratégiai kompetencia-fogalma és Leary emberi belső felé nyíló „saját vallása” valahol abban csengenek egybe hogy a társadalmi hitek és történeti feltételek együttesében olyan új egyetemes garanciákat keresnek, amelyek eddig sem történelmi emlékezet, sem fejlődési céltételezés, sem fogyasztási modernitás értelemben nem váltak kitaróan hatékonyá, azonban ideig-óráig funkcionális mítoszokká lettek. Ha mint recenzens megengedhetném magamnak a „fordítás” bátorságát, úgy egyszerűsíténém le a sok vitát kiváltó új eszmerendszer alapképletét, hogy a politikai teológia egy kulturális amnézia posztmodern diadalmenete helyébe elképzelt morális hitrendszer, amely univerzalizisztikus méreteken gondolkodva kíván visszatérni egy ember-léptékű világ szolidaritás-hálózához, s a reményhez, hogy nem kell mítoszokba rejtve fölmenteni az embert bűnei súlya alól, de a szubjektumhoz kötődő szabadságnak viszont tartalmaznia kell a modern észfogalom érvényesítésének feltételeként mindazon tudatosságot, amely egy neomitikus kultuszban nemcsak értékeit, hanem gyakorlati stratégiáit is megtalálhatja. A L’Harmattan kiadó által közrebocsátott kötet, Johann Baptist Metz (1928 –) teológiai szövegeit tartalmazza, melyek az európai modernség révén elterjedt kultuszt, a kötelességek kioltásának vágyát és a

mindenkori Másik szerencsétlenségének érzéketlen tudomásulvételét nevezik meg olyan alapvető okként, amely minden történelmi katasztrófa és pusztulás magyarázata lehet. „*Az új politikai teológia alapkérdései*” című kötet (Budapest, 2004. 208 oldal) a Coram Deo sorozatban Kierkegaard hitfelfogását, a qumrâni közösség átalakuló hagyományának zsidó és keresztény szakirodalmát, és patrisztikus tanulmányokat tartalmazó kötetek után jelent meg *Görföl Tibor és Gáspár Csaba László sorozatszerkesztésében*, s olyan írásokat tartalmaz, amelyek nem elsősorban állam-, jog-, vagy társadalomelméletiek, hanem „a világ felé forduló” teológiaként kívánnak politikai hatást elérni. A három évtizednyi ontológiai, teológiai és (a Carl Schmitt politikai teológiájától eltérni próbáló) kritikai-történeti gondolkodás eredményeit összefogó kötet egy többjelentésű fogalom elmélettörténetét, eltérő szakirodalmi és teológiai forrásanyagát, továbbá a modernitás-kategóriák fölötti áttekintését azzal a céllal teljesíti be, hogy a jelenség-együttest, amelyet Metz korunk alapválságaként értelmez, valamilyen módon „a politika és a teológia agóniája” utáni korszak eszkatologikus üzeneteként mutassa be. Abból indul ki, hogy a francia felvilágosodás már felszámolni próbálta a vallási és társadalmi lét összetartozásának evidenciáját vagy egységét, ennél fogva a keresztény vallás társadalmi környezetéhez való viszonyában először jelent meg részleges valóságként, amely univerzalitásra nem formálhat jogot. Ettől fogva, s főleg a marxizmus idejében, a vallás hamis tudatként jelent meg, olyan funkcióként, amely (az ideológiakritikaként gyakorolt valláskritika szótárában) az önmaga tudatára még nem ébredt, vagy félrevezetett szubjektumot tekint szereplőjének. Az erre a kihívásra adott teológiai válaszok pedig (részint ellenpontként, részint önvédelemből, de a lehetséges válaszokat valóban keresve is) a hit és a társadalom kapcsolatát egy alapvető problémátlanságként tételezték, nemegyszer „radikális válságba kerülve”, midőn a klasszikus metafizikai teológia csak mint az üdvösségről szóló keresztény üzenet képviselője tudott választ adni. Az új politikai teológia első teendője a magánszférából kiemelni a teológia alapjairól alkotott felfogást, mítosztalanítani és deprivatizálni azt a helyzetet, amelyben Isten és az üdvösség magánvonatkozású összefüggésekké váltak, szubjektív mítoszok részeivé morzsolódtak. Ezáltal ugyanis a hit kiszolgáltatódott a minden kritika és kontroll nélküli társadalmi-politikai ideológiáknak, s alanya, a szubjektum a legkülönbözőbb társadalmi mobilitások egzisztencia-fosztó hatásainak kitéve immár képtelen a magánszférán túli egzisztenciális helyzetéért felelősséget vállalni, a korlátozó szabályrendszereket pedig „nem kötelező érvényű mérvadósággént” kezeli csupán.

Metz teóriája – talán ez erőltettség nélkül is kihallik belőle – ezen a ponton éppúgy kapcsolódik Leary kultusz-kritikájához és az „extázis politikájához”, mint a túlélés-képesség, a szórvány-állapot, az etnikai-vallási kontaktzónák főntebb ismertett teóriái az emberi teljesség és kapcsolati-kulturális kölcsönhatások rendszeréhez. Ezt a teljességet és struktúrát, funkciót és értékesülést az emberi kultúra számos lenyomata, öröksége, túlélési stratégiája élteti. Nem egyetlen, kizárólagos, önmagában életképes stratégia, hanem a lehetséges stratégiák összhangja, konfliktusai, diszharmonikus és ellenpontozott kompozíciói segítik életben maradni. Addig, amíg nem kell egyműségbe erőltetni különbözőségüket, amíg határaik átjárhatók, amíg hatásaik nem leépítő, hanem gazdagító. Etnikai kultúrák és nemzetiek, globálisak és lokálisak, univerzálisak és perszónálisak egyként csak akkor tudnak érvényesülni, ha valamivel kapcsolatban, valamihez képest, valamiért vagy valami ellen tehetik ezt. A „nem kötelező érvényű mérvadóságok”, vagyis a legyinthetően érdektelen készletek, kényszerek nélküli állapotok pedig épp addig tudnak érvényre jutni, ameddig önnön szerénytelenül magánérdekű, érdektelenül zárt világaik végképp érvénytelenekké nem válnak. Ehhez pedig mindössze két feltétel teljesülése szükséges: azok hite, akik számára sem szociokulturális sokféleség, sem etnokulturális sajátlagosság nem minősül értéknek, másfelől pedig azoké, akik e sokféleség meghatározásában igyekeznek egyműsítő főszerepet vállalni. Mindkét feltétel ugyanis erősen korlátozóan hat(hat) a sokszínűség, multikulturalitás érvényesülése ellen, s ezáltal ki is váltja annak védekező ellenállását, önerőre és öntudatra ébredését...

Féner „Börtönében”

„Társadalmi érzékenységű fotográfus” – fogalmaz a kívülálló, s a szakmai közösség nemkülönben. Az életmű nagyobb hányadában, a kiállítások első (és e szempontból jellegadó) húsz évében Féner fotóin emberek sorakoznak: művészek, közéleti kiválóságok, létformatartó cigányok, hagyománytartó zsidók, perzselő sorsú olvasztárok, fényvakságtól megérintett pilóták, hortobágyi látványszereplők... A nyolcvanas évek végétől azonban folytonosan hidegülő formákat látunk, városi tájakat, város-érzést Pepsi-pirosba öntve és tárgyiasult struktúrákba merevedve, az idő fogságában vergődő tónusokat és létkörülményeket.

Féner Tamás „arc/kép/más”-készítő. Arcmások és képképzetek szobrása. Vizuális antropológus. Pályaképe oly módon képekbe süppedő, hogy valósággal képtelenség Róla a képmások nélkül beszélni. Metaforikusan és fölöttébb aktuálisan szólva: képek börtönének életfogytiglanra ítélt rabja, aki legutóbbi vállalásával épp a börtönök látványvilágát, szinte (önmaga?) vizuális rablétét mutatja föl.

Miért teszi ezt, s hogyan érhető tetten mint elkövető...? Írásom nem többről, de nem is szerényebbről szól. Szólni próbál, bárha a szavak szedettvedettsége talán többet vesz el a képek sűrű sugárzásából, mintha hagynánk őket maguktól megszólalni... A „Büntetés” című kiállítása (Budapest Galéria Kiállítóháza, 2006. február 23 – március 19.) az ikonográfiai „sűrű leírás” eszközével dolgozik, amit „lefordítani”, „fölolvasni” csupán meg-megcsukló retorikával lehet...

Féner Tamás hivatásos beszélő. Sőt, olyan Mesélő, (mint Vargas Llosa regényének főszereplője), kinek vállalt funkciója, életformáló programja, hogy elmondja: miként élnek saját kulturális világukban azok a bennszülöttek, akik önnön szubkultúrájukat nem föltétlenül akarnák kibeszélni, de léthelyzeteik eleve irodalmian beszédesnek tetszenek, így róluk szólva inkább a tudományos visszafogottság kellene érvényesüljön. Féner fotóin egy pásztor „szószátyársága” (*Hortobágy*, 1988), egy öntömunkás „fecsegése” (...*Ez volt a gyár...*, 1986), egy gépmagányra ítélt pilóta (*Tükörrepülés*, 1981) kommunikációs horizontja (amint a látóhatár végtelen végességének keretén belül megfogalmazza) a „szakmaiság” objektívált tartalmain túl mindvégig magáról az emberről, az emberlét sajátlagosságáról szólnak. Elsődleges olvasatban egy pusztuló épület-párkányzat (*Városi táj*, 1995), egy tűzfal (*Budapest*, 1996), csőrengeteg vagy vonatsín-hálózat (*Az idő*, 1983-85) is oly módon embertelen, hogy már-már zaklatóan beszéli el az ember hiányát – holott ilyesmi előállítására csakis az ember lehet képes... Ennek képi mondatokká, szinte vádaskodássá parfümálása ugyanakkor épp azt a humanista gesztust tartalmazza, amely nélkül a kor, a lét elvitathatatlan szomorúságainak történeté formálása, antropomorfizálása szinte lehetetlen is.

Féner fölöttébb elkötelezett, vagy tán kérkedően kihívó is az embernélküli/embertelen világok megszólaltatásával. „Ember nélküli város” – mondja Budapest-fotóiról azzal a cinkos mosollyal, amely mögött minduntalan ott a remény, hogy annál inkább megérted az ember hiányát, minél súlyosabb és mélyebb az emberalkotta táj pusztító lenyomata. „Cinikázik” Féner, iróniája sarokbaszorító, épp a változtatást szorgalmazó, s csakis arról mesél, mennyire méltatlan az emberlét az emberformálta kilátástalanságok oldaláról nézve. Korkép ez, amely zordabb korkép inkább, mintsem szelíd figyelmeztetés lenne. Létkiteljesítő elbeszélés, épp a léthiányról és a lehetetlenség-állapotokról.

S lehet-e a vizuális közlésmódok humanitáriusabb változatát hívebben szolgálni, mint az antropológia révén? Féner, aki maga is egyetemi oktatója a vizuális antropológiának, nem a „primitívekről” készít rövid kalandtúrán lekapott sorozatot, nem a „messzi tájak népeinek” pillanatsfelvételeit kínálja, hanem saját énünk tükrét tárja elébünk; még csak nem is saját

társadalmunk „primitívjeiről” szól, hanem szétmaszatolt értékterű világunk eredendő primitívségét rögzíti, s önnön együgyűségünkről kapunk Tőle lenyomatot.

Talán önkényes minősítés, de vélekedésem szerint Féner börtönfotói rólunk szólnak. A magánzárka kuporgásra is szűk terétől a rácsokkal védett lámpáig, a börtönfolyosó pragmatikus tagoltságától a villamosságig minden beállítása valamiképp annak struktúráját mutatja tömören, amit a szervezett kiszolgáltatottság antropológiája mutathatna föl, ha interjúk nyelvén szólna. *„Hangsúlyozom: a képeken elhatározottan nincs ember. A távollévő nyoma – Derrida-i fogalommal trace – hitelesíti számomra jelenlétét”* – mondja a Szerző magáról a helyzetről.

A távollévő ezúttal nem távol van azonban, hanem nagyonis jelen van.

Féner a tárgyak arcát, a dolgok rendjét, a környezet mentális lenyomatait állítja sorozatba, a körülményeket interjúvolja meg, amely mint megoldás épp arra szolgál, hogy vallomásra bírja az elítélt világot. Elítélt itt most nem a bűnelkövető, hanem az a miliő, amely a kisebb és nagyobb bűnöket a börtönállapotok bilincsével látja el, legyenek azok az őrzött falakon belül vagy akár kívül. Magukról az elítéltekről nem láthatunk egyetlen képkockát sem, a fotókat nem lakja egyetlen egyén sem, ugyanakkor minden róluk szól, s ha nem is csak kontrasztképpen, de épp a vonalak és tónusok rendjével, az embertelenség arctalan pompájának vizualizált elbeszélésével adja azt a jelentéstöbbletet, amelyet a börtön szabályzat kiállítási tárgyává avatása csupán ellenpontként és megerősítésként szolgál. Magunk vagyunk az elítéltek (azáltal, hogy azonosulhatunk helyzetükkel), s a megítélők is (azzal, ahogyan velük bánunk). A méltatlan életek méltó büntetése elégedettség-tudattal tölthetne el bennünket, a méltóságmentes otrombaság, az emberhez nem illő létfeltételek szervezett dilemmaként megoldása viszont épp a büntetésvégrehajtók ellen hangolja a nézőt.

Féner börtönfotói a Michel Foucault traktálta állapotokat tükrözik, mind struktúrájukban, mind a jelentéstulajdonítás eszköztárában. A panoptikusság, az „átlátható” szervezettség, a felügyelt bűnösség olyan analógiákat kínál, amelyeket sem a börtönvilág, sem a rendszabályozó társadalom, sem „a Jogalkotó” nem éppen így gondolt el. Az ember testi mivoltával való „elbánás”, a mozgás és a környezettel való kommunikáció lehatároltsága épp annyira szólnak a börtönvilág intézményesített rabjairól, mint a börtönt kényszerlakhelyül kijelölő társadalom félszeiről. Féner ebben a teresült és testiesült magányban válik „kalauzunkká”, ha nem is olyan idegenvezetővé, aki a Loire-völgyi kastélyok lakatlan pompáját mutogatja vagy egzotikus népek szokásvilágába vezet be; hanem inkább olyan irányítóvá, aki a tárgykultúra és emberi környezet aprólékos, szinte kíméletlen rajzával, vizuális „sűrű leírásával” látja átadhatónak az emberi kultúra egy szeletét.

Az esztétikai antropológia már kifejezési eszközei révén is a kockázatok dzsungelje. Tárgyak arca és struktúrája vall arról, milyen lehet a létmód egy sokágyas cellában, egy büntetőfülkében, egy kínzókamra-funkciójú gumiszobában, egy ablaktalan vakvilágban. A *bűn*, és kevésbé morális társa, a *kényszer* zugolyában olyan intenzitások és atmoszférák hatnak, amelyek képre-fogalmazása nemcsak az elidegenítő hatással kell számoljon, hanem maga válik az elidegenedéssé. Féner „embermentes” sorozatainak ez a félreérthetetlen üzenete morális pátosz helyett szólal meg: a fotós itt mégcsak nem is pusztán tanú, de inkább rendező vagy dramaturg, akinek résztvevő megfigyelői státusa épp olyan, mint az antropológusé „a primitívek között”, akiről pont neki kell majd megfogalmaznia, mennyire nem is primitívek. Az objektív kívülállásnak ez a bennfentes interpretációja azzal a lehetetlenséggel áll folyamatos konfliktusban, hogy mondanivalója mindig épp az ellenkezője annak, amit az egész „spektákulum” jelez a maga primér valóságában. A fotográfus ezúttal az antropológusok morális közel-állását is bevallja: *„A magyarországi börtönöket járom végig. Hűvös, távolságtartó, már-már esztétizáló képekben mutatom be az építészeti sajátosságokat, és*

ugyanakkor a fogva tartás napi gyakorlatához tartozó tárgyi világot. Érzélgősség nélkül szeretném érzékeltetni elemi felháborodásomat azon, hogy elismerve a társadalom önvédelmének jogosságát, a kirótt büntetéshez adott esetben fogalmilag nem tartozó módon milyen körülmények között lehet embereket fogva tartani”.

A témakör áttekintése végtelen számú fotót igényelhetne. Kevesen kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy módjuk nyílik végigjárni a hazai börtönök választékos sokaságát, s bennük hideg képeket készíteni forró állapotokról. A riporter publicisztikai szempontból kötelező szükségviszonya – s az, hogy nem közölhet szerény válogatásnál több képet egyazon jelenségről –, eleve megszabhatja, milyen ikonikus állandóval, mely stiláris elemmel él az elbeszélés során, amely egyben strukturálja is a mondanivalót. Féner ezt tudatos vállalással teljesíti, s ennek narratívákba emelésével tesz eleget, sőt kiegészíti a vállalatást a direkt üzenetközléssel is: *„Tisztában vagyok azzal, hogy a társadalom teherbíró képessége véges. Mégis: egy olyan totális rendszerben, mint az ítéletvégrehajtás, a totálisan kiszolgáltatott emberrel szemben nincs helye olyan gazdasági racionalitásnak, mely nem a törvény által kiszabott minimum megadásából indul ki. Minden felelőtlen intézkedés a büntetés-végrehajtás legfontosabb célját, az elitelt visszavezetését a társadalomba veszélyezteteti felelőtlenül, érzéketlenül”.* A baracskai, balassagyarmati, budapesti, kaposvári, kecskeméti, márianosztrai, szegedi, váci és veszprémi börtönökben-fegyházakban készült 34 fotó ezt a felelőtlen érzéketlenséget nemcsak dokumentálja, hanem vádbeszéddé is formálja. Nem kell különösebben tódítani ahhoz, hogy „ráfogható” legyen: Féner vádirata nem a visszavezetéséről, nem az emberiesültség garanciáiról szól, hanem épp az emberpártiság hiányáról. Vizuális narratívába ez már úgy kerül, hogy a fény és árnyék drámáját, a „színmentes” állapot gazdag színeit, az állapotalan állapotok kontúrjait nevezi meg kíméletlen ikonokban.

Talán érdekes, mindenesetre fölöttébb merész kísérlet lenne Féner vizuális dramaturgiáját és vádolt-paradoxonát olyan „színházi állam” működésének analógiájaként kezelni (Clifford Geertz nyomán), amelyben a „töltött fegyverekkel” fenyegetőzés nem okvetlenül csupán a zsványok eszköze, de épp annyira a „gondviselő államé” is. A börtön és a büntetés folytonos paradoxona, hogy a „fenntartható biztonság” egyik (intézményi) oldalát sosem lehet az ezt minduntalanul kiegészítő „fennmaradó bizonytalanság” (emberi, társas-társadalmi milió) momentuma nélkül tárgyalni. Ugyanakkor a vizuális antropológia kánonja nemcsak esztétikai, hanem ontológiai, episztemológiai és antropológiai (avagy egyszerűbben: lételméleti és létértelmezési) komplexitásból is áll, amelynek a megismeréstudományok szempontjából nélkülözhetetlen kelléke az *émikus nézőpont* (ez tartalmi, s nemcsak formai jegye annak, amit a „megfigyeltek”, a bennszülöttek, a társadalmi egyedek közötti részvétel kínálhat csupán, a kívülálló, étikus nézőpont sosem!). A hatalom, mint a társadalmi drámák színházának rendezői szférája, egykönnyen megengedheti magának, hogy kívül álljon magán a szituáción, s értelmezéseit csupán a maga normái (jogszabályai, törvényei, intézményei) szerint adja meg. Az antropológus viszont – akár kutató, akár fotós – nem kerülheti el, hogy benyomásainak tagolt leírását, interpretációjának szuverén formáját állítsa szembe a hatalmi elbeszélés-móddal. Ez a jelentésség, a narratíváknak épp a kutató egyén felőli jogosultsága és kötelezettsége persze elemi módon „a bennszülöttek nyelvén szól”, velük vállal közösséget, akár az elfogultság vádját is vállalva. Féner narratívája, amely a képi közlés mód kontrasztos árnyaiba kódolva mégiscsak „kiszól” a nézőhöz, mégis kritikára ébreszti a nézőt és állásfoglalásra szorítja a viszonyok belső rendjét nem ismerőket is, olyan módon jelzi „saját börtöneink” létét, ahogyan azt a legmarkánsabb drámák teszik. A „mirőlünk van szó!” figyelmeztetése, akár irodalmi példákkal, akár szociológiaikkal, akár börtönlélektaniakkal, mindenképpen abba a struktúrába való beavatkozást indukál, amelyben látszólag elzárt világ a börtön, s amelynél nem kell minduntalan végiggondolnunk a büntetettek bűneinek eredetét,

megítélésük mikéntjét, büntetéseik érvényességét, s lejárta utáni társtalanul társas következményeit. Féner pedig erre int, erről vall, ennek megértésére ösztökél.

A napi súlyosságú és végtelen tömegű vizuális közléspiacon fölöttébb komoly vállalás egyetlen tematikus egység kimunkálása. Féner persze nem „egytemás” fotóriporter, de ha sorozatait (és tematikus kiállításait vagy albumait) nézzük, kissé nehezen formálódik az aggály, hogy a képtúltengés korszakában valami „parciális”, „periférikus” téma iránt mutat elköteleződést. A kép mítosza Nála mindig a narratívákkal együtt érvényes, a képi struktúrákat mindegyre a funkcióval társítja, a megközelítésmódok kontinuuosan a komplexitás igényével gazdagok. Nincs ebben egyedül talán, de azon kevesek egyike, akik az *emberről* csakis az *emberért* szólnak, akik a társas lét nyűgjeit azzal a komplexitással övezik, amely nélkül csak „pillanatfelvételek” gyárthatók, ezek azonban másodpercek alatt el is évülnek vagy képkatalógusba simulnak.

Féner „embertelen emberei” a poézis, a társadalmi drámák és színjátékok hordozói-megjelenítői, s akkor is azok, ha köröttük az előítéletek vagy gyanakvások részben indokoltnak is tűnhetnek. Egy vasutas füstös léte, egy telepi cigánycsalád „mobilitási struktúrákba” simuló életmódja, egy jesiva-növendék normakövető identitás-választása „rendszerbe” állítható a kívülálló, az idegen, a vetélytárs vagy az ellenség nézőpontjából is – de meg nem érthető. Féner kamerája nemcsak betér ezekbe az intim kulturális szférákba, hanem épp fordítva: onnan, azokon belülről nyeri el jogosultságát arra, hogy elbeszéljen valamit. Ez a hermeneutikai pozíció, az antropológiai megismerés inherens eszköztára ad igazolást arra is, hogy az alkotó merészelhet „szubjektív” lenni, s megkockáztathatja, hogy saját vizuális börtöne ablakán kukucsáljon be a belső világokba, avagy beszélőre hívjon abba a miliőbe, ahol a struktúrák és funkciók, szerepek és magatartások, értékek és normák, jelentések és intimitások sajátlagos szabályai érvényesülnek leginkább.

Életfogytig képrabság ez. Féner Tamás vállalja is, meghaladni is képes, áldozatává lenni is hajlamos. Saját börtöne – saját büntetése, saját ítéletvégrehajtása mindez.

Nekünk pedig nem marad más, mint kellő toleranciával, illő türelemmel és nem titkolt eltökéltséggel arra ösztökélni Őt, folytassa társadalmi színpadaink, drámáink fotóantropológiai faggatását...

Megjelent: Féner „Börtönében”. Féner Tamás „*Büntetés*” c. börtönfotó-kiállításáról. (Budapest Galéria Kiállítóháza, 2006. február 23.–március 19.). *Fotóművészet XLIX évf. 2006. 3-4. szám, 3-4. oldal.*

Afro-polisz

Régi Tamás: Nomádok között Kelet-Afrikában

Társadalomtudományi érdeklődésű és a másságokra fogékony lelkek között vajon kit ne érdekelne Afrika rejtélye, mítosza és valósága? Ki ne emlékezne vadászkaland-olvasmányokra, televíziós magazinműsorok élménydús perceire, tényérájkú népek fotóira, maszai harcosok táncára, kősvatagi kietlenségre vagy Teleki-expedícióra, djembék ritmusára vagy pálcavékony faragott figurákra az afro-boltokban?

Régi Tamás, aki nem elégedett meg a hazai tájakon hozzáférhető afrikai szakirodalommal, hanem nekiindult az észak-kenyai Chalbi-sivatagnak és a dél-etióp Omo-medencének, hogy magánérdekű expedícióját az antropológiai kíváncsiság hajtóerejével vigye véghez, most kötetben foglalta össze három hónapos kalandzásait, melyet az Anthropolis egyesület jelentetett meg. Nem lévén afrikanista, s ebből fakadóan nem is izmoskodva a „jobb tudás” vagy a másfajta tapasztalat bölcsességével, a könyvet most a szerző intenciónak megfelelően igyekszem megolvasni és bemutatni. Régi Tamás ugyanis bevallott szándékkal írta művét egyszerre két céllal és két olvasói magatartásnak tálalva: tudományos expedíciót lepipáló módon, egyedül kalandozott a hol vészterhes, hol álmosítóan forró, betegséget lehelő, pillanatszerű változásoktól gazdag tájakon, s ezt a kalandregényt kínálja elsődleges olvasatra, kényelmes fotelban telelő kíváncsi olvasóknak; hol pedig zord szakirodalmi paraméterekhez tartva magát, a kutató primér kötelezettségével és az etnológus gyűjtő szakmai korrektségével tálalja az afrikai népek szociokulturális tájképét. A kötet hátoldali szövegében egyértelműen leírja célját: „Antropológiai szempontból leginkább az érdekelt, hogy milyen viszonyban vannak a 21. század elején a sivatagban élő nomád népek a sivatag határán létrejött városokkal és a kormányokkal. Tisztában voltam azzal, hogy a választ csak úgy kaphatom meg, ha minél több helyre eljutok. Sivatagok mélyére, isten háta mögötti porfészekbe, ahol nem ritkák a fegyveres nomád rablóportyák és a nőrablások sem. De megfigyeléseimet megróbáltam függetleníteni a mindennapi kényeszerű kalandoktól. Az olvasóra bízom, hogy ez mennyiben sikerült”.

Amilyen kegyes a fölajánlás a mű megítélését illetően, annyira felelős is az ítékezés a kétféle olvasói attitűd szempontjából. Minthogy magam is antropológiai érdeklődésű/érdekeltségű volnék, és sosem jártam sivatagi népek között, a két olvasat összemontírozását, egymásra vetített összképét igyekszem megkonstruálni. Elsőként is a vállalkozás körvonalazott értékelésével, majd egyes részleteit, s végül a kötet tudományos hozamát illetően.

De már az első körvonalaknál engedtessek meg az összevetés a lehetőség és a megvalósulás tartalmait illetően. Régi Tamás, aki nemrégiben a Magyar Afrikanisták fotókiállítását szervezte meg az első magyar terepkutatók kincseitől napjaink fotósainak és kutatóinak dokumentációiig fölmutatva e földrész magyarok által korántsem elkerült tájain készült fotográfiáit, ezt a kötetet is olyan képekkel dúsitotta, amelyek feketén-fehéren beinvitálnak a megismert-megtapasztalt népek belső tereibe, színesen fölillantják a tájak természetét és kíméletlenül zord harmónáit, ugyanakkor tudományos érvényű lenyomatot adnak a szerző jelenlétéről, olykor belekomponálva magát a kutatót is. Ez a vizuális horizont – éppúgy, mint a mű kalandos és a tudományos rétege – kellő háttérrel és mélységet, tartalmat és üzenetet adnak ahhoz, hogy értékes opuszról szóljunk. A lehetőség, hogy a kalandok sorát követve, talpunk koptatása nélkül elkísérjük a szerzőt egyetemi padosraitól a Teleki-vulkánig, kiváló összhangba komponált a kötetben. A megvalósulás árnyalatait tekintve azonban talán nem lenne érdektelen megfogalmazni az olvasói kritikát, mely szerint az eldöntetlen szándék, hogy mesélni akar vagy tanítani, bizonytalanná teszi a szakmai érdeklődöt... – ha szakkönyvnek

olvasom, felszínesen kalandozó, ha pedig semmi más nem érdekel, mint hogy miképpen találkozott Tamás a maszai hatalmakkal, vagy hogy miként írható le egy rokonsági rendszer egy szétszórt lakosságú nomád tájon, akkor át kell lapoznom a személyes zöngeségeket. De hogy egy felszínesebb, ugyanakkor mégis zavaró momentumra utaljak: mintegy öt oldalanként előfordulnak olyan fogalmazási egyenetlenségek, amelyek az értő olvasószerkesztői tekintet hiányára utalnak, s még fotók is akadnak, melyek érvényüket veszítik a tördelés művészsége vagy az „öndokumentálás” szándéka okán (a kikuju bicikliből csak éppen az alany nem látszik, a Szerzőről készült felvételek egyike-másika pedig oly életlen, hogy csakis bizonyítékként szolgálhat, miközben a fotók többsége jól komponált és szakmailag is korrekt...).

Márpedig a kötet elszánt szándéka e furmányos ismeretterjesztés. Régi Tamás kemény fából faragott, makacsul kitartó személyiség, akinek ha vallomásra kell vetemednie, akkor szinte önkínzó módon vállalja csupán, itt meg éppen e személyesség elkerülhetetlenségével kíván célt érni, s az olvasót a szakmai kérdések felé-közé invitálni. Ilyen például a bevezető, „Ahogy kezdődött” fejezet is, amelyben a szerző úgy viselkedik, mint egykor volt felfedező, akik mindjárt a családfával, iskolai élményekkel kezdik a Kilimandzsáró meghódításáról szóló útirajzot, váljon annál hitelesebbé tényleges ottjártuk azáltal, hogy bemutatkoznak... Megvan a haszna ennek is, hisz innen tudjuk meg, mi végre indult Régi Tamás éppen Afrika tájaira, miként vértéződött fel a „választott antropológus” szereptudatával, miket olvasott el útra indulás előtt, s egyáltalán, milyen viszonyt lát megnevezhetőnek az elméleti antropológia és a terepkutató, állomásozó, résztvevő megfigyelő szereptudat között. Itt kap mintegy „beavatást” az olvasó az antropológusok kutatástörténetébe, noha ez kissé elnagyolt vázlat, s néhány vitatható állítást is magába foglal. Itt kapunk képet arról is, miként dönt a szerző – hogy kedvenc formuláját idézzem, a „fiatal antropológus” – a terepkutatás mellett, szemben a posztmodern interpretatív eszmeirányzatokkal és empirikus tapasztalat nélküli tudományossággal. Talán fontos felvezetés ez annyiban, hogy „képbe hozza” az olvasót, indokolja valamelyest számára, hogyan és miért vág neki valaki szakadékoknak és vulkánoknak, kő-sivatagnak és a megszokott kommunikációval megközelíthetetlen népek hétköznapi világának.

Márpedig a kötet első lapjairól is megtudjuk, a V. S. Naipaul regényéből vett mottóból: „A világ olyan, amilyen; a gyengéknek, a semmi embernek nincs benne helye”. Régi Tamás pedig az a vállalkozó, akinek még részletesen taglalt sebeződései, lázai, rosszulletei ellenére sem üthetik a fejéhez, hogy gyenge lenne. Talán ez az „önfejűség” kell elsősorban Afrika túléléséhez, s mint a kötetből kiderül, olykor még ez is kevés ahhoz, hogy a távolról oly idillikusan és zártan, „természetesen” és romantikusan érintetlenül élő népek elszenvedni legyenek kénytelenek a globalizáció, a városi és a pénzügyi-katonai érdekek drabális betöréseit, s olykor még a szomszéd nép vagy saját törzsbeliek erőszakos uralgását is. Fontos momentumok ezek, s nemcsak a Régi Tamás által bejárt területeken érvényesek, hanem Afrika jelen állapotát tükröző egyéb írásokból is első szinten kiolvashatóak.

A recenzensnek nem áll módjában a rendelkezésére álló keretek között a kötet további fejezeteit is részletesen ismertetni, mérlegelni, értékelni. Miként a szerző is „olvasóira bízta”, mennyire sikerült a kortárs kérdéseket az évezredes helyi kultúrák között föllelni és mintegy „kihangosítani”, így magam sem tehetek másként a kötet egészével. Két momentumot azonban szinte nélkülözhetetlen lenne szó nélkül hagyni, ezeket a könyv olvasóinak „tanul-ságképpen” kiemelném.

A kötet egésze jól fölismerhetően hordozza a szerző kettős közlési szándékát, s ezzel nem is lenne talán komoly baj. Erre a célra a kötet alkalmas, és tekintettel a hazai antropológiai kutatások között oly kis számú afrikai tematikára, ezzel nemcsak hiánypótló szerepű, de nóvum is. Becsukva a kötetet, s latolgatva, mit adott végül is, kétségtelen erényként ismerhető

el, hogy sajátos, stilárisan ugyan még körvonalazatlan, de a kortárs afrikanisztikai kutatások beszámolóihoz viszonyítva mértéktartóan követi azok leíró, ismeretterjesztő, élménykínáló és értékelő alaptónusát. A szerző több ponton is megvallja, hogy az afrikanisztikai szakirodalom általa ismert forrásai közül melyeket tekinti a maga számára érvényes opusznak, melyek nyomán szánta el magát épp ilyen kutatásra és élményközlésre. E keretek között pedig következetesen megmarad, jóllehet az élménybeszámoló tónusa inkább dominál a kötet egészében, mint a felfedező-gondolkodó etnológiai forrásközlése. (Ezt egyébiránt tükrözi a jegyzetek anyaga is, melyek igen szűkszavúak az esetek többségében, bárha a szerző a kötet felhangolójában azt ígéri, hogy a jegyzetanyag a szakmai érdeklődéssel közeledőt is bevezeti oly rejtélyek világába, amelyek nem érdekelnék az „átlagolvasót”). Rövidebben talán úgy fogalmazhatnám: a kötetet a tudományos kaland szubjektivitása és az önismereti élmény objektivitása közötti tudásmezőben lehet elhelyezni, a szerző kedvére kalandozik időnként az egyik, máskor a másik irányba, s ránk bízva ennek értékelését. E téren, s ezzel a produkcióval tehát cselesen kikerüli a tudományos „felfedezés” dicsőségét, de fölülmúlja a futó kalandismertetés felszínességét is. Bizonyosak lehetünk talán abban, hogy egyetemi tankönyv nem lesz a műből, de egyszersmind abban is, hogy a most beiskolázott kulturális antropológusok és afrikanisták olyan forrásműként vehetik kezükbe Régi Tamás munkáját, amelyet ilyen céllal és ilyen szisztematikus barangolást ismertetve még nemigen írtak Kelet-Afrika eme tájairól. (Korántsem feledve Sárkány Mihály, Borsos Balázs, Sebestyén Éva, Ecsedy Csaba és mások megannyi területen egzaktabb, de kétségtelenül szűkebb körű áttekintését, monografikus szándékát és ezért könnyedebben konstruált tematikus horizontjait...!)

A másik, ennél talán még érdekesebb erénye a kötetnek, ami a kalandos ismeretre vágyó olvasót talán kevésbé érinti, a mélyebb szakirodalmi érdeklődést tanúsítót viszont annál inkább, hogy a könyv az antropológiai tudásterületen empirikus kutatásra épülő mű-egészben hol helyezhető el. A kulturális antropológia hazai irányzatai (kissé merev, de sokak által érvényesnek tekintett felosztás alapján) nemcsak elméleti és terepkutatási ágazatok szerint oszlanak meg, nemcsak történeti és jelenkori, hazai és tengeren túli, vagy hagyományos témaválasztású és interpretatív tónusokban térnek el, hanem ezen belül a megtalált terep, a kutatási ismeretanyag és a kutató személyének összehangolt bemutatása, „irálya” stiláris földolgozása terén sokkal inkább. A történeti, a filozófiai, vagy pszichológiai, orvosi, vallás-, politikai és gazdasági antropológiák tematikus felhangjainál sok esetben árnyaltabb különbségek szólalnak meg a *reprezentáció*, a tudásminőségek bemutatása, megnyitása terén. Régi Tamás, aki ugyan a bevezető fejezetekben már bevallja, mely iskolákat járta és milyen érdeklődési irányban találta meg a számára érvényes antropológiai célképzetet, ezt a megjelenítési módot olyan személyiség nyomában választotta ki magának, akinek voltaképpen sosem volt hallgatója, sem kollégája, sem vallottan követője. Ez a közlésmód leginkább Boglár Lajosé, aki ugyan nem volt afrikanista, de dél-amerikai terepmunkáinak java többsége épp olyan módon hangszerelt, amilyen stiláris tartományban Régi Tamás műve megszólal. Magam sem tudom, Boglár Lajos vállalná-e ezt a stiláris közelséget, és szerzőnk bármily tudatosan vagy ösztönösen követte-e Boglár interpretációs stílusát, de ez talán nem is a recenzens által eldöntendő kérdés. Talányos volta azonban az analógia-alkotáson túl méltó magyarázat keresésére is ösztökél, s ezt alighanem a következőkben lehetne röviden összefoglalni. Régi Tamás célja kevésbé lehetett Boglár Lajos művének inspirációjára hagyatkozni (a kötet bibliográfiájában nem is szerepel Boglár neve), de annál inkább követi Tamás a hazai afrikanista kutatási hagyomány legjobbait, akiknek utazó és ismeretközlő afrikai kötetei „valahol” ezt az élményközeli és benyomás-alapú etnográfíát alapozták meg. Nem mintha a magyar „afrikanisták” mind-mind egyazon hangnemben írának, vagy egyetlen stílusrétegben hangszerelnének, de mentális alapjaikban mégis több ponton harmonizálnak. Ebből viszont az következik, hogy Régi Tamás a választott úton, a megismert szakirodalommal és a megtanult afrikanisztikai stúdiumokkal abba a tudásmezőbe kéredzkedett

be, ahol nála nemzedékekkel idősebb kutatók, és az övénel jóval súlyosabb szakmai életút előnyeivel büszkélkedők már jelen voltak mint elődei és kortársai, követendő példák és szakmai mércék. Ez pedig aligha mondható kisszerű dicsőségnek egy elsőkötetes „fiatal antropológus” esetében. Kevesebbet pedig talán nem is lehet kívánni ehhez a teljesítményhez, mint azt, hogy első könyvénel csak a második és majdan a többi legyen jobb...! Az afrikai világ, s ebben a poliszokat körülvevő eltiport környezet pedig legyen a változásokat elviselni még erősebb és türelmesebb, hogy a következő könyvek is fölmutathassák még a megőrzött kultúra elemeit, tartalmait, évezredek óta változni állhatatos értékeit...!

A kötet adatai: *Régi Tamás: Nomádok között Kelet-Afrikában.* Anthropolis, 2006, Budapest, 243 oldal

Harambee

Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára

Mit is kezdene az ember egy könyvtári polcon, vagy a könyvesboltban reámosolygó kötettel, melynek idegen címe legalább arra késztet, megnézzem, miről szól, ki írta, miért rejtőzik az idegenes szó vagy név jelentése mögé...?! Az amúgy látványos, leszálló est előtti kékek és alkonypír körvonalazta borítóról két afrikai sziluett sejlik föl. De micsoda az a *Harambee*...?

A kötet belső címlapjáról már az is kiderül, hogy a 60 éves Füssi Nagy Géza születésnapjára üdvözlésére formált műről van szó, szerkesztette Sebestyén Éva, Szombathy Zoltán és Tarrósy István. A négy név így együtt már sok is talán a tétova olvasónak, viszont a kötet vastag (459. oldalán érnek véget az angol rezümék), s ha üdvözlés, hát bizonyvalaki olyané, aki erre méltó volt...

Látszólag ily egyszerű a könyv impresszió-szintű kezelése, ami a valóságban persze nincs így, vagy nemcsak így van. A hátoldali szövegből rögvest arra is magyarázatot kapunk: a címszó a gyarmatosítást követő időszak idején Kenyából jött szakszó, avagy agitativ indulatkifejező egyszersmind, melynek jelentése annyit tesz: „közösén előre!”, vagy „dolgozzunk együtt...!” A könyv pedig, láthatóan tükrözi egy jeles szakember korszakos jelenlétének hatását, a közel negyven szerző tisztelgését, s valami olyas együttműködést, amelynek Afrikára vetítése határozza meg a mű alaptónusát.

Tehát Afrika, és Füssi Nagy Géza... Többen, sőt sokan vannak egyetemi hallgatók, akadémiai kutatók, újságírók, nyelvészek, televíziós szakemberek, akik a két tünemény közös nevezőjét azonnal egymásra vetített azonosítással találják meg. A magyar bölcsészeti tudás-szférában, s a nyolcvanas évektől egyre nyilvánvalóbban, Füssi Nagy Géza jelentette az Afrika-fogalom és Afrika-interpretációk valóságát. Legalábbis egy sor olyan területen, ahol Afrika egyáltalán szóba került. Mert hát, valljuk be, alig-alig gondolunk Afrikával, s majdnem elegendőnek tetszik a közműveltség szintjén annak bevett tudása, hogy Afrika az, ahol meleg van, ahol a feketék és az elefántok meg krokodilok laknak, a Nílus folyik meg a felkelő népek háborúznak, s van malária meg éhezés meg AIDS is több, mint amennyi kell. De hogy még ezen kívül vannak mesék és regények is (nagy hányadukat éppen Füssi Nagy Géza fordította), van „néger szobrászat”, vannak vulkánok és sivatagok, törzsi művészet és gyémántkereskedelem, karavánutak és vegyesen kétezres meg százmillió lakosságú államok is – ez már csak a figyelmesebb érdeklődők számára nyilvánvaló.

A Harambee kötetben pedig mindezek sokszoros árnyalásban jelen vannak. Teleki-expedíció és jura kori paleolit-maradványok, rituális temetés és törzsi vagy nemzetállami diplomácia, olaj-exportálási mutatók és éhezési világcsúcsok, földrészek közti egyensúlyozó szerepkör és élelmiszer-diplomácia, poszt-gyarmati helyi politika és egyetemes emberi jogvédelem – ezekről már azok is kevesen tudnak, akik amúgy nem kezelnék „elmaradott” vagy „primitív” népeknek Afrika lakóit. A Harambee kötet ennek (s az ennél még sokkal cifrább) végtelen sokszínűségnek súlyos reprezentációja, magvas termése, mint a hazai afrikanisztika kutatási területein legrangosabb szakértők, kutatók és egyetemi oktatók Társaságának is spirituális testet-öltése. Harminckilenc szerző, s még a címetek felsorolni is sok tanulmánnyal, témával, kutatási tárgyakkal...

Másként kifejezve: ki (ne) tudná, hogy a magyar afrikanisták mennyien vannak, ilyes társaságba tömörülnek, ekkora kötetre merészkednek, ilyen hatással van rájuk egyik kollégájuk, s ezt a közös előretörést is *együttesen* vállalják... Vagy hogy egyáltalán van magyar afrikanisztika, van Teleki Sámuel vagy Kittenberger Kálmán, Szécsényi Zsigmond vagy Magyar László

nyomdokain haladó hazai tudományág...! Sőt, azt még kevésbé illik tudni, mennyi mindenki és mily sok területtel foglalkozott, illetőleg foglalkozik ma is az a seregnyi magyar szakember, akiről az értelmiségi közfelfogás is aligha tud többet, mint a nílusi krokodilokról vagy egyiptomi vízilovakról.

A szándékolt naivitás persze nem rejthető el a recenzens szándéka mögött, de ha bevallani mégsem illik, akkor is ki kell mondani, hogy a kötetben megjelent írások korántsem minden tekintetben tükrözik a szerzők leplezhetetlen tiszteletét Füssi Nagy Géza iránt. Olyan személyiségről, s személyében a magyar afrikanisztika egyik legismertebb egyéniségéről, korszakot meghatározó alakjáról van szó, aki mellett (s aki révén is) felnőtt egy kutató-generáció, akik nem bizonyosan azon az egyetlen úton indulhattak csak el, amelyen egykori oktatójuk járt. Vagyis, ha azt nézzük, hogy a szuahéli nyelvészet, az afrikai szövegek, szépirodalmi művek, mesék, históriák fordítása és az afrikai szellemiséget megérteni segítő hatás mindenkiben egyként érvényesül-e, akkor értelmezhetjük a helyzetet egyneműként; ámde mások és mást is vállaltak kutatási területként, máshol és máshogyan is kutattak, mint Füssi Nagy Géza – de ez korántsem von le oktatói, szakmai presztízséből. Talán ha van biztosan érvényesülő hatás egykori hallgatói, sőt még kollégái körében is, az éppen a merevségektől mentes ráérzés, az elkötelezett és belefeledkező érdeklődés, az elszánt kutatás és bóklászás, ami jellemzi ezt a kört. Természetesen a kötet szerzői között akad még Füssinél is idősebb szakember, akinek nemcsak önálló és más attitűdje volt és van az egész Afrika-kérdést illetően, de ráadásul olyan más területen dolgozik, amelyen ez a hatás nem nyilvánvalóan érzékelhető. Aki például a népi hangszereket vagy az Európai Unió afrikai fejlesztéspolitikáját, paleontológiai leleteket vagy poszt-gyarmati élelmezés-biztonsági stratégiákat elemez, az aligha talál közvetlen kapcsolódást a születésnap tanulmányokkal megtisztelt egyetemi professzor főként bölcsészeti ihletettséggű életművéhez (ennek elemeiről közelítően teljes lista található a kötetben). Így tehát a legfőbb, amit a kötet világosan megjelenít: az a sokféleség, amely a méretét, egyetemes jelentőségét és változó korszakait illetően e földrészt jellemzi, s amely a kutatók eddig egy kötetben soha nem látott számát hozta össze ebben a Festschriftben. Nem kérdés ezután, mennyi munkája lehetett a szerkesztőknek, akiknek a hagyományos szaharai életmód hőmérséklet-földrajzához éppúgy értenie kellene, mint az ugandai polgárháborúhoz vagy lávamezők és óriásvulkánok Kelet-afrikai földtörténetéhez, az angolai falvak határkijelölési gyakorlatának forrásaihoz vagy a világgazdasági marginalizálódás és a mezőgazdasági termelés-fejlesztés újabb kori stratégiáihoz.

A kötet „együtt-csinálása” ugyanakkor mégis kivételes teljesítményt tükröz. A harminckilenc szerző vélhető többsége azt az írását szánta ebbe a kötetbe, amelyet vagy Füssi Nagy Géza művéhez és személyéhez közelinek érzett, vagy pedig épp ez állt rendelkezésére. Épp ezért korántsem monografikus a könyv, vannak talán területek és biztosan vannak kutatók is, amelyek/akik kimaradtak (akár önként, akár véletlenül) az üdvözlő kötet szerzői köréből, noha nem kevésbé kedvelik Füssit Nagy Géza személyét vagy munkásságát, de egészen más világokban járnak, s most nem volt „indulásuk” új művet alkotni erre az alkalomra. Ez azonban nem von le sem munkáik értékéből, sem e kötet kivételességéből. Volt, aki egyetemi oktató kollégájaként az ELTE Afrikanisztikai Oktatási Programjában maradt Füssi társa, mások a Magyar Tudományos Afrika Expedícióban vettek részt Vele közösen, megint mások televíziósként, fotósként, filmesként működtek közre a Füssi készítette műsorokban, esetleg múzeumigazgatóként, akadémiai intézetvezetőként, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjaként, a Magyar Afrika Társaság, a Tanzánia Barátai Alapítvány vagy a Kőrösi Csoma Társaság tagjaiként tették tiszteletüket egy írással. És nem feledendő a hallgatók széles köre sem: nyelvészek, irodalomárok, külpolitikai elemzők, múzeumi kutatók lettek belőlük, elkötelezett Afrika-érdeklődéssel...

De, hogy a talányosnál konkrétabb legyen: valójában itt a magyar afrikanisták nagy találkozása zajlott le Füssi személyéhez kapcsolva. Az sem lehet véletlen, hogy a kötet 60. születésnapjára alkalomával kétnapos konferencia is zajlott az ELTE Egyetemi Könyvtárának dísztermében, igen népes előadói gárdával, akik nem csupán az alkotói szempontok és témakörök tekintetében voltak részesei a sokféleség édes hasznának, hanem szuverén közleményeikkel egy majdani újabb afrikanista kötet kialakítását is elősegítették. Az előadók köre részben egyezett a kötet szerzőivel, de megannyi más területről (kulturális diplomácia, egyiptológia, civil szervezetek, külképviseletek) voltak jelen más kiváló kutatók, egyetemi oktatók és szaktudósok is. A Festschrift és a magyar afrikanisták konferenciája azonban nem pusztán a közös cím (*Harambee*) okán jön itt össze: maga a kutatási terület hozza össze őket. S ahol egyiptológus, közgazdász, néprajzkutató, politológus, nyelvész, művészettörténész, régész, biológus, televíziós szerkesztő, könyvkiadó, mesekutató és számos diplomata úgy találkozik, hogy egymásnak szánt közlendőjük van, az nem mindennapi történet. Ha meg ez a közlendő nem pusztán egy földrész iránti lekötött érdeklődés, hanem egyszersmind aggodalom, kétely, remény, megoldáskeresés, belátás, értelmezés és rejtőzködő szakmai vita is, akkor a jelentések terében mindez még komplexebb kép kialakítását segíti elő. A kötet és a konferencia előadói-szerzői egyaránt abban a helyzetben vannak, hogy a szakma szűkös feltételei dacára szinte reményteljes reménytelenséggel taglalhatják a kontinens sajátosságait, historikus és jövőbeli sorsát. Köztük számosan (elsősorban is a közgazdászok), azt a tételt emelték ki, amely nemcsak Afrika szempontjából kulcskérdés, hanem a földrészek közötti diszharmóniák a tárgyai, a betegségek és éhezések Afrikája, a kiszolgáltatottság Afrikája, a fölszabadult és önálló államok sorából formálódó földrész, a „harmadik világ” java része szempontjából alapvető probléma, amely a harmadik évezredben már megkerülhetetlenül központi kihívása lesz a globalizálódó világnak.

A szerzők hosszú listáját és tanulmányaik tematikáját képtelenség lenne felsorolni (a kötetben szerzői betűrendben szerepelnek, nem pedig tudásterületek szerint), ugyanakkor nem lehet nem körvonalazni sem. Talán nem érvénytelen az a megfogalmazás, mely szerint mindenképp az összehangolt tematikus érdeklődés jellemzi a Szerzőket, akik a részkérdések alapvető elemzése révén több tucatnyi területre kalauzolnak el bennünket, mintha éppenséggel körbejárnánk a kontinenst, hogy futó összképet alkothassunk róla. A történeti problematikákba ágyazódó poszt-gyarmati korszak (Balázs Judit írásában, vagy Berczeli Gábornál, Csizmadia Sándornál, Kovács Máténál, Máthé Lászlónál, Szabó Lorántnál, Szombathy Zoltánnál) éppúgy témája a könyvnek, mint a modernitás és a tradíció (A. Gergely András, Lerner János, Sárkány Mihály, Sebestyén Éva, T. Horváth Attila, Tarrósy István, Zimborán Gábor írásában), a gazdagság és a végtelen nyomor (Hetényi Ambrus, Juhász Péter Gergő – Kanizsay Endre – Varga János, Somogyi Gyula, Tiba Zoltán), a remény és a mégis meglévő kitörési erő (Fodor Erika, Kiss Judit, Varga Róbert), meg a nemzetközi képviseleti (vagy olykor diplomáciai) huzakodások etnopolitikai következményei (Berczeli, Búr Gábor, Hetényi, Kiss, Máthé, Szombathy, Tarrósy T. Horváth, Tiba, Varga), vagy a kereskedelmi transzferek és a változó államformák nyűgjei (Balázs, Fodor, Galántha Márta – James H. Wade, Vojnits András, Zimborán), a népháborúk és a mentális gyarmatosítottság (Csizmadia, Hetényi, Sándor Ferenc, Tarrósy), vagy a katonapolitikai erőviszonyok és a termelési-szolgáltatási szféra viszonyrendszere (Balázs, Hetényi, Juhász és mtsai, Kiss, Máthé). Charták, nyilatkozatok, egyezmények, békék és szerződésesegések története, Afrika függése az olajexportáló országoktól, történeti kapcsolatai más földrészekkel, egzotikus turizmussal és szaharai éghajlattal, világgazdasággal és migráció-politikákkal, no meg az „irodalmi Afrika” (Biernaczky Szilárd, Kicsindi Edina, Lerner, Varga), a tradíciók és interpretációk (Brauer-Benke József, Dornbach Mária, Kubassek János, Sárkány, Sebestyén), mozgalmak és felszabadító háborúk, korrupciók és tavak, vulkánok és felfedezők térképeivel... (Borsos Balázs, Gábris Gyula, Galács András, Juhász Árpád, Pócs Tamás, Sáfrány József, T. Horváth,

Vojnits, Zimborán) – a „színes földrész” minden nyúgje és nyila, boldogulása és senyedése jelen van a könyv oldalain.

S ami nem a világ e nagy kiterjedésű sűrűsödési pontjának szűk históriájához tartozik, de annak teljességét részint kínálja, részint rejti, az megjelenik a kutatók érdeklődés-történetében. A Teleki-expedíció, Torday Emil utazásai, ahogyan a szerzők nyomon követik ezeket, egybecsengenek a kortárs érdeklődéssel, az irodalmi leírásokkal, egyes országok belpolitikai és külügyi harcaival, megosztottságukkal, a belső tagolódás még színesebb árnyalataival.

A huszadik századi afrikanisztikai kutatások mindezen követhetetlen tömege, továbbá a mai Afrika-érdeklődés megerősödése is arra irányítja a figyelmet, amit eddig sem lett volna szabad megtenni: nem szabadott volna feledni, a világnak mekkora hányada az, amit egyszerűen csak Afrikának mondanak.

A feledés azonban csupán látszólagos. A világnak akkora hányada, s oly súlyosan nehézkes hányada az, amit Afrikának becézünk, hogy az immár nem érdemel figyelmeztetést, nem igényel méltatlan elnézést, sem pedig egyetemes aggodalmat. Egyszerűen csak létezik, egzisztál, s ez már magában véve is igen problematikus tünet. De hogy nem a változatlanság az úr ezen a téren sem, mutatják a fölfedezések, az emlékezések, a világpolitika színpadán Afrika önérvényesítési gyakorlata is. A magyar kutatók nélkül (s köztük, élükön vagy csöndre ítélt kutatóműhelyek mélyén még számosan épp olyanok révén, akik nélkül maga a földrész szinte ismeretlen is lenne számunkra), itt és most olyan vaskos és pompás színességében mutatkozott meg, hogy immár nem is csupán „terra cognita” lett, hanem szinte személyiségjegyet kapott. Talán nem illő a recenzenstől, ha lelkendezik, de Afrikáról ilyen széles tematikus merítésű szövegválogatás talán sosem is látott napvilágot magyar nyelven...!

A megjelenítés pedig – tűnjön ez „hazabeszélésnek” akár, de látva látszik, hogy a kötetet kézbe fogók őszinte elismeréssel nyugtázzák az afrikanisták illetén jelenlétét és eredményességét... – mindehhez méltó eleganciával társul, mely teljes egészében a Publikon kiadót dicséri. S ez azért sem visszafogható vallomás itt, mert a Publikon nem csupán egy illusztris kötet kiadására vállalkozik, hanem mindjárt a hazai afrikanisztika pártolására, kötet sorozatra is, melynek ez első opusza.

Keresve sem maradna immár egyéb lehetőség, mint kitartó szerencsét kívánni a kiadó és a kutatók további eredményeihez...! Akár ha Afrika, akár ha az afrikanisták is, de az utókor ezt mindenképpen meg fogja hálálni.

A kiadvány adatai: *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára.* Szerkesztette: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István. Publikon kiadó, Pécs – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Budapest, 2006.

Melléklet

**MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális
(és Antropológiai) Kutatóközpont**

Az Etnoregionális Kutatóközpont kiadványsorozatai **Jubileumi áttekintés** **és rövid kiadvány-ismertetők az első tíz évből**

Az intézmény és első programja (1996)

Az 1995-ben alakult Etnoregionális Kutatóközpont intézetközi és tudományközi (pluridiszciplináris) szerepet vállal. Célja az etnikai és regionális kutatások, az etnoregionalizmus témakörét érintő tudományos anyagok adatbázissá szervezése, oktatási és tudományos tanácsadás, valamint nemzetközi együttműködés kezdeményezése olyan határokfölközi kommunikáció kialakítása formájában, amely a kultúrák közeledését, a Kelet és Nyugat közötti politikai-kulturális tolerancia növelését szolgálja. A Kutatóközpont partnerintézmények közötti kapcsolattartás eszköze is, ennek megfelelően vállalja a kortárs kutatások, kutatási források, dokumentumok gyűjtését, kiadását, kutatási adatbázissá szervezését, más kutatók és kutatások felé közvetítését is.

A Kutatóközpont fórumot biztosít a tudományos párbeszédre, emellett olyan etnikai-regionális problémák, (és várhatóan egyre bővülő) kutatási témakörök elemzését vállalná, amelyek jelen voltak, vannak és lesznek a Glóbusz történetében; adott esetben kutatási projektek kidolgozását ill. megbízók által megrendelt témafeldolgozást is vállal, továbbá az elkészült és dokumentált kutatási anyagokat hozzáférhetővé teszi az MTA intézetei, az egyetemek munkatársai, a PhD-tanulmányukat végző hallgatók és külföldi kutatók számára. Működésének egyik alapvető feladata, hogy az egyes partnerintézmények kutatói számára biztosítsa a többi intézményben elkészült, kutatási szinten elérhetővé vált, publikált vagy kéziratban anyagok hozzáférhetőségét, a témakörben érintett vagy érdekelt társintézmények kooperációját elősegítő tevékenységet (így pl. tudományos és oktatási intézmények ilyen tárgyú anyagainak cseréjét, nyilvántartását, megismerhetőségét, közös tudományos kincsé válását). E téren a Kutatóközpont nem a hazai tudományos életben egyre erősebb rivalizálást, nem a bezárkózást és ellenérdekeltséget próbálja növelni, hanem éppen az egyre szűkebb alapkutatási költségvetési lehetőségek miatt keresi módját annak, hogy a kutatók és intézeteik (tanszékeik, alapítványaik, stb.) együttműködési érdekeltséget ismerjenek föl, a kölcsönösség alapján tekintsenek az intézményi viszonyokra és a kizárás helyett a partnerkapcsolatok pozitív lehetőségét lássák be. Ugyanezt az elvet és feladatot tekinti a Kutatóközpont alapvetőnek a nemzetközi együttműködésben, a kormányzati szervek és az oktatási szféra tudományos segítségével, továbbá a nyilvánosság mind szélesebb körének tájékoztatása terén.

A Kutatóközpont egymástól független, alkalmi kutatócsoportokkal oldja meg kutatási feladatait. Ezek struktúrájában illetve tematikájában nem a merev határok és változhatatlanul kirótt feladatkörök vagy témakörök a meghatározóak, hanem (egy műhely-jellegű együttműködést tekintve érvényes modellnek) aszerint változik a Kutatóközpont belső struktúrája, ahogy az egy-egy projekt megvalósítása céljából racionális. A Kutatóközpont

etnikai határoktól független kutatómunkát folytat, nemcsak a kelet-európai régió problematikáját, hanem az etnikum* és politikum viszonylatában egyetemesen megfogalmazódó kérdésköröket is elemzi (* itt munkahipotézisként etnikumnak nevezve kulturális, faji, kisebbségi, nemzetiségi népcsoportokat). A Kutatóközpont működési körén belül lehetőség nyílik a regionális összefüggések szemlészésére, Kelet és Nyugat nagyrégióinak összehasonlítására, a specifikusan Duna-menti népek etno-históriájának tanulmányozására, Kelet- illetve Közép-Európa mai „jelentésének” föltérképezésére, a föderációs tervek és esélyek áttekintésére, a globális konfliktusok, interdependenciák, regionális krízisek és párhuzamosságok föltárására is. Természetesen a Kutatóközpont arra törekszik, hogy nemzetközi kapcsolatok révén szélesítse tudományos hatókörét és elérhetőségét, így nemcsak a kelet- vagy közép-európai régió, hanem a távoli földrészek problematikáját is föleleli, a tudományos hálózatok terén keresi kelet- és nyugat-európai vagy tengerentúli regionális kutatóközpontok, egyetemi tanszékek, alapítványi és kormányzati tudományos mőhelyek, nemzetek-fölötti szervezetek és nemzetek-alatti mozgalmak sokféle intézményét, állandó vagy alkalmi munkakapcsolat, közös projektek, kutatási és oktatási együttmőködés, kiadványcsere és konferenciák rendezése érdekében.

Olyan kutatóközpont kialakítása a cél, amelyben kizárólag a kutatók nyitottságától függ, hogy mikor, kivel és milyen okból óhajtanak együttmőködni, ha erre a finansziális forrásokat meg tudják teremteni. A már folyó kutatásokat a Kutatóközpont nem törekedne kisajátítani, viszont egy költségkímélőbb megoldás érdekében elősegítené, hogy az etnikai-regionális kutatási tematikában értékelhető tudományos eredmények más kutatásokban is hasznosuljanak, más intézetek számára is elérhetővé váljanak, más oktató- és kutatóhelyek által is ismertté legyenek, intézetközi viták anyagává válhassanak, esetleg publikálásra kerüljenek. Emellett célunk az is, hogy mind a folyó kutatásokat, mind a jövőben indulókat a témakörben jártas vagy abban érdekelt fiatal kutatókkal segítsük, akik nemcsak szakmai-kutatói gyakorlatot, kapcsolatokat és ismereteket szerezhhetnek ezáltal, hanem olyan kitekintést is, ami befolyásolhatja jövendő életútjukat, perspektíváikat, tudományos pályájukat.

A Kutatóközpont tehát kutató, oktató, tanácsadó, koordinációs és dokumentációs föladatokat vállal. Ezek sikere érdekében igényli mindazok jelentkezését, akik effajta közös munkában részt vennének.

Az Etnoregionális Kutatóközpont az MTA Politikai Tudományok Intézményében mőködik, mb. kutatásigazgatója dr. A. Gergely András. Címe: H-1068 Budapest, VI. Benczúr utca 33. Telefon: (36-1)312-14-830. E-mail: agergely@mtapti.hu

A folytatás tíz esztendeje

Az Etnoregionális Kutatóközpont ez első feladat-terv alapján kezdte meg (illetve akkor már egy éve folytatta) mőködését, s teszi ezt azóta is megszakítás nélkül. Ma már (vagy ma még?) nem vállalnám, hogy a ténylegesen elkezdett kutatásokat és kutatói partnerkapcsolatokat sorra vegyem és teljes listát állítsak össze ebből. Több száz tétel lenne, személyes tanácsadástól, ajánlásokon és befogadó nyilatkozatokon át a több partnerrel megkezdett nemzetközi kutatásokig. Efféle dokumentáció voltaképp nem is készült eddig, hisz gyakorta fontosabb volt egy sürgős kooperáció megkezdése, egy támogatás vagy pályázat megírása, egy publikáció vagy egy jelentés elkészítése annál, hogy maradt volna idő „önadminisztrálásra”. S tekintettel arra, hogy a Kutatóközpont szinte mindvégig költségtámogatás nélkül mőködött, fizetett és alkalmazott „hivatalnoka” soha nem volt, írunka tehát csak az lehetett volna, aki kutatási dokumentátora, korrektora, ügyintézője, szövegszerkesztője, fénymásolója, pályázat-írója, pedellusa és „igazgatója” egyszemélyben én voltam, ugyanakkor jószerivel senkinek

nem tartoztunk munkaidő-kimutatások vagy szabadságotól elvonások elkészítésével – vagyis azt kutattunk és publikáltunk, arról vitatkoztunk és úgy szerveztünk, hogy ne is kelljen folyamatosan előállítani olyasmit, amit számtalan pályázat, intézményi költségigény, kutatóhálózati szerveződés bonyolítása ürügyén beadott kérések ellenére semmiféle intézményes juttatás nem ajándékozott meg sem bizalmával, sem költség hozzájárulással.

E „panaszosnak” tűnő „elszámolás” mégsem kíván lehangoló tónust felvenni. Nem is igen volna erre okunk, hiszen a Kutatóközpont kialakításának tervezete óta élveztük és kiérdemeltük az MTA Politikai Tudományok Intézete joviális segítségét, igazgatóinak tudomásulvevő gesztusát, és számos kollégánknak nemegyszer aktív közreműködését is. Kezdetből partnerintézményként számíthattunk az ELTE Bölcsészettudományi Kar (később, 2004-től Társadalomtudományi Kar) Kulturális Antropológia Tanszékére (utóbb Szakcsoportjára), továbbá formálódásától kezdve kapcsolatban állhattunk a csíkszeredai Kulturális Antropológia Munkacsoport (KAM) kitűnő kutatóival (utóbb mint regionális kutatóhely és egyetemi oktatási központ háttérintézménye a PTI-vel kötött együttműködési szerződésben viszonyunk kibővült és pozitív értelemben is formalizálttá vált). Aligha vállalható teljes intézményi lista a kooperációkról, melyekben egyetemek, főiskolák, kutatóműhelyek, magánszemélyek, külföldi egyetemi tanszékek és akadémiai kutatócsoportok, doktorandusz hallgatók, újságírók és folyóiratok, rádiók és napilapok, alternatív mozgalmi csoportok és hazai kormányintézmények, vidéki akadémiai műhelyek és társ-tanszékek, NGO-k és filmklubok kínálkoztak partnervizony kialakítására. Az egyik nap egy nagyregionális terv volt terítéken, még aznap este egy kiadvány előkészítése, másnap egy egyetemi szakdolgozat háttéranyagának összegyűjtése és pályázat készítése, harmadik nap egy konferencia-tervezet és laktori véleményezés, negyedik nap két konferencián jelenlét és további kapcsolatok építése adatbázisokat vadászó külföldi kutatókkal, stb. Ezzel el is telt (vagy be is telt) a tíz év...

Az intézményes támogatás ugyanakkor nem ért véget a fenti támogatáshiánnyal. Pályázati úton magának a kutatóközpont működésének senki és sehol nem óhajtott pénzügyi háttérrel kínálni, még a kiadványok sorozatainak sem. Sikeres pályázatokból ugyanakkor sikerült (majdnem) mindig annyi tartalékot képezni, hogy ha nem is „fizetést”, megélhetési háttérrel, de szerény dologi költséghányadot (útiköltségek, adminisztrációs-ügyviteli költségek, nyomdai munkálatok, kötelempéldányok, postaköltség, fénymásolási vagy printelési szükségletek, konferencia-szervezési lehetőség) tudtunk biztosítani a Kutatóközpont működéséhez. Ez tette lehetővé, hogy a jelen kiadványt is számítva 152 working papert megjelentessünk, melyek olykor húsz-harminc oldalasak, máskor 400 oldal is meghaladó terjedelműek voltak. Némely kötet esetében más intézmények vagy kutatók pályázati vagy kutatási költségei terhére tudtuk csak soron kívül megjelentetni az eredményeket összegző forrásmunkát, melynek oktatásban használata ugyanakkor nem tette kérdésessé, érdemes-e többlet-terheket vállalnunk. A kiadványok sokszínűsége néha nem is teszi egykönnyen áttekinthetővé, milyen profillal működik ez az intézmény, de az ad hoc megoldásokon túl kezdetből elszánt célunk volt nemcsak a lassuló, bezárkózó, majd durván piacosodó szakmai publikációk számát és nyilvánossági szintjét növelni, de egyúttal azt is reprezentálni óhajtottuk, hogy a nemegyszer még egyetemista, vagy zseni pályakezdő fiatal kutatók is képesek olyan szaktudományos kérdésfelvetésekre, problematizálásra vagy esetelemzésekre, amelyeket a befutottabb pályatársak nem minden esetben haladnak meg. Egy sor olyan kutatási témakör volt e tíz esztendő alatt, amelynek nemcsak tematikus újdonsága volt érdekes, hanem a néhol talán még nem véglegesen kidolgozott vitaanyagok, kutatási eredmények, rész-publikációk valóban azt a célt szolgálták, hogy vitathatóvá tegyenek, közös gondolkodás elébe ajánljanak ritka témaköröket, új módszertani vagy kutatómetodikai eljárásokat, értékszempontokat és fölhangosított kérdéseket, amelyeket máshol nem voltak fogadókészek hasonló figyelemben részesíteni. Lett légyen szó

tudományközi kérdésekről (politika- és regionális tudomány, pszichológia és antropológia, választáslélektan és menekült-identitás, vallás és migráció, kisebbségi léthelyzet és civil mozgalmak interdiszciplináris-köztes elemzéseiről), vagy más tudományos platformon nem preferált témakörökről (pl. hazai buddhizmus, krisnás életmód, erdélyi menekült-identitásválság, mentalitásföldrajz, filmnarratíva-elemzés, test-képek, roma pedagógia, NATO-ellenesség és tiltakozó civil mozgalmak, stb.), amelyek még nem „bizonyultak” érettnek a jobb piaci helyzetű könyvkiadók és szerkesztőségek mércéi szerint, ám önértékük legalább annyi volt, hogy bevezettek egy addig nem kellőképpen ismert tudásterületre, ahol azután mások is önálló kutatásra indulhattak.

Nem volt szó tehát sem költségvetési forrásokból támogatott intézményről (noha az OTKA, az OKTK, kivételes esetenként a MEH vagy egy külföldi kutatási partner segítségével élvezhettük és ezt mindig fel is tüntettük a kiadványok kolofonjában), sem pedig olyan könyvkiadásról, amely raktárakat töltene meg évi 15-20 kiadvány el nem adott példányaival. Alapelvünk az olvasó-kutató-oktató szakmabeliek és az érdeklődők ellátása volt olyan információval, amely nem tudja/akarja megvárni a következő évezredet vagy a szerző összkiadású opuszát, de nem is várható rá tömeges vásárlói igény, viszont akit érdekelhet, az férhessen hozzá könyvtárakban, honlapokon, bibliográfiákban. A kiadványok sokaságából akad olyan, amelyből havonta kell néhány tucatot újranyomni, másokra évente egy kereslet is alig akad. De amikor próbaképpen néhány Munkafüzetet az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtárának rendelkezésére bocsátottunk (s külön köszönet is illeti Öket a füzetek szöveggondozásáért, címlaptervezéséért, többféle elektronikus formátumban kínálás megoldásáért!), akkor kiderült az is, hogy ma már számos kiadvány a 3000-5000 letöltésnél (vagy csak érdeklődő olvasónál!?) tart, ami nyomtatott könyvek esetében is jelez már valamit a könyvtárak polcain. Mindez akkor válik igazán jelentésselivé, amikor a kiadványok nemcsak átkerülnek valakik számítógépébe, de megjelennek tanulmányok, szakdolgozatot, diákdolgozatok, PhD-értekezések hivatkozott forrásaként, feltűnnek egyetemi kötelező szakirodalomban, vagy egyszerűen csak gondolatébresztő hatást gyakorolnak olvasóikra. Érdemes tesztelni mondjuk a világ közismerten legnagyobb könyvtárában, a washingtoni Library of Congress-ben megtalálható példányokat, s ezek számát összevetni az ottani magyar gyűjtemény összes anyagával...! Vagy érdemes behallgatni egy vidéki kisvárosi konferencia előadóinak, egy határon túli magyar művelődési egyesületnek, vagy egy társadalomtudományi diákköri szakmai vitának tónusába, hogy kiderüljön, milyen nehezen felmérhető jelentősége van ilyen szaktudományi háttéranyagnak...!

A kutatóközpont működését és nemzetközi kapcsolatait más intézményekkel való együttműködés is méltóképpen visszaigazolhatja. Nem törekszem teljes listára, csupán néhány kapcsolat kiemelésére, melyek felülmúlják a „korrekt szakmai viszony” szintjét, s mélyebb, sokoldalúbb együttműködést tesznek lehetővé. Ezek között is első helyen említendő az ELTE kulturális antropológus szakcsoportja, annak előadói, oktatói, tanárai és hallgatói, akikkel a legsokrétűbb kapcsolat intézményesült e tíz évben. Rögtön ezt követi az MTA Kisebbségkutató Intézete, melynek kutatói közül számosan publikáltak e sorozatokban, s amellyel konferenciák, együttműködések, táborok, viták, kutatási tervek, ajánlások, szaknapok tömegét hoztuk össze ez idő alatt, amíg az egykori Kisebbségkutató Műhelyből akadémiai intézet lett, s kutatóinak java része egyúttal oktató is, ráadásul mintegy ötven százalékuk kulturális antropológus...! Ugyanez intézmény, mint a *Kisebbségkutató* c. folyóirat fenntartója, ugyancsak publikációs fórum, nyilvánossági platform lett ama kutatások számára, amelyek más szakmai folyóiratokban csak nehezen nyernének szerkesztői támogatásra. Hasonlóképpen sokrétű viszony alakult ki az MTA Szociológiai Kutató Intézetével, s az egyik legárnyaltabb kapcsolat az ott szerkesztett *Kultúra és Közösség* c. folyóirattal. Az élenjáró partner-intézmények között található a Teleki László Alapítvány, az Új Mandátum Könyvkiadó, a L'Harmattan Könyvkiadó, a győri *Műhely*

folyóirat, az *Anthropolis* folyóirat és egyesület, a miskolci és pécsi kulturális antropológia tanszékek, az OTDK, a Nyitott Könyvműhely kiadó, a *Regio* és a *Tabula* folyóiratok szerkesztősége, a Könyv Kiadó, a Pécsi Tudományegyetem interdiszciplináris politológiai doktoriskolája, és még megannyi társintézmény, akikkel az Etnoregionális Kutatóközpontnak nem papírforma kapcsolata van, hanem folytonos együttműködésekben, segítségben, egymásrafigyelésben kiteljesedő kölcsönhatása is.

E téren mulhatatlanul szükséges még három kiemelést az előbbieik fölébe/elébe helyezni. Intézményt és embert, odaadást és személyiséget testesít meg mindhárom. Az elsőt *Szabó Irén*nek hívják, s ha egyéb másról nem lenne nevezetes, arról mindenképp felismerszik, hogy személy szerint Ő volt az, aki az Etnoregionális Kutatóközpont százötven kiadványát szinte mind egy szálíg végigolvasta és korrigálni segített, mintegy mellékesen kezdettől fogva a kiadványok igazi gondnoka, forgalmazója, másoltatója, postázója és hirdetője hazai és nemzetközi forgalomban, térítés és munkaköri kötelezettség nélkül, pusztán lelkesülségből...! Sok minden megtörténhetett volna, de Szabó Irén odaadása nélkül mégsem lehetne ilyen módon „érdemdús” ez a kutatóközpont. Nem fogjuk tudni Neki mindezt kellőképpen meghálálni, de szerencsére Ő is hiszi az ilyen tevékenység értelmét, hasznát, s ez mintegy elegendő „fizetség” is Számára.

A második intézmény-ember, aki kezdettől testvérünk és támaszunk volt, az *Artemisszió Alapítvány*, ahol Komjáthy Zsuzsa, majd Szántó Diána és munkatársai vezetésével mindig teljes körű szeretet-szolgáltatást kaptunk, akár kutatási partnerségről, fordításról, kiállításról, szöveggyűjteményről vagy anyagi támogatásról volt szó. Minthogy szintúgy nem „pénzben mérik” a partnerkapcsolatot, mindketten „az ember mint intézmény” elve alapján tudunk kooperációk sokaságában egymásra találni, s ez már akkor is ajándék lenne a tudomány kulisszái mögött, ha eredménye nem is volna látható, olvasható, hallható. S hadd említődjék itt az intézményközi új kapcsolatok egy másik köre, amely egyre erősödő hatással kapcsolódik be az utóbbi időben az Etnoregionális Kutatóközpont szféráiba – s reméljük majd mindegyre erőteljesebb lesz ez a jövőben –, mégpedig az *Anthropolis Egyesület*, melynek szakmai segítségére nagyban támaszkodnánk a további kutatások során.

A nem rang-sorrendben, inkább időrendben harmadik partnerkapcsolat ember-intézménye az MTA Szociológiai Intézetének tudományos igazgató-helyetteseként és a *Kultúra és Közösség* fő motorjaként megnevezhető *Tibori Tímea*, kinek eltökélt jólelkősége a félintézményes kapcsolatok sokaságával teljeseedik ki, s akiben ugyancsak önzetlen partnerre számíthattunk mindig is, ha a tudásterületek közötti átjárhatóság, formalizálható kooperáció, kultúrakutatási rugalmasság volt a tét vagy a lehetőség. Ő is olyan valaki, akinek sosem az volt kérdése, mikorra és mennyiért – ami fölöttébb általánossá kezd válni azóta, hogy a társadalomtudományok farkaspiaci éhenhalásra vannak ítélve –, hanem inkább a „hogyan oldható meg még árnyaltabban, jobban, szebben” normájával mérte mindig segítőkészségét.

Nem titkolható, hogy az intézményes együttműködések sorozatában csupa-csupa személyes kapcsolat a fő mozgatóerő. Ha e kapcsolatok sokaságából csupán óvatosan, „ki ne felejtsek valakit!” alapon kéne kiemelni néhány nevet, akkor elsők között is *Boglár Lajost* említhetnénk, aki tanszékvezetőként, kutatóként, oktatói és emberi intenzitásának súlyos hányadával volt segítségünkre diákdolgozatok, szakmai érettséget mutató tanulmányok, forrásanyagok és fordítások publikálásában. Tanítványainak, s egyúttal oktatói körének, majd párhuzamosan Kutatóközpontunk szerzői, lektori, vitapartneri hátterének első sorában éppen Boglár elkötelezett követőjeként van jelen Papp Richárd, Prónai Csaba, Bali János és Boross Balázs. A végzett antropológusok szakmai kutatócsoporttá formálásában és a kulturális antropológia akadémiai meghonosításában (a nyilvánvaló szakmai-tudományterületi előnyökkel bíró Sárkány Mihályon, Hofer Tamáson, Hoppál Mihályon, Niedermüller Péteren,

Fejős Zoltánon, Vargyas Gáboron és Borsos Balázson, vagyis a néprajzosok antropológiai hajlandóságú intézményi körén túl) egyre növekvő súlyú szerep jut Szarka Lászlónak, aki a kisebbségkutatásban és az interetnikus, interkulturális kölcsönhatások elemzésében prioritást biztosít az antropológiai szemléletmód követőinek. Hasonlóképpen nyitottságot és a Kutatóközpont tevékenységének mindenkori háttértámogatását lehet köszönni Tamás Pálnak, aki a szociológia taxonómiai, morfológiai és episztemológiai szintkülönbségeinek értékelésekor egyre többször szól pártolón az antropológusok mélyfúrásai, résztvevő jelenléte, perszonális érdeklődése előnyeit felmutató kvalitatív vizsgálódások hasznáról. Független kutatóként, de ugyanebben a miliőben tartozunk illő köszönettel Kapitány Ágnesnek és Gábornak (akik az Etnoregionális Kutatóközpont kezdeményezésére létrejött kilenc kutatóműhely közül a két legjobbat, a *Falukutató* és a *Szimbólumkutató Műhelyt* működtetik), Császi Lajosnak, valamint a „titkos hódolóként” ez érzékeny szakterület érdeklődés-árnyalatait mindig is tündér-ujjakkal bogozgató-elemező jótévőjének, Losonczy Ágnesnek. Távlabbi tájon, az ELTE Társadalomtudományi Karán ott funkcionál Csepeli György, Wessely Anna, Léderer Pál, akik leplezetlen rokonszenvet mutatnak az antropológiai tudományosság iránt. S ugyanitt találta helyét Lányi Gusztáv is, aki a pszichológia felől indul a politikatudomány rejtelmesebb szférái felé, s akinek kezdeményezésére közös erővel létrehoztuk a Politikai Magatartásvizsgáló Kutatóközpontot, melynek interdiszciplináris volta már alapítóinak eltérő szakmai múltja okán is nyilvánvaló (Lányi Gusztáv – pszichológia, Kabai Imre – politológia, s magam, mint az antropológia felhozatalát szorgalmazó). De házon belül, a Politikatudományi Intézetben évtizede immár, hogy a politika kutatásának és jelentésháttérének szimbolikus tartalmait keresve támaszra találhatott az Etnoregionális Kutatóközpont Szabó Márton és Kiss Balázs csoportjában, akik számára ez a puha jelentésterület nem ellenség vagy ellenfél volt, hanem tudományterületi rokonságba sorolható, frissítő hatású és megfontolásokat igénylő diszciplína. Csupán egy fél udvarnyi séta, nem több a távolság az MTA történészeinek köréig, ahol Gyáni Gábor, Tóth Zoltán, vagy egy tágabb körben Vári András, Benda Gyula, Szilágyi István, Borsi-Kálmán Béla, és az ELTE Atelier francia-magyar mikrotörténész-kutatóinak ifjabb csoportja mutat nem-titkolt vonzalmat az antropológiai tudáshorizont irányában.

A lista nem lehet teljes. A pécsi, szegedi, debreceni, kolozsvári, csíkszeredai, veszprémi, győri egyetemek és főiskolák, a Pázmány, az ÁJK, az ELTE BTK megannyi oktatója, a Néprajzi Múzeum kutatói, de a zenetudománytól az építészetig és a politikatudománytól a valláshistóriáig is igen széles diszciplináris kör erősödött meg, amelyben Kutatóközpontunk *társakra, társ-tudásokra és rokon területekre, határtudományokra és határos nyitottságra talált*. Mi több, alig-intézményesült intézményünk abba a köztes szerepkörbe jutott, hogy egyre gyakrabban pályaaorientációt kell végeznie szociológusok, politológusok, bölcsészek, művészettörténészek, olykor jogászok, hébe-hóba ökológusok, orvosok vagy kulturális menedzserek, diplomáták, filmesek vagy földrajzosok körében is, akik számára a kulturális antropológia (s ágazatai, a politikai, a gazdasági, művészeti, filozófiai, orvosi, pszichológiai, ökológiai, esztétikai, vizuális antropológia) olyan fejlődésirányt kínál, amelyet hazai és nemzetközi kapcsolati szintéren mind jobban pártolnak és igényelnek. Talán ezért sem volt véletlen, hogy az *Etnoregionális Kutatóközpont 10. születésnapja* tiszteletére, egyúttal az *Etnoregionális Munkafüzetek 100. kötetének megjelenése* alkalmából arra az elhatározásra jutottunk, hogy konferenciát szervezünk az interdiszciplinaritás jegyében, s ennek középpontjába az antropológiai tudáshorizont helyét, helyzetét, hasznát és alkalmazási irányait helyezük.

Az alább mellékelt programban, mely illusztrálni hivatott az antropológiai tudás hasznát és megközelítési módjait, az egyetemek oktatói és hallgatói, az akadémiai intézetek vezető képviselői és köztestületi tagjai, valamint az alkalmazási területek szakemberei, nem-kormányzati szervezetei és kutatói vettek részt. A kétnapos „*Antropológiai tavasz a Tudományos*

Akadémián” konferencia alkalmával kezdeményeztük az addigi Etnoregionális Kutatóközpont név kibővítését Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközponttá, amely részint azt is tükrözi, hogy immár nemcsak formálisan szerepel az MTA honlapján a kulturális antropológia mint tudományterület, hanem intézményes keretben is nevet kap az a kutatási tevékenység, amelynek kutatói, olvasói, szerzői és befogadó közege egyaránt belátja a kulturális antropológia kétségtelen hasznát az akadémiai tudományosság „felhőkakukkvárában”, egyúttal felelős módon keresi a mind több szakképzett, diplomás antropológus elhelyezkedésének lehetőségét a „tudástársadalom” hajnalán, amikor a tudományfinanszírozás hazai szintje a mély-afrikai és messzi-ázsiai beruházások alá esik éppen...

Az *Etnoregionális Kutatóközpont* a (kétségtelenül belterjes, de annál intenzívebb, és vitatkozó, de annál meggyőzőbb) szakmai közmegegyezés nyomán felvette az „...és *Antropológiai*...” nevet, kiadványai a jövőben (tehát ez időszakot követően, de nem visszamenőlegesen) ezzel a kiadói névvel fognak megjelenni. A nevezett konferencia időpontjában az ELTE akkreditációra beadott (master-szintű) kulturális és alkalmazott antropológiai programjára (hosszú évek várakozása után) is pozitív válasz érkezett... A kérdés, amely azonban megmaradt mind a Kutatóközpont működése és vállalása, mind pedig a hazai antropológiai tudáshorizont gazdagítása számára, immár elsősorban is az: miképpen lesz képes a kulturális antropológia és szakágainak széles köre olyan *alkalmazott tudománnyá* lenni, amely nem csupán a megismerés, megértés, felfedezés és elbeszélés szintjén, hanem a kutatott világból felhangzó kérdések *megválaszolási kísérlete* értelmében képes lesz maga is alkalmazkodni, elfogadni és érdemben megválaszolni egy tudományos és egyúttal piaci kihívást, a kor kényszerét, a beavatkozás felelősségét...

Kiadványunk záró blokkjaként az Etnoregionális (és Antropológiai) Kutatóközpont 2006 áprilisi konferenciájának program-tervezetét közöljük, amely az intézményesedés folyamatában nem a pusztá jubileumi öntetszergést, hanem a jövő-irányultságú megoldáskeresőt hivatott tükrözni. A konferencia előadásait a későbbiekben meg kívánjuk jelentetni, reményeink szerint épp a Munkafüzetek sorozatában.

Az antropológia adaptációja: alkalmazkodik-e az alkalmazott antropológia?

Tudományos tanácskozás a kulturális antropológia természetéről és alkalmazási területeiről

A konferencia időpontja: **2006. április 19-20.** Helyszíne az MTA budavári épülettömbje
(1014 Országház utca 30.)

A rendező intézmények között találjuk az Akadémia Társadalomkutató Központjának főbb intézményeit, így a *Politikai Tudományok Intézetét*, annak *Etnoregionális Kutatóközpontját*, a *Szociológiai Kutatóintézetet*, az *Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetet*, valamint az *ELTE Társadalomtudományi Karának Kulturális Antropológia Szakcsoportját*.

A konferencia célja, hogy a *kulturális antropológia* kortárs kutatási irányainak, folyamatainak és társterületeinek (így pl. a politikai, vizuális, gazdasági, ökológiai, pszichológiai antropológia, vagy a kisebbségkutatás, az etnológia, a szociálpszichológia, a szociológia stb.) elméleteinek és kutatóinak biztosítson találkozási lehetőséget. Az antropológia, mint viszonylag új tudásterület, és mint egykor a néprajztudomány „kisöccse” egyre népszerűbb, egyre több egyetemen oktatott tudományág. E konferencia számot kíván vetni azzal, miként van jelen, s amennyiben még nincs kellőképpen, hogyan lesz vagy hogyan lehet jelen az antropológia is a hazai intézmények között. A konferencia résztvevői között találjuk az MTA, az ELTE, a Pécsi Tudományegyetem, a Miskolci Egyetem számos kutatóját és oktatóját, a meghívott vitapartnerek között pedig nemcsak a szakkutatók köreit, hanem az egyetemista

korosztály, a pályakezdő kutatók, a középiskolai oktatók, múzeumi szakemberek szélesebb körét is.

A program az *Antropológiai Tavasz a Tudományos Akadémián* sorozatban helyezkedik el, s szándékosan vállalja a határ- és rokon tudományterületek közelítéseinek, találkoztatásának feladatát. E találkozás immár nem az első, de éppen a *kulturális antropológia mint diszciplína* alkalmazási lehetőségeinek kérdései feszengetik immár azokat a diákokat is, akik (egyre többen, évente ötven-százötven diplomás alakjában) azt tanulják meg, milyen kultúrák együttélése tapasztalható hazánkban, milyen kultúrák közötti konfliktusok dúlnak szerte a világban, s mit kezdhet ezekkel a komplex kultúrák kutatója, mint megismerő és cselekvő érdeklődő, mint tanácsadó, mint az elmélet és gyakorlat határai között megoldásokat kereső... A tudományterület új piaci szereplőként jelentkezik, ugyanakkor alig van néhány intézménye, s éppencsak befogadott státusza van az MTA intézményrendszerében is. Diákok és kutatók, pályakezdő értelmiségiek és a kultúra menedzserei egyaránt találkoznak azokkal a kihívásokkal, amelyek a társadalom többsége számára mint konfliktusok jelentkeznek, például az egyre növekvő számú idegen megjelenése, a kultúrák közötti viták és konfliktusok kérdése vagy a rasszizmus, antiszemitizmus vagy cigányellenesség is.

A rendezvény célja a kultúrakutatás kilátásainak szemrevételezése is, elsősorban arra koncentrálva, mely társadalmi területeken volna igény a kulturális antropológusok munkájára, miként tudnának hatékonyabban kutatni és munkájukat a társadalmi kérdések mélyebb megismerése felé koncentrálni. Az antropológusok számára a drogfogyasztás, a nemi szerepek, a politikai szimbólumhasználat vagy a vallási közösségek nem mint kisebb-nagyobb tömeg megnyilvánulásai fontosak, hanem az egyének és a közösségek csoportjainak eltérései, békéi és háborúi, örömei és jelképei által kínált megismerési módok kapnak jelentést. A közösségeket, legyenek ezek barlanglakó cigányok, melanéziai bennszülöttek, Fradi-szurkolók vagy argentin tangó-klubok, mindig belülről próbálják megismerni, mégpedig azt a szótárt, jelképtárt, értékrendet használva, amelyet a közösség tart fontosnak, s nem a kutató.

Az akadémiai program része annak a „mutatkozásnak”, amelyet az antropológusok immár többszáz fős közössége feladatának is tart. Munkájuk sokfélesége látható lesz a vitákon, könyvbemutaton, előadásokon, filmvetítéseken keresztül, s nem utolsósorban azon a rendezvényen is, amely az ELTE kulturális antropológusainak szervezésében a KultiPLEX művelődési központban követi pénteken és szombaton a budavári szakmai napokat. A Szimbiózis Kulturális Antropológiai Alapítvány szakmai napjai (bővebb információ a www.szimbiózis.uw.hu honlapon) immár nemcsak a kérdések és válaszok, eredmények és viták sokszínűségét mutatja föl, hanem azt a népszerűsítési szándékot is, amellyel az antropológusok szeretnék felmutatni tevékenységük eredményeit, annak hasznát, százféle arculatát és alkalmazását is.

A meghívott akadémiai szakemberek számos tudományterületről érkeznek, mindannyian azzal a kérdéssel: mire jó az antropológia, miben különbözik az evolúciós vagy darwinista felfogás a kortárs gondolkodásmódotól, s mennyiben sorolják magukat iskolákba, irányzatokba, műhelyekbe maguk a kutatók is, akik egyazon akadémiai intézményrendszerben munkálkodnak. A rendezvényeket az MTA egyes intézményei, Budapest Főváros Önkormányzata, a Szimbiózis Alapítvány, az Anthropolis Egyesület, az Artemisszió Alapítvány, az ETNOFOTO galéria, és a Nyitott Könyvműhely kiadó támogatja. A rendező intézmények egyike, az Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont ez alkalommal ünnepli tíz éves fennállását és 150. kiadványának megjelenését.

A budavári konferencia az MTA épület-együttesében, az Országház utca 30. alatti egykori karmelita zárdában kerül megrendezésre, a szerdai naptól délután 14 órától estig, csütörtökön pedig egész napos ülések formájában. A konferencia a szakmai érdeklődők előtt nyitott

rendezvény, a (IX. kerületi) Multiplexben kialakított program pedig felnőtt és gyermek-műsort, játékokat, filmvetítéseket, vitákat és előadásokat, sámán-szertartást és zenebonát egyaránt tartalmaz, bárki számára elérhetően, sőt ingyenesen.

A tervezett program:

Megnyitó-bevezető: *A. Gergely András*

A1 – ANALÍZISTÓL ALKALMAZÁSIG:

ELMÉLETI KERETEK, FELADATOK, TECHNIKÁK

Plenáris ülés

Tervezett szekcióelnök: Ilyés Zoltán (MTA KI, ME – KVAT)

A plenáris ülés tematikája:

Évente mintegy nyolcvan-száz kulturális antropológus kap diplomát hazai egyetemeken és főiskoláinkon, akiket jó esetben elmélyült és választékos eszköztárral folytatott társadalomkutatásra, kultúraelemzésre, interetnikus kommunikációk és kultúráközi érintkezések kezelésére vagy közvetítésére lehetne használni. A kulturális antropológia tudásterülete (mint oly sok más társadalomtudományé is) az érzékeléstől, megismeréstől, elemzéstől és megnevezéstől terjed az alkalmazásokig – vagyis olyan elméleti kereteket kínál, amelyek közé tetszőleges problematikák kerülhetnek, lényegében bármilyen helyszínen, s annyiféle rész-, szub-, mikro-, makro-, lokális és globális kultúra mentén, hogy annak felsorolásától is óvakodni érdemes. Milyen megismerési módok, milyen közlési tartományok, miféle belátási, közvetítési utak és eszközök állnak rendelkezésére az antropológusoknak, amelyek szinte csakis vagy legfőképpen az övéik? Lehet-e egy porszemben a széles horizont felhőt felmutatni, s hogyan lehet e foszladozó felhővilágot az egzakt megfoghatóság szintjén érzékelni? Erről kellene valljanak a szekció előadói, kézenfogva az ökológia, a filozófia, a földrajz, a nyelv, a vallások, a vizualitás, a gazdaság vagy a kommunikációs tudások megannyi problematikáját...

A plenáris előadásra felkérni szándékozott előadók: Borsos Balázs (MTA NKI), Biczó Gábor (ME – KVAT), Szijártó Zsolt (PTE), Kotics József (ME – KVAT), Keményfi Róbert (DE), Papp Richárd (ELTE, MTA KI), Hajnal Virág (MTA KI), Demetrovics Zsolt (ELTE – NDI), Havasréti József (PTE), Letenyei László (BCE), és mások...

A2 – ADAPTÁCIÓTÓL OPERACIONALIZÁLÁSIG: TUDOMÁNYTERÜLETEK KÖZÖTT ÉS HELYETT

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: **Feischmidt Margit (MTA KI – PTE)**

A szekció tematikája:

Ahhoz, hogy kutathasson, adaptálnia kell az antropológusnak, s ahhoz, hogy hatékonyan változtatni, vagy akár csak kinyilatkoztatni tudjon, vissza kell változnia közlésképes gondolkodóvá, aki hangot talál saját tudásterületére és a társadalmi közérdeklődés, a társtudományok eszköztára és a multikulturális társadalmak aktorai között. Két helyen, többféle formában is be kell illeszkednie, s be kell tudni illeszteni azt a tudást is, amely legtöbbször szimbólumok hálójából szőtt, változékony és érzékeny, egzakt módon nehezen megragadható, ám az „operacionalizált” kutatási eszközkészlettel olykor mégis kifejezhető tünemény. Mérhető-e a kultúra, s miként mérícskélhető maga a kultúrákutató? Redukálódik-e korunk társas kulturális

szintje, s ha igen, akkor mi végre a még árnyaltabb antropológiai megközelítés divatba-jövedele...? Kiszolgál-e valamilyen igényt, gerjeszt-e másfélüket a társadalomtudományi tudások között szinte kisdiedkorú kulturális antropológia? S ha igen, akkor miért nem találja, miért nem találják meg helyét...?

Felkérni szándékozott előadók: a társ(adalom)tudományok egyes ágainak képviselői. (A névsor összeállítás és egyeztetés alatt). Reményeket fűzök Wessely Anna (ELTE), Szarka László (MTA KI), Niedermüller Péter (PTE), Kovács Éva (PTE, TLA), Bayer József (MTA PTI – ZSKF), Vári András (ME), Fejős Zoltán (NM), H.Szilágyi István (PPTE – BTK), Losonczi Ágnes (MTA SZKI), K.Horváth Zsolt (PTE, CEU), Michael Stewart (LSI, CEU), Klaniczay Gábor (Collegium Budapest – CEU), Léderer Pál (ELTE, ZSKF), S.Szabó Péter (PTE, ZSKF), Pusztai Bertalan (SZTE), Bögre Zsuzsa (PPTE), Kamarás István (VTE), Tamás Pál (MTA SZKI), Csepeli György (ELTE), Mohay Tamás (ELTE), Bali János (MTA NKI, ELTE), és mások részvételéhez.

A3 – APOLOGIA ANTHROPOLOGIAE: MIRE JÓ ÉS MIRE ALKALMATLAN?

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: Szijártó Zsolt (PTE)

A szekció tematikája:

A kultúra kutatásában, a kultúraközi kommunikációban, nemzetközi kapcsolatépítésben, önszervező tevékenységekben érintett nem-kormányzati-szervezetek bemutatkozása képviselőik révén, akik elsősorban azt a kérdést járják körül, mire alkalmas, mire való (lenne) és miért nem alkalmazzák szélesebb körben a hazai „tudásgyárakban” felkészített kutatókat, elméleti és gyakorlati szakembereket, hogyan élnek/élhetnek meg a „tudástársadalom” hajnalán azok, akiknek alkalmazkodási képessége ezidő szerint teherbíróbb kell legyen, mint a potenciális tudás piacon mutatkozó intézményeké...

Felkérni szándékozott előadók: Frida Balázs (Anthropolis), Szántó Diana (Artemisszió), Galántai György (ArtPool), Blahó Györgyi (DemNet Foundation), Füredi Zoltán (Palantir Film), Hajnal László Endre (Etnofotó Galéria), valamint Bodó Julianna (KAM), Régi Tamás (ELTE), Csörgő Zoltán (Kelet-Nyugat Főiskola), Haraszi Anna (ELTE), Rab Árpád Szörény (ITTK), Németh Ildikó (ITTK), Tarr Dániel (Tan Kapuja Buddhista Főiskola), Klaniczay Júlia (ArtPool), Mester Tibor (PTE), Vörös Miklós (PTE), Bujdosó Dezső (ELTE), Halmos Ádám (Nyitott Könyvműhely), és mások.

A4 – ANTROPOLÓGIA AZ AKADÉMIÁN: A KULTÚRAKUTATÁS INTÉZMÉNYI STÁTUSA ÉS PERSPEKTÍVÁI

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: Borsos Balázs (MTA NKI)

A szekció tematikája:

Kell-e új kaput nyitni az MTA épületén, hogy betódulhasson a kultúrakutatás (mint új, bár ezzel együtt is immár egy-másfél évszázados diszciplína) seregnyi képviselője? Lehet-e önálló osztálya korunk tudományos anyaintézményében a kulturális antropológiának? Tagolódhat-e valamely akadémiai osztály, tudományág vagy tudásterület intézményébe az a törekvés, amely korunk egy sereg kérdésében interdiszciplináris nézőpontot követ, eszköztárában ugyancsak szerteágazó, témakörei szinte minden létezőt átölelhetnek, s ha

képviselői nem is túl hangosan, de számos vélemény szerint máris túl attraktívan próbálják integrálni a társtudományok ismeretanyagát...? Van-e, lehet-e jövőképe valaminek, ami pusztán a múltbeliből nem él meg, s lehet-e története annak, ami mindenkor az időszakos jelenre koncentrálnak? Ha pedig egy sor társtudományból átsereglenek a kutatók éppen ebbe az új ágazatba, vajon találhatnak-e társra, befogadásra és elismerésre ott, ahol maga az intézményes képviselőket kell jelentse a tudás panteonját...?

Felkérni remélt előadók: Sárkány Mihály (MTA NKI), Kapitány Ágnes és Gábor (MTA SZKI – MIE), Hofer Tamás (MTA NKI), Gyáni Gábor (MTA TTI – DTE), Bindorffer Györgyi (MTA KI), Császi Lajos (MTA SZKI), Bali János (ELTE, MTA NKI), Kulcsár Kálmán (MTA PTI), Tibori Tímea (MTA SZKI), Vargyas Gábor (PTE, MTA NKI), Vidacs Bea (ELTE – MTA), Kovács Éva (PTE, TLA), ... (a lista nem végleges!)

A5 – A MEGÉRTÉS HATÁRAI: KUTATÁS ÉS ALKALMAZÁS KIHIVÁSAI (a doktoriskolák önreprezentációja)

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: Boross Balázs (LSE)

A szekció tematikája:

Mit tudnak egymásról a nemrég sereggestül megnyílt „doktorképzők”? Hogyan és hol találhatják meg helyüket, támogatóikat, befogadóikat azok, akik számára a formális előrelépés már talán biztosított, de a pályakép még szükségképpen homályos? Hogyan tesztelhetik, hogyan adhatják át tapasztalataikat, tudásukat, kérdéseiket és válaszaikat akkor, midőn az állami vagy piaci piacivá vált képzés egyre nehezebben biztosítja a tudományos nyilvánosságot, mikor kutatási támogatásokat már vadászni is csak alig lehet, mikor a könyvkiadók tönkremennek, az egyetemeken leépülnek, mikor a tudás rangja láthatóan csökken, s mikor elhelyezkedési esélyeik mindegyre csak romlani látszanak? Miként vélekednek erről maguk az érdekeltek, hogyan elemzik önmaguk helyzetüket mint a „saját társadalmában kutató” antropológus legfőbb ismerőit...?

Felkérni szándékozott előadók: Horváth Kata (PTE), Szász Antónia (BCE), Pulay Gergely (PTE), Mund Katalin (ELTE), Oláh József (PTE), Vincze Kata Zsófia (ELTE), Heltai Gyöngyi (Laval), Kemény Márton (BCE), Angyalosy Eszter (ELTE), Vidra Zsuzsanna (Atelier Franco-Hongrois – ELTE), Melles Éva (BCE), Szántó Diana (PTE), Drjenovszky Zsófia (BCE), Pálkás János (ELTE), Csatai Mónika (PTE), valamint szegedi, győri, pécsi, debreceni, budapesti, kolozsvári doktoriskolák diákjai – a névsor még formálódik.

A6 – AKCIÓBAN: HATÁROKON INNEN ÉS TÚL (interdiszciplináris nézőpontok, kisebbségkutatás, határon túli tudományosság)

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: Bodó Julianna (Sapientia)

A szekció tematikája:

A megismerés elvontsága és a tudományközi tapasztalatok átadása rangot és morális közérzetet adhat bárkinek, aki erre igényt tart... De a zengzetes tudományosságon túl, mindjárt a szavak hatásánál és a társadalmi válaszoknál kezdődik az a határ, amelyen átaljutni csak az tudhat tisztán, akinek érvényes válaszai vannak a kérdezők felé is... Alkalmos-e a kulturális antropológia, a komplex kultúrakutatás, a térben határolt közösségeket megértő szemléletmód

arra, hogy ne csupán kérdezzen, hanem választ is adjon, s ne csak elhessintse a gondokat, de meg tudjon felelni annak a funkciójának is, amely szerint a megismerést és megértést a megoldási javaslatok kötelezettsége követné? Megfelelhet-e annak, ami sosem egyrétegű kérdésekből áll? Adhat-e gyógyírt a legsúlyosabb bajra, miközben mindegyre más és más újabb bajok sereglenek...? Politikussá kell-e válnia, vagy pragmatikussá, és pártelnökké vagy kormányzati tényezővé, ha változtatni szeretne, vagy ha e változást várják tőle praktikus megrendelői? Határain „innen” vagy „onnan” van-e, aki a határok fölötti tudomány, a jelenségek közötti tünemények, a szokások és tudások mögötti eredők iránt érdeklődik? Maradhat-e kutató, ha cselekvővé kell válnia, s lehet-e főként tudásforgalmazó, ha napra nap meg kell élnie abból, amit tudnia talán már adatott, de fölhasználnia még félelmekkel teli...?

Felkéri szándékozott előadók: Vincze Enikő (BBTE), Szeljak György (NM), Karádi Éva (ELTE ÁJTK), Biró A. Zoltán (Sapientia), Oláh József (PTE), Gagyai József (Csíkszereda), Vizi Balázs (MTA KI), Bodó Barna (Temesvár), Bárdi Nándor (TLA), Bakó Boglárka (MTA KI) ... a továbbiak sora még alakulóban...

A7 – ANTIPOLITIKUS MUTATKOZÁSOK

Szekcióülés

Tervezett szekcióelnök: Hoppál Mihály (MTA NKI)

A szekció tematikája:

Az antropológia tudásterületein mindig jutott, kellett jusson valamennyi figyelem a politikai berendezkedések, társadalmi és jogi formációk, érdekek és értékek, hitek és eszmék elemzésére. Korunk kutatásai sem okvetlenül mentesek ezektől, ám erősödni látszik a „nem tematikusan” definiálható jelenségek iránti érdeklődés: zenei szubkultúrák, mentális ökológia, szépirodalmi narratívák, köztes létmódok, testbeszéd, szimbolikus térfoglalások, virtuális kommunikációk korszakát éljük, amelyekben nincs egzakt tere a politikumnak. Ámde mégis jelen van ezek mindegyikében, a kommunikatív hatásokban és a morális mintákban, a nyelv hatalmában és a konvenciók kötéseiben, a gesztusok nyelvtanában és a szavak vagy hangok jelentésterében egyaránt. Kultúraközi-e a párbeszéd (s párbeszéd-e egyáltalán) a cigányzene és az etno-pop közötti hatás? Kinek címzett, s kinek szól érvényesen az antipolitikus magatartás, a társas ellenbeszéd, az allegorikus elutasítás, a választott magány vagy a megszenvedett elidegenedés, ha tudományos elemzés témája lesz? Politika-e a tudomány, vagy tudomány-e az antipolitika, ha szubkultúrákban, metafizikus vagy metabolikus rejtjelekben fejeződik ki?

Felkéri szándékozott előadók: Kristóf Ildikó (MTA NKI), Havasréti József (PTE), Prónai Csaba (ELTE – MTA KI), Földessy Edina (NM), Kovalcsik Katalin (MTA ZTI), A. Gergely András (MTA PTI), Wilhelm Gábor (NM), Kolozsi Ádám (VE), Lányi Gusztáv (ELTE), K. Horváth Zsolt (PTE, CEU) és mások...

(- - -)

A konferencia egésze csupán kezdet, kezdemény és remény, hogy egymásra találhatnak amúgy korántsem oly távoli tudásterületek, s tehetik ezt nem először, de nem is utoljára...

Mindez szerény konferencia-büfével egészül ki, remények szerint esti filmvetítéssel vagy zenével, napközben fotókiállítással. A program ideje alatt folyóirat- és könyvadás is lesz a tematikus blokkokhoz kapcsolódó kiadványokból (meghívott partnerek: Nyitott Könyvműhely, L'Harmattan, Csokonai, Új Mandátum, MTA KI, Öt Könyv, Gondolat, Néprajzi Múzeum, TLA, Néprajzi Kutatóintézet, Osiris, Szimbiózis, Anthropolis, Magyar Lettre, Kultúra és Közösség, Tabula, Világosság, Café Babel, Műhely, Kisebbségkutatás, Regio, SZOCreál, Pro-Print, stb.).

MTA Politikai Tudományok Intézete
Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek (1996-2006)

- 1). *A. Gergely András*: Kisebbségi tér és lokális identitás I. Az erdélyi városok és a magyar kisebbség a XX. században a modernizáló várospolitikai és a kisebbségellenes homogenizálás (romanizálás) elszenvedője, az etnikai identitás elmosása pedig a kulturális genocídium eszköze lett. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 53 1. 300,- Ft (29 oldal)
- 2). *A. Gergely András*: Kisebbségi tér és lokális identitás II. A kisebbség kulturális sajátosságainak egyike a társadalmi térhasználat, a térátélés etnikus tradícióinak és reprezentációjának rendszere a helyi társadalmak szintjén, s részét képezi az etnikus identitástudatnak, a szerepviselkedésnek, az életvezetési mintáknak és a politikai mező átalakulásának is. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 54 X. 300,- Ft (29 oldal)
- 3/A). *A. Gergely András*: Forráselemzés: Kopács, táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942). Több ezer jegyzetlapon megmaradt forrásanyag ismertetése, Kopács etnohistoriájának, tájnéprajzának és szociológiai jelenségvilágának bemutatása, amely összehasonlító eszköz lehet a további kutatások szolgálatában, s kísérlet egy mikrorégió helyi társadalmának, etnikai közösségeinek pontosabb megismerésére. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 55 8. 300,- Ft (28 oldal)
- 3/B). *A. Gergely András*: Forráselemzés: Városi és nemzetiségi lét magyarok és „jugoszlávok” körében, a XX. századi városfejlődés árnyékában. Az elemzés mintegy három évtized szakirodalmi alapján a soknemzetiségű jugoszláv öngazgatási rendszer vonásait és a félmillió magyar kisebbség sorsát követi a városfejlődés és a gazdasági-etnikai-migrációs folyamatok közepette egészen a nyolcvanas évek végén lezajlott rendszerváltó korszakig. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 56 6. 350,- Ft (35 oldal)
- 4). *A. Gergely András*: Kun etnoregionális kisvárosi sajátosságok. Kisebbségi szereptudat, tájegységi autonómia változása egy regionális térben nem föltétlenül reprezentált, s még kevésbé törvényszerűen nyilvánosan megjelenő természetű. A magyarországi kunok történeti régiójának, a Kiskunságnak néhány térségi sajátosságáról szóló tanulmány egy illegitim társadalmi identitástudatról, a tájegység városaiban jellemző civiltársadalmi aktivitásról és történeti szerepről értekezik, amely látszólag elveszett a hazai modernizáció folyamatában. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 57 4. 250,- Ft (24 oldal)
- 5). *A. Gergely András szerk.*: Rövid etnoregionális elemzések. Egyetemi hallgatók tanulmányai antiszemitizmusról, a magyarországi szerbek politikai közösségéről, romániai interetnikus konfliktusról, orosz-magyar vegyesházasságokról, köztéri indián zenészek téralakító eszközeiről, a magyarországi bolgárok kulturális identitásáról. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 58 2. 450,- Ft (90 oldal)
- 6). *A. Gergely András*: Identitás és etnoregionalitás. A kisebbségi identitás történeti és regionális összefüggései Nyugaton és Kelet-Közép-Európában. Az önazonosság egyben a másokkal szembeni pozíció eszköze és az etnikai társas lét feltétele is, az etnoregionalitás pedig intézményesülő társadalmi törekvés, amely az egyes nagytájak/régiók népességének önszervező erőit egyesíti, térfoglalásra és térkiszajátításra formál igényt, s annál inkább hatalomellenes, államellenes lesz, minél kevesebb öngazgatási szabadsága van az egyes etnikumoknak. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 59 0. 500,- Ft (98 oldal)
- 7). *Szabó Ildikó*: Közösségszerveződési folyamatok a magyarországi románok körében. Az összehasonlító tanulmány három magyarországi románok-lakta településen (Méhkeréken, Gyulán és Körösszakálon) tárja föl az interetnikus viszonyokra jellemző különbségeket és sajátosságokat. Az etnikai identitást elsősorban a nyelv és a kultúra hétköznapi életbe ágyazódott

mintáiból keresi vissza, kistáji és regionális kihívások, kisebbségi válaszok formáit elemzi, önmeghatározások és kölcsönkapcsolatok nehézségeiben éri tetten. A kutatás adatbázisa elektronikus adathordozón az Etnoregionális Kutatóközpontban elérhető. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 60 4. 450,- Ft (45 oldal)

8). *A. Gergely András*: Politikai antropológia. (Interdiszciplináris közelítések). A politikai antropológia eszköztára és számos kutatási irányzata az etnikum-kutatások, a politikatudomány, a politikai szociológia és a kulturális antropológia köztes területén kínál lehetőséget a társadalmak és a politikai rendszerek elemzésére – elsősorban a nem-intézményes társadalmi szférában. Primitív társadalmak, törzsi politikai viszonyok, informális hatalomérvényesítés, politikai magatartások és normák, modern kapcsolathálózatok értelmezéséhez visz közelebb az antropológiai gondolkodásmód – ehhez kínál bevezetőt az egyetemi oktatásban is kipróbált tematikájú tanulmány. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 61 2. 500,- Ft (72 oldal)

9). *A. Gergely András*: Tér – szimbólum – politika. Politika a térben, tér a politikában. Miként jelenik meg – vagy miképpen rejtőzik – a politika a térben? Hogyan függ össze a politikai hatalom térbeli kiterjedése, megjelenítődése az etnikai, társadalomrétegződési, szimbolikus térfoglalási helyzetekkel? Egy kisváros, a főváros és a „nemzeti” szintű politika terét, megjelenésmódját, belső dimenzióit kutatja a szerző. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 62 0. 450,- Ft (83 oldal)

10). *Boglár Lajos – Papp Richárd – Tarr Dániel – Tóth Bernadett*: Etnikum és vallás. Apróbb írások a vallási kommunikáció körében. Négy írás az etnikai szféra és a vallás egyes összefüggéseiről, melyekben az elméleti vagy empirikus összegzések alapján etnosz és vallás összefüggései tárulnak föl. Egy figyelem-ébresztő esszé és három terepmunkára épülő beszámoló jelenik meg egy füzetben (a csíksomlyói búcsúról, a tahitaiak sajátos voodoo-hitéről és a tibeti hitvilág egyik jellegzetes alakjának szimbolikus jelentésköréről). A társadalmak kulturális tartalmai e megközelítések és megértő elemzések nélkül ma már egyre nehezebben remélhetők. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 63 9. 400,- Ft (51 oldal)

11). *A. Gergely András*: Kisebbség – etnikum – regionalizmus I. Állam, nemzet, ellenkultúra és kisebbségiség. A tanulmány az etnikai csoportjelenségek történetét, az etnikumfelfogás történeti és modern politikai jelenségét elemzi, kiemelve az etnikai és regionális mozgalmak folyamatát, mint a világpolitika és a nemzetpolitikák szükségképpen egyik legfontosabb következményét, amely a kisebbségi jogok, a civiltársadalmi mozgások és a lokális kezdeményezések alakjában az állami beavatkozás és az államhatalmi gyámkodás ellen fordítja a modern társadalmak etnikai tömegeit. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 64 7. 500,- Ft (139 oldal)

12). *A. GERGely András*: Kisebbség – etnikum – regionalizmus II. Etnoregionalizmus Magyarországon? Van-e lehetősége az etnoregionalizmus kialakulásának Magyarországon? A regionalizálás mint mozgalom a politikai átmenet korszakában az ország régióinak áttárgolódását is eredményezheti. Milyen összefüggések vannak a magyar társadalom gazdasági-, történeti- vagy osztálytagozódása és a politikai szegregálódás, a mentalitások, etnikai csoportok, szubkultúrák, tájegységi identitások térbeli eltérései között? A tanulmány kísérlet egy alkalmi összegzésre, melyben a tradicionális és konzervatív gondolkodás mai illetve történeti előzményei változó identitás-formák, érték-alakzatok által reprezentálódnak, s a szerző példaként az asszimilálódottnak tekintett kunok helyzetét elemzi, összehasonlítva ezt a franciaországi gasconok történeti és mai identitásával. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 65 5. 500,- Ft (90 oldal)

13). *Bindorffer Györgyi*: Identitás kettős kötésben. Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében. Az etnikai csoportidentitás sajátos formája és kulturális feltételei Magyarországon is politikai, nemzedéki, történeti befogadások, kirekesztések,

alkalmazkodás és megmaradás dimenzióitól függenek. A szerző Dunabogdány sváb lakosságának önképét, a helyi identitás mai állapotát, nemzedékenkénti különbségeit, valamint a politikai nemzettel kialakított kapcsolatát elemzi empirikus tapasztalatok alapján, elméleti szempontjait az etnikai, kisebbségi, nemzetiségi és helyi közösségek vizsgálatában antropológiai nézőpontok határozzák meg. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 66 5. 450,- Ft (75 oldal)

14). *Szabó Ildikó – Horváth Ágnes – Marián Béla*: Főiskolások állampolgári kultúrája. Empirikus vizsgálat két kecskeméti főiskola hallgatói körében. Ezer tanítóképzős és műszaki főiskolás fiatal rendszerváltás utáni állampolgári kultúráját, ismereteit, értékeit, állam- ill. kultúrnemzeti identitását, magyarságfelfogását tárják föl a kiadvány szerzői. E fiatalok szocializációja történelmi nézőpontból is rendkívüli korszakban alakult, s értelmiségiként maguk is állampolgári minta gyanánt szolgálnak majd mások számára, környezetüket pedig állampolgári minőségükben is befolyásolják. Helyzetük, múltból hozott értékeik, Európa- és szomszédságfelfogásuk, etnikai toleranciájuk ezért kiemelkedően fontos. A számos grafikonnal, táblázattal illusztrált empirikus vizsgálat e kulturális, politikai, regionális kérdések iránti korszakos érzékenységet taglalja. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 67 1. 400,- Ft (40 oldal)

15). *A. Gergely András*: Közelítések az etnofilmhez. Retusált ösiség, rendezett hitelesség, etnikai valóság: „Amikor a filmesek néprajzi filmeket készítenek, ezek talán filmek, de nem néprajziak, amikor a néprajzkutatók készítenek filmet, azok talán néprajziak, de nem filmek...” – jellemzi az etnofilmek készítőit a műfaj klasszikusa. Mi az etnofilm és milyen kapcsolatban áll a társadalmi (esetünkben az etnikai) valóság feldolgozásával, közvetítésével és értelmezésével? Hogyan alakult a néprajzi-antropológiai tematikájú filmek, a szerzői művek, a dokumentum-műfajok és a résztvevő megfigyelésből vagy együttélésből táplálkozó etnofilmek stílus- és ábrázolástörténete, miféle mítosszá válik maga a valóságkövető film is a befogadó piaci közegben? Ezekről a kérdésekről és a körülöttük sorjázó értelmezésekről szól az oktatási anyagként is használt tanulmány a filmművészet centenáriumának tiszteletére. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 68 X. 400,- Ft (43 oldal)

16). *Dudich Ákos – Gál Anasztázia – Molnár Eszter – Németh Rita – Pásztor Zoltán*: Népek, maszkok, nemzeti- és csoportkultúrák. Etnikai-antropológiai dolgozatok. Hogyan gesztikulálnak az afrikaiak? Miként alakul át a japán nők társadalmi státusza? Hogyan kezeli London az ír hajléktalanok növekvő tömegét? Kik a maroniták és milyen módon illeszkednek be Libanon sok egyházú, sok etnikumú vallási-társadalmi rendszerébe? Föltámadnak-e a kanadai indiánok rejtőzködő helyzetükből, s hogyan remélik érdekképviseletük megoldását az ellenségesen viselkedő politikai környezetben. A munkafüzet antropológus egyetemi hallgatók dolgozataiból kínál válogatást, melyek a hazai tudományos kutatások számára nehezen megközelíthető terepről hoznak izgalmas beszámolókat. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 69 8. 450,- Ft (76 oldal)

17). *Nemes Nagy József*: Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. Egy modern tudományág műhelyéből. Osztható-e a tér, s horizontális vagy vertikális dimenziói milyen külső és belső, zárt vagy nyílt térfelosztás alapfogalmai köré szervezik ismeretkincsét? Lehetséges-e fizikai, gazdasági, politikai vagy kulturális tereket másként nézni, új módon osztályozni, s kialakítani a szociológia, a makrostrukturális elemzések matematikailag tiszta fogalmi rendszerét a társadalmi jelenségek modellezése céljából? A szerző e cseppfolyós közegben keresi a makrotér, a mikrotér, a regionális tér és ezek határai között az eligazodás útjait, lehetséges perspektíváit. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 70 1. 550,- Ft (57 oldal)

18). *Kormos Éva*: Albánia: az emberélet fordulói. A tradicionális albán falusi, illetve városi szokásrend sajátosságai között, az átmeneti rítusok során meglehetősen egyedi, a keresztény és iszlám kultúrából egyként eredeztethető szabályok épülnek a halál, a siratás és temetés, a

családi életmód és szerepleosztás, valamint a házasságkötés köré. Az erősödő modernizáció és korakapitalizmus azonban nem tudja feledtetni az életvitel írásos társadalmi törvények szabta normáit. A „vérbosszú”, a leánykerés, az érzelmek rejtése és robbanása jellemzi a hegyi falvak, modern városok közösségeit egyaránt. A szerző az emberi élet fő fordulópontjaira is bepillantást nyújt, pótolva a regionális tudományok régi adósságát. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 71 X. 350,- Ft (44 oldal)

19). *Veres Emese-Gyöngyvér*: Barcasági körkép. Egy kulturális antropológus terepmunka-tanulmányai. A csángó – a barcasági, hétfalusi típusú – jellegzetessége az, hogy sem tiszta székely, sem moldvai nincs benne, a közös törzsből származott népnek már hibádzik bátorsága, kedélye, játékosága. Az évszázadok során a szászág elnyomása alatt, a művelődés teréről leszorítva, csendes magányában, szinte egykedvűségben élt e nép, s kitörési szándékát, fejlődését a vallás nyomta el, mely kizárt minden világit, zajosabb életmódot. A szerző rövid írásokban rajzolja körül a Brassó-vidék sajátos kulturális egységét, színes motívumokban jeleníti meg a „hétfalusiak” roppan gazdag szellemi népköltészeti hagyatékát. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 72 8. 450,- Ft (53 oldal)

20). *Bódi Ferenc*: Polgárosodás, politikai változás, társadalmi tömeg. A huszadik századi társadalomtudományi gondolkodás számára az ismert és új szociológiai kategóriák sokasodása tartalmaz kihívást. A tömeg, a modernizáció, az autonómia, a szuverenitás fogalomváltozása, a nemzetközi folyamatokban rejlő egyetemes tartalmak, mint a béke, a rendszerváltások, a regionális politikák és nemzetek fölötti kölcsönhatások, s ezen felül is a kis népek politikájában bekövetkezett változások is számos fogalom jelentéskörének és helyi átértelmezésének tapasztalatát igazolják. A szociológus szerző a makropolitikai folyamatok mélyén zajló társadalmi változások, alkalmazkodások mechanizmusait, irányzatait, erővonalait rajzolja meg. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 73 6. 450,- Ft (63 oldal)

21). *Horváth B. Ádám – Soltész János*: Társadalom és hatalom. Politikai antropológiai analízisek. A munkafüzet két tanulmányt tartalmaz, melyek a korai államnélküli társadalmak felépítését, szerkezeti sajátosságait, családi-rokonsági rendszerét, életmódját és a lokális uralmi viszonyok közötti kultúraváltozást elemzik. Az első a tuareg társadalom felépítését, történelmét és családi rendszereit vázolja, a második történetileg mutatja be, kiből lesznek a társadalom vezetői az államiság előtti politikai rendszerekben (horda, törzs, főnökség, állam) és hogyan teremtik meg legitimációs bázisukat, milyen társadalmi változások járulnak hozzá a vezetők személyének reprezentálásához és specializálódásához, továbbá milyen eszközöket használnak a törvény a rend és a szokásjogok fenntartásához. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 74 4. 400,- Ft (46 oldal)

22). *Szabó Levente – Juhász Levente Zsolt – Király Ildikó*: Kognitív etnikai folyamatok. Tanulmányok a kognitív kutatások tükrében. A kognitív kutatások a társadalom-tudományok egyre szélesebb körében hódítanak híveket, alapoznak meg irányzatokat és iskolákat, s jellemeznék alkotói életműveket. E munkafüzet három szerzője a politikai jelentéstartalmak, a kulturális tudás és a jelentésemélet területéről hoz bepillantást az interdiszciplináris elemzésekbe. Mindhárom tanulmányban a legizgalmasabb kortárs társadalomtudományok (kulturális antropológia, informatika, nyelvfilozófia, szemantika, csoportpszichológia, stb.) módszereire, kutatási irányzataira és alkotóira épülő elemzés található, önálló kutatásra alkalmazott formában, egyúttal kihívásként is, melyre az etnikai és regionális kutatásoknak éppoly nagy szüksége van, mint a hagyományos társadalom-tudományi diszciplínáknak. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 75 2. 400,- Ft (85 oldal)

23). *Utasi Ágnes*: Magyar hazától az amerikai otthonig. Magyar származású középosztályi amerikai állampolgárokkal készült kérdőíves vizsgálat anyagának rövid ismertetése. A tanulmány az emigrálás körülményeinek, a társadalmi beilleszkedésnek és a szimbolikus

(kulturális, nyelvi, kapcsolati) tőke felhasználásának jellemzőit mutatja be, arra koncentrálva, hogy különböző történeti időszakokban (1930-as évek, háború utáni időszak, ötvenes-hatvanas évek, s így tovább egészen a rendszerváltásig) hogyan zajlott le a javarészt középosztályból induló vagy oda érkező emigránsok interkulturális asszimilálódása, s miként változott vagy maradt meg az anyaországgal való kapcsolatuk. Az elemzést számos táblázat egészíti ki (melyek adatbázisa elérhető a szerzőnél vagy az Etnoregionális Kutatóközpont gyűjteményében). ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 79 5. 450,- Ft (62 oldal)

24). *A. Gergely András*: Helyi társadalom – rendszerváltás közben. Megoldódott-e a helyi társadalom „felszabadulása” a rendszerváltozás és a társadalmi struktúra reformja során? Milyen hozott előnyök és hátrányok érvényesülnek az önállósult településeken, s miért nincs már hitelképes „közösség” a falusi-kisvárosi térségekben? Erősödött-e a civil társadalom együttműködési hajlandósága, s milyen reményekkel kecsegtet a jövő az önszervező erők, a lokális autonómiák terén? A szerző politikai szociológiai áttekintést ad a mai helyzetről, nem mellőzve kritikai észrevételeket sem. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 80 9. 400,- Ft (53 oldal)

25). *Vörös Kinda Klára*: Otthon és itthon. Erdélyi menekült értelmiségiek magyarországi beilleszkedéséről, helykeresésükről és törekvéseikről, az asszimilálódás folyamatáról és a múltból hozott emlékegyet feldolgozásának lehetőségéről készített elemzését közli a szerző, bőségesen illusztrálva mondanóját a vajdasági, erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, szlovéniai értelmiségiekkel készített interjúiból. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 81 7. 450,- Ft (77 oldal)

26). *Hollós Marida*: Pszichológiai antropológia. Az egyetemi tananyagként kipróbált tantárgyi tematika a pszichológia, a kulturális antropológia és az etnoszociális karakterek rendszerében nyújt eligazítást, megrajzolva a pszichológiai antropológia rövid kutatástörténetét, a bioszociális, kulturalista, behaviorista és konfiguracionalista iskolák/irányzatok kutatási irányait és jelesebb személyiségek kutatói portréját. Az áttekintést a nemzeti karakterre vonatkozó szociálpszichológiai és kultúrakutatási nézőpontok egy tanulságos vázlatára zárja. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 82 5. 450,- Ft (67 oldal)

27). *Demetrovics Zsolt*: Drogkultúra, drogfüggés, társkapcsolatok. A szerző a hazai drogfogyasztás és a drogfüggő szubkultúra-jelenségek kutatójaként a deviáns viselkedés szociálpszichológiai, társkapcsolati jelenségeit vizsgálja több tanulmányban. Észjárása a kulturális antropológia, a szenvedélybetegségek pszichológiája, az ifjúságkutatás és a jelenkutatás határain széles pástot fog át, s jellegzetesen antropológusi. A drogfüggés lélektana, a drogok társadalmi szerepe és hatásai, a drogfogyasztás kultúrafüggő dimenziói és nyelvi megjelenésmódjai foglalkoztatják, figyelme azonban kitér a harmadik világ népeinek kulturális mintáira, egészség-képére, önértelmező felfogásaira is. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 83 3. 400,- Ft (71 oldal)

28). *Páll Kinga Ágnes*: Alternatívák és félelmek. Magyar és román elképzelések a romániai magyarság helyzetének átértékeléséről. Miként vélekednek a romániai magyar politikai erőcsoportok és a román politikai döntéshozók a kisebbségi, nemzetállami, etnopolitikai helyzetről? Hogyan értelmezik és alkotmányos eszközökkel hogyan kezelik az etnikai kisebbség törekvéseit, politikai szándékait, nyilvános szereplését azok a körök, amelyeknek módjukban állna az európai csatlakozás reményében megfogalmazott alkotmányos reformokat és demokratikus kezdeményezéseket elfogadni vagy érvényesülni hagyni? A szerző alkotmányos és kisebbségjogi szempontból elemzi a román-magyar kölcsönhatásokat. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 84 1. 450,- Ft (84 oldal)

29). *Benke József – Bindorffer Györgyi – Bódis Krisztina – Kézdi Nagy Géza – Papp Richárd*: Etnikai-antropológiai kutatómódszertan I. Empíria és elmélet találkozási pontjain.

Elméleti megfontolások és kutatási kezdeményezések néhány változatát mutatja be munkafüzetünk: mexikói indiánok, munkácsi zsidók, borsodnádasi barkók és szigetvári lakópolgárok között végzett terepmunkák tapasztalati anyaga kínál további elméleti mérlegeléseket. Hogyan lehet – s lehet-e egyáltalán – saját módszertannal közelíteni egy megismerésre váró társadalmi kultúrához? Van-e és lehetséges-e egyáltalán „egyfajta” módszertan, amely különféle korok és kulturális állapotok föltárására használható? Ha pedig a szempontok és módszerek sokasága áll rendelkezésünkre, melyiket válasszuk a sok közül? E kérdésekre keres választ az etnikai és antropológiai kutatások néhány kísérletező és avatott szakembere. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 85 X. 450,- Ft (89 oldal)

30). *Laki László*: Periférián – az Alföld közepén. Egy másfél évig tartó térségi kutatás anyagából kiemelt történeti és rurálszociológiai tapasztalatait összegzi tanulmányában a szerző. A helyszín a Nagykunság, az Alföld egy sajátos település-együttese, amelynek zártságát, fejlődéshiányát és megtorpantságát látjuk megfogalmazhatónak a helyi gazdálkodás, a térségi fejlesztés, a gazdasági beruházások és a munkaerőpolitikai változások fényében. A hatszáz-nyolcszáz éves lassú fejlődési trendet követően az 1970-es évek során meginduló területfejlesztés reménye töri meg, a rendszerváltó évek munkaerőgazdasági és tőkefelhalmozási politikája miatt azonban a folyamat megáll, s a magára maradó térség visszafordul a reménytelenség irányába. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 86 8. 450,- Ft (79 oldal)

31). *Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.*: Rendszerváltás, világképváltozás, mellékutca. Tanulmányok a politikai antropológia és a világkép-elemzések köréből. A rendszerváltás-fogalom sokoldalú használatára hívja föl a figyelmet az együtt közölt öt tanulmány. Akár ha szakácskönyvről, akár ha vasúti menetrendről vagy kalandfilmek hőstípusairól van szó, megjelennek a váltás/változás hatóerői, s nemegyszer nyilvános, mégis titkos „lenyomatokat” hagynak maguk után, mint például a választási politikai plakátok firkái formájában. A rendszerátalakulás főútvonalait, közlekedési és kapcsolati hálózatait a mellékutcák (és sokszor ideológiai zsákutcák) teszik nehezen járhatóvá, áttekinthetővé. Így együtt azonban korspecifikus világképváltozások lenyomatai maradnak, melyeket a szimbolikus és politikai antropológiai megfigyelés tesz érthetőbbé, értelmezhetőbbé, a politikai kultúra közkincsévé. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 87 6. 450,- Ft (105 oldal)

32). *Albert Réka*: Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére. Van-e egy nemzetnek „saját tája”, s miképpen konstituálódik az, ha a nemzetfogalmak is változnak, ha a táj vagy a tér mást és mást jelent Svájcban, Svédországban és a nagy magyar Alföldön? Hogyan szól a nemzeti poézis a tájról (Lenau, Petőfi, Gvadányi), miként alakítja a kollektív emlékezet a saját táj-élményét, s miként lesz mindebből turisztikai, fogyasztói, politikai vagy antropológiai aspektusból értékelhető jelenség – ezt taglalja a szerző megannyi példával, idézettel és tekintélyes szakirodalmi bázison. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 88 4. 400,- Ft (67 oldal)

33). *Papp Richárd*: Szakadékok és hidak. A magyar és a román egymás mellett élés lehetőségei és stratégiái Hargita megyében. Együtt vagy egymás mellett, egymásért vagy egymás ellen? Ez a közös térben, kulturális egymásrahatásban évszázada együtt élő csíkszeredai népesség mindennapjainak, ünnepeinek és identitásának alapkérdése. A szerző a helyi társadalmi és kulturális-politikai tér felosztásának, az etnikai és vallási mezők sajátosságainak kulturális antropológiai megközelítését adja dolgozatában. A fotókkal illusztrált kutatási anyag az etnokulturális kölcsönhatásoknak és az egymás mellett élő népek viszonyának megfigyelésével, illetve e kapcsolat értelmezésével segít bepillantani Csíkszereda és Csíksomlyó helyi társadalmainak mindennapjaiba, szakrális és történeti dimenzióiba. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 89 2. 450,- Ft (86 oldal)

34). *Heltai Gyöngyi*: Szocialista sematizmus. Sematizmus és komédia, definíciók és határai. A szerző a szocializmus korszakában megszokott nézőponttól eltérően, illetőleg kortárs művészetelméleti teóriák alapján kifejezetten kritikai aspektusból tárgyalja a szocializmus korszakának jellegzetesen sematikus színházi bemutatóit, filmjeit és operettjeit. Elemzése megvilágít alkotói, színészi, kritikus, kultúrpolitikus és ideológus mintákat, melyek a korszakra jellemző műalkotásokban a hősök és antihősök, üzenethordozók és közvetítők főbb jellemvonásainak tartósítására vagy megváltoztatására hatottak. A tanulmány a kulturális és vizuális antropológiai elemzés egy lehetőségét mutatja, tudomány- és művészetközi szempontokat érvényesít, korszak-kritikai aspektusa pedig a látszólag „ismert sematizmus” korántsem sematikus újragondolására ösztönöz. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 90 6. 450,- Ft (124 oldal)

35). *Szabó Ildikó – Lázár Guy*: Nemzet-koncepciók a mai magyar társadalomban. A szerzők bevezetésül az európai és a magyar nemzetfelfogások mintáit, változatait mutatják be, majd a hazai felfogásmódok történeti dimenzióit elemzik, hogy azután a kisebbségekkel és etnikai-kulturális csoportokkal szembeni magatartások és ellenségképek értelmezését adhassák. A nemzetfelfogások, s főként ezek jelenkortörténeti szempontjai a politikai gondolkodás, a társadalmi helyzet, az iskolázottság és a szocializációs minták függvényei, de nem utolsósorban egy konszenzuális nemzetfogalomban megtalálható identitás-minőség alapvető jegyei befolyásolják átalakulásukat. Az elemzést számos, közvéleménykutatásokon alapuló ábra teszi teljessé. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 91 4. 400,- Ft (49 oldal)

36). *Gordos Ágnes*: Fehéren feketén: esélyek és zsákutcák, avagy a cigányság oktatásával és foglalkoztatásával kapcsolatos kérdések: áttekintő elemzés a magyarországi cigányság történeti helykeresésének, integrálódásának, periferezálódásának kérdéseiről, melyet a szerző a cigányság oktatásával, szakképzésével és foglalkoztatásával kapcsolatos problémák ismertetésével hoz közelebb napjainkhoz. A tanulmány része egy empirikus kutatómunka anyagának bemutatása is, amely a cigány gyerekek iskolás- és óvodás-korú csoportjainak induló hátrányait és a társadalmi integrációban eleve nehezebbé tett helyzetét vizsgálja meg. ISSN 1416-8391, ISBN 963 8300 92 2. 450,- Ft (100 oldal)

37). *Lányi Gusztáv*: Politikai pszichológia és politikatudomány. (A politikai pszichológia szemléleti sajátosságairól). A szerző a politikai pszichológia tudományrendszerbeli helyét, történetét, irányzatait ismerteti tudományos, mégis élvezetes stílusú áttekintésében. A mellékelt ábrák és az egyetemi előadásvázlatok különösen alkalmassá teszik az anyag egészét az oktatásban való felhasználásra, ami egy helyét kereső diszciplína esetében korántsem utolsó vállalás. A tekintélyes bibliográfia önmagában véve is hiánypótló jelentőséggel egészíti ki a pszichológia és a politikatudomány határán új tudást kereső, vagy a régi meggyőződéseket újragondolni vágyó olvasó kíváncsiságát. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 13 2. 600,- Ft (151 oldal)

38). *Szabó Máté*: Védekező helyi társadalom Tiltakozások Borsod megyében (1989-1995): tanulmányában a szerző a társadalmi tiltakozásformák elméleti megközelítésével vezeti be regionális elemzését, amely a nagytérségi munkaerőpolitika átalakulása és a rendszerváltozás során végbemenő periferezálódás, illetve a vállalat-privatizáció következtében kialakuló ellenállás- és tiltakozásformák megjelenésmódjával nyújtott lehetőséget az áttekintő felmérésre. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 14 0. 400,- Ft (50 oldal)

39). *Barabás Máté*: Közösségek találkozása: Krisna-völgy Somogyvámoson: közismert, hogy Magyarországon a Krisna-tudatú hívők száma ugrásszerűen megnőtt a politikai és ideológiai „rendszerváltás” éveiben. A szerző a krisnások magyarországi központjában vizsgálja, mit kínál ez a hitvilág és életforma-modell a híveknek, miként hat a somogyi község helyi társadalmára és földrajzi (-turisztikai) környezetére, s miként csiszolódik össze

a vilásképek változása során a vallási mező és a társadalmi közösség komplex egységének több más résztvevője. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 15 9. 400,- Ft (40 oldal)

40). *Orosz Anett*: Menekültek és menedékesek helyzete a Debreceni Befogadó Állomáson: a menekültek státusával, ideiglenes szállásaik helyzetével, mindennapjaikkal, problémáikkal és reményeikkel foglalkozik a szerző. Terepmunkán, interjúkon és megfigyelésen alapuló kutatásában a debreceni Befogadó Állomás átfogó, érzékletes leírását adja, kiegészítve a szociológiai tapasztalatot az ott élő családok életút-elemzésével, családi eseménytörténetével, az egyes családtípusokra jellemző vonások megrajzolásával. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 29 9. 400,- Ft (55 oldal)

41). *Bujdosó Judit*: Határ választ el...: a tanulmány a menekültügy jogi és szervezeti rendszerének, a migrációs politika átalakulásának, a magyarországi menekült-áradat számadatainak tükrében vizsgálja az integrálódás, a helykeresés, az identitásváltozás néhány szempontját. Interjúrészteteket közöl az egyes menekült-típusok vallomásaiból, és sorra veszi az érkezők/visszatelepülők/továbbutazók/letelepülők stratégiáit, végezetül pedig a magyar migrációs politika tapasztalatai alapján a menekültek letelepítésének és beilleszkedésének főbb szempontjait tárja az olvasó elé. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 30 2. 350,- Ft (30 oldal)

42). *T. Kiss Tamás*: A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező tevékenysége: a rendszerváltó Magyarország, az európai polgárosodást célul tűző Magyarország, s a politikai modernizációt megvalósítani törekvő Magyarország sem érheti el céljait a hazai társadalmi és politikai, gazdasági és kulturális múltat átértékelő, a kulturális hagyományokat itt és most jelenvalónak tekintő gondolkodásmód nélkül. E tanulmány szerzője egy jellegadó korszak és egy kivételesen sokoldalú politikus-személyiség „életművébe”, a hazai kapitalizmus és polgárosodás egyik fontos korszakába nyújt széleskörű betekintést, vagy inkább teljes korszakot. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 59 8. 600,- Ft (187 oldal)

43). *A. Gergely András*: Államválság – régiók – civil társadalom I–III. (I. Államválság): válogatott tanulmányokból álló, de egységes gondolatmenetbe illeszkedő elemzésében a szerző a korszakunkat jellemző állampolitikai válságjeleket veszi sorra. A táji-történeti tagoltság, a tradíciók szabta politikai törésvonalak, a politikai-kulturális blokkok, a magyar „reálpolitika” és nemzetépítő program, a demokratikus fejlődés és a nyilvánosság viszonya, valamint a hatalomkorlátozás és az europaizálódás törekvésének körüljárása adják a füzet tartalmát. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 36 1. 500,- Ft (98 oldal)

44). *A. Gergely András*: Államválság – régiók – civil társadalom I–III. (II. Régiók): két régió történeti alapvonásait ismerteti a szerző az elmúlt fél évszázadban elvégzett kutatások alapján: a Tiszazug történeti szorongatottságát és a kiskun vidék mentalitástörténeti karakterét elemzi úgy, mint sajátosan alföldi, etnikai-kulturális meghatározottságát mindenkor átélő térbeli egységet. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 37 X. 450,- Ft (75 oldal)

45). *A. Gergely András*: Államválság – régiók – civil társadalom I–III. (III. Civil társadalom): a közjó társadalomfilozófiájára hivatkozó elmélet, a helyi demokrácia és az önszervező erő kibontakoztatására épülő korszakos változás-élmény, valamint a civil társadalomról kialakult elképzelések és az ezekre nehezedő jelentésváltozások kérdései körül bolyong a szerző. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 60 4. 500,- Ft (90 oldal)

46). *Albert Árpád – Benke József – Gulyás Anett – Kovács Monika – Pásztor Zoltán – Sebestény Anikó – Veres Emese-Gyöngyvér*: Másság – idegenség – elmozdulás. Léthelyzetek az otthonosság és a sehollét között: a válogatott tanulmányokból álló füzet menekültek, diaszpórában élők, helykeresők körében végzett kutatások összefoglalóiból áll. Németországi

törökök és magyarok, brüsszeli arabok, budapesti kínaiak, afrikaiak és kelet-európaiak élethelyzeteit, kulturális másságát, asszimilálódási hajlandóságát mutatják be ez írások, melyek résztvevő megfigyelésen, empirikus tapasztalatokon alapulnak. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 61 2. 400,- Ft (57 oldal)

47) *Tasi István*: A vaisnavizmus múltja és jelene: a szerző a magyarországi Krisna-tudatú hívők közösségének egyik papja (bráhmanája), aki a vaisnava kultúrát a kutató szemszögéből igyekszik megismertetni egy sajátos antropológiai látásmód révén. A hazai kisegyházak között is egyre népszerűbb vallási szervezet már templommal, bio-farmmal, parlamenti képviselővel, sajtótájékoztatóval is rendelkezik, s mind gyakoribb, hogy a „krisnások” jelenlétét, közöttünk élő hívő egyedei fel-feltűnnek autóparkolóknak, utcai forgalomban vagy nagyvárosi könyvtárakban. A Visnu- illetve Krisna-hívők sokoldalú bemutatása, vallás-szemléletük és mozgalmortörténetük ismertetése a szerző írásában kiegészül a templomi élet és a krisnás lét hétköznapi eseményeinek, szótárának leírásával. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 63 9. 400.- Ft (62 oldal).

48) *Fejér Balázs*: Az LSD kultusza: egy budapesti kulturális színpad krónikája. Egy ifjúsági szubkultúra élményhű leírása kulturális antropológiai nézőpontból. A szerző a városantropológia és a mikrokultúrák kutatásának módszertanát alkalmazva egy jellegzetesen világvárosi jelenséget ismerteti, s közben „beavatást” nyer az olvasó az acid-partyk zenei világába, ünnepnap tartalmába, nyelvi és világmépi sajátosságaiba. Fölmerül a kérdés: azonos-e a „pre-civilizált” törzsi világ sámánjainak szerepe a party-világ disc-jockey-inak funkciójával. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 64 7. 900,- Ft (104 oldal)

49) *Járosi Katalin*: Identitásproblémák. Új identitás keresése a taszári repülőezred hivatásos állományánál: empirikus kutatási anyag arról, miként változtatta meg a taszári harcászati ezred katonáinak önképét és identitását az IFOR-erők megérkezése és betelepődése. A szovjetek helyett amerikaiak, az állami támogatás helyett külső függés, a kiszolgáló funkció és a polgárosodás közötti választás kényszere – az átmeneti helyzet megannyi szimbolikus és minőségi átalakulást tartalmaz, melyek értelmezésében a szerző a kulturális antropológia rituálé-elemzését használja föl és a kultúrák találkozásának sajátos példájával ismerteti meg az olvasót. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 74 4. 400,- Ft (43 oldal)

50) *Farkas Attila Márton*: Buddhizmus Magyarországon, avagy az alternatív vallásosság egy típusának anatómiája. A szerző a hazai buddhizmus intézményeit, közösségeit, keletkezésük és gyarapodásuk történetét mutatja be, egyúttal jellemzi azokat a társadalmi köröket, melyek a vallási csoportok-közösségek e speciális típusához sorolhatók. A tanulmány hiánypótló kézikönyvként alkalmas a magyar társadalom vallási-kulturális térképének áttekintéséhez eddig nem lehetséges tájékozódás és eligazodás megszerzésére. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 59 0. 800.- Ft (142 oldal).

51) *H. Sas Judit*: „Az új apparátus”. Szomorújáték két részben a XXXIII. kerületi, Tó-városi Önkormányzatról (1990-1994). A szerző távolságtartó társadalomkutatóként ereszkedik be az önkormányzati ügybonyolítás és az érdekviszonyok mai rendszerébe, s mélyinterjúi segítségével föltárja a politikacsinálás emberi mögöttéseit, képviselőtestületi és hatalmi konfliktusait, köz- és magánéletutak sajátos alakulásait. Hozott múlt, örökölt sérelmek, politikatörténeti háttér, emberi sorsalakítás – ennyi, nem több az írás tartalma. Üzenete, megfontolnivaló jelentéstartománya azonban elképesztően izgalmas, olykor szánalmas, ám mindenkor aktuális. Mert emberi... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 60 4. 800.- Ft (142 oldal).

52) *Fleck Gábor – Virág Tünde*: Egy beás közösség múltja és jelene. A szerzőpár Gilvánfa cigány közösségében végzett széleskörű elemzést a beások sajátos csoportjairól, nyelvi-kulturális, lakóhelyi, életmódbeli és mentális struktúrájáról. A társadalmonkívlóság, a

kultúraváltás, az iskolai feltételrendszer, a társadalmi leszakadás és gettósodás problémái a kulturális antropológia mélységi igényeivel megközelítve fölöttébb izgalmas, sőt kihívó kulturális identitásállapotot jeleznek. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 81 7. 800.- Ft (112 oldal).

53) *Csanády Márton*: A politikai rendszerváltás társadalomlélektana – avagy szorongások és félelmek a XX. század végi Magyarországon. A szociológus-antropológus szerző a huszadik századi félelemelméletek és szorongásteóriák világába vezeti olvasóit, majd a félelem Kádár-rendszerbeli lélektani korszakait mutatja be, sikertelen és túlélhető állapotokat, hogy végül a félelemlegyőzés sajátos technikáját analizálja a rendszerváltás-kori Magyarországon. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 86 8. 600.- Ft (42 oldal).

54) *A. Gergely András szerk.*: Filozófiai, történeti és kulturális antropológia. (Egy interpretáció). Szöveg- és szemelvénygyűjtemény I/1. (Egyetemi-főiskolai tankönyvként, kizárólag oktatási használatra!). A munkafüzet a felsőoktatásban egyre szélesebb körben bevezetett antropológia-oktatás segédkönyve kíván lenni. Forrásanyagként csupán alig néhány tanulmány található benne, szemelvény- és szöveggyűjteményként azonban magába foglalja azt a nehezen elérhető szakirodalmat, amelyet az oktatás oly kevéssé nélkülözhet. A szerkesztő álláspontja szerint minden szövegválogatás tükröz valamiféle felfogásmódot, „keretet” és interpretációs síkot, így ez a szöveggyűjtemény is, melyet hazai szerzők munkái és a szerkesztő kiegészítő reflexiói tesznek teljesebbé. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 93 0. 2500.- Ft (261 oldal).

55) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, I. Mi a politikai pszichológia? Elméleti-diszciplináris kérdések. A kötetnyi dolgozat a kognitív disszonancia, a legitimáció, az emberi lélek politikatörténete, az identitás és az elnyomás szociálpszichológiai felfogásmódjait mutatja be a politikai pszichológia nézőpontjából. Az oktatási célra készült összeállítást a szerkesztő tematikus egységekbe, hét munkafüzetbe komponálta. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 89 2. 700.- Ft (52 oldal).

56) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, II. Politika testközelben. A hallgatói dolgozatok ezúttal interjúformában tárják fel a politika és a politikusok vagy politizálók viszonyát. Tanulságos életutak, reménytelen vakremények, sikertörténetek és szálnalmas pályák – mindegyik mégis egy-egy emberi portré... Több is annál... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9098 90 6. 800.- Ft (88 oldal).

57) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, III. Személyiség és politika: személyek, típusok, attitűdök és ideológiák: e hallgatói dolgozatokban most a politikai színpad szereplői, szakértők és vezetők, jelöltek és önjelöltek, kampányhősök és politikai nemecek portréi kerülnek sorra. Jut figyelem a kampány, a pályakép, az önéletrajz, a népszavazás és az önreprezentáció sajátosságaira is – olykor magunk sem hinnénk, milyen izgalmas mindez... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 02 2. 1000.- Ft (114 oldal).

58) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, IV. Politikai konfliktusok: társadalomlélektani események, eszmeviták, politikai csatározások és nyílt konfliktusok a tárgyai, tolerancia, másság-felfogás, ellenségkép és azonosságvállalás a témakörei és feltételei a politikai pszichológia egy sajátos területének. Ezekről szólnak a válogatás dolgozatai. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 02 2. 1000.- Ft (99 oldal).

59) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, V. Politikai választás – politikai kampány: a politikai pszichológia kitüntetett figyelmé és a politikacsínálás belső ökonómiaja egyaránt megkívánja a meggyőzés, a ráhatás és befolyásolás mechanizmusaival való ügyeskedés megértését. Nevezük ezt manipulációnak, kampányfogások logikájának vagy befolyásolásnak – lényege mégiscsak a szimbolikus és lelki ráhatások eszköztárának

cseles kialakítása. E válogatás elemzései a rendszerváltás kampányait, nyilvánosság-képes eszközeit és a választás-lélektan misztériumát körvonalazzák a megértő pszichológia nézőpontjából. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 XX X. 1000.- Ft (118 oldal).

60) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, VI. Tömeg(lélektan) és politika: tömegjelenségek, acsarkodások és manipulációk, befolyásolási trükkök, „megetetések” folyamataival, pártos és mozgalmi mögötteseivel, a nyájhangulat és a demonstráció közötti árnyalatokkal, diktátorok és rezonőrök lelki egészségtanával foglalkoznak a válogatás írásai – ezúttal is érdekesítően, meggondolkodtatóan és olykor elszomorítóan... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 06 5. 800.- Ft (74 oldal).

60) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, VI. Tömeg(lélektan) és politika: tömegjelenségek, acsarkodások és manipulációk, befolyásolási trükkök, „megetetések” folyamataival, pártos és mozgalmi mögötteseivel, a nyájhangulat és a demonstráció közötti árnyalatokkal, diktátorok és rezonőrök lelki egészségtanával foglalkoznak a válogatás írásai – ezúttal is érdekesítően, meggondolkodtatóan és olykor elszomorítóan... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 06 5. 800.- Ft (74 oldal).

61) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, VII. Politikai kultúra és politikai szocializáció: a politikai magatartás szocializációs háttere, származás és attitűdök összefüggései, a nemzeti és kommunista „identitás” történelmi alakváltozásai, valamint a szocializmus hazai előtörténetének és vérbő korszakának ellenzéki magatartásmintái szolgálnak az itt közölt dolgozatok témájául. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 07 3. 1200.- Ft (118 oldal).

62) *Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.*: Színház, kocsmá, légitársaság. Tanulmányok a kultúra antropológiája köréből: a szerkesztők antropológus hallgatóik dolgozataiból válogattak a kultúra kortárs jelenségeinek egynémely sajátosságát leíró, azok ellentmondásos és mégis egymásra rímelő jellegét is kiemelve. Színházi és kocsmái fogyasztás, építészeti és irodavezetési urhatnáság, rejtelmes egzisztenciák és rejtett rábeszélők sokféle hada, rejtőzködő személyiségek karneváli tömege sorjázik az írások oldalain. Kissé azt is jelezve: mindegy, hogy színház, kocsmá vagy utazási iroda a helyszín, arcaink másságot rejtenek és mégis felfedhetők... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 08 1. 850.- Ft (85 oldal).

63) *Bódi Ferenc*: Forradalom után – reform előtt: a szerző (egyik dolgozatában munkatársaival együtt) a rendszerváltás utáni kisvállalkozói és munkaerőgazdasági krízishelyzetet elemzi, a hegyközi és bodrogközi kistérség határszéli problematikáját mutatja be, esettanulmányban tekinti át a budapesti (terézvárosi) cigányság és a rendészeti-rendőri szervek kapcsolatát, végül a gazdasági átmenet formaváltozásait ábrázolja gazdaság-szociológiai és politikatudományi nézőpontból. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 09 X. 950.- Ft (90 oldal).

64) *Fábián Gergely*: Munkanélküliség és munkanélküliek a régióban: a szerző a munkavállalás és a munkanélküliség akut problémáit elemzi olyan depressziós övezetekben, amelyekben nemcsak a hozott készségek-képességek, hanem mindenekelőtt a körülmények teszik lehetetlenné a munka, mint emberhez méltó tevékenység elérhetőségét, s okoznak kezelhetetlen szociális gondokat az érintettek és érdekelték egyre szélesedő körének. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 11 1. 500.- Ft (42 oldal).

65) *Bódi Ferenc – Fábián Gergely – Giczey Péter*: Még mindig örülten: a szociálpolitika, mint korunk zord kihívása még mindig fenyegeti a rendszerváltó demokráciák sikerét, nehezíti a túlélési esélyeket, akár vidéken vizsgáljuk, akár a Terézvárosban. A szerzők a gazdaság átstrukturálódása nyomán kialakult térségi és helyi politika feltételeit tekintik át,

különösen az emberi gondoskodás dimenziói mentén. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 12 X. 500.- Ft (45 oldal).

66) *Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerk.*: Idegen az idegenben. (Kulturális antropológiai tanulmányok). *Szerzők*: Bansar Mohamed, Böszörményi Nagy Katalin, Csige E. Ibolya, Czingel Szilvia, Frankó Ágnes, Fülep Anikó, Hajdú Gabriella, Lukács Judit, Sípós Zsuzsanna, Szövényi Katalin, Tarr Bence, Zana Ágnes. A kiadvány kulturális antropológiai szemléletű és kérdésfeltevésű tanulmányokat tartalmaz, ezúttal olyanokat, amelyek az idegenség, a másság tűrése és a beilleszkedés folyamata szempontjából világítanak meg élethelyzeteket, köztük diaszpóra-sorsú görögökét, tibeti vallási üldözöttekét, Magyarországon élő külföldiekét, turizmus vagy munkahelyválasztás esetében az idegenség élményével megküzdő csoportokét és kultúrákét. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 27 8. 1200.- Ft (107 oldal).

67) *Horkai Anita*: Screenagerek. A techno-kultúra megjelenési formái a mai Magyarországon: Egy kulturális antropológiai terepkutatás anyagából származó elemzés, melyben a szerző egy hazánkban még kevésbé analizált technikai szubkultúra feltárását vállalja. Érdeklődésének fókuszába a televízió, számítógépen és techno-zenén nevelkedő ifjúsági csoportokat helyezi, felmutatva e generáció mindennapjaiban és világképében észlelhető lélektani hátteret, drogfogyasztási és kapcsolatkezelési szokásokat, illetőleg ezeknek az egyénre, közösségre és a komplex társadalomra ható elemeit. A kutatás ismertetését az elkészült interjúk szemelvényei teszik még élőbbé és még figyelmeztetőbbé. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 15 4. 650.- Ft (61 oldal).

68) *Csámpai Ottó*: Magyartanítás Zoboralján. (Egy szociológiai vizsgálat tézisei): a Szlovákiai magyarok által legsűrűbben lakott Nyitra- és Zobor-vidék kutatásának hipotéziseit ismerteti a szerző, egyúttal meglepő adatokkal szolgál a nyelv-vesztés, a kultúraváltás és az identitás-veszélyeztetettség kérdéseiről. Az induló kutatás a hazai összehasonlító elemzések és nyelvi kisebbségvizsgálatok számára éppoly kihívó lehet, mint a határon túli magyarság helyzetéért aggódó külpolitikai megfontolások számára. Mindazonáltal a szerző összegzése a politikai szociológia és a kulturális antropológia iránt érdeklődő olvasók számára is fölöttébb sok tanulságot ígér. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 18 9. 450.- Ft (40 oldal).

69) *Németh Ildikó*: A multikulturális nevelés és gyakorlatának elmélete – a magyarországi cigányság tükrében: a szerző, pedagógus lévén, a multikulturalizmus elméleteit a kisebbségi oktatás és a kultúraközi kapcsolatok „szabályozása”, kezelése szempontjából tekinti át. Munkáját a gyakorlati (kísérleti) pedagógia fő törekvése, az együttélő kultúrák közötti kölcsönhatások megértése és modellálása hatja át. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 24 3 450.- Ft (43 oldal).

70) *Lux Éva*: A vallás kommunikációja, a kommunikáció vallása – a Krisna-vallás: terjedő és terjeszkedő egyház, a Krisna-tudat komplex kulturális rendszere a témája a szerző elemzésének. Bemutatja a mozgalom eredetét, irányzatait, főbb eszméit, szokásrendjét, jelképrendszerét és forrásait. Számos hasonló „egyházportrétól” eltérően, az etnológia és antropológia nézőpontját használja e Magyarországon is alternatív irányzatként hódító szakrális rendszer megértéséhez. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 31 6. 1000.- Ft (94 oldal)

71) *Hajnal Virág*: A zentai „foglyok”. A szerző saját terepén kutató antropológus, akinek kulturális és politikai világa éppen a „balkáni háború” mindennapjait éli... Honnan jött, kiket hagyott „otthon”, kikre számíthat még, ha hazatér...? Miként élhető át a huszadik század egyik legellentmondásosabb nemzeti/etnikai/nemzetközi háborúja? Hogyan zajlanak a mindennapok, miként tűnnek el az élők és a túlélők, s miféle esély van arra, hogy a múlton túl a jövőt is remélhetővé tegye a modernizálódó, egységesülő Európa? Egyáltalán: Európa még

ez? S ha még nem (vagy már nem), kik tették Európán kívülivé? ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 25 1. 900.- Ft (45 oldal).

72) *Mihályfi Márta*: Irányzatok a barcelonai meleg mozgalomban. Antropológus, társadalomkutató szemlélettel a barcelonai meleg társadalomban – tapasztalatok, megfigyelések, interjúk és dokumentumok szolgálják a szerző figyelemre érdemes elemzését, valamint a közreadott szervezeteleírását. Ritka az ilyesfajta analízis, mely egyebek közt arról is meggyőző, miként lehet fiatal, fogékony kutatóként nem szokványos jelenségeket megismerni egy bizalmasságtól övezett világban. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 30 8. 750.- Ft (70 oldal).

73) *Horváth Gergő*: A Káli-medence „vidéke”, avagy a „vidék” közgondolkodásbeli átértékelődésének egy példája: az antropológus szerző a Balaton-felvidék egy újraéledő (túlélő?) településcsoportjának társadalmi értékörző folyamatait elemzi a turizmus szempontjából. Áttekinti a vidék és a vidékiség-felfogások néhány modelljét, a hagyománykeresés és a települési környezetet (újra)konstruáló felfogásmódok gyökereit és formációit, végső soron a túlélési technikák egy igen sajátos összképét mutatja fel egy szerveződő „kultúrtáj” példáján. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 34 0. 600.- Ft (70 oldal).

74) *Bódis Krisztina*: „Nemzetek utáni” korszak? Szulejmán szultán emlékműve Szigetváron... Tisztelgés egy hős stratégia előtt, helyi identitás-alakító eszköz, idegenforgalmi csali vagy a népek barátságának új korszaknyitó szimbóluma? Netalán a nemzetek utáni korszak egy nemzeti ideológiát erősítő eleme? Politikai vagy kulturális jelentéstartalma ez a monumentum, s az volt-e, maradt-e mindmáig? Hogyan gondolkodnak a történészek, politikusok, antropológusok az identitásjelképek termeléséről, s hogyan látja ezt az egyszeri ember, az újságolvasó, a kortárs...? Ezt taglalja a szerző alapos áttekintése. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 36 7 . 600.- Ft (70 oldal).

75) *Böszörményi Nagy Katalin*: Az aszkézis mint liminális folyamat a jávai kultúrában: a szerző kulturális antropológusként kutatja az indonéz társadalmi és vallási-kulturális folyamatok sajátos vonásait, abban a hitvilág, a hagyomány, a mindennapi élet és értékrend, továbbá a rítusok és a világképek sajátos rendszerét. Figyelmét az aszkézis és a zarándoklat átélésének folyamata, átmeneti rítusa felé irányítja. Elemzése évekig tartó terepmunka nyomán készült el, s megfigyelései a magyar kutatók által ritkán tanulmányozott ázsiai (iszlám) kultúrák belső világába kalauzolják az olvasót. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 40 5 800.- Ft (75 oldal)

76) *Kárpáthy Ágnes*: Buddhizmus Magyarországon – avagy egy posztmodern szubkultúra múltja és jelene. A címben jelzett vallási-kulturális komplexum intézményesülésének, irányzatainak ismertetése, történeti szerepváltozásuk bemutatása – interjúrészletekkel gazdagítva. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 67 7. 600.- Ft (55 oldal)

77) *A. Gergely András*: Létmódok és kimódolt létek (politikai antropológiai tanulmányok): a szerző a szimbolikus politikai jelentéstartományban értelmezhető írásaiból válogatta össze kötetét, kiegészítve ezeket az utóbbi időszakban a társadalomtudományok szélesebb horizontján megjelenő újabb gondolkodásmódok reflektálásával, könyvismertető-formájú értékelésével. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 41 3. 1200.- Ft (130 oldal)

78) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, VIII. Politikai vezetők és arculatok. A kiadványban közölt tanulmányok a magyar politikai vezetők világába vezetnek a pszichológiai megismerés módszerével, a stressz, a megjelenés, a klinikai pszichológiai esetek vagy épp az élettörténeti-pszichohistóriai átvilágítás eszközeivel. Önkormányzat és vezetési „üzem”, Torgyán „színpada” és Antall József vagy Kádár János személyiségének

jellemrajza – a pályakezdő kutatók elemzéseit szakember és tájékozódó olvasó számára egyaránt izgalmas olvasmányok. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 47 2. 1200.- Ft (106 oldal)

79) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, IX. Választói magatartás és kampánypsychológia. A tanulmány-válogatás a politikai párt-stratégiák rejtelseibe kalauzol, a meggyőzés és manipuláció, a pártválasztási hátterek, a kisebbségbefogadási attitűdök és a nyilvánosság előtt zajló politikai csatározások (Horn–Orbán vita) elemzésére vállalkozik, a választói és a politikusi magatartások olyan területére koncentrálva, amelyet a politikatudomány és a választás-szociológia csak ritkán vesz nagyító alá. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 48 0. 1200.- Ft (92 oldal)

80) *Lányi Gusztáv szerk.*: Politikai pszichológiai tanulmányok, X. Politikai magatartásformák, szimbólumok és hagyományok. Az együtt közölt tanulmányok a politikát mint magatartást elemzik szociálpolitikai, nyilvánosságpolitikai, tranzakcionális, szociálpszichológiai szempontból – a legkevésbé sem érdektelenül. Segítségükkel olyan diagnózisokat kapunk, melyek nemcsak izgalmasak, megfontolandók és érdekesek, de újabb kutatási és szemlélődési irányokat nyithatnak meg a politikai jelentéshordozók és jelentéstartalmak szempontjából. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 50 2. 1500.- Ft (134 oldal)

81) *Csanády András szerk.*: A Homoród-vidéki falvak gazdasági viszonyairól. A szerkesztő-szerző a Homoród-vidék történeti és mai gazdálkodásáról szóló tanulmányokat válogatott össze helyi szerzők, erdélyi társadalomkutatók tollából. Az összeállítás forrás-értékű, de rangját nemcsak ez adja, hanem olyan átmeneti viszonyok relatíve teljes körképe, amelyekről hasonló hangoltságú és mélységű elemzés-együttes nem áll rendelkezésre. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 56 1. 1700.- Ft (179 oldal)

82) *Holló Imola Dalma – Komjáthy Zsuzsa szerk.*: Jelen lenni és antropológiát írni: a kutatás és a szöveg talányos viszonya. Miként lehet a társadalmak kutatója egyszerre bennszülött és kívülálló, szereplő és fordító, különböző kultúrák értője és interpretálója? Erre a kérdésre válaszolnak jeles, nemzetközi szinten tekintélyt élvező kutatók és korunk pályakezdői. Válaszaik – szóljanak akár etnikai kisebbségről, akár kulturálisról vagy vallásiról, városiról vagy marginálisról – további megfontolások, irányváltások, nézőpontok áttekintéséhez kínálnak alapot. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 70 7. 1800.- Ft (180 oldal)

83) *Korbai Hajnal*: Identitáskereső az ír szigeten. Szelídülhet-e a nacionalizmus nemzeti identitássá?: hosszabb terepkutatáson alapuló elemzés a híres-hirhedett ír mentalitás bemutatására, amely a konfliktusok, életérzések és identitás-kompenzációk szövevényében próbál eligazító alapvonalakat megrajzolni. A kérdés költői – a válaszok azonban mindegyre sorjáznak... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 59 6. 800.- Ft (78 oldal)

84) *A. Gergely András szerk.*: „Primitív” kultúrák, ősi hitek, modern genocídium. (Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok). A politikai antropológiai, kultúrakutatási és etnológiai tanulmányokat tartalmazó fordításgyűjtemény a tradíciók és hagyományváltozások, politikai és kulturális szerepkeresések, illetve etnikai konfliktusok köréből válogatott írásokból áll. A tanulmányok szerzői a „primitívnek” mondott kultúrák életszerű teljességét állítják szembe az etnikai csoportok helyzetének „jobbítására” vállalkozó politikai erők kíméletlen győzedelmességével, modern erőszakosságával. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 71 5. 1100.- Ft (101 oldal)

85) *Angyal Mónika*: Euro-identitás Belgiumban: a szerző antropológus kutatóként vizsgálja két belga település etnikai és lokális identitását, továbbá kiegészíti ezt az elkülönülő Brüsszel és az EU-identitás elemzésével, rámutatva mindhárom hovátartozástudat előnyeire és konfliktusosságára. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 73 1. 500.- Ft (47 oldal)

86) *A. Gergely András*: Tér, idő, határ és átmenet. (Politikai antropológiai esettanulmányok). A szerző összegyűjtött tanulmányai a társadalomtudományok interdiszciplináris vidékein kalauzolják az olvasót, elsősorban a tér és az idő társadalmi használatát, felfogásmódjait és lokális dimenzióit (régió, nagytáj, identitásrégió) taglalva. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 72 3. 1500.- Ft (148 oldal)

87) *Szász Antónia*: Parázs. Az asszimilált magyar zsidóság útkeresése. Mit ismerünk a zsidó kultúra és identitás hagyományaiból a mai Magyarországon, s kik reprezentálják az alternatív identitás-választás szabadságát, akár „befogadják” őket, akár nem...? Miképpen alakul egy önszervező zsidó kulturális egyesület története a kilencvenes években, Budapesten...? Lehet-e hagyományt alternatív vagy modernizált módon tartósítani, avagy újat teremteni? Elfogadható-e az ortodox vagy konzervatív nézetek és a kívülálló társadalom számára egy hitközösség és kulturális csoporttudat, ha a szerepek, önbesorolások, szerepválasztások, megélt történelem és közös hagyománytartás megújult formáit intézményesíti? E kérdésekről szól a kiadvány az antropológus, a kultúrakutató szemszögéből. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 64 2. 1300 Ft (118 oldal)

88) *Mund Katalin szerk.*: Átalakuló értékrendszerek. (A XXV. OTDK (2001) díjnyertes szociológiai dolgozatai): a kiadvány fiatal, pályakezdő társadalomkutatók elemzéseit tartalmazza, melyek egy rangos „szűrőn”, a tudományos diákkörök országos versenyén (OTDK) helyezést vagy kiemelt értékelést kaptak, s nem véletlenül: akár ha munkanélküliségről, antiszemitizmusról, helyi társadalomról, elmefilozófiáról vagy multikulturalizmusról szólnak, akár ha módszertani, elméleti, kritikai vagy interpretációs felületüket mutatják, rendkívül igényes, választékos, és sokoldalú felkészültséget bizonyító írások ezek. Olvasóként, pályatársként, kutatóként is becsülendő teljesítmények, melyek megszolgálták és kiérdemelték a szakmai nyilvánosság elé kerülést... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 65 2. 2400.- Ft (238 oldal)

89) *Szakál Gyula – Udvarhelyi Éva Tessza – A. Gergely András szerk.*: Elitek és piaci kultúraváltások. (Tanulmányok a Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézetének, valamint az ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszékének kutatásaiból): az itt közölt öt tanulmány a vállalkozói szféra magatartásmintáinak, történeti előképeinek és a kortárs megélhetési módoknak számos példájával, a kultúra váltását követő időszakban kialakuló életmód-modellek és értékrendek sajátos arculatát megmutatva járul hozzá a gazdaság- és rendszerváltások összképéhez. Az elemzések szempontja nem tisztán gazdasági, ám a gazdálkodásban részt vevők gazdag kulturális univerzumát vázolja föl. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 76 6 1900.- Ft (179 oldal)

90) *Antos Balázs – Fiáth Titanilla*: Határsávok. Az identitás meghatározói egy nyugat-magyarországi faluban: kulturális, tájegységi, közösségi határon lenni sajátlagos helyzet, más az ott élők számára, más a turistáknak és a betelepülő „jöttmenteknek”. Elfogadni, alakítani, követni a szokásjogot, „beavatkozni” vagy alkudozni róla, beágyazódni a helyi társadalomba – olyan hétköznapi kihívások ezek, melyek társadalmi átalakulás, települési szerepváltozás, kulturális és mentális átmenetek idején mindenütt jelen vannak... Ám ahogyan ezt a társadalmi terepen kutató antropológusok nyomon követik, megfigyelik, elbeszélik, az önálló narratívát formál. Egy térség öt településének egyike, mely itt megjelenik... ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 81 2. 1400.- Ft (138 oldal)

91) *Kárpáty Ágnes*: A gyász szociológiája: e tanulmány a halálról szól, melyet tabuk és társadalmi tények vesznek körül. De amíg a születésről, házasságról, évfordulókról szívesen beszél az ember, az elmúlás, a halál, a ‘nincs’ misztériumáról és átmeneti rítusáról nem. A gyász szociológiája ritka dolog, az élet befejezésének nyilvánossága, a halálélmény és a „gyászmunka” nehezen vizsgálható. Bátor és tisztességes vállalkozás a téma emelt méltóságú

tárgyalása, s nemkülönben a megértés és megismerés érdekében mozgósított nagy társadalomtudományi fogalomkészlet, melynek segítségével mozgósít, pontosan definiál, jól fogalmazza meg a halál kommercializálódását, urbanizálódását és medikalizációját. Nem szokványos elemzés, de fölötte izgalmas és megfontolásokat kínál. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 80 4. 900.- Ft (84 oldal)

92) *Fehérvári Marcell*: A nagyváros metafizikája: a szerző a városlakó ember régi és jelenkori élményét, a térfoglaláson és képzelt „univerzum-teremtésen” alapuló városfogalmak rendszerét, térbeli elemeit és a város mint tárgyi-építészeti-életkeret-együttes átélési módjait járja körül a várostörténeti, városszociológiai és városantropológiai felfogások tükrében. Térpercepció és szakralitás, védelem és lakályosság, tömegesség és kiszolgáltatottság a fogalmi főszereplők, olyan szintér tehát, amelyben a hétköznapi városlakó lét és lakosi tudat szimbiózisa a történések lényege illetve tétje. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 78 2. 450.- Ft (39 oldal)

93) *Kiss Enikő – Anwar Aimen – Csiszár Anita*: Az ISZLÁM Magyarországon és Közel-Keleten: a kötetben szereplő tanulmányok az iszlámot két, részben kívülálló személy és egy muszlim hívő szempontjából mutatják be, különböző aspektusokat vizsgálva. Az első tanulmány a Budapesten élő muszlimok beilleszkedési stratégiáival, vallásuk megtartásának nehézségeivel és közösségi életükkel foglalkozik. Ezt követi a mekkai Zarándoklatot részletesebben ismertető leírás egy hazánkban született muszlim hívő értelmezésében. A záró írás egyik hagyományos környezetében, „otthon” vizsgálja az iszlámot, a szíriai muszlim arabok családi kapcsolatain keresztül. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 79 0. 900.- Ft (70 oldal)

94) *Vincze Kata Zsófia*: Tradíció, emlékezés, értelmezés. Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben: a kötet szakrális olvasmányok, interpretációk és helyszíni terepkutatás alapján figyeli meg a budapesti zsidóság mai identitás-állapotát. A vallási tradíció szövegeitől indulva, majd empirikus kutatásban talál választ olyan narratívák, metaforák, történetek, jelenségek, gesztusok mozaikjában, amelyek a zsidó identitás összetettségét, változékonyságát, szituációfüggőségét hozzák emberközelbe. Rávilágít arra, hogy a gyakorlatban az identitás sohasem csak egy steril, egzakt tudományos címke, amelyet az egyén állandóan magán visel, magának vall vagy elutasít, hanem mindez a kulturális háttér, a tradíció szövegei mentén, a szokásoktól és átéléstől, viselkedéstől a nyelvhasználatig olyan jelentéssel teli teret tesz leírhatóvá, amelyben a mai hétköznapi és ünnepi zsidó identitás képződik, alakul, mozog és változik. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 97 9. 1500.- Ft (116 oldal)

95) *Szűcs Balázs*: A jelentések nyomában. Hermeneutika Clifford Geertz kései, teoretikus írásaiban: a természettudományok és a humántudományok viszonya, ma már klasszikusnak tekinthető szerzők és életművek, a világ tudáspolitikai helyzete képezik a könyv témáját. A hermeneutika, mint meghatározó filozófiai irányzat elveinek vizsgálata az egyik legjelentősebb kortárs antropológus szövegeiben minden bizonnyal jelentős kérdésnek bizonyul – amennyiben a megértés nemcsak lehetséges, de siker-esélyes is. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 90 1. 700.- Ft (54 oldal)

96) *Biczó Gábor*: Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat: jelen szövegválogatás az asszimilációkutatás kiemelt társadalomtudományi jelentőségére szeretné felhívni a figyelmet. A téma elméleti megalapozását az asszimiláció fogalmának fenomenológiai és etimológiai elemzése jelenti. Az asszimilációkutatás kötetben olvasható két gyakorlati esetének – egy észak-erdélyi magyar szórvány asszimilációs viszonyainak és egy személyiség portréjának – bemutatása az asszimilációs folyamat komplexitását, és az asszimilációs kérdések

elemzéséhez nélkülözhetetlen interdiszciplináris antropológiai szemlélet alkalmazásának fontosságát hangsúlyozza. ISSN 1416-8391, ISBN 963 9218 96 0. 800.- Ft (60 oldal)

97) *Szakál Gyula – A. Gergely András szerk.*: Társadalmi tőke, karrieresélyek, viselkedésminták: a szerzők a győri Széchenyi István egyetem oktatói és kutatói, akik a gazdasági és társadalmi boldogulás-esélyek, karrierformáló stratégiák és értékrendszerek kérdéseit elemezték empirikus kutatások során. Értelmiségi minták és média-hatás, területi identitás és civil önszerveződés, diploma utáni boldogulási pályák lehetőségei kerülnek itt sorra, nem feledve, hogy a társadalmi siker éppúgy kötődhet életvezetési hagyományokhoz, mint a sikeresség divatos fogalmaihoz, a küzdésképeség hagyományaihoz és a társas környezetehoz is. Eltérő mintákat találnak főiskolások, magyarok és oroszok, sikerágazatokban dolgozók és szakmai parkoló pályákon vergődők (vagy épp munkanélküliek) körében – ami korántsem meglepő. Azt azonban, hogy a vállalkozási merészség és sikerképeség hogyan függ össze a társadalmi tőkefajtákkal (amilyen a bizalom, a kooperáció képessége, a személyes kapcsolatháló, a felkészültség stb.), már ritkábban láthatjuk magyar és nemzetközi összehasonlításokban megjelenni. A kötet pedig éppen ezt vállalja... ISSN 1416-8391, ISBN 963 7372 03 2. 1300.- Ft (120 oldal)

98) *Károlyi Júlia – Simon Dávid szerk.*: Romológia és szociális kirekesztettség. Szociálpolitikai és szociálpedagógiai tanulmányok). A szerkesztők (egyúttal szerzők maguk is) a magyarországi és határon túli cigány közösségek kutatásának szentelték tanulmányválogatásukat. Helyet kap itt a roma identitás vállalásának nyelvi-kulturális közege, a sajátos viseleti és életmód-kultúra, a roma pedagógia aktuális állapota, az asszimilációs kérdések sora, a kirekesztettség és a szocio-kulturális életvilág állapota, továbbá a szociális helyzetet formáló számos egyéb hatás. A szerzők szociológusok, kulturális antropológusok, romológusok vagy pedagógiai orientációjúak legyenek is, mindannyian a kultúraváltás módjait, kockázatait és mintázatát keresik, szinte függetlenül a követett, egymásótól eltérő kutatásmódszertantól. ISSN 1416-8391. ISBN 963-7372-04-0, ISBN 978-963-7372-04-9. 2500.- Ft (232 oldal)

99) *Horváth Réka – A. Gergely András szerk.*: Szoft montázs. Elméleti közelítések az antropológiai filmhez: a valóságkereső kategóriák határai a társadalomtudományokban igen sokszor elmosódhatnak, s ez így van az élet dolgait legszimplább módon „leképező” dokumentumfilmzésben is. Lehet dokumentálni esőcseppek fizikai és mechanikai hatásfolyamatait, berber esküvőt és brazil megszállottsági rítust is. Ki filmez hiteleset, és ki alkot hitelesen? Ki olvas úgy, ahogyan írták? Ki komponálja a filmet, és ki határozza meg a valóságelemek hitelességét? Az antropológiai film elbeszélő, tanító, eseménykövető, kutató, emlékeztető is, tehát alkotói mű – de hitelesnek kell lennie, s ha témája nem antropológiai, beszédmódja még lehet az... Vagyis egyszerre több kategóriába is beilleszthető. Fontos kérdés a célközönség szerepe, bár az antropológiai filmek célközönsége terjedelmes és nagyon különböző embereket foglal magába. Készülhet egy film pusztán tudományos érdeklődésből a szűk tudományos körnek, s jóval szélesebb, esetenként ismeretlen (például televíziós) nézőközönségnek is. De bárkinek készül, minden esetben egy másik (idegen) kultúra jelentőség-összefüggéseit közvetíti, képi elbeszélés formájában, a saját kultúrájában élő nézőnek. Az antropológiai film „róluk” szól „nekünk”. Emiatt a kulturális idegenség reprezentációjaként értelmezhető, s így nem pusztán episztemológiai, hanem morális kérdéseket is érint a hitelesség kérdése. A kiadvány szerzői típusokat, beszédmódokat, interpretációkat vonultatnak föl korunk egyik ismeretlenül új, mégis százévesnél idősebb közlésterületéről: a filmbeszédről. ISBN 963 7372 05 9, ISSN 1416-8391 (94 oldal, 1000.- Ft)

100) *A. Gergely András szerk.*: Város a képben. Városantropológiai mintázatok Terézváros példáján. A kiadvány a szerkesztő és szerzőtársai kutatásaiból származó összegzésként egy

összehasonlító szándékú városkutatás anyagát körvonalazza, melynek eredeti programja két (vagy több) város sajátos interkulturális jegyeinek sorravétele volt. A Lyon, Grenoble, Csíkszereda és Budapest kutatása közbeni viták, módszertani és metodikai tisztázások, továbbá a kutatásokat átható városantropológiai tájékozódás egyszerre tárul itt fel abba az ismeretanyagba ágyazva, amelyből a példák, tanulságok, megfigyelések, terepkutatási élmények, interjúk származnak. A kötet nem kis merészséggel számot vet a hazai városantropológiai kutatások eddig tanulásaival, a hiányzó diszciplináris tapasztalattal, s erre az egyes írások szövegében is vissza-visszatérő módon reflektál. A kiadvány mind a szociológiai, mind az igazgatási-önkormányzati, mind pedig az élményközeli módon vállalt megismerő szándékok elé kínálkozik, korántsem leplezve, hogy egy fundamentumait, gyökereit, kutatásmetodikai lehetőségeit kereső tudásterületen járunk. ISBN 963-7372-06-7, ISBN 978-963-7372-06-3, ISSN 1416-8391 (Szerkesztés alatt).

101. *A. Gergely András*: Tudományterületi áttekintések. Alkalmazott antropológiai és társ-tudások: a kötet a kulturális antropológia, a szociálintropológia, a politikai antropológia, az alkalmazott antropológia, a kisebbségkutatás, a kultúrakutatás és más rokon diszciplinák közötti harmóniák keresését vállalja. Nem befejezett, hanem megkezdett kísérlet, amely egy (vagy több?) tudományterület fókuszából kitekintve keres áthallásokat, átlátási lehetőségeket a társ-diszciplinák kérdéseire és interpretációira. Köztes műfajú kötet, köztes tartalmú tanulmányokkal, melyek a leíró tudásterületi ismertetéstől a polifonikus megközelítésekig, univerzálístól a lokálisig követik nyomon az egyidőben elhangzó narratívák hullámain. Melléklet: *Az Etnoregionális Kutatóközpont eddigi kiadványainak legteljesebb listája*. (Áttekintés és rövid ismertető az első tíz évből). ISBN 963-7372-46-6, ISBN 978-963-7372-46-9, ISSN 1416-8391. (254 oldal, 2600.- Ft)

Az MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont eddig megjelent Dokumentum-füzetek tartalmi ismertetője

Sorozatszerkesztő: A. Gergely András

1). Zempléni András – Tari János: Újratemetési szertartások Magyarországon. Egy nemzeti rítus antropológiai sajátosságai: a magyar történet nagy alakjai, hősei és bukott vezetői, mártírjai és közlegényei kerülnek a „Nemzeti Pantheonba”, díszsírhelyekre, tömegsírokba, vagy a hősök és mártírok köztemetőjébe. Miként alakul a rendszerváltás idején a politikai tartalmú újratemetési szertartások rendje, hogyan szentesítődik vagy mosódik el a „nagy” és „kis” halottak, a névtelenek és az ismertek emléke, s miként kerül át a nemzeti önismeret fogalomtárába a 301-es parcella, majd a 298-as és a 300-as, mint valamely egységesítő központi felfogás eszköze, szimbolikus tisztelgés helyetti akció, s milyen történeti előzményei vannak a nemzet halottait a kollektív emlékezet számára megőrző rituális cselekvéseknek – erről szól a dokumentumfüzetben közzétett film-szöveg-anyag és az ezt kísérő két értelmezés. ISSN 1417 - 2968, ISBN 963 9098 10 8. **350,- Ft (64 oldal)**

2. Heltai Gyöngyi: Etnográfiai filmfesztivál, Párizs 1995: a fesztiválbeszámoló műfajába csomagolt etnofilm-történet a százéves dokumentumfilmmezés korai műhelyébe, illetve a francia etnológia forrásvidékére kalauzolja olvasóit. Az elméleti áttekintést, a harmadik világ társadalmainak és a kortárs jelenségek izgalmas mélységeinek feltárására vállalkozó filmes elhivatottság iskoláit, irányzatait ismerhetjük meg, s végül magát a film-palotát, amely nem a színes-elegáns sztárok nyüzsgésének helyszíne, hanem a társadalmi és etnikai problematikát „kamera-töltőtollal” leíró vagy értelmező gondolkodók szellemi központja. A történeti és elméleti anyagot persze az év (1995) filmjeinek áttekintése kíséri. ISSN 1417 - 2968, ISBN 963 9098 09 4. **350,- Ft (61 oldal)**

3. Benke József: Borsodnádasi terepmunkanapló: a szerző néprajzos kutatóként elemzi a borsodnádasi helyi társadalomban megfogalmazódó etnikai identitás nyomait, a „barkó” népnév eredetét és mai használatát, jelentés-árnyalatait, valamint azt a szomszédság- és ellenségképet, amelyet az etnikai csoportjelenségek között mindennaposnak lehet mondani. A terepmunka egyes fázisai, technikái, s maga a gyűjtés folyamata jelenik meg e rövid beszámolóban. ISSN 1417 - 2968, ISBN 963 9098 16 7. **200,- Ft (17 oldal)**

4. A. Gergely András: Kultúra, közösség, társadalom. A Népművelési Intézet és a Művelődéskutató: társadalmi és politikai kultúránk jelenkora és múltja aligha érthető meg vagy értelmezhető a kulturális intézményrendszer ismerete nélkül. Egy korszak, egy szemléletmód vagy egy egész kutatóhálózat működése bizonyosan rányomja bélyegét a társadalom kulturális magatartásának, kultúrafogyasztási szokásainak, értékrendjének egészére. A hazai intézmény-történet és a kultúrakutatás egyik, nehezen megkerülhető jelentőségű szervezete volt a Népművelési Intézet, illetve az abból kivált Művelődéskutató Intézet, melyeket a szerző a kutatási témák, a kutatócsoportok változásain keresztül mutat be. ISSN 1417 - 2968, ISBN 963 9098 17 5. **300,- Ft (35 oldal)**

5. Szabados Ádám: A reformáció bűnértelmezése: a szerző a protestáns reformáció bűnértelmezését gondolja végig az alapos és részletes kutató filológusi pontosságával, dinamikus elemzéstechnikájával. A primér források használata rendkívül alapos szövegkutatást és széleskörű szekunder-irodalom-ismeretet tesz lehetővé, melyet a szerző a témakörben releváns magyar, angol, olasz és német irodalom átfogó fölidézésével teljesít ki. A bűnértelmezés, mint reális sors-események fókuszsa, érdekes szellemi kísérlet e bizonytalan

ezredvég intellektuális világában, s a szerző korunk morális problematikájának földézésére is vállalkozhat. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 33 7. **400,- Ft (65 oldal)**

6. Heltai Gyöngyi: A szokások és a test az európai etnológia perspektívájában: a szerző a fölöttébb izgalmas kortárs etnológiai-antropológiai kutatásokat ismerteti két friss tanulmánykötet kapcsán. A szokások és a test, az életmód és az életvezetési megoldások, a változó értékrendszer nemcsak az európai kultúra egy specifikus metszete alapján, hanem korunk kultúráváltzási perspektíváiban kerülnek terítékre: az öregedés és a szépség, a kávéivás és a kozmetikai sebészet, az apasági érzés és a holttesthez való viszony, az utcalányok rendőrségi kihallgatása és a vulgaritás elterjedése mint kulturális antropológiai sajátosságok ismerhetők meg a kutatások alapján. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 32 9. **400,- Ft (64 oldal)**

7. Fehér László: Adalékok a pilisi szlovákok identitástudatának kutatásához: a Pilis településein élő magyarországi szlovákok kulturális és politikai identitástudatának elemzését végző szerző sorozatunk rendelkezésére bocsátotta néhány interjút, melyek a magyarországi kisebbségi, nemzetiségi, tájegységi identitástudat elemzéséhez talán más tájegységekben is értékes dokumentációként szolgálhatják a kulturális szimbiózisban, asszimilációs kényszerek és hovátartozási-helyzetmeghatározási konfliktusok között élők mélyebb megismerését, megértését. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 34 5. **350,- Ft (40 oldal)**

8. Gergely Erzsébet: IFOR konyha. (Egy konfliktus értelmezése): a dolgozat egy speciális területen vizsgálja azokat a változásokat, amelyek az IFOR-erők magyarországi megjelenését követték: egy fokozatosan kibontakozó problémára kérdez rá, melynek „színtere” a hadseregellátási konyha volt, s ahol munkáltatók és munkavállalók közötti konfliktusok, kulturális és kommunikációs feszültségek idéztek elő kultúraközi feszültséget – kiegészülve a sajtó és a közvélemény reflexióival. Az elemzés az 1995. novembere és 1996. novembere közötti a kaposvári, illetve környékbeli IFOR-konyhákön lezajlott eseményeket illetve változásokat vizsgálja, alapvetően a konfliktus résztvevőivel folytatott interjúkra támaszkodva, amely hiánypótló értékű. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 75 2. **400,- Ft (55 oldal)**

9. Kurdi Zoltán – Simonfi Attila – Borgos Anna: Drogdiskurzus – „meleg világ”: a három különálló tanulmány a „másság” keletkezésének, elviselésének és tolerálásának nyilvánosság előtt is egyre sokrétűbben megjelenő formáit, alakzatait mutatja be. Megnyilatkozás és menekülés, arculatváltozás és elismerésvágy, boldogságkeresés és társra vágyás jellemzi a megfigyelések, interjúk alapján bemutatott hétköznapi hősöket. Az együtt megjelenő írások a kulturális antropológia szemléletmódjához közelítenek, egyúttal társadalomlélektani, csoportszociológiai és reprezentáció-elméleti adalékokkal is szolgálnak az olvasónak. ISSN 1417-2968, ISSN 1417-5622, ISBN 963 9098 94 9. **400,- Ft (57 oldal)**

10. Pálkás János – Kulcsár Dalma – Kertész Nóra – Károlyi Júlia: Barlanglakók – honfoglalók – térhasználók: az egy füzetben közölt négy dolgozat a magyarországi cigányság sajátos identitáshelyzetéről, térbelakási és térhasználati szokásairól, valamint szocializációs és beilleszkedési mechanizmusairól szól. A hazai „cigány-szakirodalomban” (annak növekvő bősége ellenére) nem igazán gyakori a kulturális antropológiai szempontú vizsgálat, így kiadványunk a családi élet, a gyermeknevelés, a vágyak és álmok birodalmába is segít betekintést nyerni. Barlanglakók vagy lakáshasználók, szubkulturális létűek vagy beilleszkedettek esetei ezért ritka adalékok a hazai cigányság mélyebb megismeréséhez. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 00 6. **500,- Ft (55 oldal)**

11. Kovács Katalin – Heltai Gyöngyi: Dokumentum – film – antropológia. A kiadvány két elemzést tartalmaz a filmdokumentáció, a dokumentumfilmzés és az antropológiai film

műfajairól, iskoláiról, történetéről és irányzatairól a múltban és a jelenben elkészült dokumentumfilmek elemzése alapján. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 80 9. **400,- Ft (36 oldal)**

12. Galamb Anett: Halottkultusz Besenyőtelek, Dormánd, Poroszló, Mezőtárkány községekben (1914-1946): korántsem ismeretes az a helyi kultúra, amely a halál elfogadásában, a halállal való társadalmi szembenézésben és a temetkezés rítusaiban, szokásnormáiban érhető tetten, s amely regionálisan vagy szubkulturálisan eltérő formákban nyilvánul meg. A szerző egy alföldi kistáj történeti örökségét, a modern korra hagyományozott mintáit és ezek folytonos átalakulását tekinti át egy helyi életmód és halál-felfogás feldolgozása során. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9218 01 4. **400,- Ft (40 oldal)**

13. Boglár Lajos – Kovács Katalin: Magyar hagyományalkotás Braziliában: a szerzők a 19. század végén Veszprém megyéből kivándorolt és Santa Catarina államban letelepedett magyarok nyomában járva új hagyománykeresés, a magyar néptánc újratanulása formájában „keresik”, illetve élesztik újra etnikai-kulturális hovatartozásukat. Az ellentmondásos folyamat kulturális antropológiai hátterét és tanulságait közli e kiadvány. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9218 13 8. **500,- Ft (51 oldal)**

14. Koszta Nagy István: Illúziók nélkül: a szerző a tevékeny és konstruktívan változtatni próbáló kisebbségi magyarság romániai képviselője. Három dolgozatában a politikai cselekvés felelősségére, az új szövetkezeti és agrár-reform-törekvésekre, valamint a Romániában végbemenő társadalomstatisztikai jelenségekre irányítja figyelmünket. Szemléletmódja a független, de cselekedni próbáló, megfontoltan mérlegelő szakembert mutatja. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 14 6. **450,- Ft (43 oldal)**

15. Fehrentheil Bernadette: Az antiszemitizmustól a zsidó tárgykultúráig: a mai magyarországi zsidóság kulturális helyzete, a társadalmi érzelmek és tudástípusok, értékörző és faji alapon támadó magatartások, zsidó kulturális hagyományok, szokások és tárgyi emlékek áttekintése a szerző vállalása. Mai újságszöveget és Szentírást, ünnepet és tárgykultúrát ismerttet meg kisebb írásai révén, a művelődési és emberismereti hagyomány szorgalmazójaként, pályakezdő kulturális antropológusként. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 33 2. **450,- Ft (41 oldal)**

16. Gergely Erzsébet: Diskurzusok a hadseregben. (Taszári helyzetkép): a szerző korábbi (ugyanabban a sorozatban megjelent) elemzése a kultúraközi konfliktusok egy sajátos térbe zárt változatát mutatta be, ez írása pedig a konfliktusokat követő egyéni és csoportos dráma átéléséről tanúskodik: munkanélkülivé vált hivatásos katonák, emberi és társadalmi hasznosságukat elvesztő emberek portré-sorozatát kapjuk, s keretként a NATO-csatlakozás és a boszniai háború időszakának sajátos értékváltozását is nyomon követhetjük. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 68 5. **600,- Ft (53 oldal)**

17. Bendl Vera: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján: a kortárs filozófiai és teológiai gondolkodás két korszakos nagyjának fogalmi vitáját ismertető tanulmány a történet- és üdvtörténet-felfogás több évszázados paradigmája körül kalauzolja olvasóit. Fő kérdésköre a prófécianak és az apokaliptikus látásmódnak szabadság-feltételeit érinti, paradoxonok és választási lehetőségek kulcskérdései mentén. Nemcsak filozófusoknak szóló olvasmány! ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 69 3. **600,- Ft (44 oldal)**

18. A. Gergely András: Európai? Összehasonlító? Kisebbségkutatások?: a kérdőjelesre formált kötet cím kétségtelen kételyeket tükröz: van-e, lehet-e európai szinten összehasonlításra merészkedő elméleti kutatás a kisebbségekről, s ha van, mégis miért nincs ilyesmi? ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 62 6. **900,- Ft (86 oldal)**

19. Andits Petra: Nemzeti identitás a Feröer-szigeteken: az antropológus kutató az „északi kultúrát” vizsgálja, azon belül is a svédek és dánok között autonóm módon élő feröerieket, kultúrájuk, hagyományaik, identitásuk sokféleségét és kötődéseiket térhez, időhöz, tájhoz, közösséghez. Történeti és kor-képet kapunk az északi népek kisebbségeiről, kultúrájáról, mitológiájáról, nyelvéről és hétköznapi életéről is. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 63 4. **600,- Ft (56 oldal)**

20. Gordos Ágnes: A roma és nem roma általános iskolás gyermekek rizikómagatartása: egy szociológiai kutatás anyagának ismertetésével a szerző a magyarországi cigányságra iskolán belül és családi környezetben leselkedő veszélyeztető momentumokat veszi sorra, kérdőíves felmérésében maguk a diákok vallanak mintáikról, környezetük készítetéseiről, veszélyeztetettségükről. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 75 8. **500,- Ft (41 oldal)**

21. Kozma Emese: Bűn, megtérés, bocsánat – a tesuva: a szerző a Talmud és a Biblia bűnértelmezési párhuzamai alapján ismerteti mindazon cselekedetek hagyománytudában meglévő formáit, melyek a társas és társadalmi közviselkedésben a bűnösség, a megbocsátás, a büntetés és a morális normák rendszerében folytonossággal vannak jelen. Írása nemcsak a vallások hívőinek, hanem történész, filozófus, politikus, szociológus, közgondolkodó olvasóknak is – nehéz, de igen fontos – forrásanyagként szolgálhat. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 83 9. **800,- Ft (77 oldal)**

22. A. Gergely András: Interkulturális kölcsönhatások. Egy Duna-völgyi civilizáció összefüggései: egy közép-európai térség kulturális antropológiai kutatását kísérelte meg a szerző, aki ezúttal csupán rövid áttekintést, szinte vázlatos összefoglalót kínál kutatási anyagából, sajátlagos nézőpontja és a térség több diszciplína általi „leírása” nyomán alkalmazható „másként-olvasat” alapján. A kiadvány a témakör szakirodalmában kiadós bibliográfiája zárja. ISSN 1714-2968, ISBN 963 9218 00 0. **1200,- Ft (106 oldal)**

Integration Studies
Working Papers Series
(MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest Fórum)

Sorozatszerkesztő: Lévai Imre és A. Gergely András

No. 1. **Pichovszky Domonkos: La France et l'OTAN 1949-1997.** (Episodes d'une relation orageuse). A szerző a francia és az európai politikatörténet egy jellegzetes korszakát elemzi De Gaulle-től napjainkig. Eközben az Atlanti Szerződés és a NATO intézmény- és bürokráciatörténetét, a diplomáciai kapcsolathálózat történetét és az európai politikai mező szereplőinek olykor „viharos” viszonyát látjuk kibomlani 1949 és 1997 között. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 76 0. **500,- Ft (80 oldal)**

No. 2. **Csapody Tamás: Hungary and the NATO Enlargement:** Magyarország NATO-csatlakozása korántsem új jelenség, ami az ország történeti elkötelezettségét, politikai hovatartozását illeti, de mindenképpen kihívóan új jelenség. Az alternatív szervezetek és az értelmiség szereptudata, konfliktusvállalása ugyanakkor megosztó hatást is jelent. Az ellenzéki nézőpontok ismertetésével a szerző a tájékoztatás, értesültség és propagandisztikus hatások együttesét vizsgálja, nem titkolva az indokolt ellenérzések okait és módjait. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 95 7. **800,- Ft (90 oldal)**

No. 3. **Döbrönte Katalin: Az Európai Unió döntéshozatali mechanizmusában jelentkező demokratikus deficit, az Európai Unió legitimitásának növelésére tett kezdeményezések:** a tanulmány az európai egységesülés folyamatában kialakuló közös irányelvek, konfliktusok, érdekellentétek és nemzetközi jogi szempontok átalakulását világítja meg az Európai Közösség kezdetétől a Maastrichti Szerződés és a Régiók Bizottsága kialakulásáig. Hangsúlyozza a demokratikus deficit növekedésének, illetőleg a túlcentralizált döntéshozatalnak ellenszeréül kialakított helyi és regionális, nemzeti és lokális döntéshozási eljárások tudomásulvételének fontosságát, mint a polgárok közelség, a szubszidiaritás és a közös szándékot kifejező döntéshozatali mechanizmus eszközeit. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 85 2. **350,- Ft (29 oldal)**

No. 4. **Hovánszki Arnold: A polgárok közelség és az átláthatóság jelentősége az Európai Unióban és Magyarországon:** az Európai Unió és az egyesülési folyamat számos normáját, előírányzatát (demokratikus döntéshozatal, érdekegyensúlyok, átláthatóság, polgárok közelség, regionális képviselői autonómiák, stb.), illetőleg ezek teljesítésével kapcsolatos nemzetközi politikai ellentmondásokat tárgyalja a szerző, aláhúzva a magyar csatlakozás feltételei között a kommunikációs stratégiai szempontok demokratikus érvényesíthetőségének lehetőségét és szemléleti akadályait. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 83 3. **400,- Ft (35 oldal)**

No. 5. **Lichtenstein József: Az igazságszolgáltatás rendszere Franciaországban.** A szerző a francia igazságszolgáltatás intézményrendszerét ismerteti szisztematikusan, jellemezve a funkciók, a feladatmegosztás, a fellebbviteli fórumok, a bírói kar, a Semmitőszék, a közigazgatási és a polgári jogi bírászkodás, az ügyészi és az ügyvédi kar, a bírói jogállás és képzés, valamint az alkotmányos jogi és fegyelmi rendszer nemzeti sajátosságait. A dolgozat fontosságát a magyar jogi intézményrendszer fejlődés és európai normák szerinti alakítása is aláhúzza. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 87 6. **450,- Ft (38 oldal)**

No. 6. **Csige András: Természet, régió, vidék: politika-hálózatok és a finn vidék az 1990-es években:** a nyolcvanas években a minden finn állampolgárnak kijáró megfelelő életszínvonal garantálása miatt a nem városi lakosság számára is hozzáférhető váltak a szociális ellátások, és létrehozták az ellátást (iskola, óvoda, posta, egészségügy stb.) biztosító kereseti hálózatot. A

kilencvenes évek eleji változások ennek a jóléti modellnek a fenntarthatóságát kérdőjelezi meg, és Finnország európai uniós csatlakozása a vidék koncepciója szempontjából komoly következményekkel járt/jár. A tanulmány azt a folyamatot elemzi, amelynek során a különböző „vidék” elképzelések és azok bemutatása létrejön, elterjed és a különböző vidéki felfogásokkal dolgozó politikai hálózatok a vidéket „csatatérre” változtatják. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 88 4. **450,- Ft. (25 oldal)**

No. 7. **Keller Krisztina: Németország növekvő világpolitikai jelentősége, különös tekintettel a boszniai rendezésben való részvételére:** A szerző áttekinti a „német kérdés” mai állása szerinti, a „berlini fal omlása” utáni eurorégiós identitáshelyzetet, ezen belül a nemzetközi haderő politikai intézményesítésének kérdését a nemzetközi jogi gyakorlat alapján, valamint a német egyesítési folyamat és az európai integrációs célok viszonyát a német pártok és pártvezetők szempontjából. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9098 26 X. **700,- Ft (44 oldal).**

No. 8. **Csanády Márton: Jugoszlávia és a nagyhatalmak a XX. században:** a szerző áttekinti a „jugoszláv kérdés” mai állása szerinti, illetve történeti aspektusait, a XX. század során a térségben végbement változásokat és a „nagypolitikai” háttérrel szintúgy, kitér a balkáni háború fejleményeire s az azt követő „rendezési” időszakra, ezen belül a nemzetközi kezdeményezések és haderőpolitikai beavatkozások tartalmi kérdéseire is. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 28 6. **700,- Ft (52 oldal).**

No. 9. **Csapody Tamás:** A taposóaknák teljeskörű betiltását előíró Ottawai Egyezmény betartása minden aláíró ország, így Magyarország számára is kötelező. A taposóaknák betiltásáért küzdő nemzetközi szervezet (ICBL), az Ottawai Egyezmény betartásáról évenként ország-jelentést készítet. A taposóaknák magyarországi helyzetéről készült első, teljeskörű – angol és magyar nyelvű – országjelentésében a szerző számbeveszi a II. világháborúból visszamaradt, majd a szovjet csapatok által itthagytott aknákat és a jugoszláv-horvát határ mentén húzódó aknásított körzeteket, továbbá a Magyarországon gyártott, megsemmisített és meg nem semmisített aknákat. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 39 1. **900,- Ft /14 USD (53 oldal).**

No. 10. **Palotás László:** Az összamerikai kereskedelmi terv: Ez a munka áttekinti a pánamerikai regionalizmus és a Latin-Amerikán belüli szubregionalizmus alternatív tradícióját. Az adósságválság liberalizációs kényszere, a szovjet szuperhatalom összeomlása, az angolszász piaci kapitalizmus diadalmenete és az ALADI-tag Mexikó NAFTA-kötődése meggyengítette a szubregionalizmust, míg az USA által a többi latin-amerikai piac számára is kilátásba helyezett szabadkereskedelmi megállapodások (FTA) a reorientációjához vezettek. Piaci demokráciája alapértékeinek széles körű latin-amerikai adoptálása az USA-t jelenlegi (harmadik) regionalizációs kísérletére inspirálta. A szubregionalizmusba új életet lehel, hogy két kibékülő rivális és globális kereskedő, Brazília és Argentína létrehozta a Mercosurt, amelyet az EK/EU-hoz is csatlakoztatni kívánt. De Argentína számára, amely Brazíliával való integrációját az USA-val ápolt különleges szövetséggel ellensúlyozta, prioritás, hogy a Mercosur a pánamerikai FTA (FTAA) építőköve legyen. Brazília viszont a NAFTA-tól eltérő, állandó államközi egyezkedésen alapuló mintát kínált a Mercosur keretében, amelyet igyekezett dél-amerikai gazdasági integrációs és politikai koordinációs bázissá tenni. Az Északon és Délen egyaránt mutatkozó elosztási polarizáció fékezte az FTAA-folyamatot, és rehabilitálta az EU rajnai modelljét, amely egységes belpiacával és monetáris integrációjával erősebb partner lehet. Mindez az FTAA-t (a féltekei aszimmetrikus hatalmi viszonyokhoz képest) kiegyensúlyozott tárgyalási folyamattá tette. A NAFTA mélyítésével az USA megkönnyítheti Mexikó számára az FTAA támogatását. Az FTAA-ban az USA, Brazília és Argentína megtalálhatja érdekeinek közös nevezőjét. Az FTAA lehetővé teheti Argentínának,

hogy belemenjen a Mercosur mélyítésébe, és ösztönzi az EU-t a Mercosurral való FTA létrehozására. ISSN 1419-1466, ISBN 963 ISBN 963 9218 49 9. **800.- Ft (46 oldal)**

No. 11. **Palotás László**: The Americas Free Trade Project After Quebec. This article tries to answer six questions: 1.) What is the essence of the FTAA project? 2.) Why did political support for it backslide in the latter half of the 1990s? 3.) How has it been transformed into a relatively balanced negotiation process (compared to the highly asymmetric power structure of the hemisphere)? 4.) How has the European Union reacted to it? 5.) What are the main issues of the FTAA? 6.) What are the current perspectives for agreement? The book argues that the U.S., Brazil, and Argentina could evolve the FTAA project into a common denominator that would be a much more cooperative venture than originally planned. The FTAA could induce Brazil to “deepen” Mercosur (completing the customs union and advancing toward a common market), and make Argentina more comfortable in going along with it. At the same time, it might trigger the E.U. to move forward with its projected FTA with Mercosur. Certainly, there are key prerequisites, such as the recovery of the Argentine economy to permit a re-launching of Mercosur, and the U.S. administration’s ability to obtain fast-track authority, at the price of a compromise on labor and environmental norms-enforcement. ISSN 1419-1466, ISBN 963 ISBN 963 9218 57 X. **500.- Ft (28 oldal)**

No. 12. **Odhiambo Moses**: Macroeconomic Policy Attitude Structure and Environmental Agricultural Ability of CEE Countries. This book analyse the questions on macroeconomic policy and integration networks of CEE countries, the strategies of environmental and infrastructural investigations of developed regions, and the effects of additional programmes of European Integration, negotiations processes in labor market actions and investment opportunity of national cooperations. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 60 X. **3000.- Ft (289 oldal)**

No. 13. **Csapody Tamás**: Landmines in Hungary. / A gyalogsági aknák Magyarországon: a taposóaknák teljeskörű betiltását előíró Ottawai Egyezmény betartása minden aláíró ország, így Magyarország számára is kötelező. A taposóaknák betiltásáért küzdő nemzetközi szervezet (ICBL), az Ottawai Egyezmény betartásáról évenként ország-jelentést készített. A taposóaknák magyarországi helyzetéről készült első, teljeskörű – angol és magyar nyelvű – országjelentésében a szerző számba veszi a II. világháborúból visszamaradt, majd a szovjet csapatok által itthagytott aknákat és a jugoszláv-horvát határ mentén húzódó aknásított körzeteket, továbbá a Magyarországon gyártott, megsemmisített és meg nem semmisített aknákat. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 39 1. **900,- Ft /14 USD (53 oldal)**.

No. 14. **Lévai Imre**: Az EU-integráció hatása Magyarország kelet- és közép-európai kapcsolatrendszerére. Magyarország kelet-európai identitásváltozása az Európai Unió keleti kibővítése után: az Európa keleti félperifériáján lévő Magyarország számára a közép-európai identitás megteremtését egyelőre – úgy tűnik – csakis az Európai Unió határainak keletre tolódása, a „rajnai” felhalmozási kultúra vagy minta keleti térhódítása mozdíthatja elő. Magyarország csak ilyen módon válhat nem csak jogi értelemben „teljes jogú” tagjává, szándékaink szerint pedig egyik alcentrumává az Európai Uniónak, csak ilyenképpen válhat „modellalkotó” állammá a kelet-európai országok körében és számára. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 74 X. **800.- Ft/13 USD (46 oldal)**

No. 15. **Dobrovits Mihály – Udvarvölgyi Zsolt**: Gondolatok Magyarország EU-n kívüli külpolitikai törekvéseiről: Az írás kísérletet tesz rá, hogy röviden felvázolja, milyen világpolitikai környezet veszi körül Magyarországot a 21. század legelején. Az általános megjegyzések után konkrét régiókat, országokat vizsgálnak a szerzők. Dobrovits Mihály „Egy hamvába holt kompromisszum” c. tanulmánya a Ciprusi Köztársaság létrejöttét megalapozó,

zürichi-londoni jegyzőkönyvek teremtette ciprusi alkotmányt mutatja be. ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 82 0. **500.- Ft/11 USD (36 oldal)**

No. 16. **Imre Lévai – András A. Gergely** eds. *Regions and Small States in Europe*: a kötet a Budapest Fórum nemzetközi konferenciájának előadásaiból tartalmaz válogatást a globális kormányzás és regionális integráció (Lévai Imre), a növekedési ciklusok (Phil Anderson), az europeizáció és neo-nacionalizmus (Bayer József), valamint az abszolutista rendszerek közvélemény-kezelő eljárásairól (Vincze Hanna Orsolya). Felöleli ugyanakkor váratlanul elhunyt kolléganőnk, Táll Éva helyi és regionális identitással, rendszerváltással és az Unió bővítésével kapcsolatos angol nyelvű előadásait, illetőleg az urbanizáció folyamatát a budapesti Terézváros példáján taglaló magyar nyelvű monográfia egyes fejezeteit, kiegészítve ezt a szerző publikációs jegyzékével (Dömény Zsuzsa összeállításában). ISSN 1419-1466, ISBN 963 9218 98 7. **1400.- Ft/28 USD (135 oldal)**

Multi Language Papers series
Research Centre of Ethno-Regional Studies
– BUDAPEST FORUM

**(MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont,
Budapest Fórum)**

Sorozatszerkesztő: Lévai Imre és A. Gergely András

No. 1. **Réka Albert: Le « paysage national » hongrois. Genèse d'un imaginaire aux XVIIIe-XXe siècles** : Bien que des expressions comme par exemple: "plat national", "costume national", "musique nationale" ...nous soient familières, il ne semble pas évident d'établir un lien entre la notion de "paysage" et l'adjectif "national" à toutes les époques et surtout dans toutes les langues. Pourtant, de nos jours, cette association est tout aussi courante dans les descriptions scientifiques ou scientifiques qu'en littérature et dans la presse, même si elle y désigne des réalités sensiblement différentes. Tout le monde sait de quoi il s'agit lorsque nous qualifions de "paysage norvégien" les fjords ou de "paysage suisse" les Alpes. Il est également connu que le paysage "le plus magyar" est la *puszta* – mot qui désigne une partie de la vaste étendue plate de la Grande Plaine hongroise (*Alföld*) – le mot *puszta* étant usité dans plusieurs langues européennes. Qu'entendons-nous, en réalité, par cette expression ? Véhicule-t-elle seulement une image, un stéréotype destiné aux seuls étrangers pour montrer quelque chose de nous? Pour représenter, pourrait-on dire, "notre national" ? Est-ce que ce sont seulement les "constructeurs" des cultures nationales, des idéologues sur lesquels nous reviendrons, qui ont créé et utilisent ces représentations spatiales schématiques de la nation ? Le paysage humain, imaginaire et émotionnel, dont nous parlons n'a d'existence donc que dans les esprits, que dans la mentalité collective. Elle est une représentation sociale. Et, vu que les croyances et les images partagées ne le sont jamais de manière uniforme et qu'elles ne sont jamais définissables de manière univoque, ce travail sur l'imaginaire du paysage national nous amènera aussi à examiner le lien que les Hongrois établissent entre leurs notions de pays (*ország*), de paysage (*táj*) et de nation (*nemzet*). La raison de ce choix – qui peut sembler inutilement complexifier notre objet – est simple : à partir de l'époque de la "construction", ou de la reconstruction, des cultures nationales européennes, au XIXème siècle, la définition même des pays, au sens restreint, devient indissociable de celle d'un espace national dont la représentation patriotique et l'organisation politico-administrative restructurent considérablement les pays en question. En fait, la problématique effleurée ici relève déjà de celle de la territorialité nationale sans la définition double – patriotique et politique – de laquelle, on ne peut penser ni la notion de paysage national ni même celle de pays. ISSN 1417-2968, ISBN 963 9098 77 9. **850,- Ft (89 oldal)**

No. 2. **Grisell Martínez de León: Impacto de la Acción gubernamental en la Población Rural de La Comarca Lagunera, México** : En 1986, apoyada en la parte técnica por la Secretaría de Agricultura y Recursos Hidráulicos (SARH) y en la parte financiera por el Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (INEA), institución para la cual prestaba mis servicios laborales, tuve la oportunidad de realizar una investigación en la Comarca Lagunera, importante centro agrícola del norte de México. Casualmente, y para mi suerte, el año en que se realizó la investigación coincidió con el aniversario número 50 del reparto de tierras a los campesinos de la región. El objetivo general de la investigación era la preparación de informes para las instituciones arriba citadas. El objetivo particular era la redacción de mi tesis profesional. El objetivo general de la investigación se cumplió efectuando visitas de

inspección para apoyar el Programa de Evaluación de la Política Agraria en la Comarca Lagunera de la SARH, y la elaboración de una estrategia de atención a la población rural para la Dirección de Alfabetización del INEA. El objetivo particular, por razones personales, no pudo cumplirse. Todo el material recolectado, las fichas bibliográficas, mapas, cuadros, encuestas, fotografías, anotaciones y mil documentos más, salieron de México conmigo en una maleta. Y en esa maleta se quedaron por mucho tiempo. ISSN 1419-1976, ISBN 963 9218 17 0. **900,- Ft (74 oldal)**

No. 3. **Zoltán Berényi: Constitutional Democracy and Civil Society in Post-Communist Hungary:** This thesis examines the opportunities which were available to the citizens of the Republic of Hungary to participate in decision making processes during the 1990-1994 mandate of the first, democratically elected parliament. It argues that it is the strength of civil society which fundamentally determines the quality of democracy. Therefore this work primarily explores the role which constitutional democracy played in the development of civil society between 1990-1994 in Hungary. In examining political institutions and civil society this thesis reviews theories of civil society in order to identify which conditions are indispensable to the development of strong civil society. It also provides a historical account of the development of Hungarian civil society and explores its strength during the years 1990-1994. It maintains that the institutions of constitutional democracy only managed to exert limited control over the 1990-1994 Hungarian government. By analysing the development of Hungarian civil society the thesis explores the role of civil society in the collapse of communism in Hungary. It argues that civil organisations made the most significant contribution to the collapse of communism by widening the public sphere. The thesis explores the strength of civil society by measuring the capacity of civil organisations to influence and participate in decision making processes which primarily determined the necessary conditions for development of post-1990 Hungarian civil society. It demonstrates that between 1990-1994 in Hungary the rights of civil organisations to access to the political sphere became restricted, and it was not civil organisations which were able to exercise control over the government, but rather that government control became more effective over these organisations. The thesis suggests that the adverse conditions for the development of voluntary associations may have contributed to the inconsistent development of post-1990 Hungarian democratic political culture. This work points out that the relationship between the state and civil society is not inherently antagonistic, but rather mutual. Although one is the precondition of the other's normal functioning, each of them operates in its own sphere, having its own degree of relative autonomy. Demonstrating that the concept of civil society is useful in analysing socio-political processes in post-communist conditions, the thesis also highlights that when examining democratic transition in former communist countries particular attention should be paid to the conditions which influence the development of trust in institutions and in collective action and the development of social solidarity before and after the collapse of communism. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 20 0. **1600,- Ft (155 oldal)**

No. 4. **Kinga Pallos: Publicité versus propagande. Interactions de la publicité et de la propagande de 1789 à 1918.** Les discours des défenseurs de la publicité et ceux des politologues et sociologues vont ainsi peu à peu extrapoler leur expérience du temps de la guerre au temps de la paix. La possibilité de la construction des réalités politiques et économiques est trop séduisante ; il se forme finalement l'idée que la démocratie ne peut plus se passer des techniques modernes de gestion invisible de la société. Bien des chercheurs prétendent aujourd'hui que l'opposition entre l'État et la société civile est stérile et scientifiquement routinisée. Elle peut au moins nous permettre de formuler une constatation : personne n'aurait pu parler de la société de communication, s'il n'avait existé d'abord *un État*

de communication. La formation de ce dernier a duré plus d'un siècle, et c'est ce qui nous a occupé dans notre travail. Nous espérons avoir su mettre en relief le processus de mise en conscience de ce que l'État doit être, pour jouer son rôle de coordinateur social, détenteur du monopole de la communication. Cet impératif de la monopolisation amène inévitablement un contrôle d'État exercé sur les outils techniques et physiques de la communication que nous avons désignés par le réseau de l'information. Nous avons enfin constaté que les développements ininterrompus de ce contrôle par communication ont franchi le seuil d'un simple outil de domination et de régulation sociale, et que l'État exerce de plus en plus une médiation symbolique. Les mesures concernant directement ou indirectement les réseaux de communication peuvent donc être interprétées de la manière suivante : elles façonnent le mode d'organisation de la société. L'interconnexion généralisée de l'économie et de la société est en effet le point d'aboutissement du mouvement libéral, mais on ne doit pas oublier que, élargissant la sphère de circulation des personnes ainsi que celle des biens matériels et symboliques, les dispositifs de la communication ont hâté l'incorporation des individus et de certaines couches dans des ensembles de plus en plus vastes. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 19 7. **800.- Ft (64 oldal)**

No. 5. **Levente Dévényi: La notion de science chez Ernest Renan. Commentaire sur la rigueur et la finesse** : Notre objectif initial était de comprendre les caractéristiques de la notion de science dans l'oeuvre de Renan, toujours dans l'hypothèse que cette étude pourra utilement compléter nos connaissances en matière « renanienne ». En approfondissant l'analyse, il s'est révélé nécessaire de l'appuyer sur l'étude du contexte épistémologique ce qui a nécessité le survol de la science classique ou newtonienne, du positivisme et des développements modernes de la réflexion sur le temps. La première partie de ce travail a vocation de répondre à cette obligation. La même remarque s'applique d'ailleurs à la deuxième partie : nous avons pris le parti de mettre l'accent sur les caractéristiques de la notion de science et de la méthode scientifique, en négligeant volontairement l'étude de leurs origines. Nous avons essayé de souligner l'importance de la philologie dans la formation de la méthode scientifique : la philologie est, en quelque sorte, la source éternelle où Renan a toujours puisé. On peut nous reprocher et qu'il faudra combler un jour : c'est l'étude de la réception de Renan en Hongrie. Après la parution et le « succès » de la *Vie de Jésus* en 1863, les oeuvres de Renan ont été vite traduites dans la plupart des langues européennes, y compris le hongrois. La *Vie de Jésus* a même paru en cinq traductions différentes au fil des années. Renan lui-même a été élu en 1889 membre d'honneur de l'Académie des Sciences de Budapest. Sa conception de la nation a pour beaucoup contribué à sa renommée et à son influence intellectuelle en Europe centrale ; c'est même cela qui explique que les autres aspects de son oeuvre ont été de plus en plus passés sous silence. Si, du point de vue de sa notion de science, les limites de la recherche comparative paraissent certaines, l'étude de son influence littéraire et intellectuelle pourrait encore porter des fruits. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 23 5. **2000.- Ft (187 oldal)**

No 6. **Gerhard Péter: Immigrantes en Cataluña**: Durante la historia de Cataluña del siglo XX se puede distinguir varias oleadas migratorias. Desde la industrialización de Cataluña y la urbanización de la ciudad de Barcelona hasta los años 1910 los movimientos migratorios fueron muy suaves, de los habitantes del país en 1887 el 1,25 %, en 1897 el 3,3 %, en 1900 el 4, 22 %, en 1910 el 5, 44 % nació fuera de Cataluña. Durante la Primera Guerra Mundial aumentaba significativamente la cantidad de inmigrantes, por la conjuntura económica. De este modo la población de Cataluña se elevó de los 2 084 868 de habitantes del año 1910 hasta el año 1920/21 a los 2 344 719 de habitantes, es decir, con un aumento de 12,5 %, del cual el 86,6 % procedió de la inmigración. En los años 30 se paró el crecimiento de la inmigración, hay que mencionar entre las causas de esto la crisis mundial desde 1929, y la

Guerra Civil, y durante estos tres años bajó tanto la cantidad de la inmigración, que el promedio anual de la década sólo es de 13 630 personas. La tendencia siguió entre 1961 y 1970, cuando el saldo migratorio fue de 742 813, el crecimiento vegetativo es de 476 308, así el crecimiento total de la población total de Cataluña fue de 1 219 121 de habitants. El concepto de la identidad se coloca al ego en un contexto social, dividiendo en dos grupos al ambiente social, en uno al cual el individuo se considera perteneciente, y en otro, frente al cual el grupo del individuo se autodefinía diferente. La identidad étnica es un caso, cuando el individuo se considera perteneciente a un grupo étnico. Sobre las definiciones y las teorías de la identidad étnica y grupo étnico se surgió un debate, en que participan tanto antropólogos como sociólogos. Primero se concentró en esta problemática la sociología urbana, desde la Escuela de Chicago, porque en las sociedades tradicionales, tribales, el campo de investigación fundamental de la antropología, la cuestión de la identidad étnica no tiene tanta importancia, como en el ambiente multicultural urbano o en el contexto postcolonial. Antes de la Segunda Guerra Mundial uno de las áreas de investigación de la Escuela de Chicago era el modelo del conflicto étnico urbano, y consideraron a las diferencias de tipo cultural como el principal obstáculo de la integración de los grupos étnicos, identificándolos como grupos culturales. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 32 4. **700.- Ft (42 oldal)**

No. 7. **Zoltán Berényi: Democratic Values and Civic Culture in Hungary:** This study suggested that the most useful model of civil society by which post-communist conditions can be examined is the one which pays special attention to labour organisations. The reasons of this are the following. Rapid marketization in post-1989 Hungary accelerated the spread of impoverishment in society. As it was pointed out, without halting the spread of deprivation citizens cannot be expected to be intensively involved in civil organisations. Furthermore, it was also argued that to build up trust in civil organisations and democratic institutions citizens need to experience directly that by making use of their constitutional rights by collective action they can effectively influence those decision-making processes that affect their lives. Among civil organisations however, it is the labour organisations which were most able to take on these tasks. For that reason, the final suggestion this work makes is that scholars examining democratic transition in post-communist countries should pay special attention to the examination of these civil organisations. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 55 3. **600.- Ft (32 oldal)**

No. 8. **Márton Csanády: The Southern Slav issue and the International Order.** The aim of the present essay is to analyse the reasons and the international context of the Yugoslavian crisis. First of all I intend to deal with those connections of the founding of the Yugoslavian state during World War I and the refounding of it during World War II – which may be regarded as the antecedents of the collapse following the year 1989. I do not wish to write a historical work but to assemble and link the several elements that resulted in the most serious crisis of the end of the 20th century Europe. International organisations such as the UN and the NATO as well as the Great Powers had not been able to decide for a long time whether to define the conflict as internal – inside the Yugoslavian state – or one between independent states, that is, international. The difference between definitions entails serious legal consequences. A fundamental problem of international law and international affairs has emerged with the most practical aspect – who is to be regarded as subject of international law? According to the classical definition only internationally recognised states and international organisations. Today's globalistic theories give a broader definition and in some aspects they regard multi- and transnational companies as well as international organisations (eg UN, NATO) as subjects of international affairs. The study also included analysing problem-solving strategies inherent in the element of the political culture. To make it more comprehensible it seemed advisable to review the motivations of the decision-makers. And

finally I considered antecedents and historical experience of the members, which influenced their decisions. I intend to prove that the members of the Yugoslavian as well as the international politics had more complex motives than simple self-interests. They were also affected by underlying knowledge, which did not become apparent for onlookers. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 29 4. **900.- Ft (26 oldal)**

No. 9. Hajnal Korbai: The Dynamics of Emotions and National Symbols in the Analysis of the Hungarian Elections in 2002. The results of the survey tend to strengthen two hypotheses from the origin four ones, at least in the case of humanities students. Since the fluidity of the Hungarian party system had made a lot of people uncertain about the values and policies represented in various parties, and since the emotionally effective campaign motivated more people in these elections, there were more voters who employed temporary emotional arguments in their decisions. On the other hand, those individuals tended to employ more emotions during their decision making processes who were more uncertain in their party preferences using their emotions as information. The last two hypotheses, however, require more empirical support. The emotions generated with symbolic devices in the campaign were influential in two senses. First, they had a slight direct impact on uncertain individuals, and second, a more significant one on certain individuals who then attempted to persuade the uncertain ones. The problem is, that in this study it can not be revealed if these emotions had pre-existed in individuals, or they were only generated by the campaign methods. Finally, while elections can be seen as symbolic national acts employing the national emotions of individuals, national symbols and emotions generated during the campaign had a great influence on the experiences of people. Nevertheless, with regard to the impact on their decision making processes the same consideration is valid like in the case of the previous hypothesis. Moreover, a possible explanation about the connection between nationalism and fear has emerged from the issues of the last two hypotheses. Probably people employed nationalism (or nationalisms, namely political and cultural) to cope with their fears and anxieties generated by the campaign in 2002. Although the different interpretations of nationalism lead to conflicts in the interactions of different parties, and also of their supporters, both sides could successfully operate with these devices to reduce tensions. The lack of the fear mentioned by the voters of FIDESZ-MDF in the survey tends to support among others this approach. On the other hand, the less fear mentioned by those MSZP-SZDSZ-Centrum voters who employed similar coping mechanisms also strengthens this theory. Nonetheless, there are some more open questions. It can not be decided on the basis of this study whether one kind of nationalism has more effective symbolical means in the mobilisation of people, or both have equal devices. Furthermore, it is also doubtful whether national symbols are more effective on one side of the political arena or they are well employable on both sides. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 75 8. **800.- Ft (63 oldal)**

No. 10. Ákos Dudich: Nationalisme québécois – tendances souverainistes au Québec. Le Québec est le berceau de la civilisation française en Amérique, ou plutôt, héritier de la Nouvelle-France. Le Québec contemporain, „Québec – la belle province” – ce slogan fut remplacé par une formule qui reflète parfaitement l’identité québécoise contemporaine. Des Québécois sont infiltrés par l’Histoire, par la colonisation de la Nouvelle-France, par l’émergence d’une nouvelle société, celle de notre sujet, et enfin les conflits armés franco-britannique et la domination britannique au Québec. Dans les chapitre de ce tome l’auteur veut consacrer aux différentes tendances submergées au Québec en mettant l’accent sur le libéralisme et évidemment sur le nationalisme, une sorte de préparation au modernisme, de nos jours en se concentrant sur le Parti québécois et les référendums concernant la séparation, en présentant l’histoire du Québec – avec l’aide des nombreux études et articles qui s’affirment sur l’histoire économique, sociale ou politique du Québec – et en dégagant des conclusions subjectives où c’est possible. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 XX X. **600.- Ft (48 oldal)**

No. 11. **Eszter Kató: Cultural Middle Grounds in Malaysia.** Examples and Analysis of the Adaptation Process of Indigenous Groups: In the time of globalisation, when TV sets are a common appearance even in jungle huts, there seem to be no more undisclosed secrets about hidden peoples, mythic aborigines living in an unchanging and timeless society having no knowledge of western civilisation, and, through it, awareness of having been target groups and subjects of exploratory works in anthropology. Moreover, it seems they are starting to consider certain aspects of their culture as private affairs, and others as showable and sellable products. To peep into the first is to me far too nosy, and in cases offensive, however, in the latter range of objects and phenomena I find a very rich field for exploration. Furthermore, I propose that there is a process of selecting and emphasising certain aspects of the given group that then can serve as a theme for the creation of the showable and sellable layer. (szerkesztés alatt) ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 XX X. (87 oldal)

No. 12. **Stefania Capone – Viola Teisenhoffer: Devenir médium à Paris: apprentissage et adaptation rituels dans l’implantation d’un terreiro de candomblé en France:** L’analyse des activités rituelles d’un groupe d’adeptes du candomblé à Ivry-sur-Seine, et les nécessaires adaptations au nouvel environnement parisien, permettent de mettre en lumière quelques-unes des dynamiques sous-jacentes au processus de transnationalisation des religions afro-américaines en Europe. Ce processus entraîne une reterritorialisation des pratiques religieuses dans un espace et un temps rituels condensés. Cela invite à réfléchir sur le processus de diffusion de phénomènes religieux selon une logique transnationale, étroitement liée au fonctionnement de réseaux interindividuels qui mettent en contact les pratiquants de différents pays. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 XX X. **500.- Ft (37 oldal)**

No. 13. **Zoltán Bugovics: Spatial identity in the northern Trans-Danubian region of Hungary:** The core of this research topic is to clarify the notion of spatial identity in terms of its relations with spatial categories and with social and emotional attributes and its comparative characteristics with social success. Based on scientific publications and the researcher’s own surveys and sociological interviews it could be stated that spatial identity in Hungary is greatly based on the individuals’ human environment, economic and infrastructural surroundings and status, existential condition and values. A number of emotional points had been surveyed upon which it can be concluded that people identify strongly with spatial categories that are relevant to the feeling of ‘homeliness’, human relationship, economic safety. Amongst spatial categories the category of ‘nation (or as specified: country) and locality-neighbourhood are the most outstanding and other categories are lagging far behind. Spatial identity however shows differences according to age-group membership, level of settlement development and based on active participation in community life. Social values yet add a special flavour to the whole system of spatial identity and seem to strengthen it, making it resistant to changes. Social capital as an essential element of the whole problem, seems to indicate the probability of success. Clue expressions: spatial identity, development, satisfaction, cognitive vs. emotional process of identification, attachment, affiliation. ISSN 1419-1474, ISBN 963 9218 99 5. **700.- Ft (46 oldal)**

A kötetben közölt tanulmányok eredeti megjelenési helyei és forrásai

Politika versus antropológia

Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata, vagy egy történet elmélete? *Világosság*, 2005/7-8:15-36.

Politikáról antropológiául. In: Boglár Lajos – A. Gergely András – Bali János – Hajnal Virág – Papp Richárd *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyv kiadó, Budapest, 2005.

Hol érvényes a sebesség antropológiája? Megfontolások egy korszakos tüneményről. MTA Szociológiai Intézet – MTA Etnoregionális Kutatóközpont, Szimbólumkutató Műhely, vitaanyag, 2005.

Szociálintropológia. In: Boglár Lajos – A. Gergely András – Bali János – Hajnal Virág – Papp Richárd *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyv kiadó, Budapest, 2005.

Az ember mint nemformális intézmény. (A tanulmány alapja egy 2003. október 13-án, Székesfehérvárott elhangzott előadás, amely Bóka Mária szervezésében „*A kulturális intézmények arca és arculata*” címmel került megrendezésre.) Megjelent: *Kultúra és Közösség*, 2006/2:31-39.

Politikák és identitások. A lokalitások hiánya a struktúrában. Előadás, melynek rövidített változata elhangzott az *MTA PTI műhelykonferenciáján*, 2005 tavaszán.

Reflexiók, recenziók, számvetések

Nemzeti vagy etnokulturális kisebbség? Megfontolások a kisebbségek kezelés- és megértésmódjához. Konferencia-előadás, elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete „*Többes kötődés, lojalitás: Változások és változatok az etnokulturális kisebbségek identitásában*” címmel szervezett konferenciáján (2005. május 26-27).

„Újbeszél” képnyelv, vizuális közlés és kultúraközi kommunikációk. (Vázlat a komplex kultúrakutatások kontextusairól). Konferencia-előadás, elhangzott a Budapest Fórum Egyesület: Európai Regionális Tanulmányok Hálózata (Alpok-Duna-Adria Régió) 2005. évi konferenciáján a Selye János Egyetemen, Komarnóban, 2005. október 22.-én, a *Kultúra, kulturális politika, a kultúra intézményrendszere* szekcióban.

Hangosbeszéd és/vagy morálfilozófia: politikai és kulturális magatartásminták a Gulyás-filmekben. In: Biczó Gábor szerk. *Vagabundus. Tanulmányok a 60 éves Gulyás Gyula tiszteletére*. KVAT, Miskolc, 2004:95-114.

Azért a kép az úr... (Gulyás János 60. születésnapjára készült kéziratos kötetben. Szerk. Gulyás Tibor, Budapest, 2006).

„Besorolások”. *Anthropolis*, 1.1 (2004):159-169.

Városantropológia – magából a képből nézve. Francia-magyar fotókiállítás a Néprajzi Múzeumban. Kultúra és Közösség, 2004/433-36.

Európa francia cigányai? *Forrás*, 2005/12:107-113.

Identitás-tér és etnikai terep. *Kultúra és Közösség*, 2005/III-IV:103-109.

Határok és határátjárások. *Anthropolis*, 2005/1-2:226-229.

Kisebbségi egészség kontra kirekesztettség. *Kisebbségkutatás*, 2005/2:267-269.

Avitt modernitás – szöveg univerzális metszetek. Műhely (Győr), 2006/1.

Az örök idegen, avagy az antiszemitizmus mindig „kéznél” van. (Kovács András új kötetéről). *Kisebbségkutatás*, 2005/4.

A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években. Előszó Bodó Julianna kötetéhez. MTA PTI, Scientia Humana, Budapest, 2004:7-13.

Pécsi Politikai Tanulmányok II. In: *Pécsi Politikai Tanulmányok 3.* PTE Interdiszciplináris Doktoriskola kiadványa, 2006. Pécs.

Norma vagy kivétel? A helytörténeti rang univerzalitásáról. Zelei Miklós: A halasi norma című regényes életrajza kapcsán. Műhely, in press

Földrajzi néprajz, mint etno-tértudomány (Keményfi Róbert könyvéről). Megjelenés előtt, *Szociológiai Szemle*.

Kockázat, polgár, geopolitika (avagy foci-diplomácia és polgárosodás). Borsi-Kálmán Béla könyvéről. *Századok*, 2004:757-760.

Etnikus vallások...? Papp Richárd könyvéről. *Kultúra és Közösség*, 2003/2-3:113-116.

Etnokulturális és szociokulturális stratégiák. Kultúra és Közösség, 2006/2:112-119.

Féner „Börtönében”. Fotóművészet XLIX évf. 2006. 3-4. szám, 3-4. oldal

Afro-polisz. Régi Tamás: Nomádok között Kelet-Afrikában kötetéről. Megjelenés alatt In Tarrósy István szerk. Afrika tanulmányok 1. Pécs, 2006.

Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára kötetéről. Megjelenés alatt In Tarrósy István szerk. *Afrika tanulmányok 1.* Pécs, 2006.

Melléklet: az MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális (és Antropológiai) Kutatóközpont – jubileumi áttekintés és tartalommutató. (Még nem publikált összefoglaló és kiadvány-ismertető.